

ციხიაგორა

ზურაბ მახარაძე • ნინო კალანდაძე • ანა სახვაძე

TSIKHIAGORA

Zurab Makharadze • Nino Kalandadze • Ana Sakhvadze

თბილისი 2023 Tbilisi

რედაქტორი გურამ კვირკველია
თარგმანი ირმა ხვედელიძე
ინგლისური ტექტის რედაქტორი დარეჯან კაჭარავა
მხატვარი მანუჩარ ყარაშვილი †
დავით ფირანიშვილი
ელეონორა სახვაძე
თინა ყაზახიშვილი
ფოტო გიორგი ცქიტიშვილი †
ზურაბ მახარაძე
შალვა ლეჟავა
დიზაინი ირაკლი ხუციშვილი

Editor Guram Kvirkvelia
Translation Irma Khvedelidze
Editor of english text Darejan Kacharava
Drawing Manuchar Karashvili †
David Piranishvili
Eleonora Sakhvadze
Tina Kazakhishvili
Photo Giorgi Tskitishvili †
Zurab Makharadze
Shalva Lejava
Design Irakli Khutsishvili

კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო
ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით. №FR-19-7575.

THIS WORK WAS SUPPORTED BY SHOTA RUSTAVELI NATIONAL SCIENCE FOUNDATION OF GEORGIA
(SRNSFG). GRANT №FR-19-7575.

ISBN 978-9941-9822-0-0

© ზურაბ მახარაძე, ნინო კალანდაძე, ანა სახვაძე, 2023

ციხიაგორა

შესავალი

საქართველოს ცენტრალურ რეგიონში, შიდა ქართლში, თბილისიდან ჩრდილო-დასავლეთით დაახლოებით 45 კმ-ზე, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, კასპის რაიონის სოფ. კავთისხევის ჩრდილო განაპირას, მდ. კავთურას მარცხენა ნაპირზე, იქ სადაც პატარა მდინარე შავწყალა ერთვის კავთურას, სახნავ მიწებში მდებარეობს ნამოსახლარი – „ციხიაგორა“ (ტაბ. 1-3). გეომორფოლოგიურად გორა ამოზიდული ტიპისაა. მისი საშუალო სიმაღლეა 12 მ, თხემის ფართობი – 0,5 ჰა იყო (სურ. 1-3).

GPS – 41.87449, 44.46889

ძეგლის შესწავლა მიმდინარეობდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის, კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ. 1971-1993 წლებში გიორგი ცქიტიშვილის, 1995-2003 წლებში ზურაბ მახარაძის ხელმძღვანელობით. გათხრების შედეგად დადასტურდა 5 კულტურულ-ქრონოლოგიური ფენა: ადრებრინჯაოს, შუაბრინჯაოს, გვიანბრინჯაოს, ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის, რომელთა საერთო სიმძლავრე 6 მ-ს აღემატებოდა.

ძეგლის ისტორიული ტოპოგრაფია

ციხიაგორის მიმდებარე ტერიტორიაზე, 7 ჰა ფართობზე სხვადასხვა დროისა და ხასიათის ძეგლია დადასტურებული¹. ბორცვის დასავლეთით, მდ. შავწყალას გადაღმა 80 მ დაშორებით, სავარაუდოდ იყო ადრებრინჯაოს ხანის სამაროვანი, რომელიც განადგურებულია. ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთით 50 მ-ის დაცილებით ძვ.წ. XIII-VII სს. სამაროვანი, 800 მ-ის დაცილებით კი „ქასრაანთ მიწების“ სამაროვანი მდებარეობს,

ჩრდილოეთით 350 მეტრში „დაჭრილებისა“ და 150 მეტრში „საყარაულო სერის“ სამაროვნებია. „საყარაულო სერზე“ ნამოსახლარი ყოფილა გამართული, რომელიც მდ. შავწყალას მარცხენა ნაპირს აღწევს. ძვ.წ. III ს-ის და ახ.წ. V-VIII სს. ნამოსახლარები მდ. შავწყალას მარჯვენა ნაპირზე, ადგილ „ოქრომინებში“ მდებარეობს (ტაბ. 3-4).

ბორცვის აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით სახნავ მიწებზე, გამოვლინდა დიდი ნასოფლარი (ფართობი დაახლ. 3 ჰა) (ტაბ. 2). აქ დადასტურებულია ძვ.წ. VI-IV, III-II, და I სს-ის კულტურული ფენები. ნასახლარები მიწის ზედაპირთან ახლოსაა და ფრაგმენტულად შემორჩა (რადგანაც ეს ტერიტორია საუკუნეების მანძილზე იხვნებოდა).

შედარებით კარგადაა შემორჩენილი ერთი ბანურსახურავიანი ოროთახიანი სახლი ძვ.წ. III საუკუნისა. იგი ნაგებია რიყის ქვის საძირკველზე თიხის ხსნარითა და ალიზით. ერთ ოთახში ორგანყოფილებიანი დახურული სამზარეულო ღუმელი და დაბალი საოჯახო საკურთხეველი-სამსხვერპლოა მოწყობილი. მეორე ოთახი ბევრად პატარა და სამეურნეო დანიშნულებისაა. აქ აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ნატყეხები და რკინის ნამგალი [40; 42].

სამაროვანი „საყარაულო სერი“ მდებარეობს ციხიაგორის ჩრდილოეთით 150 მეტრზე. თარიღდება ძვ.წ. XIII-ახ.წ. IV სს.-ით. აქ გაითხარა ძვ.წ. XIII ს. – ახ.წ. პირველი საუკუნეების ორმოსამარხები, რომაული ხანის ქვევრსამარხები და ძვ.წ. I – ახ.წ. IV ს-ის ქვაყუთები. ორმოსამარხებში და ქვევრსამარხებში მიცვალებული ესვენა მოკუნტული, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, ქვაყუთებში – გვერდზე,

¹ ციხიაგორა და მისი მიმდებარე ტერიტორია დაყოფილია სექტორებად 100×100 მ, სექტორები კი კვადრატებად – 4×4 მ. სექტორები აღინიშნება რომაული ციფრით, ხოლო კვადრატები არაბული ციფრით.

მოხრილი ან გულაღმა გამოტილი. ძვ.წ. XIII-XI ს. ორმოსამარხებისთვის დამახასიათებელია თიხის ჭურჭლის სიმრავლე და სამკაული. ძვ.წ. IX-VII ს.ს. ორმოსამარხებში დამატებით აღმოჩნდა საბრძოლო იარაღი [5]. ძვ.წ. III-I ს.ს. ორმოსამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარი არ არის მრავალფეროვანი; თიხის ჭურჭელთან ერთად გვხვდება სამკაული და სხვადასხვა მასალისა და ფორმის მძივები [36]. გამოირჩევა ერთი მდიდრული სამარხი (ტაბ. 98-99; სურ. 45₁) [41]. ამ ტერიტორიაზე 2002 წელს ზედაპირული დათვალიერების დროს, დარღვეულ ფენაში აღექსანდრე მაკედონელის (ძვ.წ. 336-323 წწ.) ვერცხლის დრაქმა აღმოჩნდა. მონეტის შუბლზე მოცემულია მარჯვნივ მიმართული, ლომის ტყავით შემოსილი, ახალგაზრდა ჰერაკლეს თავის (მას აღექსანდრე მაკედონელის სახის ნაკვთები აქვს) გამოსახულება; ზურგზე – ტახტზე მჯდომი ზევსის გამოსახულება მარცხნივ. მის უკან შეინიშნება გადასული ზედწერილის კვალი (ΑΛΞΑΝΔΡΟΥ). ზევსს მარჯვენა ხელზე არწივი უზის. ტახტს ქვემოთ მონოგრამაა M? M? (სურ. 75₃) [28].

საყარაულო სერზე აღმოჩენილი ქვევრსამარხები ჰორიზონტალურადაა ჩაფლული მინაში და ხშირად პირზე აფარებული აქვთ კრამიტი, ქვა ან თიხის ჭურჭლის ნატეხი. სამარხები თარიღდება ძვ.წ. I – ახ.წ. I ს-ით. ინვენტარს პატარა ზომის სუფრის ჭურჭელი და სამკაული შეადგენს [53]. ქვაყუთები სხვა ტიპის სამარხებთან შედარებით ცოტაა. თარიღდება ახ.წ. I-II სს-ით. მათ ასაგებად გამოყენებულია ფილაქვები. გვერდები მთლიანი ქვისა აქვთ, სახურავი შედგენილია ორი ან სამი ქვისაგან. ქვაყუთებში ესვენა ერთი ან ორი მიცვალებული. ინვენტარი ღარიბებულია – თითო თიხის ჭურჭელი და მცირე სამკაული [36].

სამაროვანი „დაჭრილები“ მდებარეობს საყარაულო სერის ჩრდილოეთით 200 მ-ზე. თარიღდება ძვ.წ. IV ს. შუა ხანებსა და მეორე ნახევრით. აქ მხოლოდ ქვევრსამარხებია. სამაროვანზე დადასტურდა ნახმარ ქვევრებში დაკრძალვის არაერთი ფაქტი. ზოგიერთი ქვევრი წითელი საღებავითაა მოხატული. გათხრილი სამარხები თითქმის იდენტურია, რაც დამარხულთა ერთგვაროვან სოციალურ მდგომარეობაზე მიუთითებს. სამარხი ქვევრები ჰორიზონტალურადაა ჩაფლული მინაში, პირით აღმოსავლეთისაკენ. ინვენტარი ძირითადად სუფრის ჭურჭელი და სამკაულია [24; 28].

ციხიაგორის მახლობლად გაითხარა კიდევ ერთი – „ქასრაანთ მინების“ სამაროვანი, რომელიც მდებარეობს ციხიაგორის ჩრდილო-დასავლეთით 800 მეტრზე. სამაროვანი 600 მ² ფართობს მოიცავს. თარიღდება ძვ.წ. VI-IV სს-ით. სამაროვანზე გაითხარა ორმოსამარხები, რომელთა ნაწილი გადახურული იყო ფილაქვებით. სამარხებში ძირითადად თითო მიცვალებული იყო დაკრძალული. მიცვალებულები ესვენა მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე მოკუნტული. სამარხებში იატაკი თიხითაა მოსწორებული: ზოგიერთ მათგანს ეტყობა ქსოვილის ან ტყავის კვალი. სამარხებში აღმოჩნდა თიხის ჭურჭელი, რკინის ნივთები, სამკაულები და ზოგჯერ იარაღიც. ორ სამარხში მიცვალებული ესვენა მათ ქვეშ მდებარე სამარხების გადამხურავ ფილაქვაზე, სრულიად უინვენტაროდ [1].

ამდენად, ისტორიული ტოპოგრაფია გვიჩვენებს, რომ ამ მიკრორეგიონის ცენტრალური ადგილი ციხიაგორას ბორცვია, სადაც პირველი დასახლება ადრებრინჯაოს ხანაში ჩნდება. ბორცვი და მიმდებარე ტერიტორია ყველაზე ინტენსიურად ძვ.წ. V-I სს-ში იყო ათვისებული, როდესაც ბორცვის თხემზე არქიტექტურული კომპლექსი ფუნქციონირებდა (ტაბ. 3-4).

ელინისტური/პოსტაქემინილური ხანის ფენა

ციხიაგორის თხემი 30-იანი წლებიდან სისტემატურად იხვებოდა, ამიტომ ზედა ფენები დაზიანებული და დანგრეული იყო. გორის ზედაპირზე ორი კუბი შეინიშნებოდა. ერთი – გორის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს (იქ სადაც III დონის ტაძარი გათხარა), ხოლო მეორე – ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში (მე-III დონის წისქვილისა და №15 ოთახის თავზე). ამ ორ კუბს შორის ჩავარდნილი ადგილი იყო, ხოლო გორის მთელი ზედაპირი – ოდნავ დაფერდებული სამხრეთის მიმართულებით. ამიტომ გათხრების დროს გორის ზედაპირზე სხვადასხვა ადგილას სხვადასხვა სურათი იქმნებოდა. საერთო სიმძლავრე ელინისტური ფენისა 4,5 მ-ს აღწევდა. XXI-XXII და XXVII სექტორებში ორი სამშენებლო დონე დადასტურდა, რომელიც III დონის სატაძრო კომპლექსზე გადადიოდა. ხოლო XXVI სექტორში – მხოლოდ ერთი დონე. III სამშენებლო დონის (სატაძრო კომპლექსი) ნანგრევები ალაგ-ალაგ უშუალოდ კორდოვანი ფენის ქვეშაც იჩინდა თავს. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ XXVI სექტორის 12, 13, 14, 37, 38, 39, 62, 63, 64, 87, 88, 89 კვადრატებში მთელი ფართობი ბულდოზერის მიერ გადათხრილ-ამოჩიჩქნილი იყო, ჯერ კიდევ ექსპედიციის ჩასვლამდე ამ რეგიონში. ამიტომ ზედა ფენები მტკვარ-არაქსის ჰორიზონტამდე აბსოლუტურად დანგრეული იყო. XXI და XXVI სექტორებში I სამშენებლო დონემ უშუალოდ კორდოვანი ფენის ქვეშ იჩინა თავი. აქ აღმოჩნდა მხოლოდ ქვევრების ქვედა ნახევრები, რომელთა ჩადგმისას დაუზიანებიათ II ფენის დონის ქვის კედლები და ზოგჯერ III დონის (სატაძრო კომპლექსი) ნანგრევი ალიზებიც. ორი ქვევრი ჰორიზონტალურად იდო, მათში ადამიანის ძვლების მცირე ნატეხები აღმოჩნდა. XXI სექტორში გათხრებამდე ბალახის ფენაში ჩანდა მიმობნეული რიყის ქვისა და კერამიკის ნატეხები. კორდოვანი ფენის ალებისა და რიყის ქვის ნაყარის გასუფთავების შემდეგ, მეტ-ნაკლებად 0,3 მ სიღრმეზე გამოვლინდა რიყის ქვით ნაგები შენობის ფრაგმენტი. შემორჩენილი იყო ამ შენობის დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლების ფრაგმენტები, რომლებიც ერთმანეთთან კუთხეს კრავენ. დასავლეთ კედლის სიგრძეა 6,5 მ (დეფორმირებულია), ჩრდილოეთისა – 4 მ. კედელთა სიგანე მეტ-ნაკლებად 0,75 მ-ია. დასავლეთ კედლის დასავლეთით, ამ კედლის

გასწვრივ 3 ოთხკუთხა კლდის ქვა იდო. ორ მათგანზე შეიმჩნევა ხის მრგვალი ანაბეჭდები, ესენი ჩანს სვეტის ბალიშები იყო. ბალიშებს შორის მანძილი საშუალოდ 1,6 მეტრია. ჩანს ეს შენობა წინკარიან დერეფნიანი იყო. მისი გათხრისას არ ამოსულა კრამიტთა ნატეხები და ვვარაუდობთ, რომ ამ შენობას ბანური გადახურვა ჰქონდა. წინკარის სვეტების დასავლეთით, იქვე 564-589 კვადრატებში, აღმოჩნდა 9 პატარა ქვევრი გაფანტულად, სანახევროდ მიწაში ჩადგმული, მათი მხოლოდ ქვედა ნახევრები შემორჩა. გარდა ამისა აქ აღმოჩნდა ორი ცალი ორყურადი დერგი. ორივე დერგი მოხატულია ნითელი საღებავით. ერთზე შუბოსანი მხედრების ნადირობის სცენებია ფრიზად გამოსახული. მეორეზე – ბატების მსგავსი ფრინველები (ტაბ. 28-29; სურ. 46-47). ორივე დერგის მოხატულობა სიუჟეტურადაც და მანერითაც ძალზე ჰგავს სამადლოს ქვევრთა მოხატულობას. ამ ფენის კერამიკულ მასალაში სჭარბობს სამეურნეო თიხის ჭურჭელთა ნატეხები. მეტი წილი ძირითადად ნითელკეციანი თიხის ჭურჭელია. გვხვდება შავად გამომწვარ-გაპრიალებული სუფრის ჭურჭლის ნატეხებიც. საერთოდ ეს ნაგებობა (რიყის ქვით ნაგები) და მისი იატაკის დონე მდებარეობდა მთლიანი თიხის მასაზე. იგი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო დედაქანი, ამდენად აშკარად ჩანს, რომ ეს ფენა, მიუხედავად სამადლოს მსგავსი მოხატულობისა, უფრო ახალია, ვიდრე III სამშენებლო დონეზე გათხრილი ტაძრის კომპლექსი [42].

I დონეს ეკუთვნის 589-ე კვადრატში გათხრილი ერთი ორმოსამარხი. იგი აღმოჩნდა მინის ზედაპირიდან 0,15 მ სიღრმეზე, უშუალოდ კორდოვან ფენაში. ჩონჩხიცა და თან ჩაყოლილი ინვენტარი დამტვრეული და არეული იყო. სამარხში ჩონჩხიდან შერჩენილი იყო მხოლოდ კიდურების ძვლები. ჩანდა, რომ მიცვალებული დამხრობილი იყო თავით აღმოსავლეთისაკენ. მაჯაზე ჰქონდა რკინის სამაჯური, რომლის მხოლოდ ფრაგმენტები აღმოჩნდა. თიხის ჭურჭლებიდან მიცვალებულს თან ჩაყოლებული ჰქონდა: შავპრიალა, ბაკოპროფილირებული მოზრდილი ჯამი (ფრაგმ.), ასეთივე, ოღონდ უფრო პატარა ჯამი (თავის დროზე გატეხილი და შესაკრავად გახვრეტილი), სფეროსებური, უძირო შავპრიალა ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 32_{1,2}). ამ სამარხის სტრატეგრაფია, მისი ჩაჭრა მოხატულ დერგებიან ფენაში, სამარხის იატაკის მდებარეობა ქვედა ფენის ალიზის ნან-

გრევეების ამორფულ მასაზე და ინვენტარიც მას ათარილებს ძვ.წ. II-I სს-ის მიჯნით [42].

II დონე უშუალოდ ადევს III სამშენებლო დონის ნანგრევებს (ტაძრის). ეს დონე XXII და XXVII სექტორებში წარმოდგენილია რიყის ქვით თიხის ხსნარზე ნაგები კედლების ფრაგმენტებით. როგორც ჩანს, ამ დონეში მრავალი დიდ-პატარა სათავსოებიანი ნაგებობა იყო, მაგრამ იმდენად ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი, რომ უფრო გარკვევით ამ ნაგებობათა გეგმის წარმოდგენა ჭირს. ნაგებობათა ეს ფრაგმენტები მდებარეობდა მიწის ზედაპირთან 0,1-0,2 მ სიღრმეზე და მათი შემორჩენილი სიმაღლე 0,2-0,3 მ იყო. ამ კედლებს უკავშირდება კულტურული ფენა, რომელიც ძირითადად წარმოდგენილია შავად გამომწვარი თიხის ჭურჭლებით. მათ შორის აღსანიშნავია პროფილირებულპირიანი ჯამები და კარგად გაპრიალებულზედაპირიანი დოქები. ამ მასალის მიხედვით II ფენა ძვ.წ. III-II სს-ით უნდა დათარიღდეს (ტაბ. 35, 37-38; სურ. 48-49). ამ ფენაში გაითხარა ორი სამარხი, ერთი მათგანი ეკუთვნოდა პატარა ბავშვს. იგი დაკრძალული იყო ორყურა წითლად მოხატულ დერგში. სამარხი აღმოჩნდა XXII სექტორის 559-ე კვადრატში, რიყის ქვით ნაგები კედლის ფრაგმენტის გასწვრივ, 0,7 მ სიღრმეზე ჩაშვებული. ჩანს ბავშვი სახლში დაუმარხავთ. სამარხ დერგს ცალი ყური აქვს შემორჩენილი. გამომწვარია ვარდისფრად, მხარზე შემოუყვება წითელი საღებავით დატანილი, წვერით ქვევით მიმართული სამკუთხედების მწკრივი. მას ქვემოთ შემოსდევს ორი პარალელური სარტყელი, სამარხი უინვენტარო იყო. მეორე სამარხი აღმოჩნდა XXVI სექტორის 100-ე კვადრატში. სამარხი ორმო ჩაუჭრიათ III დონის ნანგრევებში და ჩასულან III დონის დანგრევის დროინდელ ზედაპირზე (ტაძრის ეზოს გალავნის დასავლეთ კარის წინ). სამარხში აღმოჩნდა მოზრდილი ადამიანის ჩონჩხი კიდურებმოკეცილი. მიცვალებულს თან ჩატანებული ჰქონდა: ბრინჯაოს მავთულის ორი საყურე, რკინის სამაჯური, შავპრიალა ფიალა და დოქი (ტაბ. 34₁₋₄).

განსხვავებული სურათი წარმოგვიდგება XXI სექტორში, რადგან აქ II სამშენებლო დონის ნაგებობები უშუალოდ ჩაშენებულია III დონის შენობებში. XXI სექტორის 564, 565, 590, 591 კვადრატებში გაითხარა №17 სათავსო. იგი აშკარად III დონის №16 სათავსოში (საფქველი ოთახი) ჩანს ჩაშენებული მისი დანგრევის შემდეგ (ტაბ. 17; სურ. 23). №17 სათავსოს კე-

დლების ორიენტაცია თითქმის ემთხვევა №16 სათავსოს (III დონე) ორიენტაციას, მაგრამ ისე ჩანს, რომ მშენებლებს ანგარიში არ გაუწევიათ, თუ არ ცოდნიათ, №16 სათავსოს კედელთა არსებობა და ისინი არ გამოუყენებიათ. ის კი არა და იმ კედლებამდე არც კი ამოუწმენდიათ საამშენებლო ორმო, №16 სათავსოს (III დონე) ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ კედლებამდე 10-15 სმ-ია დატოვებული და ამ ახალი, №17 სათავსოს კედლები ისეა ამოყვანილი. ეს სათავსო გაცილებით ნაკლები ფართობისაა, ვიდრე №16 სათავსო (III დონე). კედელთა სისქე 1,1 მ-ია, კარები გაჭრილია სამხრეთ კედელში. კარის ჭრილის სიგანე 0,9 მ-ია. კარის ჭრილის გარე პირთან ხის წირთხლი ყოფილა; ძელი დაახლოებით 30 სმ-ით შედიოდა აქეთ-იქით კედლებში. ამ სათავსოს კედლების შერჩენილი სიმაღლეა 1,9-2,0 მ. კედლები ალიზითაა ნაგები. მშენებლობაში ალიზების შემაკავშირებლად უხმარიათ ნაცარნარევი ან სუფთა ნაცრის ხსნარი. ალიზები ნაწყობია მორიგეობით – ნახევარი ალიზი, მთელი და ისევ ნახევარი; შემდეგ რიგში ორი მთელი ალიზი და ა.შ. ყოველი ორი რიგის შემდეგ კედლებში სიგრძივ ძელებია დატანებული ალიზებს შორის. ხის ძელები 12X15 სმ კვეთისაა, რაც ალიზის სისქესთან არის შეთანხმებული. კედლები ყველა შელესილია. მათ ოდნავ და ისიც ალაგ-ალაგ ეტყობათ შებოლვის კვალი, რაც ხანძრის არ უნდა იყოს. იატაკად III დონის №16 სათავსოს (საფქველი ოთახი) იატაკია გამოყენებული. წისქვილის დამწვარ იატაკზე თხელ ფენად მიწაა დაყრილი. ამ ოთახის (№17) დანიშნულებაზე მხოლოდ ერთს ვიტყვით, რომ იგი აგებულია III დონის სატაძრო კომპლექსის განადგურებისთანავე, მის ნანგრევებში. და რომ, სავარაუდოდ, აქ ინახავდნენ წმინდა ცეცხლის ნაცარს. ამ ოთახში აღმოჩნდა თიხის ყავისფრად გამომწვარი ორყურა ჯამი – ცეცხლის ჭურჭელი – სავსე სუფთა ნაცრით (ტაბ. 34₆₋₈). სჩანს კულტმსახურებმა ტაძრის ნანგრევებში სახელდახლოდ განაახლეს მისი ფუნქციები. გარდა ამისა №17 სათავსოში აღმოჩნდა წითლად და შავად გამომწვარი, ძირითადად, დიდი დერგის ნატეხები (ტაბ. 41). №17 სათავსოს აღმოსავლეთით (III დონის მარნის თავზე) გაითხარა ერთი სათავსო ზომით 7x6,5 მ, რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გასუფთავდა ხოვლური ტიპის ღუმელი. ამ სათავსოში სხვა არაფერი ყოფილა. კედლები და იატაკი არაა დამწვარი. ხის ნაშთებიც ალაგ-ალაგ

ჩაფერფლილა (სიდამპლით). ასეთივე სათავსო გამოვლინდა მის დასავლეთით. ესენი ქმნიან ერთ ოროთახიან ნაგებობას (18, 19), თუმცა მათ შორის კარები არ ჩანს, ის კი ჩანს, რომ ეს ნაგებობა №17 სათავსოს დროინდელი უნდა იყოს. ე.ი. III დონის ტაძრის დანგრევის შემდეგი დროისა. ამ ოთახების ფუნქციის შესახებ საუბარი ძნელდება იმის გამო, რომ აქ ხოვლური ღუმელის გარდა არაფერი დადასტურებულა. №19 სათავსოში აღმოჩნდა სახურავის ძელები (ჩამპალი) და ერთი სვეტის ნაშთი. №18, 19 სათავსოებს სახურავი ბანური ჰქონდათ, რაზეც აშკარად მიუთითებს ის ფაქტი, რომ კრამიტის არც ერთი ნატეხი აქ არ აღმოჩენილა. ამ სათავსოს პრეპარაციის დროს აღმოჩნდა, რომ სამზარეულო ღუმელი მიშენებული იყო III დონის გალავნის კედლის დამწვარ შელესილობაზე ე.ი. ესეც განახლებული სათავსოა და III დონის ტაძრის კუთვნილი ფენა ქვეშაა. ამ სათავსოებში არქეოლოგიური მასალა ძალზე ცოტა იყო, ისიც ძირითადად სამზარეულო თიხის ჭურჭელი (ტაბ. 42-43).

XXVI სექტორის 42 კვადრატში აღმოჩენილია დიდი ზომის ქვაყუთი, შედგენილი ოთხი დიდი ქვის ფილითა და გადახურული ორი ფილით. ქვაყუთში აღმოჩნდა ქრისტიანულად დაკრძალული მიცვალებულის ჩონჩხი. სამარხს დანგრეული აქვს ძველ კედელთა ნაშთები და იატაკი, მიცვალებულს სრულიად არაფერი ჰქონდა ჩატანებული. საერთოდ ციხიაგორაზე ქრისტიანული მხოლოდ ერთი სამარხია, ალბათ მისი არსებობა შემთხვევითია.

ამავე სექტორში გაითხარა ერთი შენობის ნაწილი, იგი ნაგებია ალიზით, რომელსაც საძირკვლად რიყის ქვა აქვს, ერთ და ზოგ მონაკვეთში ორ რიგად. ამ შენობის იატაკი თიხატკეპნილია. იატაკზე ეყარა მხოლოდ გადახურვის ნაწილები. შენობის სიგრძივ ღერძზე დანახშირებული ხის ძელი დადასტურდა, რომელსაც ორივე მხრივ განშტოებები ჰქონდა თევზიფხურა (თავზე და გადასაკიდებელი). ძელების ამ ნაშთების თავზე ეყარა ნითლად შეღებილი და შეუღებავი კრამიტი. როგორც ჩანს ეს შენობა კრამიტით, ორფერდა სახურავით ყოფილა გადახურული. სტრატეგრაფიულად ეს შენობა ყველაზე ზევით მდებარეობს ამ სექტორში. მის ქვეშ იყო III სამშენებლო დონის კუთვნილი სათავსო (სათონე), რომელიც ამ ნაგებობას ძლიერ დაუზიანებია [42, გვ. 7-11].

სატაძრო კომპლექსი

ციხიაგორაზე ყველაზე კარგად შენახული და ყველაზე მძლავრად წარმოდგენილი იყო III დონე, რომელსაც გორის მთელი თხემი ეკავა. ამ ფენაში გაითხარა სატაძრო კომპლექსი, რომელიც შედგებოდა: ტაძრის, ბელის, მარნის, საფქველი ოთახის, სათონის, სატრაპეზოსა და საცხოვრებელი ნაგებობებისაგან (შემდგომში გასაგები რომ იყოს ზოგიერთი დეტალის აღწერისას მათი დაცულობა, გასათვალისწინებელია, რომ მთელი კომპლექსი ხანძრითაა განადგურებული და სწორედ, ბევრ შემთხვევაში, ამან განაპირობა მათი შენახვა) (ტაბ. 5-6; სურ. 1-3).

სატაძრო კომპლექსის ძირითად ნაგებობას წარმოადგენს თავად ტაძარი (№1 სათავსო), ტაძრის შიდა ეზო, №2 და №10 სათავსოები. ყველა ეს ნაგებობა ერთი სამშენებლო ტექნიკითაა აგებული და ერთ სახურავქვეშ იყო მოქცეული (ტაბ. 5, 10; სურ. 4-13).

ძირითადი ნაგებობის კედლების ქვედა ნაწილი ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვით, მშრალი წყობით, ორპირად. საპირე ქვები სიგრძივად გადამხული, კედლის სისქეში კი არა. ამ ორ პირს შორის უფორმო ნაგლეჯი ქვა და ხურდაა ჩაყრილი, წყობა უხსნაროა და კედლის პერანგის სისქეში გადასაბმელად გამოყენებულია ხის განძელები, რამაც მკვიდრად შეკრა კედელი. განძელები საძირკვლის ქვის მეორე რიგის შემდეგ იწყება და განლაგებულია სიგრძივ ყოველ 0,75-0,8 მ-ზე, სიმაღლეში კი – 0,35-0,45 მ-ზე. კედლების სისქე 1,5 მ-ია. ქვის წყობის სიმაღლე 2 მ-ია (№10 სათავსოში – 3,5 მ). შემდეგ კედელი ალიზის აგურის წყობითაა აყვანილი (ზოგ ადგილას შემორჩენილი იყო ალიზის რვა რიგი). ყველაზე მაღალი კედლის ფრაგმენტი 4,25 მ-ია. სავარაუდოა, რომ კედლის სიმაღლე სულ ცოტა 6 მ მაინც იყო. ალიზის აგური ერთმანეთთან თიხის ხსნარითაა დაკავშირებული და მათი ჰორიზონტალური და ვერტიკალური გადაბმა სრულიად მყარია. ამას აპირობებს ისიც, რომ კვადრატულ ალიზებთან ერთად წყობაში გამოყენებულია ნახევარი აგური (0,42×0,42×0,2 მ; 0,42×0,21×0,2 მ). კედლები ორივე მხრიდან შელესილია თიხისა და ბზის ნარევი ხსნარით [42; 110].

ტაძარი და შიდა ეზო

ტაძარი (№1 სათავსო) თითქმის კვადრატულია. მისი შიდა ზომებია 8×7,5 მ. დგას კვადრატულ შიდა ეზოში ისე, რომ ეზოს ზღუდისა და

ტაძრის ჩრდილოეთი კედელი საერთოა (ტაბ. 5-6, 10; სურ. 3₁). სამხრეთ კედელში გაჭრილია კარი (სიგანე - 1,6 მ), რომლის ამყოლები ალყად დადგმული ქვებითაა მოწყობილი. აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებში კი სარკმლებია გაჭრილი (სიგანე - 1,7 მ). ისინი 0,75 მ-ზე უფრო მაღლაა იატაკის დონიდან. შენობის იატაკად დაგებულია ხის ძელები ჭადრაკულად, დაახლოებით 2,5×2,5 მ-ის ფართობზე. ერთ მონაკვეთზე ძელები თუ ერთი მიმართულებით აწყვია მიჯრით, მის მეზობელ ასეთივე ფართობის უჯრაში ძელები აწყვია პირველის პერპენდიკულარულად. საერთოდ მთელი იატაკი ასე უჯრა-უჯრა შეცვლილი მიმართულებით ნაწყობი ძელებითაა მოგებული და მოლესილია თიხით. დარბაზის შუაგულში აღმოჩნდა ფართო, ქვის კვადრატული ფილა. იატაკზე ცელაში მდგარა თიხით ნაკეთები სვეტისებური საკურთხეველი (ტაბ. 45₁). გ. ცქიტიშვილის აზრით ამ სათავსოში გადახურვისათვის აუცილებელი სვეტი იდგა ცენტრში, ალბათ ხისა, რომლის კაპიტელიც უნდა ყოფილიყო №10 სათავსოში აღმოჩენილი ხარის ორმაგპროტომიანი სვეტისთავი (კაპიტელი) (ტაბ. 96; სურ.78). №1 ნაგებობაში სართულშორისი გადახურვის კვალი არ დადასტურებულა. ჩვეულებრივ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს ასეთი სიმაღლე არ ესაჭიროებათ. ხოლო ტაძარს კი ასეთი სიმაღლე საზეიმო იერს აძლევს. ეს შენობა თითქმის ცარიელი აღმოჩნდა, არქეოლოგიური მასალის თვალსაზრისით. აღმოჩენილი იქნა წითლად მოხატული კერამიკის რამოდენიმე ფრაგმენტი (ტაბ. 46), რკინის ლურსმნები (დიდი და პატარა), აგრეთვე რკინის „ხელკეტიბი“, გამსხვილებული თავებით (სურ. 68).

ტაძარს სამი მხრიდან (აღმოსავლეთის, სამხრეთის და დასავლეთის მხრიდან) აკრავს შიდა ეზო, სადაც ტაძრის კარის გასწვრივ 2,8 მ-ის დამორებით, ეზოს თითქმის შუა ადგილას დგას მშრალი ნყოფით ნაგები საკურთხეველი, რომელიც გეგმით მართკუთხაა (სურ. 3₁, 8₁). მისი ზომებია 2,5×3,2 მ, სიმაღლე – 1,9 მ. ჩანს ესაა მისი თავდაპირველი სიმაღლეც, რადგანაც თავზე შერჩენილი იყო თიხის გადალესილობა და ნაცარი. საკურთხეველზე აღმოჩნდა ცხვრის დამწვარი ნეკნები და პატარა დანა. ტაძრის ეზოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ფლეთილი ქვისა და თიხისაგან მოწყობილი იყო 0,2-0,25 მ სიმაღლის ბაქანი, რომლის ზომებია – 3,5×3,5 მ-ზე, მისი ზედაპირი თიხით ისე იყო გადალესი-

ლი, რომ შუაგულისაკენ ღრმავდებოდა (ტაბ. 5, 10). შეიძლება გამოითქვას ვარაუდი, რომ ეს ბაქანი განკუთვნილი იყო შენირული ცხოველის დასაკლავად. შიდა ეზოში შესასვლელი კარი გაჭრილი იყო ზღუდის აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებში. ყველა კარის ამყოლი ალყად დადგმული ქვებითაა მოწყობილი. შიდა ეზოს დასავლეთ კარის ზღურბლთან დანახშირებული ხის ძელების ნაშთები აღმოჩნდა ერთმანეთთან ისე მიჯრული, რომ იქმნებოდა შთაბეჭდილება ჩამოვარდნილი კარისა. ტაძრის შიდა ეზოში მრავლად აღმოჩნდა ალიზის შელესილობის ფრაგმენტები, რომლებზეც სხვადასხვა ფორმის ანაბეჭდებია. ამ ანაბეჭდების უმეტესობა აღმოჩნდა შიდა ეზოს აღმოსავლეთ დერეფანში. მრგვალი ფორმის ანაბეჭდში გამოსახულია ფასკუნჯი, მზე, ირემი, ოთხკუთხა ფორმის ანაბეჭდებში გამოსახულია მხედარი, ფრთოსანი ირემი ან ცხენი, ძაღლი. ანაბეჭდებში შიდა ეზოს სხვა მონაკვეთებშიც აღმოჩნდა, მაგრამ მცირე რაოდენობით (ტაბ. 91-94; სურ. 69-73).

გარდა ამისა აქ აღმოჩნდა ჩალისფრად გამომწვარი სახურავები, კოჭობი, წითლად შეღებილი ჯამები, ქვევრის ორიოდე ფრაგმენტი, რომლებიც წითელი საღებავითაა მოხატული, ამფორის მსგავსი ჭურჭლის ფრაგმენტი, ე.წ. „თაროსებური“ ნივთი (ტაბ. 50-51).

№2 სათავსო

ტაძრის დასავლეთ კედელსა და შიდა ეზოს გალავანს შორის ალიზით ნაგები ტიხარია და ამით იქმნება ერთი პატარა სათავსო (№2). მასში შესასვლელი კარი სამხრეთ კედელში, ტიხარშია მოწყობილი (სურ. 9). კარის მარცხენა მხარეს ხის სვეტი მდგარა, რომლის ბუდე და შიგ ჩავარდნილი ნახშირილა შემორჩა. სჩანს ის სვეტი იყო, რომელზედაც კარი იყო ჩამოკიდებული. კარი ცალფრთიანია და ეტყობა შიგნით იღებოდა.

№2 სათავსო გამოირჩეოდა არქეოლოგიური მასალის სიუხვით. ამ ოთახში იატაკზე აღმოსავლეთ კედლის ძირას ეგდო თიხისაგან ნაძერწი სამი დისკო, რომელთა ცალ მხარეს რელიეფური ჯვრებია გამოსახული (ტაბ. 47). ეს დისკოები ჩანს კედელზე იყო მიძერწილი და შენობის დანგრევისას ჩამოვარდნილა. იქვეა ნაპოვნი (ოთახის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხე-

ში) ალიზის შელესილობის ფრაგმენტები, რომელზეც რამოდენიმე ოთხკუთხა და მრგვალი ფორმის ანაბეჭდებია; ოთხკუთხა ფორმის ანაბეჭდში მხედრის გამოსახულება იყო, ხოლო მრგვალ ანაბეჭდში – ჯვრის გამოსახულება; №2 სათავსოში სახურავის ნანგრევის ქვეშ და უშუალოდ იატაკზე აღმოჩნდა ვარდისფრად გამომწვარი დოქები, ჩალისფერი სახურავები, რომლებიც ნითელი საღებავითაა მოხატული, ასევე ნითელი საღებავითაა მოხატული დერგების ნატეხები. აქვე იყო ამფორის და მისი მსგავსი ჭურჭლის ყელის ნატეხი (ტაბ. 48-49). ასეთი დიდი რაოდენობით სუფრის ჭურჭლის არსებობა ამ ოთახში შეიძლება ავხსნათ იმით, რომ ეს იყო სატაძრო ჭურჭლის შესანახი ოთახი [42].

№10 სათავსო

№1 და №2 სათავსოს ჩრდილოეთიდან ეკვრის გეგმაში აღმოსავლეთ-დასავლეთით ნაგრძელებული, სწორკუთხა სათავსო, რომლის შიდა ზომებია 18×4,5 მ (სათავსო №10) (ტაბ. 5, 10-11; სურ. 10-13). სათავსოს კარი გაჭრილი აქვს დასავლეთ კედელში (სიგანე - 1,4 მ). ეს სათავსო ორსართულიანი ყოფილა. პირველი სართულის კედლები 3,5 მ-ის სიმაღლეზე ნაგებია კლდის ფლეთილი ქვით. მეორე სართული კი – ალიზის აგურებით. სართულშორისი გადახურვის ძელების ბუდეები განლაგებულია ქვის კედელზე. მეორე სართულის კედლის ალიზის აგურის წყობა შემორჩენილი იყო 1,5 მ სიმაღლეზე. სართულშორისი გადახურვის ძელების ბუდეების ღერძებს შორის მანძილი 0,9 მ-ია, მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია 0,85 მ და ერთში – 0,95 მ. გადამხური ძელები სათავსოს სიგანეზეა გადებული. სათავსოს იატაკად დაგებულია ერთმანეთზე მჭიდროდ მიჯრილი სიგრძივი ძელები, რომლებიც თავისთავად ქვებზე დალაგებულ ხის კოჭებს ეყრდნობოდა. ქვის ბალიშები დალაგებული იყო სამ რიგად სათავსოს სიგრძეზე ისე, რომ ქვათა ცენტრებს შორის დაშორება 1,6 მ იყო. მთელი ეს კონსტრუქცია გადალესილი იყო თიხით. №10 სათავსოს სამხრეთის კედლის გასწვრივ გაითხარა ტახტის მსგავსი ბაქანი, რომლის ზომებია 3,1×0,8 მ, სიმაღლით – 0,5 მ. იგი ნაგებია რიყის ქვით და გადალესილია თიხით. მის წინ მოწყობილი იატაკი შემალღებული იყო 0,25 მ-ით.

სათავსოს იატაკზე დასავლეთ ნაწილში, შესასვლელ კართან, სამხრეთ კედლის გასწვრივ

ორი ქვევრი იდგა (მინის ზევიდან). ჩრდილო კედლის გასწვრივ ალიზებისგან მოწყობილი ყოფილა სამი კოდი. კარებიდან პირველში ჭვავი ეყარა, შემდეგ ორში კი პატარა ქვევრები იდგა (ისევ მინის ზევით). ოთხივე ქვევრი ნითელი საღებავით მოხატული სარტყლებითაა შემკული.

ამ სათავსოში იატაკზე აღმოჩნდა ბათქაშების ნატეხები, რომელთაც შერჩენილი აქვთ საბეჭდავთა ანაბეჭდები. ანაბეჭდები ოთხნაირია თავისი მოხაზულობით: სამკუთხედი, ოთხკუთხედი, წრიული და ოვალური. თავისთავად ოთხივე ეს სახეობა წარმოდგენილია დიდ-პატარად. ზოგზე მზეა, ზოგზე ძალი, ჯიხვი, ცხენი, ირემი. ბათქაშები საბეჭდავის ანაბეჭდებით აღმოჩენილი იყო ჩამოქცეული კედლების გროვაში. მხოლოდ ერთ ადგილას აღმოსავლეთ კედელზე თითქმის „მიკრული“ აღმოჩნდა ოთხი ანაბეჭდიანი ბათქაშის მოზრდილი ნატეხი. თითქმის მიკრული იმიტომ, რომ ამ ნატეხსა და კედლის შელესილობას შორის სხვა რამით შევსებული სივრცე აღარ იყო. ამკარად ჩანდა, რომ ძელების ანაბეჭდიან ბათქაშს „კარგი“ პირი კედლისაკენ ჰქონდა მიქცეული. ისიც ამკარა იყო, რომ ეს ნატეხი ჭერიდან იყო ჩამოქცეულ-ჩამონოლილი. ძელების კვალი ბათქაშის ნატეხს ზემოდან ქვემოთ ჩამოუყვებოდა ე.ი. თუ ამ ბათქაშს ჭერისად მივიჩნევთ, მაშინ გამოვა, რომ ძელები სათავსოს სიგრძივ იქნებოდა დალაგებული, რაც ამ შემთხვევაში გამართლებულია. ამ სათავსოში სართულშორისი გადახურვის კოჭები ხომ სიგრძივ კედლებზე იყო დალაგებული და ჭერის გადახურვა მიჯრილი ძელებით ამ კოჭებზე უნდა დალაგებულიყო. ერთი ასეთი ნატეხი აღმოჩნდა ამ სათავსოს ჩრდილოეთ კედელზეც, ისიც „მიკრული“, აქ კი ორი ძელის კვალი მას ოთახის გრძივი ღერძის მიმართულებით მიუყვებოდა. თუ ამ ორ მონაცემს ერთმანეთს შევაჯერებთ, გამოვა რომ ეს ორი შემთხვევა უნდა ჩაითვალოს ჭერის ბათქაშის ნატეხებად. ყველაზე საინტერესო ისაა, რომ ამ „მიკრული“ ბათქაშების აღებისას მათ შიგნითა პირზე, რომლითაც ისინი კედლის ბათქაშებზე იყვნენ „მიკრული“, შეიმჩნევა საბეჭდავთა ანაბეჭდები, ერთმანეთთან ახლო-ახლო მოთავსებული. სხვა ანაბეჭდებიანი ბათქაშების ნატეხებიც მხოლოდ კედლების გასწვრივ გვხვდებოდა. თითქმის არ ყოფილა არც ერთი შემთხვევა მათი სათავსოს შუა ადგილას, კედლიდან დიდ მანძილზე მოშორებით აღმოჩენისა. ყველაფერს თუ გავითვალ-

ისწინებთ, შეიძლება დავუშვათ, რომ საბეჭდავებით ჭერს „ამკობდნენ“, ოღონდ მთლიანად კი არა, არამედ კედლების გასწვრივ, მათ შემოყოლებათ. ზოგიერთ ანაბეჭდიან ნატეხს ეტყობოდა ქვის წყობის კვალი, ზოგს კი, რომელიც ამკარად კუთხისა იყო, ერთ სიბრტყეზე ქვის წყობისა და მეორეზე – ხის ძელისა. და თუ ამ მონაცემებსაც მივიღებთ მხედველობაში, შეიძლება დავუშვათ, რომ საბეჭდავებით შემკობა ხდებოდა კედლის ბათქაშებისა, ოღონდ ჭერთან ახლოს. ე.ი. დამღავდნენ სათავსოების კედლებსა და ჭერს მათი შეერთების ადგილას და ეს „შემკობა“ სათავსოს ჭერს ირგვლივ შემოუყვებოდა.

გ. ცქიტიშვილის აზრით, აქ შეიძლება გაგვახსენდეს ხალხში დარჩენილი ჩვეულება ჭერის დალოცვისა სახლის მშენებლობის დასრულებისას და თითქმის ყველა ქართულ სუფრაზე აუცილებელი სადღეგრძელო. სავარაუდოდ, აქ ეს რიტუალია ჩატარებული – ჭერი დალოცეს და ყველა მათ, ვისაც ხელენიფებოდა, თავიანთი საბეჭდავით აღნიშნეს, სანამ თიხა ნედლი იყო. საინტერესოა, რომ ერთ გამოსახულებიანი დამლა ჯგუფად იყო განლაგებული, შემდეგ კი მეორე ჯგუფი – სხვა გამოსახულებიანი და ა.შ.

ამავე სათავსოში იატაკიდან 1,4 მ. სიმაღლეზე, ალიზის კედლის მთლიან მასაზე, რომელიც თავისთავად სახურავი კრამიტის ნაყარზე ეგდო, აღმოჩნდა ცელას ცენტრიდან გადმოქცეული სვეტი და კირქვის კაპიტელი, რომელიც ჩანს ნგრევისას ჩრდილოეთისაკენ წაიქცა. საერთოდ მთელი ნგრევა ჩრდილოეთისკენაა მიმართული. კაპიტელი გამოქანდაკებულია კირქვისაგან და წარმოადგენს ერთმანეთისადმი ზურგმექცეული ხარების გამოსახულებას (ტაბ. 96; სურ. 78). უფრო სწორი იქნებოდა გვეთქვა აქ გამოქანდაკებულია მოზვრები, რქები მათ ჯერ კიდევ პატარა აქვთ. მოზვრების ნესტოები დაბერილია, რის გამოსახატავად ოსტატს ნესტოების ზევით და ტუჩების ზემოთ სამ-სამი ღარი ამოუკვეთია (ნაოჭები – ნესტოების დაბერვის დროს რომ უჩნდებათ ხარებს). ასეთივე სამ-სამი ღარი აქვთ ამოკვეთილი თვალების ზემოთაც. ყველაფერი ეს ქმნის მოზვრის (ხარის) დაძაბულ და გაბრაზებულ გამომეტყველებას. ორივე მოზვრს ყბებზე მძივების ასხმასავით რელიეფური ზოლი გასდევთ. ორივეს გვერდზე ორ-ორ ზოლად ფოთლოვანი ორნამენტის მსგავსი შემკულობა დაუყვებათ. მოკეცილი მუხლების ირგვლივ

ორივეს შემოსდევს ორ-ორი ღარი. ასევე ღარებითაა გამოყვანილი კოჭთან მყესები. ორივეს ჩლიქების ზემოთ ისევ მძივების ასხმასავით რელიეფური ზოლი გასდევთ. მოზვრების (ხარების) შეერთების ადგილი ჩაზნექილ-ჩაღრმავებულია [42].

გარდა ამისა, ნანგრევებში ალიზის ქვეშ დიდი რაოდენობით გვხვდებოდა სხვადასხვა ზომის რკინის ლურსმნები (სურ. 68). აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი რკინის იარაღი, რომელიც თავისი ფორმით მოგვაგონებს ნალდს. იარაღი დამტვრეულია და მთლიანი ფორმის წარმოდგენა ვერ ხერხდება. ამათ გარდა ამ სათავსოში აღმოჩნდა დოქის ყური, ჩალისფერი თიხისა, წითელი საღებავით დატანილი ხაზებით. ჯამების პირ-გვერდისა და ძირის ნატეხები, მუქი მოყავისფრო საღებავით შეღებილი. ძირითადად გვხვდებოდა დიდ დერგთა ნატეხები (ტაბ. 52-54). მოხატული ჭურჭლის სიმცირემ და მისმა არსებობამ იატაკიდან 3 მ-ის სიმაღლეზე გვაფიქრებინა, რომ ეს ჭურჭელი მეორე სართულიდან ჩამოქცეულ სართულმორის გადახურვას ჩამოყვა.

ყველა ზემოთ აღწერილი შენობა (ტაძარი, შიდა ეზო, №2 და №10 სათავსოები) გადახურული იყო ბრტყელი და ღარისებური კრამიტით.

№10 სათავსო მის დასავლეთით მდებარე დერეფანს უკავშირდება კარით, რომლის ჭრილში აღმოჩნდა ხის დანახშირებული ძელები – კიბისებურად განლაგებული. დერეფნის იატაკი 0,65 მ-ით მაღლა მდებარეობდა №10 სათავსოს იატაკზე. კიბის საფეხურები კედელში საგანგებოდ მოწყობილ ფოსოებში შედიოდა. ე.ი. კიბე შენობის აშენებისთანავე გაკეთებული [110].

გალავანი და კომპები

ძირითადი ნაგებობის აგებისთანავე სჩანს აგებული გალავანი, რომელიც შემოზღუდავდა ციხიაგორას მთელ თხემს (ტაბ. 5-6). სატაძრო კომპლექსში შემავალი ყველა დანარჩენი ნაგებობა გალავნის აგების შემდეგ სჩანს აშენებული, რადგან ისინი მჭიდროდ მიდგმული არიან გალავნის მობათქაშებულ კედელზე (გარდა სატრაპეზოსა და სათონისა).

გალავანი, რომელიც შემოზღუდავდა ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსს, კონტრაფორსებიანი და კომპებიანი იყო. იგი მთლიანად ალიზით იყო ნაგები ფლეთილი ან რიყის ქვის სა-

ძირკველზე. მხოლოდ ერთ შემთხვევაში დადასტურდა გალავნის კედელში სიგრძივ ჩატანებულის ძელი (№10 ოთახის უკან). კედლის სიგანე 2,2 მ უდრიდა. გალავანს გარედან ხრეშნარევი რიყის ქვის ჯავშანი ჰქონდა მიყრილი, ხოლო შიდა პირი მობათქაშებული იყო.

გორის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში (XXII სექტ. – 585, 586, 587, 610, 611, 612; XXVII სექტ. – 11, 12 კვადრატებში) გაითხარა გალავანზე გარედან მიდგმული კოშკი (I). იგი მთლიანად ალიზითაა ნაგები. სამხრეთ-დასავლეთი კედელი, რომლითაც გალავანზეა მიშენებული, 2,6 მ სისქისაა, ჩრდილო-დასავლეთი კედელი კი – 2,4 მ. ამ ნაგებობას აღმოსავლეთი მხარე აღარ შერჩენია (აქ გორის იმდროინდელ თხემს ტერიტორია აკლია, ამიტომ გალავნის აღმოსავლეთი კედელი მთლიანად ჩამონგრეულია). ნაგებობის შემორჩენილი ნაწილი გეგმით ნაგრძელებული სწორკუთხეა, რომლის სიგანე 2,6 მ-ია, ხოლო შერჩენილი სიგრძე 5 მეტრამდეა. კოშკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კედელი 1,5 მ სისქისაა. ზომა ძალზე განსხვავებულია სხვა კედლებთან შედარებით. ჩანს იგი შიდა კედელია. სწორედ ამ მხრიდან ნაგებობას თავისივე მსგავსი სათავსო ჰქონია მიდგმული, რომლის მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთი კუთხეა შერჩენილი. კოშკის კედლის შერჩენილი სიმაღლე 2 მ-მდეა. იატაკის დონე შეიმჩნეოდა კედლის შელესილობაზე და კუთხეებში. იატაკიც თიხით ყოფილა მოლესილი რიყის ქვებზე. იატაკის მოწყობის გარკვევის მიზნით, ერთ ნაწილში ამოლაგდა ქვები დაახლოებით 1,5 მ. სიღრმემდე. მაგრამ ბოლომდე მაინც ვერ ჩავედით. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ამ ორ სათავსოიანი კუთხის კოშკის ქვედა, ყრუ სართული მთლიანად ამოვსებულია ჩაყრილი რიყის ქვებით, რითაც კოშკის ბრძოლისუნარიანობა გაუზრდიათ. ეს წესი ქართულ ციხეთმშენებლობაში გვიან შუასაუკუნეებამდე შემორჩა. კოშკს გარედან რიყის ქვის ჯავშანი აქვს ისევე, როგორც გალავანს. ნივთიერი მასალა აღმოსავლეთის კოშკში თითქმის არ აღმოჩენილა.

გალავნის ჩრდილოეთი კედელი გატეხილია XXI სექტორის 547, 572 კვადრატებში (მარნის აღმოსავლეთ კედლის გასწვრივ). კედლის დასავლეთი ნაწილი, 3,75 მ-ით ჩრდილოეთით არის განუული. ამ ადგილას გალავანზე გარედან მიშენებულია მეორე კოშკი, რომელიც გეგმაში სწორკუთხაა. მისი გარე ზომებია 8,4×7,8 მ, ხოლო შიდა – 4,4×3,8 მ. კედლები 2 მ სიგანისაა, ალიზითაა ნაწყობი თიხის ხსნარზე და ორივე

მხრიდან შელესილია. კედელთა საძირკველი ნატეხი ქვისაა. აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებში საკმაოდ დიდი ნაპრალები დაფიქსირდა. როგორც ჩანს კოშკის ჩრდილო ნაწილი ჩამოცურდა ფერდობზე 60-70 სმ-ით, რამაც თავისთავად გამოიწვია ჩრდილო კედლის დაჯდომა, დაახლოებით 60 სმ-ით, რაც უდრის მინის ბუნებრივი დახრის სხვაობას. კოშკის საძირკველი ჩანს იყო საფეხურიანი, შეთანაბრებული გორის ფერდობთან. კოშკის ქვედა ნაწილი ავსებული იყო რიყის დიდი ქვებით, ალბათ კედელში ხვრელის გაკეთების (მტრის მიერ) საწინააღმდეგოდ. ეს ქვაყრილი შემდეგ თიხით იყო გადალესილი და ეს იყო იატაკი. კოშკს სამხრეთის კედელში შიგნიდან თაღისებური შვერილი ჰქონდა, რომელიც ნაწყობი იყო განსხვავებული ზომის ალიზებისაგან (16×24×32 სმ). თაღი შედგება პარალელური ორი ფენის კამარისაგან, რომელთა სიგანეა 16 და 24 სმ. თაღის დაფიქსირებული ნაწილის სიმაღლე 70 სმ-ია, გადმოშვერილია კედლიდან 60 სმ-ზე. თაღის სიმაღლე ალბათ 1,5 მ იყო. იგი გადახურავდა 3,8 მ სივრცეს. კამარების ზევით, თაღის თავზე ნყოფა გამოდიოდა კედლიდან, ჰქმნიდა ერთ მთლიან ფილას, რომელიც ისევე, როგორც კამარა, იმუშავებდა დაჭიმვაზე. ამით იგი განტვირთავდა კამარას. თაღი ქვემოდან შელესილია თიხით (ტაბ. 13).

ციხიაგორაზე კამაროვან-თაღოვანი კონსტრუქციის გამოყენება, რეგიონში, რომელიც მდიდარია ხის მასალით, ალბათ განპირობებული იყო იმით, რომ ხის მასალის კონსტრუქციაში გამოუყენებლობა (სართულშორისი გადახურვა და სხვა) კოშკს ხდიდა ცეცხლის მიმართ უფრო გამძლეს და ამით თავდასაცავად უფრო საიმედოს.

ამ თვალსაზრისით ისიც საყურადღებოა, რომ კოშკის კედლების ნყოფაშიც არ შეიმჩნევა ხის კონსტრუქციები, რაც ასე დამახასიათებელია კომპლექსის სხვა ნაგებობათა კედლებისათვის. კოშკს ჩანს შესასვლელი ექნებოდა ეზოს მხრიდან, მეორე სართულზე. იგი ივარაუდება სამოთახიან ნაგებობასა და მარანს შორის არსებული დერეფნის გასწვრივ, შესაძლებელია გალავნის სავალი ნაწილიდან.

ნივთიერი აღმონაჩენი იყო მხოლოდ თაღის ქვეშ იატაკამდე (კედელთა ნანგრევებში და იატაკზე) (ტაბ. 55-58), რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ეს სათავსო გამოყენებული იყო. კოშკის კედელთა შერჩენილი სიმაღლეა 3-3,5 მ და აქედან

გამომდინარე ვვარაუდობთ კოშკის ორსართულიანობას მაინც [42].

№21 და 22 სათავსო

სატაძრო კომპლექსის გალავნის ჩრდილოეთი კედელი 2,5 მ-ით არის დაცილებული ძირითადი ნაგებობის (№10 ოთახის) ჩრდილოეთ კედელს და ამით იქმნება ვიწრო დერეფანი, სადაც გამოვლინდა ორი პატარა სათავსო №21, 22 (ტაბ. 5). პირველი (№21) ვიწრო და გრძელი ოთახი (5,5×2,5 მ). მისი დასავლეთი კედელი სარლასტით ყოფილა ნაგები და ორივე მხრიდან თიხით შელესილი (სიგანე 0,3 მ). შესასვლელი კარი იმ კედელშია მოწყობილი, რომელიც №10 სათავსოს ჩრდილოეთ კედელზეა მიბჯენილი. კარის ჭრილი 0,9 მ-ია. ამ სათავსოდან კარი გაუჭრიათ №22 სათავსოში, რომლის შიდა ზომებია 2,5×1,6 მ.

№21 სათავსოში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან გასუფთავდა ვერტიკალურად ჩადგმული კეხის დიდი კრამიტები (დიამეტრი – 0,5 მ), ორი ერთმანეთზე მიდგმული ისე, რომ იქმნებოდა ორნაწილიანი თონე, რომელშიც ნაცრის საკმაოდ სქელი ფენა იყო. ამ სათავსოს აღმოსავლეთ კედელთან ეგდო საფეკვავის ორი ქვედა ქვა. სათავსოს იატაკი თიხატკეპნილი ჰქონდა. სათავსოს კარის ხის ჩარჩოს შერჩენილ ნაშთთან ეგდო თიხის ბათქაშის მოზრდილი ნატეხი, რომელზედაც შერჩენილია სამკუთხა ანაბეჭდები (6 ცალი), ტოლგვერდა (2 სმ) ანაბეჭდზე გამოსახულია სტილიზებული ხარის თავი, ამკარაა, რომ ამ საბეჭდავით იბეჭდებოდა სათავსოს კარი.

ვფიქრობთ, ეს სათავსო წმინდა ცეცხლის – მუდმივი ცეცხლის შესანახი ადგილია. ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ ოთახი დაბეჭდილი იყო. სხვაგვარად ვერ ავხსნით თონის არსებობას ამ პატარა სათავსოში [42].

№21 და №22 სათავსოში მრავლად აღმოჩნდა ლიაფრად გამომწვარი დოქები, ჯამები, ქოთნები, დერეგები, რომელთაგან ზოგიერთი წითელი საღებავითაა მოხატული ან შეღებილი. მათ შორის გამოირჩევა გეომეტრიული ორნამენტით მოხატული დოქის ფრაგმენტი, წითლად შეღებილი პირმოყრილი ჯამი. ქოთნები მეტწილად უხმარია, ყოველ შემთხვევაში ცეცხლზე არ არის ნადგამი.

აღსანიშნავია მოყავისფროდ გამომწვარი, პირგადაშლილი, კვადრატული პირის გვირგ-

ვინიანი ჭურჭელი (სარიტუალო დანიშნულების) (ტაბ. 59-62) [42].

ბელელი

ტაძრის შიდა ეზოს ზღუდეზე და №10 სათავსოზე აღმოსავლეთიდან მიშენებული იყო ბელელი (ტაბ. 12; სურ. 14-15), რომელიც რვა სათავსოსგან შედგებოდა (№№3, 4, 5, 5ა, 6, 7, 8, 9). ამ სათავსოთა კედლები ძირიდანვე ალიზის აგურით იყო ნაგები; საძირკველად ჰქონდა მხოლოდ ერთი რიგის ქვა, ისიც არა მთელ სიგრძეზე, არამედ ნყვეტილად. კედლები 1,5 მ სიგანისა იყო. ბელის ყველა სათავსო გარედან და შიგნიდან თიხით ყოფილა მობათქაშებული. იატაკი თიხატკეპნილი ჰქონდა. №3 და №9 სათავსოების შიდა ზომებია 5×2 მ. მათ შესასვლელი კარი სამხრეთიდან ჰქონდა. №3 სათავსოდან მის ჩრდილოეთით მდებარე №5 სათავსოში მოხვედრა შეიძლებოდა იატაკიდან 1 მ სიმაღლეზე მდებარე ვიწრო კარით. №5 სათავსო (შიდა ზომა 6×2 მ) შუაზე იყო გაყოფილი 1 მ სიმაღლისა და 1,5 მ სიგანის ტიხრით (№ 5, 5ა). მაშასადამე აქ იქმნებოდა ორი მცირე სათავსო, თითქმის ორმო. ვფიქრობთ, ეს ორმოები კოდები იყო. მსგავს კოდებს წარმოადგენდნენ №7 და №8 სათავსოები. კოდებში აღმოჩნდა მარცვლეულის (ხორბალი, ქერი, ჭვავი) დანახშირებული ნაშთები. კოდების მოცულობით თუ ვიანგარიშებთ ამ ბელელში შეინახებოდა 12 ტონამდე მარცვლეული. №4 და №6 სათავსოები გეგმით კვადრატულეებია 5×5 მ და ორივეს საკმაოდ განიერი 1,8 მ სიგანის კარები ჰქონდათ სამხრეთ კედელში. ამ სათავსოებშიც ეყარა მარცვლეული (იატაკზე). ჩანს აქ ისინი თიხის ჭურჭლებში ინახებოდა, რომელთა ნატეხებიც საკმარისად აღმოჩნდა. გარდა დიდი ზომის დერეგებისა, ბელელში აღმოჩნდა წითლად გამომწვარი და წითლად შეღებილი-მოხატული თიხის ჭურჭლის (დოქები, ჯამები, ქოთნები) ფრაგმენტები (ტაბ. 63-67).

სამოთახიანი ნაგებობა (№ 11, 12, 13)

ძირითადი ნაგებობის დასავლეთით გაითხარა სამოთახიანი ნაგებობა (№№ 11-13 სათავსოები) (ტაბ. 14; სურ. 16). იგი მიშენებულია გალავნის ჩრდილო კედელზე და ტაძრისაგან ჰყოფდა 3,5 მ სიგანის დერეფანი. ამ სამოთახიან ნაგებობას ძლიერი ხანძრის კვალი არ ეტყობა, კედლები მხოლოდ ოდნავაა შერუჯული. კედლები ნაგები იყო ალიზით და თიხით შელესილი. იატაკი

სამივე ოთახში თიხატკეპნილი იყო, მხოლოდ №11 ოთახს იატაკის დასავლეთი ნაწილი ხისა ჰქონდა. ამ ნაგებობაში შესასვლელი კარი აღმოსავლეთიდან იყო, №10 სათავსოს კარის პირდაპირ. №11 ოთახიდან კარი გადიოდა №12 და №13 ოთახში. სამივე კარის ღიობში გაინმინდა ხის წირთხლი. №11 სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში გაითხარა ხოვლური ტიპის ღუმელი. ოთახის ცენტრში №12 სათავსოში გასასვლელი კარის წინ იდგა 0,55 მ სიმაღლის ორქვიანი საფეკავი. საფეკავის წინ, აღმოსავლეთის მხრიდან, მოწყობილი იყო ფეკვილის ჩასაყრელი ნახევარწრიული მოედანი, რომელიც მობათქაშებული იყო და მცირე სიმაღლის ბორტი შემოუყვებოდა ირგვლივ. აღსანიშნავია, რომ საფეკავის ერთი ქვა უფრო უხემ ზედაპირიანია. მეორე კი უფრო სუფთა. ოთახში აღმოსავლეთ კედლის შუა ადგილას გასუფთავდა სვეტისათვის განკუთვნილი ორმო, რომლის ძირშიც ქვა იდო. №13 ოთახში დასავლეთ კედელთან ჩადგმული იყო ქვევრი, რომლის ჩადგმისას დაუზიანებიათ ქვედა ფენის კედელი. სამივე ოთახის იატაკზე კრამიტის არარსებობა გვაფიქრებინებს, რომ ეს ნაგებობა გადახურული იყო ბრტყელი – ბანური გადახურვით.

№11 სათავსოში აღმოჩნდა ალიზის ბათქაშის ფრაგმენტები, რომლებზეც შერჩენილია საბეჭდავთა ანაბეჭდები. მათ შორის აღსანიშნავია მრგვალი ფორმის ანაბეჭდი ცხენოსნის გამოსახულებით, ოთხკუთხა ანაბეჭდი სკამზე მჯდომარე კაცის გამოსახულებით. გარდა ამისა აქ გვხვდება ოვალური და სამკუთხა ფორმის ანაბეჭდებიანი ბათქაშები, მაგრამ მათზე გამოსახულება არ ჩანს [42].

მარანი

სამოთახიანი ნაგებობის დასავლეთით გაითხარა მარანი (ტაბ. 15; სურ. 17-20). მარანსა და სამოთახიან ნაგებობას შორის 2 მ სიგანის დერეფანია. მარანი ალიზითაა ნაგები, მიშენებულია გალავნის კედელზე, რომელიც ცოტა მრუდეა, რელიეფის შესაბამისად და ამიტომ მარნის სიგანე აღმოსავლეთით სხვაა და დასავლეთით სხვა. ნაგებობის სიგრძე უდრის 21 მ-ს. სიგანე დასავლეთით 7 მ-ს, ხოლო აღმოსავლეთით 3,9 მ-ს. მარანს დასავლეთი კედელი წისქვილთან საერთო აქვს. იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს წისქვილის აღმოსავლეთი კედელია მარნის კედელზე მიშენებული, მაგრამ

მათ შორის ნაკერი არ შეიმჩნევა. ამ კედლის სიგანეა 1,5 მ. აღმოსავლეთ კედლის სიგანე 1,1 მ-ია. ჩრდილო კედელი გალავანზეა მიდგმული. შესასვლელი კარი სამხრეთ კედელში, თითქმის შუა ადგილას აქვს და მისი სიგანე 1,6 მ-ია. საკმაოდ ფართოა და ეს ასეც უნდა იყოს: აქ ხომ ქვევრები უნდა შემოეტანათ. მარანი 0,5 მ-ით მიწაში ყოფილა ჩადგმული, რასაც ადასტურებს ჩასასვლელი ორი საფეხური. კარის ჭრილში აღმოჩნდა ხის წირთხლის ნაშთი, რომელიც 0,4-0,5 მ-ით ორივე მხრივ შედის კედელში. წირთხლი 0,25 მ-ის დიამეტრისა ყოფილა, რაც ჩანს ალიზის კედელში დარჩენილი სიცარიელით და შიგ ჩამპალი ხის ნაშთებით. წირთხლის წინ ერთი საფეხური დაფიქსირდა.

რაც შეეხება მარნის კედლებს, აღმოსავლეთი და სამხრეთი ალიზის კედლები დგას რიყის ქვის ერთი ფენილის საძირკველზე, მიწაში ჩაუდგმელად. ჩრდილო კედელი კი დგას საშუალოდ 0,5 მ სიმაღლის ქვის საძირკველზე. კედელთა ალიზების სიგრძივი ზომებია: 41-44 სმ., სიმაღლე – 12-12,5 სმ. აშკარად ჩანს, რომ ალიზები ნაწყობია ნაცარნარე ხსნარზე. ისევე როგორც სატაძრო კომპლექსის ყველა შენობის კედლები, მარნის კედლებიც თიხითაა მობათქაშებული. მარანს ბანური გადახურვა ჰქონია, რადგანაც აქ არ აღმოჩენილა კრამიტის არც ერთი ნატეხი, რომელიც სახურავად იქნებოდა გამოყენებული. ამ მოსაზრებას ადასტურებს მარნის მთელ ფართობზე ერთი სისქის თიხის ფენის არსებობა და კედლების შერუჯულობა იატაკიდან 0,6-0,7 მ სიმაღლეზე, ზოგ ადგილას 2,2-2,5 მ-ზე. ალიზი და ბათქაში სანახევროდ გამომწვარიც იყო. ჩანს ხანძარი გაუჩნდა და იწვოდა მარნის ხის ჭერი. საყრდენი სვეტების და ჭერის ძელების სანახევროდ დაწვისას მათ ველარ გაუძლეს ბანის სიმძიმეს და სახურავი მთლიანად ჩანვა, რამაც გამოწვა იატაკი და კედლების ქვედა ნაწილიც. მარანში მოტკეპნილი თიხის იატაკი გამომწვარ-გამომცხვარია. იატაკზე ეყარა ჭერის ძელები. რის მიხედვითაც ჭერის გადახურვა უნდა ვივარაუდოთ ასე: დიდი დიამეტრის გრძივად ჩანყობილი ძელები ეყრდნობოდნენ ხის სვეტებს და განივად მიჯრით ენყო პატარა დიამეტრის ძელები. ამ ძელებზე ეყარა თიხა დაახლოებით 0,5 მ სისქის. სახურავი ეყრდნობოდა სიგრძივ ღერძზე განლაგებულ ოთხ ხის სვეტს, რომელთაც საყრდენად ქვის ბალიში ჰქონდათ.

მარნის კედლები საკმაო სიმაღლისაა (შე-

მორჩენილია 2-2,5 მ) და არსად სარკმელი არ სჩანს. მარნის აგების წესი თითქმის იდენტურია ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებულ დიდი მარნების აგების წესისა.

რაც შეეხება იატაკს, იგი თიხატყეპნილია. მის მოლესილობაში ნარევი საკმაოდ ბევრი მარცვალი. როგორც ბოტანიკოსებმა დაადასტურეს ესაა ძირითადად კულტურული ორმარცვალი და ურევი კულტურული ერთმარცვალი. იატაკის მოლესილობაში მარცვლეულის შერევას რიტუალურ-მაგიური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, ალბათ მარნის სიუხვეს უზრუნველყოფდნენ.

მარანი შემდეგნაირადაა მოწყობილი: ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დგას ძელებით ნაგები სანახელი, ზომით 2,75×2,75 მ, ე.ი. ფართობია 7,5 მ² (სურ. 17). გვერდები შეკრული ყოფილა ერთმანეთზე დადგმული ორ-ორი ძელით, რომელთა შერჩენილი დიამეტრიც 0,2 მ-ია. მასასადამე მისი ტევადობა იქნებოდა 1,5 მ³. სანახელის აგების წესი ასეთია: იატაკზე დაგებული ძელები. ირგვლივ (კედლების გასწვრივ) შემოსდევს ორ-ორი ძელის სიმაღლის კედლები, რომლებიც კუთხეებში შეკრულია ჩაჭდევით (ჯარგვლის წესით), გვერდები შეკრულია ორმაგი ძელით, რომელთა შორის სივრცე თიხით ყოფილა შევსებული, სითხის გაუმტარობის უზრუნველსაყოფად. ყველგან იატაკზეც და გვერდებზეც ძელთა მიბჯენის ადგილები (ნაკერები) ხსნართაა შელესილი. ხსნარი საკმაოდ მტკიცეა და ნაცრისფერი. ასეთი საზოგადო ხის ჭურჭლის ნაბზარევის ამოსალესად ქართული ეთნოგრაფიაში ცნობილია და იგი მზადდება ნაცრისა და საქონლის გაუმდნარი ქონის ერთმანეთში შეხელებით. ეს არის, ჯერჯერობით, საქართველოში აღმოჩენილი უძველესი სანახელი, კარგად დათარიღებული [42; 110].

სანახელის წინ იატაკში ჩადგმულია თალარა (ისარნა), თიხის, წითელი შევრონებით მოხატული, რომლის პირის დიამეტრიც 0,9 მ, ხოლო სიმაღლე – 0,6 მ. (ტაბ. 69; სურ. 17, 19, 55). დაანგარიშებით მასში ჩადიოდა 250-300 ლ. ყურძნის წვენი. მარნის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში სანახლის სიახლოვეს, დასავლეთ კედლის გასწვრივ 0,6 მ სიმაღლისა და 3,1×1,2 მ ფართობის ქვით ნაგები და თიხით შელესილი ბაქანია (სურ. 20). ქართულ ეთნოგრაფიულ მარნებში, როგორც წესი სწორედ სანახლის გვერდითაა ბაქნები, რომელზედაც ვენახიდან მოტანილ ყურძნით სავსე გოდრებს დგამენ. საგოდრე

ბაქნის სიახლოვეს, მარნის სამხრეთ კედელზე, მიშენებულია დაბალი საკურთხეველი, იგი ნაგებია ალიზისაგან, კვადრატულია და ყოველი მხრიდან შელესილი. საკურთხეველის ზომებია 1,6×1,6 მ. მის შიდა ზედაპირზე აღმოჩნდა 0,6 მ დიამეტრის თიხის დისკო, რომელზედაც დაძერწილი იყო ტოლმკლავა ჯვარი (სურ. 20, 21). ამ დისკოს ქვეშ გამოვლინდა სუფთა ნაცრის გროვა. ე.ი. მარანში შესრულებული რელიგიური რიტუალის შემდეგ დარჩენილი ნაცარი დაუფარავთ, შეუნახავთ მზის სიმბოლოთი. ეს აღმოჩენა კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს ცეცხლისა და მზის ურთიერთკავშირს. მარნის კარის პირდაპირ, ჩრდილო კედელთან მიდგმულია ალიზით ნაგები და თიხით შელესილი კიდევ ორი, ერთმანეთისაგან განსხვავებული კონსტრუქციისა და ჩანს განსხვავებული რიტუალის შესასრულებელი საკურთხეველი (ტაბ. 16; სურ. 22). მარცხენას ზომებია: სიგრძე 1,45 მ, სიგანე 0,45 მ, სიმაღლე 0,17 მ. მასში ჩადგმულია უხეში თიხის სქელკედლიანი ნახევარსფერული სამი ჯამი, ოთხკუთხა მოყვანილობის პირით (სურ. 63). სამივე სუფთა ნაცრით იყო სავსე. ამ საკურთხეველის გვერდით, აღმოსავლეთისაკენ, მისგან 1,3 მ-ზე მეორე (სულ მესამე) საკურთხეველი. სიგრძე 1,3 მ სიგანე – 0,8 მ, სიმაღლე – 0,4 მ. დაზიანებულია და მთლიანად აღდგენა ვერ მოხერხდა. როგორც ჩანს ორი ბაქნისაგან შედგებოდა. მარცხენა ბაქანი სწორკუთხაა. იგი ჭერიდან ჩამოვარდნილ ძელს დაუზიანებია და ზედაპირი აღარ აქვს შერჩენილი. მარჯვენა ბაქანზე შეინიშნება ცეცხლის ნაშთი. ცეცხლში დაუნვათ თხის თავრქა. ძელების ნაშთებით ოთხი-ხუთი ინდივიდი სჩანს. ისეთი შთაბეჭდილებაა, რომ ისინი ერთდროულად არ დაუნვათ. მასასადამე თუ ეს დაკვირვება სწორია, სჩანს რიტუალი რამოდენიმეჯერ შეუსრულებიათ.

მარანში გაითხარა ხუთ რიგად იატაკში ჩადგმული 48 ქვევრი. ყველა მათგანი ყელამდეა მიწაში ჩადგმული და სხვადასხვა ორნამენტითაა შემკული (ტაბ. 15, 68; სურ. 18-19, 54): გრეხილი და ცრუგრეხილი ორნამენტით, წითელი საღებავით დატანილი სარტყლებითა და შევრონებით, შეუვსებელი, წვერით ქვემოთ მიმართული წაგრძელებული სამკუთხედებით და მათი ნაირნაირი შერწყმით, გრეხილი მცენარეული ორნამენტით, რომელიც სარტყლებს შორისაა ჩასმული და სხვა. ქვევრები ყველა დაბზარულ-ჩალენილი იყო. ყველა ქვევრი

მაღალყელიანია. ავრწყეთ ორი ქვევრი – პირველ მათგანში ჩადიოდა 480 ლიტრი ღვინო. საინტერესოა, რომ ამ ქვევრს პირზე გამოწვამდე ამოკანრული აქვს ასო B – ბეტა (ტაბ. 70; სურ. 55). ბერძნული ანბანის რიგის მიხედვით იგი ორს უდრის. მაშასადამე ამ ქვევრში ორი სანყაო ჩადიოდა. ე.ი. ერთი სანყაო 240 ლიტრს უდრიდა. მეორე ქვევრში ჩადიოდა 700-720 ლიტრი. ე.ი. ამ ქვევრში ჩადიოდა სამი სანყაო. თუ გავიხსენებთ, რომ ურარტული სანყაო აკარაკი უდრიდა 200-250 ლიტრს, მაშინ გამოვა, რომ ბეტათი აღნიშნულია სწორედ ორი აკარაკი, ხოლო მეორე ქვევრში ჩადიოდა სამი აკარაკი. ქვევრების მოცულობა საშუალოდ 600 ლიტრი რომ ვიანგარიშოთ, გამოვა, რომ მარანი საერთო ჯამში იტევდა 28200 ლიტრ ღვინოს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ორი ქვევრი მაინც უნდა დარჩეს ცარიელი ღვინის გადასაღებად, მაშინ მარნის ტევადობის მაქსიმუმი 27000 ლიტრი იქნება. ამის შემდეგ ადვილი წარმოსადგენია ამ ტაძრის მეურნეობის მასშტაბი.

რვა შემთხვევაში ქვევრების გვერდით დადასტურდა ბრტყელი კრამიტი, ჩანს, ქვევრებს ხუფებად იყენებდნენ. მათზე ჩანს ზედ დამცხვარი თიხა. ე.ი. კრამიტის ხუფები შემდეგ თიხით იყო გადალესილი. ორ მათგანზე დამლებია შერჩენილი. ერთ ანაბეჭდზე აშკარად ჩანს ლომი (ტაბ. 95; სურ. 74): საბეჭდავის დიამეტრიც 7 სმ-ია. აშკარაა, რომ ქვევრები მემარნის მიერ იყო დაბეჭდილი, რადგან ხუფებად გამოყენებული კრამიტები სადაც კი ვნახეთ, ყველა ქვევრების გვერდით იდო და არც ერთი ზედ არ ეფარა [42].

აღსანიშნავია, რომ სანახლის პრეპარაციის დროს მის იატაკზე და ხიზის² ქვეშაც დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ყურძნის ნიპნები, რომლებიც შეისწავლა მეცნიერმა და მევენახემ რ. რამიშვილმა და დაადგინა, რომ დღეს ცნობილი ჯიშებიდან ყველაზე მეტად უახლოვდება ქართლში გავრცელებულ საფერავს, ოღონდ ნიპნები უფრო პატარაა ზომით, რაც აძლევს მას უფლებას დაასკვნას, რომ მოსავალი აღებულია ურწყავი ნაკვეთებიდან.

კიდევ ერთ საინტერესო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი. სანახლის ნინ ერთ-ერთ ქვევრში აღმოჩნდა ჩადგმული თითქმის მთელი ვაზი. ეთნოგრაფიაში დადასტურებულია, რომ ცუდი მოსავლისას, შემდეგი წლის დადგომისას, როცა მარანში ასრულებდნენ საახალწლო მილოცვის

რიტუალს, ვენახში აჭრიდნენ დიდ ჩხას ან მთლიან ვაზს და ღმერთს შესთხოვდნენ მომავალ წელს დიდ მოსავალს. სარიტუალო კერის აღმოჩენასთან ერთად ეს გვაფიქრებინებს, რომ მარანში ჩატარდა მსგავსი რიტუალი [42].

მარნის იატაკიდან აიკრიფა 94 ნივთი, მათ შორის 17 დოქის, 18 დერგის, 8 ჯამის, 11 ქოთნის და 37 სხვადასხვა ჭურჭლის (ტაბ. 69-73). აქვე აღმოჩნდა ფართოყელიანი დოქის თიხის საცობი-ბულა, ზედ ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმის საბეჭდავია დარტყმული. დამლის ანაბეჭდზე ჩანს ცხოველის გამოსახულება, როგორც ჩანს მარანში მარტო ქვევრებს კი არ ბეჭდავდნენ, არამედ ჭურჭლებსაც. მარანში აღმოჩენილი თიხის ნაწარმიდან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ერთი ჭურჭლის დეტალი. ეს ჭურჭელი ჩანს, ხარის ქანდაკება იყო (რასაკვირველია ღრუ). ჩვენ ვნახეთ ხარის თავი, რომელსაც ტანის დასაწყისიც აქვს შერჩენილი და ზურგის ნაწილზე ჩასასხმელ-გადმოსასხმელი ღიობის ნაწილიც (ტაბ. 68). ხარის თავს დიდი გაშლილი რქები აქვს, თვალები რელიეფური, პირი ოდნავ გაღებული, ყურები დაცქეტილი. ჭურჭელი ეტყობა შეღებილი ყოფილა ნითლად. ცეცხლში ყოფნის გამო ფერი ეტყობა გამუქებულა. ნითელ ფონზე მოხატულია თეთრად. რქების ბოლოები თეთრია, თვალების ირგვლივ თეთრი ფართო ზოლის შემოყვება. ყურებს შუაში სიგრძივი თეთრი ზოლია. ყურების კიდევები თეთრია. ცხვირის ირგვლივ თეთრი წინკლები აყრია, იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ისეთი მძივების ასხმაა, როგორც ტაძარში აღმოჩენილი ხარის ორმაგპროტომიან ქანდაკებას აქვს (სვეტის თავი), შუბლზე სამკუთხა ნიშანი აზის, ხარი – ნიკორაა. შუბლის ნიშანი თავისი ფორმით ზუსტად ისეთია, როგორც ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული ხარის გამომსახველი სარიტუალო პურის კვერებისა.

მარანში სამი საკურთხეველია. სამივეზე სხვადასხვა რიტუალია შესრულებული და ყველა ცეცხლთან არის დაკავშირებული. აღსანიშნავია აგრეთვე ლომის გამოსახულებიანი დამლა ერთ-ერთი ქვევრის ხუფზე. ხოლო საკურთხეველზე ციკნის თავრქებია დამწვარი (გავიხსენოთ, რომ მცირე აზიური წარმოშობის ვენახის, ღვინისა და საერთოდ მიწის ნაყოფიერების გაბერძნებული ღვთაების დიონისეს მუდმივი თანმხლები ცხოველი თხაა და როცა დიონისე

2 ხიზი - საქონლის ცხიმისა და ნაცრის ნაზავი. რომლითაც იცოდნენ ხის ჭურჭლის შელესვა

მეკობრეებმა მოიტაცეს, იგი ლომად გადაიქცა. დიონისეს მითში ნათქვამია, რომ როცა მან ვაზი იპოვა, იგი ლომის ძვალში გადარგო. ამდენად ვაზს, ამ მითის მიხედვით, მჭიდრო კავშირი აქვს ლომთან). გ. ცეციტიშვილი აღნიშნავს, რომ დღესაც საქართველოში რთველის დროს უსათუოდ ციკანს კლავენ. ყოველივე ამის გათვალისწინებით სრული საფუძველი გვაქვს, იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოში მაინც ამ ღვთაების ან მისი ადგილობრივი პროტოტიპის კულტის არსებობა ვივარაუდოთ. ქართულმა მარანმა დღემდე შეინარჩუნა წმინდა ადგილის ფუნქცია. ჩვენში ბოლო ხანებამდე შეიძლებოდა მარანში ჯვრისწერა საეკლესიო წესით [42].

მარანს სამხრეთით ჰქონდა დერეფანი, რომლის შესასვლელი კარი გაჭრილი იყო სამხრეთ კედელში, სამოთახიანი ნაგებობიდან დასავლეთით 0,8 მ-ზე. კარის ზომაა 1,5 მ. დერეფნის სიგრძე 24,5 მ-ია, სამოთახიანი ნაგებობიდან მარნის დასავლეთ კედლამდე. ოღონდ ესაა, რომ დასავლეთით ეს დერეფანი შევიწროვდა. აღმოსავლეთით თუ იყო 5 მ სიგანისა, დასავლეთით უკვე 3,5 მ-ია (ტაბ. 6). დერეფნის სამხრეთი კედელი და იატაკი დასავლეთისაკენ თანდათან მალღდება. განსხვავება იატაკის უკიდურეს აღმოსავლეთსა და დასავლეთ ნიშნულებს შორის 2 მ-დეა. ასეთივე სხვაობაა სამხრეთი კედლის საძირკვლის ქვების ნიშნულებშიც. კედელი ალიზითაა ნაგები და შელესილია ორივე მხრიდან, ამ კედლისა და მარნის კედლის შელესილობები ძალიან კარგად გადადიან იატაკის მოტკეპნილობაში. დერეფანში მარნის კარების დასავლეთით, კედლის გასწვრივ ოთხი გროვა აღმოჩნდა ყურძნის ნიპნებისა, თითოეული დაახლოებით 1-1,5 კგ მაინც იქნებოდა. ამ გროვების აღების შემდეგ იატაკის მოლესილობაზე შეიმჩნეოდა მრგვალი ნიშნის ანაბეჭდები. აქედან გამომდინარე, ვასკვნიტ, რომ კედლის გასწვრივ ჩამწკრივებული იყო ოთხი გოდორი ყურძნით სავსე და ხანძრის დროს დაიწვა. ე.ი. სატაძრო კომპლექსი დაიწვა შემოდგომაზე, მაშინ როდესაც მარანში ყურძენი შეჰქონდათ და წურავდნენ.

ხელსაფქვავებიანი სათავსო

მარნის დასავლეთით გაითხარა საფქველი ოთახი (ტაბ. 17-18; სურ. 23-25), სათავსო №16, რომელსაც აღმოსავლეთით საერთო კედელი ჰქონდა მარანთან, ხოლო დასავლეთით - №15 სათავსოსთან, ჩრდილოეთ კედელი კი გალა-

ვანზეა მიშენებული. მისი შიდა ზომებია 8,5×8 მ. კედლების სიგანე 1 მ-ზე ცოტა მეტია. სათავსო მთლიანად ალიზითაა ნაგები, იატაკი თიხატკეპნილია. 1,3 მ სიგანის კარი გაჭრილია სამხრეთ კედელში. სათავსოს დასავლეთ კედლის გასწვრივ მთელ სიგრძეზე ალიზით მოწყობილი მერხი იყო, რომელზეც თითქმის ერთმანეთის მიჯრით დალაგებული იყო ხელსაფქვავეები (ორი აკლდა, ძირს ეგდო). თითოეული ხელსაფქვავეის მარჯვენა გვერდზე ალიზის მერხში ჯამივით ჩაღრმავებები იყო მოწყობილი. მერხის წინ, ასევე მთელ სიგრძეზე, ალიზითვე მოწყობილია ერთი მთლიანი საფქვილე, რომელსაც ოთახის მხრიდან შემოზღუდავდა 10-15 სმ სიმაღლის ბორტი. მსგავსად მოწყობილი საფქვილეს ნაშთი შეიმჩნეოდა სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლის გასწვრივ, თუ ამის მიხედვით ვიმსჯელებთ, სულ ამ სათავსოში 30-32 ხელსაფქვავეი უნდა ყოფილიყო. ხელსაფქვავეები საფქვილისაკენ ოდნავ დაქანებულია ანუ იყო, ისე, რომ ფქვილი თავისუფლად ჩაყრილიყო. ხელსაფქვავეების გვერდით ჯამისებური ჩაღრმავებები ალბათ ხორბლისათვის იყო განკუთვნილი. მფქველი იქიდან ამოიღებდა და დაყრიდა ხელსაფქვავეზე. მაგრამ აქ ცოტა ხორბალი ჩაეტეოდა, დაახლოებით 2-3 მუჭი. ხელსაფქვავეები ისეა ჩარიგებული კედლის გასწვრივ, რომ ოთახში გამოსასვლელი მფქველს მხოლოდ ერთი აქვს. ისე რომ ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ვინც იჯდა, თუ მას გამოსვლა მოუნდებოდა ყველა უნდა გაეჩერებინა, თორემ ვერ გამოვიდოდა. საფქველეს წინ დიდი ნატეხები ეყარა, ჩანს დერგისა იყო. მასში დამწვარი ხორბალი აღმოჩნდა. სჩანს საერთო მარაგი ამ დერგში იყო და ვილაც ჩაუყრიდა ხოლმე მფქველებს ჯამში ორ მუჭა ხორბალს, როცა უთავდებოდათ.

მერხის მოწყობა და ერთ სათავსოში 30 ხელსაფქვავეის არსებობა, მიგვანიშნებს, რომ „ნისქვილში“ ფქვა ხდებოდა ვილაცის ზედამხედველობით [42].

სათავსოში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სამკუთხა ყუნწიანი საბეჭდავი, რომელზეც გამოსახულია ძალის მსგავსი ცხოველი და ორი ფრინველი (ტაბ. 95₂; სურ. 75₁) [16].

№15 სათავსო

დასავლეთიდან საფქველ ოთახზე მიდგმულია კიდევ ერთი სათავსო №15, როგორც ჩანს

საცხოვრებელი (ტაბ. 18-19). იგი გეგმით ტრაპეციის ფორმისაა. მისი სიგრძე (ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ) 8,3 მ უდრის, ხოლო სიგანე ჩრდილოეთის კედლის გასწვრივ 4,8 მ-ია, სამხრეთის კედლის გასწვრივ – 3,4 მ. იატაკი თიხატკეპნილი აქვს. კედლები ნაგებია ალიზით და შელესილია თიხით. ამ სათავსოს დასავლეთისა და ჩრდილოეთის კედელი უშუალოდ გალავანზეა მიდგმული, ხოლო აღმოსავლეთის კედელი საერთოა ნისქვილთან. კარის ქრილი სამხრეთ კედელში აქვს. მისი სიგანეა 1,45 მ. ალიზის კედლებს საძირკვლად ერთი რიგის რიყის ქვა უდევს.

სათავსოს ჩრდილოეთ კედელთან ამყოლი ხის სვეტი დადასტურდა. მეორე სვეტი მის პირდაპირ სამხრეთ კედელთან აღმოჩნდა. კიდევ ორი სვეტი აღმოჩნდა დასავლეთი კედლის სამხრეთ ნაწილში. თუ ვიანგარიშებთ სვეტებს შორის მანძილს (დაახლ. 1,5 მ), მაშინ დასავლეთ კედელთან სულ 4 სვეტი უნდა ყოფილიყო, რაც ხუთ თანაბარ ნაწილად გაყოფდა ოთახის გრძივ ხაზს. ერთი სვეტის ბალიში აღმოჩნდა აღმოსავლეთ კედელთან. ოთახის გრძივ ღერძზე გასუფთავდა 0,3×0,3 მ ზომის ქვა, ჩანს ესეც სვეტის ბალიშია. ეტყობა შუაშიც ჰქონია თავხეს საყრდენი.

დანახშირებული ძელების მდებარეობით შესაძლებელი გახდა გადახურვის კონსტრუქციის აღდგენა. როგორც ჩანს, მზიდი კოჭების მოვალეობას ასრულებდა გრძივი შეწყვილებული ძელი და გრძივი კედლების გასწვრივ სვეტებზე დაყრდნობილი ძელები. ამათზე შემდეგ ლაგდებოდა განივი კოჭები, რაც ამავე დროს ჭერს ქმნიდა. აქ არა ჩანს სვეტებისა და კოჭების ისეთი განლაგება ერთდო ვიგულისხმობთ, სახურავად კრამიტიც არ გამოუყენებიათ, ე.ი. №15 სათავსოსაც ბანური სახურავი ჰქონდა.

ამ სათავსოში ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში მოწყობილი იყო ხოვლური ღუმელი, თითქმის სრულიად განადგურებული, მაჩვის თუ მელიის სოროსგან. შემორჩენილია: სანაცრე, პურის დასაცხოზი, ოთახის კედელზე – ანაბეჭდი ღუმელის ზომისა. ღუმელის წინ ბრტყელი ქვა დევს, აშკარად ჩამოსაჯდომად. იქვე ახლოს იატაკზე ეგდო ბრტყელი კრამიტი; ეს ალბათ, ღუმელის პირზე ასაფარებლად იქნებოდა გამოყენებული, უამისოდ საცხოზი სითბოს ვერ შეინარჩუნებდა.

ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან, ჩრდილო კედელზე მიდგმულია და დასავლეთის კედლიდან 0,7 მ დაშორებით მოწყობილია ორქვიანი საფქვაკვი (სურ. 26₁).

ქვები აწყვია ალიზით მოწყობილ მერხზე. ჩრდილოეთით მდებარე ქვა 0,7 მ სიმაღლეზე იდო, ხოლო მის გვერდით, სამხრეთით მდებარე ქვა 10 სმ-ით დაბლა იდო. მათ წინ საფქვილე იყო მოწყობილი ალიზით. ეს საფქვაკვი ისეთივეა, როგორც სამოთახიან ნაგებობაში.

დასავლეთის კედელზე, ზუსტად შუა ადგილზე აღმოჩნდა დაბალი „საოჯახო“ საკურთხეველი-სამსხვერპლო. იგი ოთხკუთხაა (1,75×1,75 მ), აზიდულია იატაკიდან 0,15 მ-ზე. შუაში კუთხეებმომრგვალებული ჩაღრმავება აქვს (0,75×0,5 მ), რომელიც წვრილი ფიჩხის ნახშირითა და ნაცრით იყო სავსე. კედელს 0,2 მ სიგანის საკურთხეველის ზურგი აუყვება.

№15 სათავსოს სამხრეთით სამიოდე მეტრზე, XXI სექტორის 612,613,614 და XXVI სექტორის 12, 13, 14 კვადრატებში გამოვლინდა 7 მ დიამეტრიც ორმო (ტაბ. 6, 8). იგი ჭრის ყველა ქვედა კულტურულ ფენას და გრუნტშია ჩაშვებული. ორმო 9 მ სიღრმეზე გაიწმინდა. უფრო ქვევით ვერ ჩავედით ტექნიკური მიზეზების გამო. ორმოს კედლები გამაგრებული იყო მოზრდილი რიყის ქვებით, ორმო ამოვსებული იყო ნანგრევი ალიზებით და კრამიტის ნატეხებით. როგორც ჩანს ამოივსო სატაძრო კომპლექსის გალავნის და ნაგებობების ალიზის კედლების ნგრევის შედეგად.

ორმოს დანიშნულება გაურკვეველია. უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ანტიკური ხანის ძეგლებზე: უფლისციხე, ვანი, აღმოჩენილია თირში ჩაჭრილი მეტად ღრმა ორმოები, რომელთა პრაქტიკული გამოყენება ძნელი წარმოსადგენია. შესაძლებელია ეს ორმოები რაღაც სარიტუალო დანიშნულებისაა და ქტონიკურ კულტებს უკავშირდება.

სათონე

XXVI სექტორში 40, 41 კვადრატებში გაითხარა სათონის ფრაგმენტი, რომელიც ზედა ფენის მიერ იყო დაზიანებული. ამ სათავსოში აღმოსავლეთ კედლის გასწვრივ გაიწმინდა 5 თონე (ტაბ. 8; სურ. 26₂). ერთ-ერთ მათგანს ძირზე პატარა ოთხკუთხედი „ფანჯარა“ ჰქონდა შერჩენილი, სჩანს ყველა თონეს ჰქონდა ასეთი „ფანჯარა“, მაგრამ არ შემორჩენილა. „ფანჯარა“ ალბათ საჰაეროდ, წვეის შესაქმნელად ჰქონდა გაკეთებული. თონეები ორმაგ კედლებიანია.

ორ-ორია ერთმანეთში ჩადგმული; მათ შორის სივრცე მინითაა ამოვსებული და გარედან კიდევ თიხითაა შელესილი (დიამეტრიც 0,5-0,6 მ). ამგვარად თონეების კედლები შესქელებულია სითბოს უკეთ შენახვის მიზნით.

ესაა უძველესი თონეები საქართველოს ტერიტორიაზე დადასტურებული. თონე ითვლება ძველ აღმოსავლურ მონაპოვრად. იგი გავრცელებული იყო ურარტუშიც და ციხიაგორის დროინდელ საქართველოს მეზობელ ირანშიც.

ხუთი თონის ერთ სათავსოში აღმოჩენა მასიურ პურის ცხოვას უნდა ნიშნავდეს, ალბათ ტაძარში მოსული მლოცველების გასამასპინძლებლად. ამასვე უნდა გულისხმობდეს 32 ხელსაფქვავის აღმოჩენაც, სადაც 32 მფქველი ერთდროულად მუშაობდა. მითუმეტეს, როგორც უკვე ვნახეთ, კომპლექსში აღმოჩენილ საცხოვრებელ ნაგებობებში დადასტურებულია საკუთარი საფქველი და საცხოვრებელი [42].

№14 სათავსო (სატრაპეზო)

სათონის მეზობლად გაითხარა კიდევ ერთი სათავსო №14, რომელიც 93, 94, 95, 118, 119 და 120 კვადრატებში მდებარეობს. ამ სათავსომ პირობითად სატრაპეზოს სახელი მიიღო. №14 ოთახი დამხრობილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. ოდნავ გადახრით ჩრდილო-აღმოსავლეთით. კედლები, სამხრეთის გარდა, 0,5 მ-ის სიმაღლეზე (შერჩენილი რაც იყო) ნაგები ყოფილა რიყის ქვით და შემდეგ – ალიზით. რიყის ქვით ნაგებ საძირკველში საარმატურე განძელები ყოფილა დატანებული 1 მ დაშორებით, სიმაღლეში კი – 0,35-0,4 მ დაშორებით. საძირკველის დონეზე დაფიქსირდა ერთი საინტერესო დეტალი – დასავლეთ კედლის გასწვრივ, ორივე მხრივ ძელებია დაწყობილი. ისინი ერთმანეთზეა გადაბმული განივი ძელებით. ამრიგად იქმნება ძელებისაგან შეკრული კვადრატები, რომელშიც ქვაა ჩაყრილი. საძირკველის განძელებზე სამ შემთხვევაში დაფიქსირდა ცხვრის დამწვარი ძვლები. ერთ ადგილას წვივი ძვალი კოჭითურთ, ხოლო ორ ადგილას – ნეკნების ნაწილები. სამივე შემთხვევაში ძვლები ძელებზე იდო და მათთან ერთადაა დამწვარი. ხომ არ არის ეს საძირკველის დალოცვა მსხვერპლად შეწირული ცხოველის ნაწილებით? შეიძლება ასეც იყოს. შენობის იატაკი თიხატყეპნილია. კარის ჭრილის წინ დაკუთხული მოკლე ძელების ნახშირები ეყარა. ეს კარის გათლილი ჩარჩოს

ნაშთი უნდა იყოს. აქვე იატაკზე ეგდო დაშლილი ძელი, რომელიც თითქმის 1,5 მ-ზე შედიოდა კარის ჭრილის დასავლეთ კედელში და 1 მეტრამდე აღმოსავლეთ კედელში. ვფიქრობთ, იგი კარის ნირთხლია. კარის პირდაპირ ოთახის თითქმის შუა ადგილას, იატაკზე იდო საკმაოდ მაღალი – 25 სმ სიმაღლის ოთხკუთხა ქვა. სვეტის ბალიში, რომელიც გამაგრებული იყო მასთან მიჯრით იატაკში ჩადგმული ორი ქვით. ოთახის თითქმის ცენტრში იატაკში მხრებამდე ჩარგული იყო ქვევრი. ეს სათავსო წინკარიანი სჩანს. მისი იატაკი კარის ღიობში გადიოდა და კარის წინაც ისევე მოსწორებული, მოტყეპნილი იყო, როგორც თვითონ ოთახში. ასეთი მოსწორებულ-მოტყეპნილი იატაკი გრძელდებოდა შენობის გასწვრივ 1 მ-ით სამხრეთისაკენ. იქვე გორის ფერდობი ჩანგრეული აღმოჩნდა და ამიტომ ნაგებობის დანარჩენი ნაწილი წაღებული იყო (ტაბ. 20).

კრამიტი

ტაძარი, ბელელი, პურის საცხოვრებელი და სატრაპეზო ნითლად შეღებილი ღარისებური და ბრტყელი კრამიტით იყო გადახურული. ყველა დანარჩენ ნაგებობას ბრტყელი სახურავი ჰქონდა. რაც შეეხება კრამიტებს, მათზე ბერძნული ასო-ნიშნები იყო დაფიქსირებული. ასო-ნიშნები დადასტურებულია როგორც ბრტყელ, ისე ღარისებურ კრამიტებზე (ტაბ. 97_{2,4}, 45_{2,9}; სურ. 66-67). ასო-ნიშანი დაფიქსირებულია 55 ბრტყელ კრამიტზე და 20 ღარისებურ კრამიტზე. ეს ბუნებრივიცაა, რადგანაც სათვალავად ხომ ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი ასო-ნიშნებია დადასტურებული. ჩანს ნიშანს ადებდნენ ყოველ მე-10, მე-20, მე-100 და ა.შ. ამის დამადასტურებელია ერთ-ერთ ნატეხზე ორი ასო ნიშნის არსებობა. ჯერ დატანილი იყო, O, შემდეგ კი X. ომიკრონი გადაშლილია ჯერ კიდევ ნედლ თიხაზე კრამიტის გაშრობამდე, ჩანს ქსი შემდეგაა დატანილი. როგორც ცნობილია ომიკრონის რიცხვითი მნიშვნელობა 70-ია, ქსი-სა კი 60. ამ აღმოჩენამ დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება, რომ ასო-ნიშნები გამოყენებულია რიცხვითი მნიშვნელობით, ჩანს ხელოსანი შეცდა და გაასწორა შეცდომა. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ ხელოსანი ვიღაცის ნინაშეა ვალდებული მიუთვალოს დამზადებული კრამიტი. აქაურ კრამიტებზე სხვა რიგის ნიშნებიცაა დადასტურებული.

გვხვდება წვრილი ჯოხით დატანილი ფოსოები და თითო დატანილი ჩაღრმავებები, 1, 2 ან 3 ნაჭდევი. ამ შემთხვევაში ჩანს, კრამიტების გამკეთებელმა ხელოსანმა ასო-ნიშნების ხმარება და მათი რიცხვითი მნიშვნელობები არ იცოდა. აქედან გამომდინარე ჩანს, რომ ზოგი ხელოსანი გაცნობილია ბერძნულ ასო-ნიშნებს, თუნდაც მათ რიცხვით მნიშვნელობას. ეს ფაქტი იმდროინდელი იბერიის მაღალი კულტურული განვითარების მომასწავებელია. ამავე დროს იგი მაჩვენებელია ჩვენი საზოგადოების მჭიდრო კულტურული კავშირისა მცირეაზიულ ბერძნულ სამყაროსთან [44].

ტერასა და დიდი ეზო

„სატრაპეზო“ იდგა თიხით მოტკეპნილ ბაქანზე, რომელიც ქმნის ტერასას. სატრაპეზოს აღმოსავლეთი კედლის მიმდებარე ფართობზე გასუფთავდა დამწვარი ძელებისა და კრამიტთა ნატეხების ნაყარი, დაახლოებით 20 კვ. მ. ფართობზე, და ამით დადასტურდა ამ დონეზე (0 ნერტილიდან, ტაძრის იატაკიდან 1,3 მ სიმაღლეზე) სატრაპეზოს დროინდელი ეზოს დონე (ტაბ. 22). აქ ნაყარ კრამიტებზედაც დადასტურდა ბერძნული ასო-ნიშნები – ომიკრონი და სიგმა. აქვე აღმოჩნდა კირქვისაგან ძალზე ლამაზად გამოთლილი როდინი (ტაბ. 75₂₆; სურ. 60). ტერასა 0,9 მ-ით მაღალია სატაძრო კომპლექსის დიდი ეზოს დონეზე და გამოყოფილია მისგან ალიზის კედლით, რომლის სიგანეა 1,1 მ, სიგრძე – 21 მ, შერჩენილი სიმაღლე – 0,9 მ, ეზოს მხრიდან მობათქაშებულია (ტაბ. 6). გასასვლელი ლიობი ეზოდან ტერასაზე კედლის შუა ადგილას, 95-ე კვადრატში აქვს. იგი მობათქაშებულია. მისი სიგანე 1 მ-ია. დაფიქსირდა სამი საფეხური 0,25-0,3 მ სიმაღლისა და სიგანისა თითოეული. ლიობში აღმოჩნდა ხის წირთხლის ნაშთი, რომელიც 0,3 მ-ით შედის კედელში ორივე მხარეს. წირთხლი რომ 0,3 მ-ის დიამეტრისაა, ჩანს ალიზის კედელში დარჩენილი სიცარიელით და შიგ ჩამპალი ხის ნაშთებით. კედლის ნანგრევის მოცულობას თუ გავითვალისწინებთ, ჩანს, რომ ეს კედელი არა მარტო ტერასებს ჰყოფდა, არამედ სიმაღლეს ჰქონდა. ამ კედლის ფუნქცია ალბათ ის იყო, რომ ტაძარი გამოყოფილიყო მარნის, ნისქვილის, სათონისა და სატრაპეზოსაგან, რათა სამეურნეო საქმიანობა და კულტმსახურება ერთმანეთში არ აღრეულიყო, მლოცველი განმარტოებულიყო

მხოლოდ ღვთაებასთან.

სატაძრო კომპლექსს, ტრაპეციის ფორმის დიდი ეზო აქვს, მისი ფართობი 400 კვ. მეტრს აღწევს, მოწყობილია ტაძრის დასავლეთით (ტაბ. 6). აღმოსავლეთიდან ეზო იზღუდება ტაძრის გალავნის კედლით და კარის მეშვეობით უკავშირდებოდა ტაძრის შიდა ეზოს. ჩრდილოეთით – თითქმის სამოთახიანი ნაგებობის კედლამდე გრძელდება. დასავლეთით შემოზღუდულია კედლით, რომელიც ჰყოფს მას ტერასისაგან, სადაც „სატრაპეზო“ განლაგებული და უკავშირდება ტერასას კიბის მეშვეობით, რომელიც კედლის ლიობში არის მოწყობილი. სამხრეთიდან ეზო შემოზღუდული იყო, როგორც ჩანს, გალავნის კედლით, რომელიც ნაწილობრივ ჩამოქცეულია ბორცვის ფერდზე. ეზოს იატაკი კარგად იყო მოტკეპნილი თიხით. იატაკი გაშავებული იყო, როგორც ჩანს იმ ხანძრის შედეგად, რომელმაც ტაძარი გაანადგურა. ეზოში საკმაოდ დიდ ფართობზე (10×10 მ) აღმოჩნდა დამწვარი ხის ძელები. მათი დიამეტრიც 0,2-0,25 მ, ზოგიერთი მათგანის სიგრძე კი 5-7 მ-ს აღწევს. ხის ძელები იმდენად კომპაქტურად ეყარა იატაკზე, რომ იქმნება შთაბეჭდილება თითქოს რალაც დიდი ხის კონსტრუქციის ნაწილია, რომელიც გალავნის სამხრეთ კედელზე იდგა და ხანძრის დროს ჩამოიქცა ეზოში (ტაბ. 22). ეზოს მთელ ფართობზე კერამიკის სულ რამოდენიმე ნატეხი აღმოჩნდა (ტაბ. 74-75).

ციხიაგორის ანტიკური ხანის ფენის მესამე დონე ასახავს სატაძრო კომპლექსის არსებობის და დანგრევის პერიოდს. ამავე ფენას მიეკუთვნება კიდევ ოთხი სამშენებლო დონე, გამოვლენილი „სატრაპეზოს“ და ტერასის გათხრის შედეგად (ტაბ. 23-24; სურ. 26, 28-29).

სატრაპეზოს იატაკის დონეზე გაინმინდა სამი ქვევრი მუცელზე გადაჭრილი. ეს ქვევრები ქვედა ფენისაა და ისინი მონგრეულ-გადაჭრილია სატრაპეზოს მშენებლობის დროს (ტაბ. 21). აქედან გამომდინარე ეს ქვევრები IV დონისა არიან. სატრაპეზოს საძირკვლის აღების შემდეგ, უშუალოდ მის ქვეშ გამოვლინდა კედელთა ნაშთები, რომლებიც ერთი შეხედვით, იმეორებენ სატრაპეზოს გეგმას, მაგრამ აქ სულ სხვადასხვა დონეებთან გვაქვს საქმე. თანმიმდევრობით თუ დავინყებთ ასეთი სურათი გვექნება: სატრაპეზოს დასავლეთი კედლის

ქვეშ ისე, რომ მიმართულებაც ემთხვევა და შენობის შიდა პირიც გამოვლინდა ნატეხი და რიყის ქვის ნარევით ნაგები ორპერანგიანი კედელი, რომლის გული თიხითაა შევსებული. ეს კედელი (IV დონე) 4,5 მ სიგრძისაა და 1,3 მ სიგანის. მას თავისთავად გადაჭრილი აქვს უფრო ძველი, V დონის ასეთივე წესით ნაგები კედელი, რომელიც ზუსტად ემთხვევა სატრაპეზოს ჩრდილო კედელს. ეს ორი, რომ სხვადასხვა სამშენებლო დონის კედელია. ჩანს, მათი შეხვედრისას V დონის აღნიშნული კედელიც ჩაჭრილი აქვს იმ ქვევრს, რომელმაც ჩაჭრა სატრაპეზოს ჩრდ. კედელი. ამ V დონის კედელს ჩრდილოეთიდან (68 კვადრატში) მინაშენი აქვს. ორგანულად შერწყმულია ისე, რომ მათ თანადროულობაზე ეჭვის მიტანა არ შეიძლება. იგი განყვეტილი კედლის შთაბეჭდილებას ტოვებს. 67 და 68 კვადრატებში გამავალმა V დონის კედელმა კუთხე შეკრა ზუსტად იქ, სადაც იკვრებოდა სატრაპეზოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე. V დონის კედლები ძირითადად ნაგებია რიყის ქვით შიგადაშიგ ურევიან თეთრი კირქვის კვადრებით.

92 კვადრატში, უშუალოდ V დონის კედლის ქვეშ გამოჩნდა ერთი კედელი (VI დონე) სხვა სისქისა, სხვა წესით და სხვა მასალით ნაგები. იგი სხვებთან (ზემოთ მდებარესთან) შედარებით ვიწროა – 0,70 მ-ია და ძირითადად თეთრი კირქვითაა ნაგები. 117 კვადრატში მან მოუხვია დასავლეთით, თითქმის იქ, სადაც სატრაპეზოს სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე იყო. VI დონის აღმ. კედელს 92 კვადრატში მინაშენი აქვს (0,55X0,55 მ) უფრო სწორი იქნება ის ჩაითვალოს კედელზე მიდგმულ საკურთხევლად. იმის მსგავსად, როგორებიც გვაქვს მარანში. III-დან VI-მდე ეს ოთხი დონე ისე მჭიდროდაა დაშენებული ერთმანეთზე, რომ მათ შორის სულ 25-27 სმ-ია განსხვავება სიმაღლეში. 91 კვადრატში კიდევ ერთი შენობის ფრაგმენტები (VII დონე) აღმოჩნდა. იგი VI დონის ქვეშ 0,5 მ სიღრმეზეა. VII დონის კედელი რიყის ქვითაა ნაგები ტალახის ხსნარზე. იგი შედარებით თხელია (0,6 მ) და აგების წესიც სრულიად განსხვავებულია. ასეთივე კედლის ფრაგმენტი აღმოჩნდა ამავე კვადრატის დასავლეთ საზღვარზე. როგორც ჩანს ეს ერთიდაიგივე შენობის ორი კედლის ფრაგმენტია.

რაც შეეხება „სატრაპეზოს“ უბანზე V და VI დონის იატაკების გარჩევა შეუძლებელი აღმოჩნდა (დონეები გაყოფილია მხოლოდ კედელთა ნაშთების ურთიერთობით). ამიტომ მთელ

მასალას ერთად დავახასიათებთ. აქაც ძირითადად სამზარეულო ჭურჭელია. გამოირჩევა ნაცრისფრად გამომწვარი პირმოყრილი ჯამის ნატეხი, მოჩალისფრო გამომწვარი ფიალისა და ნითლად შეღებილი ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. 76). კარგად დაფიქსირდა VI დონის შენობის იატაკის ის ნაწილი, რომელიც აღმოსავლეთ კედელს ეკვროდა. უფრო სწორედ, მონაკვეთი რომელიც საკურთხევლის სამხრეთით, უშუალოდ მასთან მდებარეობდა. მასალიდან გამოირჩევა ჩალისფრად გამომწვარი ჭურჭელი, არის შავად და ყავისფრად გამომწვარიც. თითქმის ყველას ეტყობა ცეცხლზე ხმარების კვალი. ამ „შენობის“ სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ყველაზე მეტი იყო მონაპოვარი და ისევე ისეთივე მასალა ფორმითაც და ფერითაც. ასე, რომ მოკლე ქრონოლოგიურ მონაკვეთში დიდი სიმჭიდროვეა სამშენებლო დონეებისა.

მარნის აღმოსავლეთ ნაწილში, სამოთახიანი შენობის მეზობლად XXI სექტორის 620-621 კვადრატებში ქვედა დონეებზე ჩასვლისას ისეთივე სურათი აღმოჩნდა, რაც სატრაპეზოს ქვეშ. ორი დონე უშუალოდ ერთმანეთზე დევს. ორივე კი ჩაჭრილი აქვს მარანს. მის ქვეშ საკმაოდ მოზრდილი შენობა მდგარა რიყის ქვით ნაგები, რომელთა კედლების სისქე 0,8-0,9 მ. ამ შენობის სამხრეთი კედელი ასევე დგას სხვა მსგავს კედელზე, ოღონდ ისინი ერთმანეთს მთლიანად არ ემთხვევიან. სამშენებლო ქვაც სხვაა, უფრო მასიური (V დონე). VI დონის ქვა კი წვრილია. შესაძლოა ეს შენობათა მასშტაბმა განაპირობა. ორივე ეს დონე მარნის მშენებლებს ჩაუჭრიათ და მარნის იატაკი 20-იოდე სანტიმეტრით უფრო დაბლა მოუწყვიათ (ტაბ. 8). მასალა ამ დონეების თხრისას თითქმის არ შეგვხვედრია, ზოგი უსახო ნითელკეციანი დერგების ნატეხთა გარდა.

როგორც ვხედავთ სატადრო კომპლექსის ქვედა სამი დონე ძალზე მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული ფიზიკურადაც და ქრონოლოგიურადაც.

ტერასის ჩრდილოეთით, კვ. 16-20, გამოვლინდა 4 მ სიგანის დერეფანი, იგი გამოყოფილია ალიზის კედლებით მარნის წინა დერეფნისაგან და ტერასისაგან. ტერასას ეს დერეფანი უკავშირდება ლიობით, კვ. 45, და დიდ ეზოს, კვ. 21 (ტაბ. 25). დერეფნის იატაკი თიხითაა მოტკეპნილი და მაღლდება აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. სატრაპეზოს ქვეშ და ტერასის სამხრეთი ნაწილის გათხრის შემდეგ, კვ. 66-68,

91-93, 117-119, 144, გამოვლინდა კიდევ ხუთი სამშენებლო ჰორიზონტი, წარმოდგენილი რიყის ან ნატეხი ქვით ნაგები კედლების საძირკვლებით, რომლებიც უშუალოდ ერთმანეთზე გადადიან (ტაბ. 26; სურ. 29-30). ამრიგად, ელინისტური ხანის ფენა, რვა სამშენებლო ჰორიზონტითაა წარმოდგენილი, აქედან ექვსი – III-VIII, უშუალოდ, სატაძრო კომპლექსს უკავშირდება. III სამშენებლო ჰორიზონტი სატაძრო კომპლექსის ნგრევის სურათს ასახავს, ხოლო ქვედა ჰორიზონტები – იმ ინტენსიური მშენებლობის კვალს, რომელიც მიმდინარეობდა გორის დასავლეთ ნაწილში ტაძრის არსებობის დროს (ტაბ. 25).

ტერასის გათხრა საშუალებას იძლევა დადგინდეს შიდა სტრატეგრაფია, ამიტომ მასალები განხილული იქნება სამშენებლო ჰორიზონტების ანუ დონეების მიხედვით. III დონის მასალა წარმოდგენილია დერეფნის იატაკზე, კვ. 16, 17, 18 (ტაბ. 25), აღმოჩენილი კერამიკით (ტაბ. 77₁₋₅). ის ძირითადად თხელკეციანია, ვარდისფრად გამომწვარი, ნითლად შეღებილი (ტაბ. 77₂), ნითლად (ტაბ. 77₅) და ნაცრისფერ ფონზე თეთრი ხაზებით მოხატული (ტაბ. 77₄). გვხვდება კრამიტის ფრაგმენტები.

ამავე დონეს უნდა მიეკუთვნებოდეს ტერასაში ჩაჭრილი სამეურნეო ორმოები (ტაბ. 26): კვ. 94, ორმო №1 (ტაბ. 78₈₋₁₀), ორმო №2 (ტაბ. 78₁₋₅), კვ. 95, ორმო №3 (ტაბ. 78_{6,7}), კვ. 70, ორმო №4 (ტაბ. 77₆). ორმოებში დადასტურდა შავპრიალა კერამიკა (ტაბ. 77₆, 78_{1,3}), ვარდისფრად გამომწვარი (ტაბ. 78_{2,4,7}), ნითლად (ტაბ. 78_{5,6,10}) და თეთრი ზოლებით მოხატული (ტაბ. 78₈). კვ. 69 გაითხარა ქვევრი, რომელსაც ჩაჭრილი აქვს IV დონის კედელი. ქვევრში აღმოჩნდა რამდენიმე ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 79). ვარდისფრად გამომწვარი, ხაოიანი ზედაპირით, ნითლად მოხატული დერგი (ტაბ. 79₁). მსხვილმაცვლოვანი თიხისაგან დამზადებული, შავად გამომწვარი, უხემზედაპირიანი ქოთნები (ტაბ. 79_{2,3}). თხელკეციანი, ყავისფრად გაპრიალებული ქოთანი (ტაბ. 79₄) და თხელკეციანი შავპრიალა კერამიკის ფრაგმენტები, ნაჭდევებით და ნაპრიალები ორნამენტით (ტაბ. 79₅₋₇).

დერეფნის იატაკის ქვეშ და ტერასის ჩრდილოეთი ნაწილის გათხრის შედეგად გამოვლინდა IV დონე, იგი წარმოდგენილია მოზრდილი ნაგებობის ნაშთით, კვ. 18,19,20,43,44, ნაგები ალიზით, რიყის ქვის საფუძველზე, კედლების სისქე – 80 სმ. თიხატკეპნილი იატაკი დამწვარი

იყო და ნაცრის თხელი ფენა ფარავდა. დასავლეთის მხრიდან მეორე სათავსო უნდა ყოფილიყო, დაფიქსირდა იატაკის ფრაგმენტი. სტრატეგრაფიულად ეს ნაგებობა, ადრე გათხრილი, „სატრაპეზოს“ ქვეშ მდებარე კონტრაფორსებია, დამწვარი ნაგებობის თანადროული უნდა იყოს (ტაბ. 23). IV დონის შევსებაში, რომლის სისქე 20-30 სმ აღწევდა, დიდი რაოდენობის მასალა აღმოჩნდა. კვ. 17,18 - ქვევრების მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები, ვარდისფრად გამომწვარი, გლუვზედაპირიანი, ხშირად შემკული რელიეფური ორნამენტით და ნითლად მოხატული (ტაბ. 83_{3,5-7}). ერთ-ერთ ნატეხზე მხედარია გამოსახული (ტაბ. 83₅). აქვე გვხვდება შავპრიალა ჯამი (ტაბ. 83₁). ყურადღებას იქცევს ორი თხელკეციანი ჭურჭლის ფრაგმენტი, ვარდისფრად გამომწვარი. ერთი, ნითლად მოხატული, ზედ დატანილი თეთრი ნერტილებით (ტაბ. 83₂). მეორე ყავისფრად ანგობირებული, თეთრად მოხატული (ტაბ. 83₄). კვ. 43 – ორი დერგის ფრაგმენტი, ვარდისფრად გამომწვარი, გლუვზედაპირიანი, რელიეფური სარტყლებით, ნითლად მოხატული (ტაბ. 84; სურ. 60-62).

უშუალოდ ნაგებობის იატაკზე, ნაცროვან ფენაში, აღმოჩნდა მაღალი ხარისხის, ნითლად ანგობირებული კერამიკის ფრაგმენტები (ტაბ. 85₁₋₃), ვარდისფრად გამომწვარი, ნითლად მოხატული ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. 85₅₋₇) და შავად გაპრიალებული საცეცხლოურის ნატეხი (ტაბ. 85₄). [20; 99].

საინტერესოა კვ. 94 გათხრილი მეოთხე სამშენებლო დონიდან ჩაჭრილი ორმო №1/99, ძაბრისებური ფორმის: პირის დიამ. – 1,2 მ, ძირის დიამ – 1,55 მ, სიღრმე – 1,5 მ. ორმო ამოვსებული იყო ორმოცზე მეტი ჭურჭლის ნატეხებით. ყურადღებას იპყრობს დიდი დერგის ფრაგმენტები, ვარდისფრად გამომწვარი და ნითელი საღებავით მოხატული, ფრიზით ფანტასტიკური ცხოველების (ცხენების?) გამოსახულებით (ტაბ. 80; სურ. 57, 58). ასეთივე, სხვადასხვა ზომის დერგები, მოხატული გეომეტრიული ორნამენტით. ნითლად შეღებილი და რელიეფური ჩანაჭდევებით. ჩალისფრად გამომწვარი, რელიეფური ჩანაჭდევებით და ოთხყურა დერგი. ყავისფრად ანგობირებული, თეთრი საღებავით მოხატული თხელკეციანი ჭურჭლის ფრაგმენტები და თხელკეციანი შავპრიალა კერამიკა, შემკული რელიეფური და ნაპრიალები ორნამენტით (ტაბ. 81-82). ამავე ორმოში აღმოჩნდა სპილენძის ლურსმანი და რკინის

ნივთები: სამაჯური და ბოლოებნანვეტიებული მრგვალგანიკვეთიანი ღერო.

კვ. 70 – გაითხარა ქვედა, V დონის მცირე მონაკვეთი. აქ აღმოჩნდა ერთი მთელი, ნიშნისანი კრამიტი და კრემისფერ ფონზე წითლად მოხატული ჭურჭლის ნატეხი.

„კარიბჭე“ და დიდი ეზო

მნიშვნელოვანი შედეგები მიღებულია გორის სამხრეთი ფერდის გათხრისას. აღმოჩნდა სატაძრო კომპლექსის თავდაცვითი სისტემის და შესასვლელის ნაშთები.

კვ. 141-169 დაფიქსირდა გალავნის კედლის ნაშთი 2 მ სიგანის, ნაგები ალიზით, რიყის ქვის საძირკველზე. მოზრდილი რიყის ქვებით, ორ რიგად, გაკეთებულია პერანგი, შევსებული ხურდით. კედლის გარეთა, სამხრეთი მხარე, ჩაქცეულია ფერდზე. კედელი ემიჯნება კოშკს, კვ. 169, 170, 195 (ტაბ. 26; სურ. 31₂, 37-38). კოშკი, 6,5x6,5 მ, ნაგებია ქვის საფუძველზე. საძირკვლის პერანგი ნატეხი ქვით არის ნაგები და მთლიანად შევსებულია მოზრდილი რიყის ქვებით. ზევიდან ალიზის წყობა ჰქონდა, იგი 1,2 მ სიმაღლეზეა შემორჩენილი. კოშკი მთლიანად დამწვარია, ალიზი – აგურად ქცეული. კოშკი ძლიერ დაზიანებულია, მისი სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი ჩაქცეულია. შედარებით კარგად შემორჩენილია ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლები. აღმოსავლეთის კედელი საგანგებოდ შელესილია. კოშკის აღმოსავლეთი კედელი, ამავე დროს სათავსოს შიდა კედელია, რომელიც კოშკის აღმოსავლეთითაა მოწყობილი.

სათავსი, 8x4 მ, კვ. 171, 195, 196 (ტაბ. 26-27). მისი იატაკი 1 მ დაბლაა ეზოს იატაკზე, ამოტომ, სათავსოს ჩრდილოეთი კედელი ტერასულად ჩაჭრილია მიწაში. მთელი სათავსო ამოვსებულია დამწვარი ალიზებით. სათავსოს ჩრდილოეთ მხარეს, ეზოს დონეზე, მრავლად იყო დამწვარი ხის ძელების ნაშთები და რკინის ლურსმნები. აშკარად რალაც ხის კონსტრუქცია იყო ამ ნაგებობასთან დაკავშირებული.

გაინმინდა სათავსოს დასავლეთი ნაწილი. გამოვლინდა კიბე, რომელიც სათავსოს თიხატკეპნილი იატაკიდან, კოშკის კედელს აუყვება და დიდ ეზოში ამოდის (ტაბ. 26-27; სურ. 38, 29). კიბის სიგრძე – 3 მ, სიგანე 2,1 მ. სულ 12 საფეხურია, თითო 25-30 სმ სიგანის და 8-10 სმ სიმაღლის. საფეხურები გამართულია თიხის საფუძველზე, ხის ნახევარძელებით, ბრტყელი

მხარით ზევით, ასევე გადალესილი თიხით. კიბის თავზე, ეზოს დონეზე 15 სმ დაბლა, საგანგებოდ მოტკეპნილი მოედანია 2,1x1,2 მ. კიბის შუა ნაწილში, კოშკის კედელში გაკეთებულია ნიშა – 70 სმ სიგანის და 35 სმ სიმაღლის, მასთან დაპირქვავებული იყო საცეცხლური (ტაბ. 89₃; სურ. 64). საფეხურებზე გვხვდებოდა კედლის შელესილობის ფრაგმენტები საბეჭდავის ანაბეჭდების კვალით (სურ. 44₂).

თვით კოშკის დამწვარი ალიზის ნანგრევებში, აღმოჩნდა ტერაკოტის ჩიტის ფიგურა. იგი ნაკლულია, თავი არ აქვს. ვარდისფრად გამომწვარი, მოხატულია წითელი საღებავით (ტაბ. 89₂; სურ. 76₃) და ნახევარსფერული ფორმის წითლად შეღებილი ჯამი (ტაბ. 8₂; სურ. 65₁).

როგორც ჩანს, კოშკი და საფეხურებიანი სათავსო უფრო ადრე დაინვა, ვიდრე მთლიანად სატაძრო კომპლექსი. ტერასის კედელს, რომელიც დიდ ეზოს დასავლეთიდან ზღუდავს, არ ეტყობოდა ცეცხლის კვალი და უშუალოდ მიშენებული იყო კოშკის დამწვარ ალიზებზე, კვ. 170.

რიყის ქვის საძირკვლიანი გალავნის კედელიც, კვ. 141-169, უფრო მოგვიანო ჩანს და მიშენებულია კოშკზე. თუმცა ის საკმაოდ ღრმად არის ჩაჭრილი ფენებში, რაზეც მოწმობს მასთან აღმოჩენილი მასალა, რომელიც წინაელისტურ ფენას მიეკუთვნება. მაგრამ გალავნის ამ ნაწილში საძირკვლის პერანგისათვის გამოყენებულია რიყის ქვა. ყველა სხვა შემთხვევაში, როგორც გალავნის, ისე კოშკების საძირკვლის პერანგისთვის ნატეხი, კლდის ქვაა გამოყენებული და მხოლოდ შევსებაში – რიყის ქვა. ვფიქრობთ, ეს მომენტი მათ ქრონოლოგიურ სხვაობაზეც მიუთითებს. სტრატეგრაფიული დაკვირვებაც გვარწმუნებს რომ კოშკი უფრო ადრე არსებობდა და დაინვა, ვიდრე მას ამ გალავნის კედელს მიაშენებდნენ.

როგორც ჩანს, სატაძრო კომპლექსის არსებობის რალაც ეტაპზე მისი საფორტიფიკაციო ნაგებობის სამხრეთი ნაწილი დაინვა და ნაწილობრივ დაინგრა. საფეხურებიანი სათავსო აღარ აღუდგენიათ, ხოლო დამწვარი კოშკი ჩართეს ახალ სისტემაში, როგორც შიდა გეგმარებაში – ტერასის შექმნა, ასევე ახალი გალავნის სისტემაში (ტაბ. 25).

გათხრების შედეგად გაირკვა, რომ კოშკი დიდი ნაგებობის დასავლეთი ნაწილია. ნაგებობა, მართკუთხა ფორმის, მისი ზომებია – აღმოსავლეთიდან დასავლეთით – 14 მ, ჩრდი-

ლოეთიდან სამხრეთით 8 მ შერჩენილი. ნაგებობის სამხრეთი კედელი ფერდზეა ჩატყეული. ნაგებობის კედლები 5 მ გარეთ არის გამოსული გალავანთან შედარებით (ტაბ. 27-28, 100).

ნაგებობის კედლების სიგანე 2,8 მ. ნაგებობა ალიზით, ქვის საძირკველზე. საძირკვლის პერანგი ნატეხი ქვით არის ნაშენი და მთლიანად შევსებულია მოზრდილი რიყის ქვებით. ზევიდან ალიზის წყობა ჰქონდა. დასავლეთ ნაწილში იგი 1,2 მ სიმაღლეზეა შემორჩენილი. ნაგებობა მთლიანად დამწვარია, ალიზი აგურად ქცეული. ნაგებობის შიდა სათავსო ამოვსებული იყო დამწვარი ალიზებით. სათავსო – 8×4 მ-ზე, მისი იატაკი თიხითაა მოლესილი. სათავსოს დასავლეთი ნაწილი 0,8 მ სისქის ალიზის კედლით არის გადატიხრული და ცალკე ოთახს ქმნის 2,5×3,5 მ-ზე. ტიხარი მიდგმულია ძირითად კედელზე და შემდეგ ერთად არის შელესილი.

სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, ორი თაროსებრი შემალლება დაფიქსირდა, რომლებიც კედლებზე იყო მიდგმული. ჩრდილოეთ კედელთან – 1 მ სიგრძის, 0,3 მ სიმაღლის, 0,15 მ სიგანის. აღმოსავლეთ კედელთან – 1,8 მ სიგრძის, 0,3 მ სიმაღლის, 0,2 მ სიგანის.

ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი და ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთი ნაწილი ფაქტობრივად დაშლილი იყო, რადგანაც, თავის დროზე, საძირკველიდან ქვების უმეტესი ნაწილი ამოუღიათ. დამწვარი ალიზის მასის აღების შემდეგ დაფიქსირდა საძირკვლის ნაშთები დარჩენილი ქვებით და ქვის ბუდეებით. საძირკვლის პერანგი მოზრდილი ფილებით იყო ნაგები, ხოლო შევსებაში რიყის ქვა იყო გამოყენებული. ხის ძელებიც იყო ჩატანებული კედლის კონსტრუქციაში (სურ. 41).

საინტერესოა აღმოჩენილი სადრენაჟო სისტემა. სატაძრო კომპლექსის დიდი ეზოს სამხრეთ ნაწილში, კვ. 122, ამოღებულია ორმო. ორმოდან სამხრეთით, შესასვლელი ნაგებობის მიმართულებით, ეზოს იატაკიდან 0,4 მ სიღრმეზე ამოჭრილია ღარი, რომლის კედლები ქვებით არის შემოწყობილი. ეს ღარი, თიხით მოლესილი, შესასვლელი ნაგებობის კიბის თავზე მოწყობილი მოედნის და კიბის ქვეშ გადის და ამ მონაკვეთში ღარიანი კრამიტით არის გადახურული. შემდეგ ეს ღარი ნაგებობის იატაკშია ჩაჭრილი, მიემართება სამხრეთ-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთის კედელში გადის (ტაბ. 27-28; სურ. 32, 40). ღარი თიხითაა მოლესილი, მისი ზომა 15×15 სმ-ზე. სათავსოს იატაკზე, ეს

ღარი უფრო ფართე ჩაღრმავების შუაში გადის, რომლის სიგანე 0,3-0,5 მ-ია, სიღრმე – 10 სმ. და შესაძლოა ხის ფიცრებით იყო გადახურული, რაზეც მასში დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი ნახშირი მეტყველებს. აღსანიშნავია, რომ სათავსოს იატაკი დაქანებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ისევე როგორც ღარის დამხრობა.

როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს ნვიმის წყლის სადრენაჟო სისტემასთან. სატაძრო კომპლექსის დიდი ეზო თიხითაა მოლესილი და შემოზღუდულია ალიზით ნაგები კედლებით. ორმო, კოლექტორის ფუნქციას ასრულებს, ხოლო ღარი – წყლის გამყვანის.

სათავსოში აღმოჩენილი კერამიკა უმეტესწილად ცეცხლისაგან ფერშეცვლილია, ნაწილი დეფორმირებულია, განსაკუთრებით დიდი ზომის ჭურჭელი. კერამიკა (ტაბ. 86-87), ძირითადად ვარდისფრად არის გამომწვარი, რელიეფური ნაჭდევებით ყელზე (ტაბ. 86₁), ნითლად ანგობირებული (ტაბ. 86₃), ნითლად მოხატული (ტაბ. 87_{2,10,11}) და თხელკეციანი, ყავისფრად ანგობირებული მცირე ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები გვხვდება (ტაბ. 87₄). აგრეთვე, შავპრიალა დოქების ფრაგმენტები (ტაბ. 86_{8,9}) და შავად გამომწვარი უხეშუდაპირიანი ქოთნის ნატეხები (ტაბ. 86₂) [20; 99].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ზოომორფული ჭურჭლის ფრაგმენტები, ყავისფრად ანგობირებული და თეთრი წერტილებით ორნამენტირებული. ჭურჭლის ნატეხები კიბეზე და სათავსოს იატაკზე იყო მიმოფანტული. აღდგა წინა ნაწილი, მკერდის და უკანა ნაწილი, უკანა ფეხებით და კუდით, რომელიც ასევე ორნამენტირებულია (ტაბ. 89₁). საინტერესოა, რომ ამ ზოომორფული ჭურჭლის თავი, ის ხარის თავი გამოდგა, რომელიც 1985 წელს ციხიაგორის მარნის გათხრისას აღმოჩნდა (ტაბ. 90; სურ. 77). ჭურჭლის სიგრძე – 50 სმ, სიმაღლე – 30 სმ.

მოზრდილი ნაგებობა (14×8 მ-ზე), რომელიც სატაძრო კომპლექსში შესასვლელ, „კარიბჭეს“ უნდა წარმოადგენდეს და მასთან დაკავშირებული გალავნის კედლები (ტაბ. 27). რჩებოდა გაურკვეველი თვით ამ ნაგებობაში გარედან შესასვლელი პრობლემა. მთელი რიგი ნიშნებისა გვაფიქრებინებდა რომ იგი აღმოსავლეთის მხრიდან უნდა ყოფილიყო. ამიტომ ნაგებობის აღმოსავლეთით გაითხარა ფართობი 10×7 მ-ზე, სიღრმეზე 0,5-2,5 მ. გათხრები მიმდინარეობდა კვადრატებში 198-199, 223-224. გამოვლინდა ალიზით ნაგები გალავნის კედელი, რომელიც

2 მ სიმაღლეზე იყო შერჩენილი, თავისი კონტრფორსით (ტაბ. 28; სურ. 42). ნაგებობის აღმოსავლეთით, გალავნის კედლის გაყოლებით დაფიქსირდა თიხით კარგად მოტკეპნილი 4 მ სიგანის გზა, რომელიც აღმოსავლეთისკენ დაბლდება, ფართოვდება და თითქოს უხვევს სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ (ტაბ. 100; სურ. 42, 43). გზის მონაკვეთზე, რომელიც უშუალოდ ნაგებობას უკავშირდება, მრავლად აღმოჩნდა ხის დამწვარი მორები და ბათქაშები, რომელთა შორის გვხვდებოდა რკინის მოზრდილი იარაღები, ძლიერ კოროზირებული.

გზაზე, *in situ* დაფიქსირდა რამდენიმე ქურჭული, მათ შორის შავპირილა სამტურია დოქი (ტაბ. 88; სურ. 65) და მოყვითალო-მოვარდისფროდ გამომწვარი კერამიკა, რომელიც ზოგ შემთხვევაში წითელი საღებავით არის მოხატული (ტაბ. 88) [კერამიკის ტიპოლოგიისათვის იხ. 83; 26].

გათხრებით დადასტურდა, რომ ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსში ამოსასვლელი გზა, ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდს ამოუყვებოდა და მიემართება კარიბჭისკენ, რომლის შიდა სათავსო კიბის მეშვეობით დაკავშირებულია ტაძრის დიდ ეზოსთან (ტაბ. 28, 100).

ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსის ნგრევის პერიოდში, ეზო თიხით იყო მოტკეპნილი. ამ იატაკის ალების შემდეგ გამოვლინდა ეზოს მეორე დონე, რომელიც ნაწილობრივ ქვაფენილით იყო მოწყობილი, ხოლო უმეტესი ნაწილი 15-25 სმ სისქის წვრილი ხრეშის ფენით იყო დაფარული. ამ დონეზე გამოვლინდა სადრენაჟო სისტემის ნაშთები (სურ. 32).

ხრეშის ფენის ალების შემდეგ გაირკვა რომ ეზოს მესამე, ე.ი. თავდაპირველი დონე ქვაფენილით და მსხვილი ხრეშის დაყრით იყო მოწყობილი. ქვაფენილი მთლიანი არ არის, კვ. 122, 123, - 3,5 მ სიგანის და 5,5 მ სიგრძის ქვაფენილი თითქოს ტაძრის დასავლეთ კარებისკენ მიემართება. კვ. 97, 98, გაუთხრელ ფართობში შედის და მისი ფორმა ჯერჯერობით გაურკვეველია. დანარჩენი ფართობი მსხვილი ხრეშით არის ნიველირებული (ტაბ. 28, 101; სურ. 33), მხოლოდ კვ. 148 –ში იგი თიხით იყო შევსებული. ქვაფენილი ბრტყელი ნატეხი და რიყის ქვით არის მოწყობილი. წყლის სანრეტი ღარი კვ. 97, 98, ასევე ბრტყელი ქვებით არის მოწყობილი, მიმართულია ორმოსაკენ რომელიც კოლექტორის ფუნქციას ასრულებდა. ეს წყალსანრეტი ღარი მესამე დონის იატაკშია მოწყობილი, მაგრამ ეზოს მეორე დონის დროსაც ფუნქციონირებს. მესამე დონეს უნდა მიეკუთვნებოდეს კვ. 121 გამოვლენილი ღარის ნაშთი, რომელიც გაუქმებულია და მეორე დონის ფუნქციონირების პერიოდში შეცვლილია კვ. 122 რიყის ქვებით მოწყობილი ღარით (ტაბ. 101; სურ. 33-36).

ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინეს რომ, ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსის არსებობის დროს მისი ეზო სამჯერ მაინც გადაკეთდა, და იცვლებოდა მისი ზომები, გეგმარება და მოწყობის ხერხები. მაგრამ ეს ცვლილებები ერთიანი გეგმით ხორციელდებოდა, რაზეც მოწმობს იგივე სადრენაჟო სისტემის ფუნქციონირება სამივე დონის არსებობის დროს.

აღრეანტიკური/აქემენიდური ხანა

აქემენიდური ფენა თავიდან ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში, ბელის წინა ფართობზე გამოვლინდა, სადაც დადასტურდა დიდი შენობის საძირკვლის ნაშთები [40, გვ. 169]. ფენა ძალიან დაზიანებული იყო, თუმცა შესაძლებელი გახდა სამი სამშენებლო დონის გამოყოფა.

ტაძრის კომპლექსში შემავალი „სატრაპეზოს“ ტერიტორიაზე ელინისტური ფენის VIII დონის ქვეშ აღმოჩნდა აქემენიდური ხანის ფენა [89].

1986-88 წწ. ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, XXVI სექტორში (კვ. 90-92, 115-116) აღმოჩნდა მოზრდილი ბრტყელი რიყის ქვებით შედგენილი ქვაფენილი, 4,5 მ სიგანის, 9 მ სიგრძის, W-O ხაზის მიმართულებით, აღმოსავლეთით გაუთხრელ ფართობში შემავალი (ტაბ. 101-102). ელინისტური ფენისაგან ქვაფენილი გამოყოფილი იყო 30-50 სმ სისქის შავი მიწის შრით. ქვაფენილში (კვ. 90) იყო ჩალრმავება, ასევე ქვებით მოკირწყლული, რომელშიც აღმოჩნდა კერამიკა და ბრინჯაოს სამნახნაგა მასრიანი ისრისპირი (ტაბ. 118), ქვაფენილზე აღმოჩნდა მეორე ასეთივე ისრისპირი. ქვაფენილთან დაკავშირებული ფენა ფრაგმენტულად იყო გადარჩენილი 42, 67, 92, 115 კვ-ებში ნაცროვანი შრეების სახით და გაუთხრელ ფართობში შედიოდა. მასვე მიეკუთვნება სამეურნეო თუ საკულტო დანიშნულების ოცზე მეტი ორმო (ტაბ. 102). ორმოების ნაწილი, მაგალითად №1,7, სტრატიგრაფიულად უფრო მაღლიდან იყო ჩაშვებული, ვიდრე ქვაფენილის დონე.

აღნიშნული ფენის მასალა აღმოჩნდა კვ. 142, 143-ში, სადაც ელინისტური ხანის გალავნის კედელს ჩაჭრილი აქვს აქემენიდური ხანის ფენა (ტაბ. 101).

2000 წ. ტაძრის დიდი ეზოს შესწავლის დროს, როდესაც გამოვლინდა ტაძრის დროინდელი ეზოს 3 დონე, თავისი სადრენაჟო სისტემით (კვ. 147-148), გაითხარა აქემენიდური ფენის სათავსოს ნაწილი (ტაბ. 101; სურ. 79-80). იგი 30 სმ-ით დაბლაა ტაძრის ეზოს დონეზე და ეზოს ქვაფენილი ნაწილობრივ გადადის მასზე. დაფიქსირდა სათავსოს აღმოსავლეთი კედელი 4 მ სიგრძეზე (სიგანე 90 სმ), დანარჩენი გაუთხრელ ფართობში შედის. სათავსოს იატაკზე *in situ* დაფიქსირდა კერამიკის დიდი გროვა (ტაბ. 107, 109; სურ. 81-82).

აქემენიდურ ფენაში მოპოვებული მასალის ანალიზი

აქემენიდური ფენის კერამიკა ტიპოლოგიურად და ტექნოლოგიურად ორი ჯგუფითაა წარმოდგენილი. პირველ ჯგუფს მიეკუთვნება ის ჭურჭელი, რომელიც დამზადებულია განლექილი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, ჩარხზე ან ხელითაა ნაძერწი, რუხი, (ტაბ. 103₅, 105_{2,4}, 108₄, 109_{15,16}), ლეგა-მოშავო, (ტაბ. 104₅, 110₅, 112₁₅, 115₃, 118₁) მონაცრისფრო (ტაბ. 108₅, 109₁₃, 110₁₁, 112₁₀, 115₇) ან მუქი ყავისფერი (ტაბ. 104₃) კეცი აქვთ. ამ ჯგუფის ჭურჭლის დიდი ნაწილი სქელკედლიანია, არათანაბრად გამომწვარი, შემკულია გაპრიალებული ხაზებით (ტაბ. 109₁₂, 114₃), ნაკანრი ორნამენტით (ტაბ. 103₇, 110₅, 118₁) და რელიეფური სარტყლებით (ტაბ. 109₁₃, 112₁₀, 115₈). მეორე ჯგუფის ჭურჭელი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან, გამომწვარია მონითალოდ, ღია ჩალისფრად ან მოყავისფროდ. ყველა მათგანი კარგად, თანაბრადაა გამომწვარი, ჩარხზეა დამზადებული, თხელკედლიანია. გამონაკლისის გარეშე, ყველას ზედაპირი კარგადაა დამუშავებული. უმეტეს შემთხვევაში გაპრიალებულია და შეღებილი ნითელი საღებავის სქელი ფენით (სურ. 83, 85). ქართლის კერამიკისთვის ეს ახალი ტექნოლოგიური ხერხია.

ახალი ტექნოლოგიით დამზადებული ჭურჭელი ახალი, არადტრადიციული ფორმებითაც გამოირჩევა. ესენია პროფილიებული და პირმოყრილი ჯამები, ნისკარტიანი დოქები, „ჩაიდნები“, მაღალრელიეფური სარტყლებით შემკული ქვევრები, ფსევდოსიგარისებური ჭურჭლები და სხვ.

აქემენიდური ფენის მასალა თითქმის ერთგვაროვანია, ყველა დონე შეიცავს ორივე ჯგუფის კერამიკას, რაც მათ ქრონოლოგიურ სიახლოვეს მიუთითებს.

ციხიაგორის აქემენიდურ ფენაში გვხვდება სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის ჭურჭელი და სარიტუალო დანიშნულების კერამიკა [21].

სამეურნეო ჭურჭელი წარმოდგენილია ქვევრებით, დერგებით და ქილებით.

ქვევრი ორი ტიპის გვხვდება. I ტიპის ქვევრები ქობამომრგვალებული, დაბალყელიანია, დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი, მინარეგებიანი თიხისაგან. სქელკედლიანია. ასეთი ჭურჭელი ორი ცალია აღმოჩენილი. მას მართა-

ლია ნითელი კეცი აქვს, მაგრამ ეს მეორადი გამოწვის შედეგი უნდა იყოს (ტაბ. 110₁; სურ. 81₁).

II ტიპის ქვევრები მაღალყელიანი, მათ სწორი ან ოდნავ მომრგვალებული ქობა აქვთ, ყველა მათგანი კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული და ღია ფერის კეცი აქვთ, ამ ტიპის ჭურჭლისათვის ყელის ქვემოთ დატანილი მაღალი რელიეფური სარტყელია დამახასიათებელი (ტაბ. 105_{9,11}, 107₁₋₃, 116₁; სურ. 81₂, 82). ერთ მათგანს (ტაბ. 107₂) ტანი გაპრიალებული ხაზებით აქვს შემკული, მეორის ქობაზე დატანილია A-ს მაგვარი ნიშანი (ტაბ. 107₃), ასეთივე ნიშანია დატანილი ამ ქვევრთან ერთად აღმოჩენილი დოქის ყურზეც (ტაბ. 109₉).

ციხიაგორის ორივე ტიპის ქვევრებს ახლო პარალელები ხოვლეს ნამოსახლარის III [23, ტაბ. IV, 523s, 555 s, 565 s, 565s, - s] და II [23, ტაბ. LVII, 587 s, 1079 s, 1079a- s, 1080- s, 1085 s, 840 s, 2185 s] ჰორიზონტებშია აღმოჩენილი.

II ტიპის ქვევრები აღმოჩენილია ნახიდრების ჭალის ნამოსახლარზე [13, გვ. 70-71, ტაბ. XXXVIII₅₋₇] და არუხლო I გორანამოსახლარზე [13, გვ. 82, ტაბ. XXXVIII₁₋₃]. უნდა აღინიშნოს, რომ ნახიდრების ჭალის ქვევრების ქობა განსხვავდება ციხიაგორის, ხოვლეს და არუხლო I ქვევრებისაგან. ისინი ელინისტური ხანის ქვევრების პირის გაფორმების მსგავსია და შესაბამისად მოგვიანოცაა.

ტიპოლოგიურად მსგავსი ქვევრები აღმოჩენილია ნარეკვავის ნამოსახლარის III [9, გვ. 56, ტაბ. XLII₁₋₄], II [9, გვ. 46 XXXIV₃₋₆] და I [9, გვ. 34, ტაბ. XXVII₃] სამშენებლო ჰორიზონტებში.

დერგი. ორი ტიპითაა წარმოდგენილი. I ტიპის დერგებს (ტაბ. 112₅) მომრგვალებული ქობა, სქელი პირი, დაბალი ყელი, მოშავო-მონაცრისფრო სქელი კეცი აქვთ. II ტიპის დერგებისათვის დამახასიათებელია თხელი, გარეთ გადმოშლილი პირი, შედარებით მაღალი ყელი. მათ თხელი, ღია ფერის კეცი აქვთ (ტაბ. 103₂, 110₂, 111₇, 114₈, 117₁).

ქილა. (ფსევდოსიგარისებური) დიდი ზომის, ნაგრძელებული ფორმის ჭურჭელია (ტაბ. 113₁₀, 114_{1,7}). ერთი მათგანი მსხვილმარცვლოვანი თიხისაა, რუხი ფერის (ტაბ. 114₆), დანარჩენები კარგად განლექილი თიხისაა, ღია ფერის, თხელი კეცით, ზედაპირი გაპრიალებულია. ერთ მათგანს (ტაბ. 114₄; სურ. 83₃) ძირი ამოზურცული აქვს, რის გამოც მისი ფეხზე დაყენება ძნელი იქნებოდა.

ციხიაგორაზე აღმოჩენილი ქილების მსგავ-

სია ხოვლე III [23, გვ. 53, ტაბ. LIV, 858-860s, 859s] და ხოვლე II [23, გვ. 53, ტაბ. LV-990s, 1017s, 1033s, 1083s, 1098s, 1239s, 1388, 1734, 1736] აღმოჩენილი ჭურჭლები.

ჭრაქი (ტაბ. 118₄; სურ. 84₅). ასეთი ტიპის ჭრაქები ჩვენთვის უცნობია ქართლის აქემენიდური და პოსტაქემენიდური ხანის ძეგლებიდან.

სამზარეულო კერამიკა ძირითადად ქოთნებითა და კოჭებითაა წარმოდგენილი.

ქოთანი (ტაბ. 105_{2,4}, 108₅₋₇, 109₁₂, 111_{4,6-8,16}, 112_{1,8,9,16}, 113₄₋₆, 114_{3,12}, 117₅). ამ ტიპის ჭურჭლის აბსოლუტური უმეტესობა მსხვილმარცვლოვანი თიხისაა, გამომწვარია რუხად, მოყავისფრო-მონაცრისფროდ. ისინი ძირითადად უყურო ან ცალყურაა. გვხვდება თხელკეციანი ან სქელკეციანი. ძირითადად უორნამენტოა, გვხვდება გაპრიალებული ხაზებით შედგენილი ან ამოღარული ორნამენტით შემკული ცალები.

ქოთნებისა და ქვაბ-ქოთნების გაპრიალებული ხაზებით შემკობა ადრეული ხანიდანვეა დამახასიათებელი. ასეთი ჭურჭელი ხოვლეს უძველესი ფენებიდანაა ცნობილი [23, ტაბ. IV, 269₁₋₆] და ყველა ჰორიზონტში გვხვდება. ციხიაგორის ცალების უახლესი პარალელები ხოვლე II სამშენებლო ჰორიზონტშიცაა დადასტურებული [23, გვ. 51, ტაბ. LVI, 586s].

ნაპრიალები ბადისებური ორნამენტითაა შემკული არუხლო I გორანამოსახლარზე აღმოჩენილი ქოთნები [13, გვ. 79-81, ტაბ. XLI_{3,4,13}].

კოჭობი. ასეთი ჭურჭელი ციხიაგორის აქემენიდურ ფენაში მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი. აქ აღმოჩენილი ჭურჭლის ნაწილი, რომლის ზედაპირი ცალმხრივია დამუშავებული, ალბათ, სწორედ კოჭებს ეკუთვნის.

მიუხედავად მასალის სიმცირისა, ამ ჯგუფის ჭურჭელში ორი ტიპი უნდა გამოიყოს: პირსწორი (ტაბ. 115_{7,9}, 117₂) და პირგაშლილი (ტაბ. 110₇, 111_{3,5}, 117₄). პირველი ტიპის ჭურჭლისათვის ბიკონუსური ტანია დამახასიათებელი. ყველა მათგანი მოშავო-მონაცრისფროა და გამომწვარი, ზედაპირი გაპრიალებული და შემკულია ამოღარული ან ამოკანრული ორნამენტით. ერთ მათგანს გოფირებული ტანი აქვს. მეორე ტიპის კოჭები კარგად განლექილი თიხისაგანაა დამზადებული. ერთი მათგანი შავადაა გამოწვარი, ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული და ამოღარული სარტყლებითაა შემკული. სხვა ჭურჭლების ზედაპირიც კარგადაა გაპრიალებული, მოყავისფრო ან ნითელკეციანია. ეს უკა-

ნასკნელები წითელი საღებავის სქელი ფენითაა დაფარული (სურ. 85₁).

სამზარეულო ჭურჭელი.

დოქი. ამ ჯგუფის ჭურჭლის უმეტესობა ნატეხებითაა წარმოდგენილი. მიუხედავად მასალის ფრაგმენტულობისა მაინც შეიძლება ორი ძირითადი ტიპის გამოყოფა: ნისკარტიანი (ტაბ. 117₁₀) და პირმრგვალი (ტაბ. 106₂, 109₈₋₁₀, 114₃, 115₁₀, 118₁). ყველა პირგადაშლილია, მხოლოდ ერთი მათგანია პირსწორი (ტაბ. 112₂). ერთი დოქი შავადაა გამომწვარი (ტაბ. 118₁; სურ. 86), ერთს მუქი ყავისფერი კეცი აქვს (ტაბ. 117₁₀), ერთსაც – რუხი (ტაბ. 114₃), ყველა დანარჩენი წითელკეციანია, რომელთა ნაწილი მოხატული (ტაბ. 103₆) ან შეღებილია (ტაბ. 110₄, 111₃, 115₁₀) წითელი საღებავით.

ყველა დოქის ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული. მუქკეციანი ჭურჭლები შემკულია გაპრიალებული ხაზებით (ტაბ. 114₃, 117₁₀) ან ამოკანრული ორნამენტით (ტაბ. 118₁; სურ. 86). ამ უკანასკნელი ჭურჭლის ანალოგიურია ნარეკვავის ნამოსახლარის III ჰორიზონტში აღმოჩენილი დოქი [9, ტაბ. XXXII₁]. ციხიაგორის დოქზე დატანილი ორნამენტს ზუსტი ანალოგი ნარეკვავის სამაროვნის ერთ ჭურჭელზეა მოსახული [9, ტაბ. LXV₃], რომელიც III სამშენებლო ჰორიზონტის თანადროულ სამარხად ითვლება [9, გვ. 67].

ნისკარტიანი დოქი აღმოჩენილია ნარეკვავის სამაროვნის 32 სამარხში [9, გვ. 67, ტაბ. LIII₂], ხოვლე III [23, გვ. 44, ტაბ. LIV, 702₂₋₅] და II [23, გვ. 50, ტაბ. LVI, 1390] ჰორიზონტებში.

ხოვლე II ჰორიზონტში ჩნდება ძაბრისებურად ყელიანი, პირგადაშლილი დოქები [23, გვ. 50]. ისინი ნარეკვავის I-II სამშენებლო ჰორიზონტებიდან და მათი შესაბამისი სამარხებიდანაა ცნობილი [9, ტაბ. XXXV₆; XLIX₃; LXI₉ და სხვ.].

ჯამი. ამ ჯგუფის ჭურჭელი სამი ძირითადი ტიპითაა წარმოდგენილი: პირსწორი, პირმოყრილი და პროფილირებული.

პირველი ტიპის ჭურჭელი სამი ცალი აღმოჩნდა (ტაბ. 105₃, 117_{7,8}). სამივე მათგანი მინარევებიანი თიხისაგანაა დამზადებული და მუქი კეცი აქვთ. აქვე უნდა აღინიშნოს მუქკეციანი ბადია (ტაბ. 109₁₄), რომელსაც ასეთივე პირი აქვს.

პირმოყრილი ჯამების (ტაბ. 103₃, 104₃, 109₇, 110_{6,12}, 111₁₄, 112₃, 114₉) უმეტესი ნაწილი კარგად

განლექილი თიხისგანაა დამზადებული და ღია ფერის (წითელი, მოჩალისფრო, ღია ყავისფერი) კეცი აქვთ, ზედაპირი ორმხრივ გაპრიალებულია. მათი ნაწილი წითელი საღებავითაა შეღებილი. ამ ტიპის ჭურჭლების ნაწილი მოშავო-მონაცრისფროდაა გამომწვარი, ერთი მათგანი ამოღარული ხაზებითაა შემკული (ტაბ. 112₃). ერთ პირმოყრილ ჯამს გადმოსალვრელი ტუჩი აქვს (ტაბ. 102₄, 110₁₂), რითაც იგი გვიანდელ ცალებს მოგვაგონებს და ამ ფენაში შემთხვევით უნდა იყოს მოხვედრილი.

პროფილირებული ჯამები სამ ძირითად ქვეტიპად შეიძლება დაიყოს: ქიმშენეტილი, რომელთა პირის დიამეტრიც ნაკლებია, ვიდრე ტანის (ტაბ. 108₁₀); ჯამები, რომელთა პირისა და ტანის დიამეტრები თითქმის თანაბარია (ტაბ. 108₁₂, 111₁₃, 112₄, 117_{6,9}) და ფართოდ პირგადაშლილი ჯამები (ტაბ. 103₁, 104_{6,7}, 105_{1,10}, 108_{1-3,9,11}, 111_{10-12,15}, 113_{1,2}, 115₆, 117_{3,9}, 118_{2,3}). ამ ქვეტიპის ერთი ჯამი (ტაბ. 111₁₈) მხოლოდ გარედანაა შეღებილი. წითელკეციანი ჯამები თხელი კეცითაც გამოირჩევა. სამივე ქვეტიპის ჯამები გვხვდება ხოვლე III და II ჰორიზონტებში [23, ტაბ. LIII, LVI-LVIII], სადაც განსაკუთრებით გამოირჩევა III ქვეტიპის ჯამები.

I-II ქვეტიპის ჯამები ნარეკვავის ნამოსახლარის სამივე ფენაში და სამაროვანზე გვხვდება [9, ტაბ. XXVI₁₀; XXXI_{3,6,7,8}; XXXII_{3,6,9}; XLI₁₋₄; LVIII₂; LXIV₁].

იშვიათობას წარმოადგენს დიდი ზომის პირგადაშლილი ბადია, შემკული რელიეფური სარტყელით (ტაბ. 110₉), წითლად გამომწვარი და შეღებილი.

ფიალა. ამ ჯგუფის ორი ჭურჭელი აღმოჩნდა (ტაბ. 111₁₁, 114₁₀), ორივე მათგანი კარგად განლექილი თიხისაა, წითელკეციანია და შეღებილი წითელი საღებავით.

სარიტუალო ჭურჭელი. ამ ჯგუფში ვაერთიანებთ კერა-საკურთხევლებს და მილიან ხელაღებს. კერა-საკურთხევლები (ტაბ. 115_{1,11}, 116₃, 117₁₁) მსხვილმარცვლოვანი თიხისგანაა დამზადებული, კეცის თავდაპირველი ფერის გარკვევა ძნელია, რამდენადაც მათზე ცეცხლის ზემოქმედება აშკარაა. ზოგიერთი მათგანის ზედაპირი მოსწორებული და გაპრიალებულია. მათი ფუძე მიუთითებს, რომ ისინი უსწორმასწორო ნიადაგზე ყოფილან დაძერწილი. კერამიკული ნაწარმის ეს ჯგუფი დღემდე არ იყო ცნობილი ქართლის აქემენიდური და პოსტაქემენიდური ხანის ძეგლებიდან.

მილიანი ხელადა ("ჩაიდან") – ასეთი ჭურჭელი ორი ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი (ტაბ. 105₁₃, 115₄). ორივე კარგად განლექილი თიხისაა და წითელი საღებავით შეღებილი [კერამიკის ტიპოლოგიისათვის იხ. 83].

ისრისპირი სამი ცალი აღმოჩნდა. ერთი ძვლისაა (ტაბ. 112₁₂; სურ. 85), პირამიდული, ოთხკუთხა, ქვემოთ დაშვებული წვერებით და დაფარული მასრით. ანალოგიური ისრისპირები ცნობილია ალაზნის ველიდან [18, გვ. 106, XXX₄, XXXIa-_{6,7}], ნარეკვავიდან [9, გვ. 72, ტაბ. LIV₂₈] და კამარახევიდან [54, სურ. 1009, 1186, 1187].

ბრინჯაოს ორი ისრისპირი სამწახნაგაა და მოკლემასრიანი (ტაბ. 118_{6,7}). სამწახნაგა ისრისპირები ყველაზე დიდი რაოდენობით აღმოჩენილია ხოვლე III [23, გვ. 48, ტაბ. LXII] და ხოვლე II [23, გვ. 55, ტაბ. LXII] სამშენებლო ჰორიზონტებში, ნარეკვავის სამაროვანზე [9, გვ. 72, ტაბ. LIV_{2,27}].

რკინის დანა (ტაბ. 112₁₁) ცალპირლესული, ნაკლული [21].

გვიანბრინჯაოს ხანა

ციხიაგორის თხემზე, დასავლეთ ნაწილში (სექტორი XXI, XXVI) გაითხარა გვიანბრინჯაოს ხანით დათარიღებული ნამოსახლარი ფენა, რომლის სიძლიავეა 0,5-0,7 მეტრი. აღნიშნული ფენა წარმოდგენილია ორი ქრონოლოგიური დონით. გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურულ ფენას ზემოდან ადევს 4 მეტრის სიძლიავერის ანტიკური ეპოქის კულტურული ფენა, რომელსაც ძლიერ დაზიანებული აქვს ქვედა ფენები. ამიტომ ნასახლარის ზომების განსაზღვრა ძნელია.

ციხიაგორაზე გაითხარა გვიანბრინჯაოს ხანის ოთხი სახლის ნაშთი, რომელთაგან №№ 1, 2, 3 სახლები ერთ სტრატეგრაფიულ დონეზე დაფიქსირდა (გვიანბრინჯაო I), ხოლო №4 ნაგებობის ფრაგმენტი მეორე დონეს მიეკუთვნება. (გვიანბრინჯაო II).

№1 სახლი მდებარეობს XXI სექტორის 613-614 კვადრატებში (ტაბ. 120). გათხრების შედეგად დაფიქსირებულია შენობის მხოლოდ დასავლეთი კედელი, ჩრდილო და აღმოსავლეთი კედლები შედის ანტიკური ხანის ფენის ქვეშ. სამხრეთი კედელი და ნაგებობის თითქმის ნახევარი ჩაჭრილი აქვს ანტიკური ხანის დიდი ზომის ორმოს (d – 7 მ), რომლის ჭრილში ჩანს 0,6 - 0,7 მ სიძლიავერის გვიანბრინჯაოს ხანის ფენა, რომელიც ორი დონისაგან შედგება. ნაგებობის დასავლეთი კედელი, რომლის დაფიქსირება შესაძლებელი გახდა, ძეგური ყოფილა. კედლის სიგრძეზე დალაგებული ძეგლები ორმხრივ თიხითაა შელესილი. კედლის სიგანეა 0,25 მ. კედელი აღმართულია ერთრიგად დანყობილ რიყის ქვის საძირკველზე.

ნაგებობის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო ნანგრევებით, რომელიც წარმოადგენდა 0,3-0,4 მეტრის სიმაღლის ბათქაშების ფენას. ბათქაშების ცალკეულ ფრაგმენტებზე ძეგლების ანაბეჭდები შეინიშნებოდა. ნანგრევების ფენის ალების შემდეგ ნაგებობის იატაკზე დაფიქსირდა დიდი რაოდენობით თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.

ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში დაფიქსირდა სამეურნეო ღუმელი, რომელსაც ორნაწილიანი სანაცრე ჰქონდა. ღუმელის საერთო სიგრძეა 1 მ, სიგანე – 0,4 მ. ღუმელი ორბაქნიანია, ზედა ბაქნის ზომებია 0,7x0,4 მ. ღუმელს თალი არ შემორჩა. ზედა ბაქანზე დალაგებულია თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და გადალესილია თიხით, ღუმელს აქვს ორ-

ნანილიანი სანაცრე, რომელთაგან ერთში იყო მხოლოდ ნაცარი, მეორეში კი ნახშირი დაფიქსირდა. სანახშირე მართკუთხა ფორმისაა (0,6×0,4 მ), სანაცრე - წრიული ფორმის.

სანახშირეს ქმნის 5 სმ სიგანისა და 3 სმ სიმაღლის თიხის კედელი, რომელიც ქრილში ნახევარწრიულია. სანაცრის სამხრეთი კედელი თიხისაა, რომლის ზომებია: სიგანე 5 სმ; სიმაღლე 4 სმ. იგი ქრილში მართკუთხაა. ჩრდილოეთის მხრიდან სანაცრის კედელს წარმოადგენს ბრტყელი, მომრგვალებული ქვა.

ნაგებობის შემორჩენილ სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში იატაკზე შეინიშნება საკურთხეველის კვალი, რომელიც ძლიერ დანგრეულია ჯერ ანტიკური ხანის ნაგებობების მშენებლობის დროს, შემდეგ გვიანელინისტური ხანის ორმოს მიერ. საკურთხეველის არსებობაზე უნდა მიანიშნებდეს აქ მოპოვებული თიხის დეტალები, რომლებიც წარმოადგენენ 8 სმ სიმაღლის ნახევარწრიული განივკვეთის კედლის ნატეხებს. ამ ფრაგმენტებს ქვედა მხრიდან ძელების ანაბეჭდი ეტყობათ.

სანაცრიდან სამხრეთით 0,8 მ-ისა და დასავლეთის კედლიდან 1,0 მ-ის დაცილებით იატაკზე იდგა მრგვალგანივკვეთიანი ხის სვეტი (დმ – 6 სმ), რომელიც გარედან შელესილი იყო თიხით და ქრილში კვადრატის ფორმა ჰქონდა (9,5×9,5 სმ). ნაგებობას აქვს თიხატკეპნილი იატაკი.

ნასახლარი ხანძრის შედეგადაა გადამწვარი. ყველაფერი ატარებს ძლიერი ხანძრის კვალს – ღუმელი, თიხით მოლესილი იატაკი, დასავლეთის კედელი, განსაკუთრებით კერამიკა, რომელიც უმეტესად მონითალო-ყავისფერია. ზოგიერთი ნატეხი ძლიერ გაშავებულია. ერ-

თიდაიგივე ჭურჭლის ფრაგმენტები სხავადასხვაფრადაა გამომწვარი. ზოგიერთი ჭურჭლის ნატეხები იმდენადაა დეფორმირებული, რომ ჭურჭლის აღდგენა შეუძლებელია, თუმცა არსებული ფრაგმენტების რაოდენობა იძლევა ამის შესაძლებლობას (ტაბ. 122-127; სურ. 87-94).

სახლი №2. № 1 ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, XXVI სექტორში შემორჩენილია № 2 ნაგებობის ნაშთი. იგი მდებარეობს 41, 42, 66, 67 კვადრატებში (ტაბ. 121), სადაც გაითხარა რიყის ქვით ორპირად ნაგები საძირკველის ფრაგმენტები, რომელზეც დაფიქსირდა თიხისა და დამწვარი ხის ძელების ნაშთები.

სახლი №3 მდებარეობს XXVI სექტორის 115, 116, 117, 141, 142 კვადრატებში. გაითხარა მართკუთხა ფორმის ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნანილი. შემორჩენილი ნაგებობის ზომებია 7×6 მ. შენობის კედლები აგებულია ძელებით და ორივე მხრიდან შელესილია თიხით. ნაგებობა გამართულია შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანის მიწაყრილზე, რომელიც მოსწორებულია და გამოყენებულია ნაგებობის იატაკად (ტაბ. 121).

სახლი №4 სტრატეგრაფიულად 0,50 მ-ით უფრო ქვევით მდებარეობს (გვიანბრინჯაო II), ვიდრე №1, 2, 3 ნაგებობები. XXVI სექტორის 140-ე კვადრატში შემორჩენილი იყო თიხატკეპნილი იატაკის ფრაგმენტი, რომელზეც დაფიქსირდა ერთი თიხის ჭურჭელი. ეს არის დიდი ზომის ხაოიანზედაპირიანი ქოთანის, რომელიც შემკულია რელიეფური სადა და ტალღისებური სარტყლებით, ხოლო ჭურჭლის მთელი ზედაპირი დაფარულია ჩარხისეული ხაზებით (ტაბ. 128; სურ. 94). [89; 12].

შუაბრინჯაოს ხანა

ციხიაგორაზე, 1988 წლის გათხრების შედეგად გვინაბრინჯაოს ხანის ნასახლარი ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ყორღანული სამარხები.

გათხრები წარმოებდა ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. შესწავლილ იქნა ორი, მცირე ზომის ყორღანული სამარხი (ტაბ. 129).

ყორღანი №1 მდებარეობდა XXVI სექტორის 116,117,141,142 კვადრატებში. ყორღანს ჰქონდა მოზრდილი ქვებისაგან გაკეთებული კრომლესი, რომლის დიამეტრიც შეადგენდა 6 მ-ს. კრომლესი შევსებული იყო ქვყრილით, რომლის სიმაღლე 0,5 მ-ია. ქვყრილი გადახურული იყო ყვითელი ფერის წმინდა თიხყრილით, რომლის დიამეტრი 10 მ-ია, სისქე კი 20-30 სმ. შესაძლოა თიხყრილი უფრო მაღალი იყო, მაგრამ გვინაბრინჯაოს ხანაში იგი გამოიყენეს როგორც ნაგებობის იატაკი, რის გამო იგი მოსწორებულ იქნა. ქვყრილის ალების შემდეგ ყორღანის ცენტრის დასავლეთით გამოჩნდა მართკუთხა სამარხი ორმო მომრგვალებული კუთხეებით (1,3მX1მ, სიღრმე – 1,2 მ), ორიენტირებული W-O ხაზზე. ორმო გადახურული ყოფილა ხის ძელებით, რომლის ნაშთები ორმოს ნაპირზე შეიმჩნეოდა (ტაბ. 130).

ორმოს იატაკზე აღმოჩნდა ცუდად შენახული ადამიანის ჩონჩხი, მაგრამ მაინც შეიმჩნეოდა, რომ მიცვალებული წოლილა მარჯვენა გვერდზე ძლიერ მოხრილი კიდურებით, თავით აღმოსავლეთით. ორმოს აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც თავის ქალა უნდა ყოფილიყო, იატაკზე იდო ბრტყელი ქვა (ბალიში). ორმოს დასავლეთ ნაწილში მიცვალებულის ფეხებთან აღმოჩნდა წვრილფეხა საქონლის არეული ძვლები. ორმოს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში ჩადგმული იყო

ერთი მთელი თიხის ჭურჭელი. ორმო 0,30 მ-ის სიმაღლე ამოვსებული იყო წმინდა მიწით, რომელიც, როგორც ჩანს, ჩაიყარა ორმოში ჯერ კიდევ გადახურვის არსებობის დროს. გადახურვის ჩანგრევის შემდეგ ორმო ამოივსო ქვყრილის ქვებით (ტაბ. 130; სურ. 95).

ყორღანი №2 გაითხარა ყორღანი №1-ის ჩრდილოეთით 8 მ-ის დაშორებით. დაფიქსირდა მხოლოდ კრომლესის ნაშთები, რომლის დიამეტრიც 8 მ-ს შეადგენს. თვითონ კრომლესი წარმოადგენდა საშუალო ზომის ქვებისაგან აგებულ კედელს, რომლის სიგანე 0,5 მ-ია, ხოლო სიმაღლე 0,2 მ. კრომლესის ცენტრში აღმოჩნდა ორმო, ორიენტირებული N-S ხაზზე, რომლის ზომებია 1,6X1,1 მ-ზე, h – 1,3 მ. ორმოს ძლიერ მომრგვალებული კუთხეები ჰქონდა. მის ჩრდილოეთ ნაწილში აღმოჩნდა მრგვალი ფოსო, რომელიც ბოძის ჩასადგმელი ორმოს შთაბეჭდილებას ტოვებდა. მასში ვერტიკალურად ჩადგმული იყო მოგრძო ქვები. ფოსოს დიამეტრიც 0,3 მ, h – 0,4 მ. №2 ყორღანის კამერა პირწმინდად გაძარცვული იყო (ტაბ. 131). მართალია, დამატარილებული მასალა №2 ყორღანში არ აღმოჩნდა, მაგრამ მისი სტრტიგრაფიული მდებარეობა უეჭველს ხდის მის თანადროულობას №1 ყორღანთან.

სტრტიგრაფიული მონაცემების გარდა, მნიშვნელოვანი დამატარილებელი ნივთია №1 ყორღანში ნაპოვნი დერგის ტიპის თიხის ჭურჭელი, პირფართო, პირგადაშლილი, ხელით ნაქერნი, ასიმეტრიული ფორმის, ბრტყელი ძირით. გამომწვარია ღია ყავისფრად, ადგილ-ადგილ შავი ლაქებით (მური?), ხაოიანი ზედაპირით. კეცი ქარსნარევია (სურ. 95). [11].

ადრებრინჯაოს ხანა

1972 წელს ადრებრინჯაოს ხანის კუთვნილი ნაშთები გაითხარა გორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ფერდზე. გამოვლინდა ერთი შენობის ნაშთი; შენობა ნაგები იყო ლასტით, რომელიც ორივე მხრიდან შელესილი იყო თიხით. ლასტის ანაბეჭდიანი ბათქაშები ფარავდა იატაკს. შენობა, ჩანს, დამხრობილი იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. გაითხარა ჩრდილო, უკანა მხარე, დანარჩენი ფერდობის ჩაქცევისას განადგურებულია. შენობას შესასვლელი სამხრეთით, ფერდობის მხრიდან ჰქონდა. იატაკი – თიხის, კარგად მოტკეპნილი, შემონახული უკანა კედლის გასწვრივ გამართული იყო თაროსებრი მცირე შემადლება, რომლის ბოლოები, ნაწილობრივ, გვერდის კედლების გასწვრივაც გადიოდა. შენობის შემონახული ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე მომრგვალებული იყო. ოთახის ღერძის ხაზზე, კედლიდან 1,5 მ დაშორებით, ამოღებული იყო დედაბოძის ორმო, რომლის გვერდები ქვით იყო გამაგრებული.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა კედლის გასწვრივი შემადლება, მასზე ჯგუფ-ჯგუფად ეწყობოდა თიხის ჭურჭელი – ერთი მოზრდილი დოქისებური და მის ირგვლივ სამი თუ ოთხი პატარა, წელში გამოყვანილი თიხის სასმისი. სულ იყო 6 ასეთი ჯგუფი. სამ-სამი დიდი ჭურჭელი იდო ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან, დედაბოძსა და შემადლებას შორის იატაკზე [39, გვ. 61-62].

შემდგომში აღმოჩნდა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის ფენა მთელ ბორცვზე ვრცელდება.

ადრეული ფენების შესწავლა ხერხდება მხოლოდ გორის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, რომელიც გათხრებამდე იყო დაზიანებული და ტაძრის დროინდელი რაიმე მნიშვნელოვანი ნაგებობები არ აღმოჩენილა.

1986-1989 წლებში შესწავლილ იქნა ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენა. გათხრილი ფართობი 300 კვ. მ აღემატება. გათხრები მიმდინარეობდა XXVI სექტორში [19].

დონეების და ფენების აღწერილობა

ანტიკური ხანის ფენების ქვეშ, რომელთა სიმაღლე 4 მ აღემატება, 0,5-0,7 მ სისქის გვიანბრინჯაოს ხანის ფენა გაითხარა, რომლის ქვეშ გამოვლინდა 0,3 მ სისქის ღია ნაცრისფერი დანალექი, სტერილური ფენა. ეს სტერილური ფენა, ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებს

შორის შეიქმნა მაშინ, როდესაც ბორცვი მიტოვებული იყო და საცხოვრებლად არ გამოიყენებოდა. ამავე დანალექ ფენაზე გამართული იყო შუაბრინჯაოს ხანის გვიანდელი ეტაპის ყორღანული სამარხები.

დანალექი ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ადრებრინჯაოს ხანის ფენა, 1 მ სიმაღლის, რომელშიც ორი დონე გამოიყოფა – A და B. დონე A ორ ნასახლარ ფენას შეიცავს, დონე B – სამ ნასახლარ ფენას (ტაბ. 132).

მიუხედავად ფენებს შორის არსებული კავშირისა, მათ მასალებში შეინიშნება ზოგიერთი თავისებურება, რომელიც საგანგებოდ აღნიშნული იქნება გამოყოფილი ფენების დახასიათებისას.

A დონე

ეს დონე თითქმის მთლიანად განადგურებული იყო გვიანდელი ორმოებით და გვიანბრინჯაოს ხანის შენობების საძირკვლებით. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილ ფართობზე 80-ზე მეტი სამეურნეო ორმო გამოვლინდა. ორმოები სხვადასხვა ზომისაა, დიამეტრით 1-1,7 მ, ზოგიერთის სიღრმე 2 მ აღწევს, ხშირად ჭრიან ერთმანეთს. ამ ორმოების უმრავლესობა ანტიკურ და გვიანბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ბევრი მათგანი გრუნტამდე არის დაყვანილი და ადრებრინჯაოს ხანის ფენას ძლიერ აზიანებს.

A დონე გათხრილი ფართობის ჩრდილოეთ ნაწილში არის შემორჩენილი მე-15, მე-40, 41-ე, 42-ე კვადრატებში, მისი სიმაღლე საშუალოდ 30-40 სმ უდრის. იგი ორ ნასახლარ ფენას შეიცავს. ამ დონეს მიეკუთვნება აგრეთვე 13 ორმო (ტაბ. 133-134; სურ. 96).

A₁ ფენა. უშუალოდ დანალექი ფენის ქვეშ (ტაბ. 133). მე-15 კვადრატში გამოვლინდა შენობის ნაშთი. გაიწმინდა იატაკი 1,8×1,2 მ. იატაკი, 5 სმ სისქის, მრავალჯერ არის მოლესილი ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხით. ჩრდილოეთ მხარეს ნაგებობა გაუთხრელ ფართობში შედის. დასავლეთ და სამხრეთ მხარეს შენობა დაზიანებულია გვიანდელი ორმოებით. აღმოსავლეთ მხარეს გამოვლინდა თიხის კედელი, სიგრძე 1,2 მ, სიგანე 15 სმ, სიმაღლე 15-20 სმ. იატაკი მომრგვალებული კუთხით უერთდება კედელს. კედელი, როგორც ჩანს, თიხატკეპნილი ან ალიზისაა. არც სარების, არც წნელის კვალი არ ეტყობა. იატაკს დახრა აქვს სამხრეთ-აღ-

მოსავლეთ მხარეს. სათავსოს კედლიდან 40 სმ დაშორებით, იატაკზე დაძვრნილია გამოუწვავი თიხის რგოლი, გარე დიამეტრი 35 სმ, შიდა 10 სმ, სიმაღლე 1-3 სმ. აღმოსავლეთი მხარე უფრო მაღალია. ცეცხლის კვალი არ ეტყობა. იატაკზე *in situ* აღმოჩნდა დიდი ჭურჭლის ნატეხები, შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანი, დიდი ნახევარსფერული ყურებით: მის გვერდზე ორი პატარა ქილა, მთელი (ერთი მათგანი ობსიდიანის დიდ ნუკლეუსზე იყო დაპირქვავებული) და ერთი წელში გამოყვანილი პატარა სასმისი (სურ. 97).

41-ე-42-ე კვადრატებში გამოვლინდა მეორე შენობის ნაშთი, იატაკი, რომელიც ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხითაა მოლესილი. მისი სისქე 5-6 სმ შეადგენდა, იგი მრავალჯერ არის მოლესილი. ნაგებობის ზომების და გეგმარების გარკვევა არ ხერხდება. იატაკი მოფენილი იყო კერამიკის ნატეხებით (ტაბ. 134). 41 კვადრატში, № 28 ორმოს პირას დაფიქსირდა კერის ფრაგმენტები, რომელიც ძლიერ იყო დამტვრეული (ტაბ. 152; სურ. 127).

ფენას ცეცხლის კვალი არ ეტყობა. არც დიდი ნგრევის ნიშნებია. ამ ფენის შენობები მიტოვებული ჩანს.

A₂ ფენა. მისი სიმაღლე 15-20 სმ შეადგენს. ასევე ფრაგმენტულად დაფიქსირდა. მე-40-ე, 41-ე კვადრატებში გაინმინდა საკმაოდ დიდი თიხატყეპნილი მოედანი, რომელიც წვრილი რიყის ქვების შემზადებაზე არის გამართული. მოედანზე კერამიკის რამდენიმე გროვა დაფიქსირდა. მოედანი მოლესილი იყო ყვითელი ფერის ნამჯანარევი თიხით. მასაც არ ეტყობოდა ცეცხლის კვალი.

ხოლო 91 კვადრატში გაითხარა პატარა, როგორც ჩანს, სამეურნეო დანიშნულების, სათავსო. იგი მართკუთხა ფორმისაა – 2,8×2 მ. შერჩენილი ჰქონდა კედლები ჩრდილოეთ, დასავლეთ და სამხრეთ მხარეს. კედლების სიგანე 0,3 მ, სიმაღლე 10-15 სმ. ჩრდილოეთი კედელი ბრტყელი რიყის ქვებით იყო ნაგები, დანარჩენი კედლები თიხატყეპნილია, ამ სათავსოს იატაკი 10 სმ-ით დაბალია ქვედა, B₁ ფენის შენობის იატაკის დონეზე, რომელშიც ჩაჭრილია. იატაკზე აღმოჩნდა ერთი დიდი ჭურჭლის ნამტვრევების გროვა.

ამავე ფენას ეკუთვნის დაუდგენელი დანიშნულების, საშუალო ზომის რიყის ქვებისაგან შემდგარი ქვაყრილი 89, 90 კვადრატებში და ნაცროვანი ფენა 116 კვადრატში (ტაბ. 134).

A დონეს მიეკუთვნება, როგორც თავისი

სტრატეგრაფიით, ისე მასალით, ორმოები №№ 4, 5, 11, 15, 18, 19, 62, 68, 69, 77, 78, 79, 81.

ამ ორმოებში ორი ჯგუფი გამოიყოფა.

პირველი ჯგუფი – ორმოები №№ 4, 11, 15, 18, 19, 62, 68. მათი დიამეტრი 0,8-1 მ, სიღრმე 0,6-0,8 მ. კედლები სწორი, ცილინდრული მოყვანილობისა აქვთ. ორმოები ამოვსებული იყო მოზრდილი რიყის ქვებით, ნაცრით, მცირე რაოდენობით ობსიდიანის უსახო ანატეხეებით და კერამიკის მცირერიცხოვანი ნატეხებით, რომელთა ზედაპირი დაფარული იყო სხვადასხვა მხარეს უსისტემოდ მიმართული სავარცხლისებური ზოლებით და შავპრიალა, თხელკეციანი ჭურჭლების ფრაგმენტებით (ტაბ. 141; სურ. 112).

მეორე ჯგუფი – ორმოები №№ 5, 69, 77, 78, 79, 81. მათი დიამეტრი 1,2-1,7 მ, სიღრმე 1,3-1,6 მ. ფორმით ზარისებური, ძირისკენ გაფართოებული. ორმოებს ძირზე 10-15 სმ ნაცრის ფენა ჰქონდათ და მთელ სიმაღლეზე ნაცროვანი შრეები შეიმჩნეოდა. ზოგიერთ მათგანს ფსკერზე გაურკვეველი ფორმის დანაძვრნები ჰქონდათ, გამოუწვავი თიხით გაკეთებული, რომლის დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. ამ ჯგუფის ორმოებში მეტად მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა (ტაბ. 141-147).

სტრატეგრაფიულად, პირველი ჯგუფი ორმოებისა უფრო გვიანდელია, რადგან, ზოგ შემთხვევაში, ისინი ჭრიან A₁ ფენის იატაკებს, მაგრამ მათ A დონეს ვაკუთვნებთ, რადგან ისინი სტერილური ფენის შექმნამდეა ჩაჭრილი.

მეორე ჯგუფის ორმოები სტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით A დონის ნასახლარ ფენებს ეკუთვნის, მაგრამ არ არის გამორიცხული, რომ მათი ნაწილი ცოტა უფრო ადრეა გამართული, იმ მცირე ქრონოლოგიური წყვეტილის დროს, რომელიც არსებობს A და B დონეებს შორის. ყველა შემთხვევაში ორმოები ჭრიან B დონის სამივე ნასახლარ ფენას.

A დონის ორმოები, ჩვენი აზრით, მიეკუთვნება არა სამეურნეო, არამედ სარიტუალო ორმოებს. ეს მოსაზრება უფრო ნათლად დასტურდება ორმოებში აღმოჩენილი ნივთიერი მასალის ანალიზის დროს.

A დონეზე მოპოვებული ნივთიერი მასალა

A დონე მდიდარია ნივთიერი მასალით, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ძლიერ იყო დაზიანებული და შემორჩენილია და გათხრილი

შედარებით მცირე ფართობზე, მასალის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს. იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მოპოვებულია *in situ* შენობათა იატაკების ფრაგმენტებზე და მათ გარეთ. ამ დონეს მიეკუთვნება აგრეთვე ცამეტი ორმოს მასალა, თითოეული მათგანი თავისებურ დახურულ კომპლექსს წარმოადგენს.

A დონე შეიცავს ორ ნასახლარ ფენას, ზედა, A₁ ფენის მასალა: თიხატკეპნილ იატაკებზე და მათთან დაკავშირებულ ფენაში (ტაბ. 148-150); ქვედა A₂ ფენა, რომელიც მცირე ფართობზეა გამოვლენილი და მცირერიცხოვან მასალას შეიცავს – თიხატკეპნილ იატაკზე და მასთან დაკავშირებულ ფენაში (ტაბ. 151). ორმოების მასალა: №№11, 18, 69, 19, 15, 68, 4, 79, 5 ორმოები (ტაბ. 141), №81 ორმო (ტაბ. 142-144), №78 ორმო (ტაბ. 145-146), №77 ორმო (ტაბ. 147).

მიუხედავად კერამიკის მრავალფეროვნებისა და იმ შესამჩნევი ზოგიერთი სხვაობისა, რომელიც ჩანს ნასახლარის იატაკებზე გამოვლენილ მასალებსა და ორმოებში მოპოვებულ მასალებს შორის, და თვით ამ ორმოების მასალების ზოგჯერ თავისებური სხვაობისა, ჩვენ მიგვაჩნია, რომ A დონის მასალა ერთიან კომპლექსს წარმოადგენს და განხილული იქნება ერთად.

დერგები, სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ფენა-ფენა. გამომწვარი შავად, ვარდისფერ სარჩულზე, გაპრიალებული ზედაპირით. მათ ახასიათებთ მხრისკენ გაფართოებული გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირი, მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან მხარზე გადასვლის ადგილას, გამობერილი კორპუსი და ვიწრო ძირი. A₁ ფენაში აღმოჩენილ დერგებს აქვთ, ერთ შემთხვევაში (ტაბ. 148; სურ. 113), ყელის ძირზე დაძერწილი ორი მასიური ნახევარსფერული ყური, მეორე შემთხვევაში (ტაბ. 148₂) – მუცელზე მიძერწილი ორი მომცრო ყური. განსხვავებული ფორმის დერგი აღმოჩნდა ამავე დონის № 78 ორმოში. ისიც შავპრიალა, ვარდისფერ-სარჩულიანია. გამოირჩევა დაბალი ყელით და კვერცხისებრი ფორმის ტანით (ტაბ. 145₃).

დერგის ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება მასიური ყურების ფრაგმენტები, ნახევარსფერული (ტაბ. 144₆), ზოგჯერ ზურგნიბოიანი (ტაბ. 151₉), და მენისკისებრზვრელიანი, რომელიც ხშირად ჭურჭლის კედელშივეა ჩაძერწილი (ტაბ. 145_{9,10}).

მკვეთრად გამოირჩევა ამავე დონეში მოპო-

ვებული დერგის ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. 151_{4,11,12}), სქელკედლიანი, ნაცრისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული ყელით, გადაშლილი, შესქელებული პირით და ხაოიანი ზედაპირით, რომელიც მიღებულია ჭურჭლის კორპუსის თხიერი თიხით საგანგებოდ შელესვის შედეგად. კორპუსზე დაძერწილია ჰორიზონტალური, რელიეფური, ჩანაჭდევიანი ზოლები (ტაბ. 151_{11,12}).

ქოთნები, მოზრდილი, პირფართო, ძირითადად წარმოდგენილია ჭურჭლის ყურების ფრაგმენტებით (ტაბ. 146₉, 151₁₀). ყურები ზურგნიბოიანია, ლენტური, მიძერწილი პირსა და ყელზე, ან პირსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ნითლად ან ვარდისფრად, ღია ფერის სარჩულზე. გაპრიალებულია.

ქოთნები, ვიწროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტებით (ტაბ. 144₁, 151₂). ჭურჭლები გამომწვარია ვარდისფრად, ნაცრისფრად, ან შავპრიალა ვარდისფერ სარჩულზე. ამ ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება მენისკისებრზვრელიანი მასიური ყურები (ტაბ. 151₈), მიძერწილი ჭურჭლის კორპუსზე.

გამოირჩევა ცალყურა, მსხლისებრი ფორმის მოზრდილი ხელადის ფრაგმენტი (ტაბ. 149₁; სურ. 120₃). მკვეთრი, საფეხურისებრი გადასვლით ყელიდან კორპუსზე, მასიური ყურით, მიძერწილი პირსა და მხარზე. ჭურჭელი თხელკეციანია, შავად გამომწვარი, შავპრიალა ზედაპირით. კორპუსზე აქვს ღარული ორნამენტით შესრულებული სახეები.

აგრეთვე პირფართო, დაბალყელიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 149₂; სურ. 120). მას აქვს დაბალი, მხრისკენ გაფართოებული, კარგად გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზით ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას, გამობერილი მუცელი და შევიწროებული ძირი. მხარზე მას პატარა, ნახევარსფერული ყური აქვს მიძერწილი, ჭურჭელი თხელკეციანია, შავად გამომწვარი, კარგად გაპრიალებული ზედაპირით, ყელის ძირში, გრავირებული ორნამენტით შესრულებული, დაძვრიხული სამკუთხედები სარტყელი გასდევს, ხოლო კორპუსზე, ჭრილხაზოვანი ზოლებით შესრულებული შევრონები. იგივე ტიპის და მსგავსი ორნამენტით შემკულია № 81 ორმოში აღმოჩენილი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 142₃), მხოლოდ ორნამენტი მთლიანად შესრულებულია გრავირებული, ნაკანრი ხაზებით.

სამნაწილადტანიანი ქოთნები, მომცრო

ზომის უყურო ჭურჭლები (ტაბ. 149_{4,5}, 151₁₄; სურ. 121), მაღალი, ოდნავ გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამოხედილი, ხშირად შესქელებული მუცლით და ვიწრო ძირით. თხელკეციანი, გამომწვარი შავად, ერთ ფენად, კარგად გაპრიალებული ზედაპირით. ამავე ჯგუფს მიეკუთვნება მსხლისებრი ფორმის მომცრო ჭურჭლების ფრაგმენტები (ტაბ. 146_{2,4}).

ყველა ამ მომცრო ჭურჭელს ახასიათებს ძალზე წმინდა და ფაქიზი, გრავირებული (ჭდეული ან ნაკანრი) ხაზებით ორნამენტირება. ძირითად გრაფიკულ ორნამენტულ სტილს წარმოადგენს ხაზოვანი, ხშირად ხაზოვან-ნერტილოვანი შესრულება ჰორიზონტალური სარტყლისა და ფრიზის (დაშტრიხული სამკუთხედების მწკრივი, დამტრიხული ფრიზი) და ხაზოვანი შევრონები ან სხვადასხვა ელემენტებით შევსებული ლენტების შევრონები. ერთ შემთხვევაში (ტაბ. 149₄), გრავირებულ ორნამენტთან ერთად, გვაქვს კორპუსზე მიძერწილი რელიეფური ჰორიზონტალური შევრილი, დაყოფილი ნაჭდევებით.

რელიეფური ორნამენტი – ჭურჭლის მხარზე ერთმანეთის გვერდით მიძერწილი სამი ვერტიკალური შევრილი – ახასიათებს № 81 ორმოში აღმოჩენილ ქოთნის ფრაგმენტს (ტაბ. 143₅). მას მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი, თხიერი თიხით საგანგებოდ შელესილი კორპუსი აქვს. მსგავსი რელიეფურდანაძერწებიანი ფრაგმენტი A₁ ფენაშიც გვხვდება (ტაბ. 149₈).

სამნაწილადტანიანი ქოთნების განსხვავებულ სახეობას წარმოადგენს A₁ ფენაში მოპოვებული ცალების ფრაგმენტები (ტაბ. 150_{9,10}). მათ აქვთ ფართო, გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას და ცილინდრული ფორმის კორპუსი, რომელიც, ანალოგებით თუ ვიმსჯელებთ, კონუსურად შევიწროებული ძირით მთავრდებოდა. ჭურჭლები გამომწვარია ვარდისფრად და ზედაპირზე მონითალო ფერის ანგობის კვალი ემჩნევათ.

აგრეთვე, ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა სფერულტანიანი ქოთნები. მათ დაბალი, ცილინდრული, ზოგჯერ შესქელებული ყელი, ოდნავ გადაშლილი პირი და სფერული ფორმის კორპუსი ახასიათებთ. A₁ ფენაში მოპოვებულია მომცრო ჭურჭლის ფრაგმენტი, სქელკედლიანი, ვარდისფრად გამომწვარი, ზედაპირზე წითელი ანგობის კვალით (ტაბ. 150₇). ამავე ფენაშია ნაცრისფრად გამომწვარი მოზრდილი ქოთ-

ნის ფრაგმენტი (ტაბ. 150₁₂), მოგლუვებული ყელით და უსისტემოდ დაღარული კორპუსით. № 18 ორმოში აღმოჩენილ ამ ტიპის ჭურჭელს (ტაბ. 141₁₈) ასევე მოგლუვებული ყელი, მხარზე ირიბი, ღრმა ნაჭდევები და უსისტემოდ დაღარულზოლებიანი ზედაპირი აქვს.

ცალკე უნდა აღინიშნოს № 11 ორმოში აღმოჩენილი მომცრო, თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 141₁₁; სურ. 112), მას აქვს მკვეთრად გადაშლილი პირი და გარდატეხის ხაზი ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას. კორპუსს მიუყვებიან ვერტიკალური რელიეფური ზოლები, ზედა ნაწილში კი აქვს ჩაღრმავება, ფოსო. ჭურჭელი გამომწვარია შავად და ზედაპირის გაპრიალება ლითონის ბზინვარებამდე არის მიყვანილი.

ქილისებრი ფორმის ჭურჭლებს მიეკუთვნება ნაცრისფრად, მოშავოდ, ან მოყავისფროდ გამომწვარი ჭურჭლები და ჭურჭლის ფრაგმენტები, რაც დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი A დონის მასალაში. ზომის მიუხედავად, ქილისებრ ჭურჭლებს ახასიათებს ოდნავ გადაშლილი, ხშირად შესქელებული პირი, რომელიც უშუალოდ ან დაბალი ყელით გადადის კორპუსზე. აქვთ განიერი და ბრტყელი ძირი, კორპუსის ზედა ნაწილზე მიძერწილია მრგვალი, ლენტური და სხვა ფორმის ყურები, არის უყურო ცალებიც. ორნამენტი მხარზე, პირის პარალელურად შემოუყვება ჭურჭელს, ესაა რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ან დაკეჭნილი ზოლი ან შევრილი (სურ. 119, 123, 124).

ციხიაგორის A დონის ქილისებრი ფორმის ჭურჭლის ორი ჯგუფი გამოიყოფა – გლუვზედაპირიანი (ტაბ. 141₇₉, 144_{8,10,11}, 145_{5,13}, 147_{12,13}, 151₇; სურ. 119) და ხაოიანი, თხიერი თიხით შელესილი ზედაპირით (ტაბ. 141₅, 145_{2,4,6}, 150_{14,18}; სურ. 123, 124).

ქილები, მოგლუვებული ზედაპირით, ზოგჯერ გაპრიალებულიცაა. მიუხედავად ამისა, კეცში არაორგანული მინარევების სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა, მრგვალი ან ლენტური ფორმის ყურები მიძერწილია ყელსა და მხარზე, ზოგჯერ ასიმეტრიულად (ტაბ. 147₁₃), ან პირსა და მხარზე. № 78 ორმოში აღმოჩენილი ქილისებრი ფორმის ჭურჭლების ყურებს ზედა ნაწილში ფოსო აქვთ (ტაბ. 146₉), ასეთივე ფოსო გაკეთებულია № 79 ორმოს ერთ-ერთი ქილის კორპუსზე მიძერწილი ცრუყურის ზედა ნაწილში (ტაბ. 141₇₉; სურ. 123). ორნამენტი წარმოდგენილია ჰორიზონტალუ-

რი, რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ან დაკეჭნილი ზოლებით და შვერილებით (ტაბ. 143₂, 145₅, 141₇₉; სურ. 123, 124).

ქილისებრ, თხიერი თიხით შელესილ ზედაპირიან ჭურჭლებს მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი კორპუსი აქვთ. ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას ხშირად დაძერწილია ჰორიზონტალური, რელიეფური, ჩანაჭდევებიანი ან დაკეჭნილი ზოლი (ტაბ. 141₅, 143₃, 150₁₄), ან ჩანაჭდევებიანი შვერილი (ტაბ. 145₄).

ბადიები A დონეზე სხვადასხვა ტიპისაა მოპოვებული. ძირითადად ამ ტიპის ჭურჭელი ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. არის ყავისფრად გამომწვარი დაბალი, ცალყურა ბადიების ფრაგმენტები (ტაბ. 151₅), პირსა და მუცელზე მიძერწილი ყურით. ამ ტიპის ბადიები დამახასიათებელია A₁ და A₂ ფენისთვის.

სრულიად განსხვავებული ტიპისაა ორმოებში აღმოჩენილი ბადიები. № 78 ორმოში აღმოჩნდა დიდი ზომის, მაღალი, სქელკედლიანი ჭურჭელი (ტაბ. 146₈; სურ. 122). მას კონუსურად შევიწროებული კორპუსი და ბრტყელი ძირი აქვს. კორპუსის ზედა ნაწილზე მიძერწილია მასიური ლენტური ყური. სამწუხაროდ, ორმოში ჭურჭლის მხოლოდ ნახევარი იყო, ამიტომ შესაძლოა მას მეორე ყურიც ჰქონდა. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გარეთა პირი შავადაა გაპრიალებული. ამ ტიპის, მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები გვხვდება № 81 ორმოს მასალებში (ტაბ. 144_{4,5}), მათ უფრო ნახევარსფერული მოყვანილობის ყურები ახასიათებთ. გამომწვარია ვარდისფრად და გაუპრიალებელია.

კოჭობის ტიპის ჭურჭელი A დონეში წარმოდგენილია მცირერიცხოვანი ფრაგმენტებით და ერთი მთელი ცალით № 78 ორმოში (ტაბ. 146₁; სურ. 118). კოჭობი სამნაწილადტანიანი, განიერი, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრად გამოწეული მუცლით, კონუსურად შევიწროებული ძირით და პატარა, ბრტყელი ფუძით. ნახევარსფერული ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, ზედაპირი მოგლუვებულია, გაუპრიალებელი, კოჭობს ღარული ორნამენტით შესრულებული სახეები ამკობს. ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას გასდევს ორი ღარისგან შემდგარი ზოლი, რომლის ზემოთ – ყელზე და ქვემოთ – კორპუსზე, ყურის მოპირდაპირე მხარეს დატანილია გეომეტრიული სახეები, მეანდრები და სხვ. ორნამენტი

დატანილია სველ თიხაზე, სახელდახელოდ, არ არის მოსწორებული.

ტოლჩები სხვადასხვა ტიპისაა, ძირითადად წარმოდგენილია ფრაგმენტების სახით. მომცრო ზომის მთელი ჭურჭელი A₁ ფენაშია აღმოჩენილი (ტაბ. 150₆; სურ. 116). მას გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი პირი, გამობერილი მუცელი და ვიწრო ძირი აქვს, მხარზე მიძერწილია მენისკისებრხვრელიანი პატარა ყური. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად, ზედაპირი გაპრიალებულია, ხოლო შიდაპირი სახელდახელოდაა მოსწორებული.

№ 81 ორმოში აღმოჩნდა გაპრიალებული, მოყვითალო ფერის ტოლჩა (ტაბ. 142₆; სურ. 117), დაბალი, ფართო ყელით, გადაშლილი პირით, მკვეთრი ხაზით ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას, მომრგვალებული კორპუსით. ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე. ტოლჩა შემკულია ჭრილხაზოვანი ორნამენტით. ყელიდან კორპუსზე გადასვლის ადგილას სარტყელია შექმნილი, რომელზეც ჯგუფ-ჯგუფად დაშტრიხული სამკუთხედებია განლაგებული, ხოლო სარტყლის ქვეშ, კორპუსზე ჩამოშვებულია შევრონები, სხვა გეომეტრიული სახეები.

განსხვავებული ტიპის მოზრდილ ტოლჩას უნდა ეკუთვნოდეს № 78 ორმოში მოპოვებული ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 146₇). მას სწორი, ცილინდრული ტანი და მკვეთრად შევიწროებული ძირი აქვს; ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად და მოგლუვებული ზედაპირი აქვს, იგი შემკულია ჭრილხაზოვანი ორნამენტით.

ჯამები სხვადასხვა ტიპისაა; მოზრდილი, კონუსური მოყვანილობის, ბრტყელი ძირით (ტაბ. 151₃), გამომწვარი ვარდისფრად, მოგლუვებული ზედაპირით. ამ ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტს A₁ ფენიდან (ტაბ. 149₆) შესქელებული პირი და ზედაპირზე ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული სახეები აქვს.

მომცრო ზომის პროფილირებული ჯამები (ტაბ. 151₁) გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, გამოწეული მუცლით და ვიწრო ძირით ხასიათდებიან. ყურადღებას იპყრობს № 78 ორმოში აღმოჩენილი ასეთი ტიპის ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 146₂), მკვეთრად პროფილირებული, საფეხურისებრი გადასვლით ყელიდან მუცელზე და მუცლიდან ძირზე. ჭურჭელი ყავისფრადაა გამომწვარი და შიდა და გარე პირი კარგადაა გაპრიალებული. ყელზე და მუცელზე აქვს ფაქიზი, გრავირებული ორნამენტით შესრულებული სახეები; ყელზე დამტრიხ-

ული სამკუთხედები, ხოლო კორპუსზე – ფართო ზოლებით შექმნილი შევრონები ზედ დაშტრიხული სამკუთხედებით.

ჯამების განსხვავებულ ტიპს მიეკუთვნება მოზრდილი, სქელკედლიანი, პირმოყრილი, სფერულტანიანი ჭურჭლის ფრაგმენტი (ტაბ. 150_გ), ვარდისფრად გამომწვარი და ანგობირებული. ჭურჭლის ფრაგმენტი ცილინდრულტანიანი, მომრგვალებული ძირით (ტაბ. 142₄), ყავისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული, ჭრილხაზოვანი ორნამენტით შემკული ზედაპირით.

სასმისები, შავპრიალა, სქელკედლიანი, ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილძირიანი. მათ შორის განსხვავება შეინიშნება ზომასა და მოყვანილობაში (ტაბ. 150₁₋₃). ერთი სასმისის ფრაგმენტზე (ტაბ. 146₅) რელიეფური, წრიული დანაძერწია და ამ სასმისის ზედაპირი უფრო კარგადაა გაპრიალებული, ვიდრე სხვა ცალეებისა.

სასმისებს მიეკუთვნება აგრეთვე A₁ ფენაში მოპოვებული ფართოყელიანი და ფართოძირიანი, ქილისებრი ფორმის ჭურჭელი (ტაბ. 150_{4,5}), ისევე გამომწვარი და გაპრიალებული შავად, როგორც დანარჩენი სასმისები.

A₁ დონეზე მოპოვებულ მასალაში გამოიყოფა ერთი ჯგუფი ორნამენტირებული კერამიკის ფრაგმენტებისა, რომლებიც მცირე ზომის ჭურჭელს ეკუთვნის. ფრაგმენტულობის გამო, ვერ ხერხდება ამ ჭურჭლების ფორმების აღდგენა. ამ ჯგუფის ყველა ჭურჭლის ფრაგმენტი თხელკედლიანი, შავპრიალაა, შემკული ფაქიზად შესრულებული გრავირებული (ტაბ. 151₃₋₅), ან ლარული, ჭრილხაზოვანი ორნამენტით (ტაბ. 141₁₉, 142₂, 143₆, 147_{5,6}). ამ ჯგუფის ჭურჭლების ფრაგმენტების უმრავლესობა გამოირჩევა ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებით მაღალი დონით (სურ. 114, 121, 125).

ცალკე ჯგუფად გამოიყოფა ორმოებში აღმოჩენილი ჭურჭლის კედლის უსახო ფრაგმენტები, რომლებსაც სხვადასხვა მხარეს უსისტიმოდ მიმართული სავარცხლისკვალისებრი, დალარულზოლებიანი ზედაპირი აქვთ (ტაბ. 141, 142₃, 150₁₂; სურ. 112).

სხვა კერამიკული ფრაგმენტებიდან აღსანიშნავია A₂ ფენაში მოპოვებული ჭურჭლის ყელის ფრაგმენტი ზედ დაძერწილი პატარა ნახევარსფერული ცრუსყურით (ტაბ. 151₆), გაურკვეველი დანიშნულების შავპრიალა კერამიკის ფრაგმენტი (ტაბ. 151₁₇), რომელიც, ალბათ, ჭურჭლის

ქუსლს უნდა წარმოადგენდეს; აგრეთვე ჭურჭლის სწორი კედლის ფრაგმენტი, ორივე მხარეს ჰორიზონტალური, რელიეფური დანაძერწით და პირზე პატარა, წვეტიანი შვერილით (ტაბ. 151₁₃), ვარდისფრად გამომწვარი, მოგლუვებული ზედაპირით. შესაძლოა დიდი ტაფისებური ჭურჭლის კედლის ფრაგმენტიც.

ტაფისებური, გვერდამოღარული, სტაციონარული და გადასატანი სხვადასხვა ზომის ჭურჭელი მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი როგორც ფენაში, ისე ორმოებში (ტაბ. 143_{4,10,11}, 145₁₄, 146_{6,11}, 147₈; სურ. 122). ხშირად ამ ჭურჭლის კედლებზე სხვადასხვა სახის რელიეფური დანაძერწებია გაკეთებული. ერთ შემთხვევაში (ტაბ. 143₄) ჭურჭლის კედელი შეზნეჟილია და მასზე რელიეფური ჩანაჭდევიანი ზოლია მიძერწილი. ტაფისებური ჭურჭლების კედლები კარგად არის გამომწვარი ვარდისფრად, ნაცრისფრად ან ყვითლად, ზედაპირი მოგლუვებულია, ზოგჯერ, არაორგანული მინარეგების სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა.

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს. აგრეთვე A დონეში მოპოვებული მრავალრიცხოვანი ფრაგმენტები მრგვალი, შვერილებიანი კერებისა, სხვადასხვა ზომის და მოყვანილობის; ძირითადად წარმოდგენილია კერების შვერილები; თითქმის ყველა ორმოს მასალაში გვხვდება ერთი ან რამდენიმე ასეთი შვერილი, გვხვდება როგორც სტაციონარული კერების მოზრდილი შვერილები, ისე გადასატანი კერების მომცრო ზომის შვერილები (ტაბ. 144₁₃, 146₁₀, 151₁₅). გადასატანი კერების შვერილები, ხშირ შემთხვევაში, წითლადაა შეღებილი.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს A₁ ფენის ერთ-ერთი იატაკის ფრაგმენტზე აღმოჩენილი მრგვალი, სტაციონარული, შვერილებიანი კერა (ტაბ. 152; სურ. 127). იგი ძლიერ დაზიანებული იყო და მისი აღდგენა არ ხერხდება. კერა ჩადგმული იყო იატაკში ამოთხრილ ორმოში. მას კარგად გამომწვარი, ცილინდრული მოყვანილობის, ნაპირისკენ გაფართოებული კედლები აქვს. ძირი არ გააჩნია, კერის პროფილირებული, ფართო, ნაწილი აცილებული იყო იატაკის დონეს. შიგნითა მხრიდან კერას სამი შვერილი ჰქონდა მიძერწილი, ერთი მოზრდილი და ორი შედარებით მომცრო, რომლებსაც ორ-ორი „თვალისებრი“ ჩაღრმავება აქვთ. კერის დაზიანების გამო, ძნელია ამ შვერილების ურთიერთგანლაგების ზუსტად დადგენა. კერა

ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გამომწვარია მოვარდისფრო-მოყვითალოდ. პროფილირებული ფართო ზედა ნაწილი, შიდაპირი და შვერილები სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაპრიალებულია. კერას არ ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი წმინდა ნაცრით იყო ამოვსებული.

კერამიკულ ნაწარმს აგრეთვე მიეკუთვნება გაურკვეველი დანიშნულების, კონუსური მოყვანილობის მცირე ზომის ჭურჭელი, რომლის ფრაგმენტები № 81 ორმოში აღმოჩნდა (ტაბ. 142; სურ. 122). იგი თხელკედლიანია, ყავისფრად არის გამომწვარი და სუსტად ზედაპირგაპრიალებული. გადარჩენილ ფრაგმენტებზე მას აქვს სამი პატარა ნახვრეტი, ზონარის გასაყრელი, ორი კიდეზე და ერთი კონუსის წვერთან, კიდეზე ნახვრეტები ისეა განლაგებული, რომ უნდა ვივარაუდოთ, მესამე ნახვრეტიც ჰქონდა სიმეტრიისთვის, რადგან, როგორც ჩანს, ჩამოსაკიდი იყო. კონუსის გარე ზედაპირზე, ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით დატანილია სხვადასხვა სახეები. ეს სახეები ისეა განლაგებული, რომ რჩება შთაბეჭდილება, მათ რალაც აზრობრივი დატვირთვა უნდა ჰქონოდათ.

A დონეზე მოპოვებულია ერთი თიხის ბორბლის მოდელი (ტაბ. 150₂₂), შავად გამომწვარი, მოგლუვებული ზედაპირით, და ცეცხლგამძლე თიხისაგან დამზადებული, ვარდისფრად გამომწვარი, ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბის ფრაგმენტი (ტაბ. 150₂₁; სურ. 126).

A დონის № 77 ორმოში აღმოჩნდა ერთი ანტროპომორფული (მამაკაცის) ფიგურა (ტაბ. 147; სურ. 126). მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან გამოძერწილია 5,5 სმ სიმაღლის და 3 სმ დიამეტრის მომრგვალებული ფიგურა, რომელსაც ზედა ნაწილი შევინროებული აქვს და ფიგურის თავია გადმოცემული. კარგად ჩანს ცხვირი და ჩაღრმავებებით გაკეთებული თვალები. კარგად გამოყოფილი ხელები მოხრილია და მკერდზეა მიკრული. ფიგურა გამომწვარია ვარდისფრად და კარგად მოსწორებული ზედაპირი აქვს.

ლითონის ნივთები

ხვია - სპილენძის (Cu: 99,9: ± 0,19%, Ca: 0,8 ± 0,3% Fe: 0,1 ± 0,04%).

ძვლის ნივთები

A დონეში მოპოვებულია ერთი ბორბლის ფორმის გახვრეტილი კვირისტავი (ტაბ. 141₅) № 5 ორმოში და სოკოსებრი კვირისტავის ფრაგმენტი (ტაბ. 149₁₅).

B დონე

A დონის ქვეშ, გათხრილი ფართობის მთელ სივრცეზე, აღმოჩნდა ახალი დონე, რომელიც სამ ნასახლარ ფენას შეიცავს. იგი ჩვენ მიერ გამოყოფილია როგორც B დონე. ეს დონე გამოყოფა ზედა A დონეს თხელი ნაცროვანი ფენით და ალაგ-ალაგ შეიმჩნევა 2-3 სმ სისქის ნაცრისფერი დანალექი ფენა, რაც გვაფიქრებინებს ამ ორ დონეს შორის არსებულ მცირე ქრონოლოგიური წყვეტილის არსებობას. B დონის ქვედა ნასახლარი ფენა უშუალოდ განამარხებულ ჰუმუსს ადევს. ამ დონის სიმძლავრე საშუალოდ 60-70 სმ უდრის.

B დონე მდიდარია ნივთიერი მასალით, რომლის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს. იგი მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, მოპოვებულია *in situ*, შენობებში და მათ გარეთ, განსაკუთრებით B₂ ფენაში, რომლის ნასახლარიც განადგურებული იყო ხანძრისაგან, რის გამოც ის ხელუხლებლად დაკონსერვდა. განსხვავებული მდგომარეობაა B₁ და B₃ ფენებში, რომლებიც, ჯერ ერთი, ნახანძრალი არ ყოფილა და გარდა ამისა, შემორჩენილია და გათხრილი შედარებით მცირე ფართობზე.

B₁ ფენა. ამ ფენის სიმძლავრე, ყველაზე უკეთ შემორჩენილ, გათხრილი ფართობის სამხრეთ ნაწილში, საშუალოდ 25 სმ უდრის. 90, 91, 115, 116 კვადრატებში გამოვლენილია რამდენიმე შენობის ნაშთი (ტაბ. 135).

115-ე, 116-ე კვადრატებში გაიწმინდა ნაგებობის იატაკი, 5x4 მ-ზე, 7 სმ სისქის, მოლესილი ყვითელი ფერის წმინდა თიხით, რომლის ცენტრში მრგვალი, შვერილებიანი, 1 მ დიამეტრის, კერა იყო ჩადგმული; კერა ქვებით და ნაცრით იყო ამოვსებული, მისი ერთი მოტეხილი შვერილი საკმაოდ ღრმად, ქვებს შორის აღმოჩნდა. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს კერა ამოქოლეს. კერა ძლიერ იყო დაზიანებული ანტიკური ხანის ორმოთი (სურ. 97₂). კერის ჩრდილო-დასავლეთით, 0,5 მ დაშორებით, იატაკში ჩადგმული იყო ჯამისებური ჭურჭელი (ტაბ.

154_გ; სურ. 133_გ). იატაკი დასავლეთიდან ივარგლებოდა ქვის კედლით, რომლის სიგრძე 4 მ, სიგანე 0,7 მ, სიმაღლე 0,3 მ-ია. ხოლო, ჩრდილოეთიდან მას უერთდებოდა ალიზით ნაგები კედელი, რომლის შერჩენილი სიგრძეა 1,6 მ, სიგანე 0,4 მ, სიმაღლე 0,15 მ. ეს ორი კედელი შენობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს კრავს. როგორც ჩანს, შენობა მართკუთხა ფორმის იყო, 5x4 მ-ზე. შესასვლელი ჩრდილოეთიდან უნდა ჰქონოდა.

90-ე კვადრატში, ალიზის კედლის ჩრდილოეთით, დაფიქსირდა მასთან დაკავშირებული თიხატყეპნილი იატაკი, რომელზეც დიდი ზომის ჭურჭლების გვერდები იყო დალაგებული (სურ. 128), უნდა აღინიშნოს, რომ B₁ ფენის შენობის ნაშთებს ცეცხლის კვალი არ ეტყობა, ხოლო მისი იატაკი მოლესილია უშუალოდ B₂ ფენის ბათქაშებზე.

B₁ ფენას მიეკუთვნება № 17 სარიტუალო ორმო. ორმოს დიამეტრი 1,2 მ, სიღრმე 1,7 მ; ზარისებური ფორმისაა.

ორმოს ძირი 20 სმ სისქის წმინდა ნაცრის ფენით იყო მოტყეპნილი. მთელ სიმაღლეზე ორმოს მოუყვებოდა ნაცრით მოტყეპნილი შრეები 8-10 სმ სისქის, სულ შვიდი შრე დადასტურდა. შრეებს შორის მანძილი 15-20 სმ-ია. შრეებზე საგანგებოდ იყო დალაგებული როგორც მთელი ჭურჭლები, ისე ჭურჭლის ნატეხები და სხვა ნივთიერი მასალა. ზოგ შემთხვევაში, ერთი ჭურჭლის ნატეხები სხვადასხვა შრეებზე ელაგა.

აგრეთვე B₁ ფენას მიეკუთვნება 66-ე კვადრატში გამოვლენილი, იატაკზე დაძერწილი გამოუნჯავი თიხის რგოლი, 1,1 მ დიამეტრის. რგოლის შიდა კედლებს ცეცხლის სუსტი კვალი ეტყობა. იგი ამოვსებული იყო წმინდა ნაცრით. რგოლს დასავლეთის მხრიდან გამართული ჰქონდა, ბრტყელი ქვებისაგან შედგენილი პატარა ბაქანი, რაც, შესაძლოა, საკურთხევლის ნაშთი იყოს.

B₁ ფენა

კერამიკა

B₁ ფენაში კერამიკული მასალა მრავალრიცხოვანი, მაგრამ უმეტესწილად ფრაგმენტულია (ტაბ. 153-156, სურ. 128-136). ეს იმით აიხსნება, რომ ხსენებული ფენა, როგორც ჩანს, მიტოვებული იყო მოსახლეობის მიერ, თანაც იგი ძლი-

ერ დაზიანებულია ზედა ფენების სამეურნეო ორმოებით. ფენას აგრეთვე მიეკუთვნება № 17 სარიტუალო ორმოს მასალა (ტაბ. 157-159), რომლის ნაწილი მთელი ცალებით არის წარმოდგენილი. კერამიკა ნაძერწია ხელით, დახვეწილად, ფენებად, განსხვავებული სისქისა და სტრუქტურის თიხისაგან; გვხვდება როგორც სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი, ისე თხელკედლიანი, წმინდა სტრუქტურის თიხის ნაწარმი. ჭურჭლის ზედაპირი უმთავრესად გაპრიალებულია, ზოგჯერ შიგნიდანაც. არის გაუპრიალებელი ცალებიც. მცირე გამონაკლისის გარდა, ჭურჭელს აქვს შავი, მოყავისფრო, ან წითელი შეფერილობა, ძირითადად ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე. არის ვარდისფრად გამომწვარი და შავპრიალა ცალები. არის წითელი საღებავით შეღებილი ჭურჭელი (სურ. 130).

ჭურჭლის შესამკობად ფართოდ გამოყენებულია გრაფიკული სახეები, უმთავრესად ამოკანრული. აგრეთვე არის ჩალარულ-ამობურცული და რელიეფური ორნამენტი.

დერგები. სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ფენა-ფენა. გამომწვარი შავად, ყავისფრად, ან წითლად, ვარდისფერ სარჩულზე (სურ. 128, 129), კარგად გაპრიალებული ზედაპირით. მათ ახასიათებთ გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირი. მკვეთრი გარდატეხის ხაზი ყელიდან მხარზე და მუცლიდან ძირზე გადასვლის ადგილას. მათ არ ახასიათებთ ყურები ან რაიმე სახის ორნამენტი. მხოლოდ ერთი დერგია შემკული ორნამენტით; მის კორპუსზე მიძერწილია მასიური ყური (ტაბ. 153_{1,2}; სურ. 129). მხარზე შემოუყვება ორი ღართით შექმნილი სარტყელი, ხოლო მის ქვეშ, კორპუსზე, ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტით შესრულებული რელიეფური მეანდრები.

ქოთნები. მოზრდილი, პირფართო, ძირითადად წარმოდგენილია ყურების ფრაგმენტებით (ტაბ. 155). ყურები ზურგნიბოიანი, ლენტური, მიძერწილია პირსა და ყელზე ან პირსა და მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად ან წითლად, გაპრიალებულია, ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე.

ქოთნები, ვინროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტებით (ტაბ. 154₂) და მენისკისებრხვერელიანი მასიური ყურებით, რომლებიც ჭურჭლის კორპუსზეა მიძერწილი. ჭურჭელი გამომწვარია ვარდისფრად ან ნაცრისფრად, გაპრიალებულია.

სამნაწილადტანიანი უყურო ქოთნები (ტაბ. 154₇, 158₁₃). მათ ახასიათებს მაღალი, ოდნავ გამოყვანილი ყელი, დაბალი, მკვეთრად გამოხედილი მუცელი და ვიწრო ძირი, გამომწვარია შავად, ვარდისფერ სარჩულზე და შესანიშნავად გაპრიალებული (სურ. 133₁).

ქილისებრი ფორმის ჭურჭელი წარმოდგენილია ფრაგმენტებით (ტაბ. 155_{1,2}). ზომის მიუხედავად, ქილისებურ ჭურჭლებს ახასიათებს ოდნავ გადაშლილი, ხშირად შესქელებული პირი, რომელიც, უშუალოდ ან ძალზე დაბალი ყელით გადადის კორპუსზე. კორპუსის ზედა ნაწილზე, ძირითადად პირსა და ტანზე, მიძერწილია მრგვალი ან ლენტური ფორმის ყურები, ერთს (ტაბ. 155₁) ზემოდან ფოსო აქვს. ჭურჭელი გამომწვარია მოყავისფროდ ან ნაცრისფრად; კეცში არაორგანული მინარევების სიჭარბის გამო, ზედაპირი უსწორმასწოროა, ხაოიანი.

ბადიები, ცალყურა, მაღალი და დაბალი (ტაბ. 154_{5,6}, 157, 158_{5,6,9}). მათ აქვთ ფართოდ გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, კონუსურად შევიწროებული ძირი და ბრტყელი ფუძე. ყური მიძერწილია პირსა და მუცელს შორის. თითქმის ყველა ყავისფრად არის გამომწვარი და გაპრიალებული, ხოლო შიდაპირი შავი აქვს და საგანგებოდ გაპრიალებული. დაბალი ბადიები, სარიტუალო ორმოდან (ტაბ. 158_{5,6}) გამოირჩევა პატარა ზომებით.

გვერდშეხეილი ბადიები წარმოდგენილია სამტოტა ყურით (ტაბ. 159₃), გამომწვარი მოყვითალო ფერით, ერთ ფენად და ანგობირებული. ბადიის ტიპის ჭურჭელს მიეკუთვნება აგრეთვე პირმოყრილი ჭურჭელი ნახევარსფერული ყურით (ტაბ. 157₁; სურ. 133₃). მთელი ცალი აღმოჩნდა სარიტუალო ორმოში. მას მორგვალელებული, კორპუსი და ბრტყელი ძირი აქვს, კორპუსზე მიძერწილია ყური. გამომწვარია ვარდისფრად, გაუპრიალებელი, ყელთან წითელი ფერის საღებავის კვალი ემჩნევა. ასეთივე ჭურჭლის ფრაგმენტები მოპოვებულია ფენაშიც (ტაბ. 155₄).

კოჭობები, სამნაწილდატანიანი, განიერი, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი, წამახული პირით, გამონეული მუცლით, მკვეთრი გარდატეხის ხაზით ყელიდან მუცელზე გადასვლის ადგილას, კონუსურად შევიწროებული ძირით; ყური მიძერწილია პირსა და ყელზე (ტაბ. 154₄). გამომწვარი ყავისფრად ვარდისფერ სარჩულზე, გაპრიალებული. გვხვდება. ორნამენტირებული ფრაგმენტებიც; ჭურჭლის მხარზე ღარე-

ბით შექმნილია სარტყელი და მის ქვემოთ, კორპუსზე ჩამოშვებულია მეანდრები, შესრულებული ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტით (ტაბ. 153, 159₁; სურ. 133₄). ფრაგმენტები ძირითადად შავპრიალა, ვარდისფერსარჩულიანია.

ტოლჩები წარმოდგენილია ჭურჭლის ფრაგმენტებით, ძირითადად შავპრიალა, ნაცრისფერ სარჩულზე. არის ამ ტიპის ჭურჭლისთვის დამახასიათებელი ოვალურგანივკვეთიანი, ზურგნიბოიანი ყურის ფრაგმენტი; ძირის ფრაგმენტი ფაქიზი გრავირებული ორნამენტით (ტაბ. 153₄).

B₁ ფენაში გვხვდება ამ ტიპის ჭურჭლის განსხვავებული ფორმები. შავპრიალა ტოლჩის ფრაგმენტი (ტაბ. 153₇), ოდნავ გადაშლილი ფართო პირით, რომელიც უშუალოდ კორპუსზე გადადის. კორპუსი თითქმის სწორი აქვს, მკვეთრად შევიწროებული ძირით. ჭურჭელი შემკულია გრავირებული, ნაკანრი ორნამენტით. ზედა ნაწილში შემოუყვება სარტყელი, რომლის ქვეშ განლაგებულია ტეხილხაზოვანი სახე.

ჯამები, გამოყვანილი ყელით, გადაშლილი პირით, გამონეული მუცლით, ვიწრო ძირით და ოდნავ შედრეკილი ფუძით (ტაბ. 154₃, 158_{4,8}). ჯამები გამომწვარია მუქ ყავისფრად ან შავად და გაპრიალებულია. შიდაპირი აქვთ შავი და კარგად გაპრიალებული. ერთი ცალი სარიტუალო ორმოდან (ტაბ. 158₉) შემკულია გრავირებული და რელიეფური ორნამენტით. მხარზე შემოუყვება სამხაზოვანი სარტყელი, რომლის ქვეშ კორპუსზე ასევე ნაკანრი ტეხილხაზოვანი სახეა – სამხაზოვანი ზოლით შექმნილია სამკუთხედები. მხარზე მას მიძერწილი აქვს რელიეფური, შუაში ჩაზნეილი ჰორიზონტალური შვერილი.

სასმისები, შავპრიალა, სქელკედლიანი, ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილძირიანია; მათ შორის განსხვავება შეინიშნება ზომასა და მოყვანილობაში (ტაბ. 158₁₋₃).

B₁ ფენაში მოპოვებულ მასალაში გამოიყოფა ერთი ჯგუფი ორნამენტირებული კერამიკის ფრაგმენტებისა, რომელიც მცირე ზომის ჭურჭელს ეკუთვნის. ფრაგმენტულობის გამო ვერ ხერხდება ამ ჭურჭლის ფორმების აღდგენა. ერთი მათგანი პატარა სამნაწილდატანიან ჭურჭელს ეკუთვნის. გამომწვარია ყავისფრად, შავი შიდა პირით, ყელზე შემოუყვება ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული ფრიზი. ყველა დანარჩენი ფრაგმენტი ამ ჯგუფისა, შავპრიალა, ერთ ფენად გამომწვარი,

თხელკედლიანი, შემკული ფაქიზად შესრულებული გრავირებული ორნამენტით, ძირითადად პატარა სამნაწილადტანიან ჭურჭელს ეკუთვნის; და ლარული ორნამენტით შემკული ფრაგმენტები (ტაბ. 153; სურ. 135), ისინი გამოირჩევიან ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებით მაღალი დონით.

ცალკე უნდა აღინიშნოს ჭურჭლის კედლის უსახო ფრაგმენტები, რომლებსაც სხვადასხვა მხარეს უსისტემოდ მიმართული სავარცხლისკვალისებური ზოლებით დაფარული ზედაპირი აქვთ (ტაბ. 153; სურ. 135). ჭურჭელი გამომწვარია მოყავისფრო-რუხ ფერად.

ტაფისებური, გვერდამოღებული სტაციონარული ჭურჭელი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი (ტაბ. 153₃). გამომწვარია ნაცრისფრად ან ყვითლად, კედლის ფრაგმენტს გასდევს ვინრო რელიეფური, ჰორიზონტალური დანაძერნი (სურ. 134₃).

ხუფები თიხის, მრგვალი (ტაბ. 154₁), ერთი ტიპის, მხოლოდ სხვადასხვა ზომის. შავპრიალა, შუაგულჩაზნექილი.

სადგარი, ჭურჭლის ყელის ფორმის (ტაბ. 156₂), სქელკედლიანი, გამომწვარი ვარდისფრად, გაუპრიალებელი.

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე ფენაში აღმოჩენილი შენობის ცენტრში, იატაკში ჩალესილი დიდი ზომის მრგვალი, შვერილებიანი კერა (სურ. 97₂). კერა ნაძერნია იატაკში ამოთხრილ ორმოში და ადგილზევე გამომწვარი; ამიტომაც, რომ მას მხოლოდ ერთი, შიგნითა ზედაპირი და პროფილირებული ფართო ნაპირი გააჩნია, რომელიც ოდნავ არის აცილებული იატაკის დონეს. კერა ძლიერ დაზიანებული იყო გვიანდელი ორმოთი და შერჩენილი ჰქონდა სამი შვერილი, B₂ ფენის ანალოგიებით და შერჩენილი შვერილების განლაგების მიხედვით, მას ოთხი შვერილი უნდა ჰქონოდა. კერა ნაძერნია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც შერეული აქვს ბზე და წვრილი კენჭის ნამტვრევები. ზედაპირი სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაპრიალებულია. კერას ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი.

გარდა სტაციონარული კერისა, B₁ ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შედარებით მცირე ზომის, გადასატანი, ასეთივე ტიპის შვერილიანი კერების ფრაგმენტები (ტაბ. 156₁; სურ. 136). სარიტუალო ორმოში, ძირზე, აღმოჩნდა ერთი სტაციონარული კერის შვერილი

და ორი გადასატანი კერების შვერილები (ტაბ. 159₄). გადასატანი კერები სხვადასხვა ზომისაა, ჯამისებური მოყვანილობა აქვთ, ძირზე ნახვრეტით (ტაბ. 156₁). კერები გამომწვარია ვარდისფრად ან მოყვითალოდ, ზოგი ყავისფრად ან ანგობირებული, ხშირად შვერილებს ნითელი საღებავის კვალი ემჩნევათ. გადასატანი კერის გარე ზედაპირზე გვხვდება ლარული ორნამენტაცია. გადასატანი კერის უმარტივეს ფორმას უნდა წარმოადგენდეს სტაციონარულ კერასთან, იატაკში საგანგებოდ გაკეთებულ ფოსოში ჩადგმული ჯამისებური ჭურჭელი (ტაბ. 154₈). იგი ნაძერნია მსხვილმარცვლოვანი თიხით, ვარდისფრად გამომწვარი შიდაპირი პირთან ნითელი საღებავით აქვს შეღებილი.

ქვის ნაწარმი

B₁ ფენის ქვის ნაწარმი წარმოდგენილია ძირითადად № 17 სარიტუალო ორმოს ძირზე მოპოვებული მასალით (ტაბ. 159₇; სურ. 136). აქ აღმოჩნდა მოყავისფრო კაჟისაგან დამზადებული ნამგლის ჩასართი, ორმხრივი რეტუშით. აგრეთვე მოზრდილი ხელსაფქვავის ნავისებრი ქვა და სანაყის ქვა.

ძვლის ნაკეთობა

№ 17 სარიტუალო ორმოში აღმოჩნდა ერთი ძვლის ისრისწვერი, ბიკონუსური მოყვანილობის, ნახნაგოვანი პირითა და ყუნწით. ისრისწვერი დაუმთავრებელის შთაბეჭდილებას ტოვებს. აქვე აღმოჩნდა ლულოვანი ძვლის ნატეხისაგან დამზადებული სახვრეტი და საგანგებოდ გადახერხილი რქის წვერი (ტაბ. 159₆; სურ. 136).

B₂ ფენა

ციხიაგორაზე გამოვლენილი ნასახლარებიდან განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ხანძრისაგან განადგურებული ნასახლარი, რომელიც მოქცეული გვაქვს B დონის მეორე ფენაში. ხანძარმა დაანგრია შენობები, მაგრამ, ამასთანავე, გამოწვა მისი ნაწილები, თიხა აგურად აქცია და ხე ნახშირად, ნანგრევების სქელი ფენის ქვეშ ხელუხლებლად და დაკონსერვებული შენობები და მათში მოქცეული ნაშთები. სწორედ ამან მოგვცა საშუალება გავრკვეულიყავით ამ ფენის ნაგებობათა გეგმაში, კონსტრუქციებში, დეტალებში და დაგეგმარების პრინციპებში.

ფენა მდებარეობს უშუალოდ B₁ ფენის ქვეშ. იგი გამოვლენილია ჩვენ მიერ გათხრილ მთელ ფართობზე, შესწავლილია სამი შენობის ნაშთი (ტაბ. 137).

№ 1 შენობა მდებარეობს განათხარი ფართობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, მე-14, მე-15, 39-ე, 40-ე, 64-ე, 65-ე კვადრატებში (ტაბ. 136, 138; სურ. 98-106). იგი წარმოადგენს ოროთახიან, სარ-ლასტზე თიხით მოლესილ ნაგებობას, 66 კვ.მ ფართით, ფასადით სამხრეთისაკენ ორიენტირებული.

ნაგებობა მთლიანად დაფარული იყო 20-30 სმ სისქეზე მინადქცეული და გადამწვარი აგურის-ფერი, ზოგან ღია წითელი ფერის თიხის კედლის ნანგრევებით. განსაკუთრებით ძლიერად ჩანს დამწვარი შენობის ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთის და სამხრეთის კედლები, რომლებიც გადმონოლილი იყო ოთახებში. აქ თითქმის უძრავად იდო კედლის მოზრდილი ნაწილები, წვრილი პარალელურად დალაგებული წნელების ანაბეჭდით. გვხვდებოდა აგრეთვე წნელშემოხვეული სარის ანაბეჭდიანი ნატეხები.

შენობის კედლის სისქე 20-25 სმ უდრიდა და მასში მწკრივად იყო ჩასმული მრგვალგანივკვეთიანი სარები; ამჟამად მათგან გადარჩენილია ფოსოები. ზოგიერთ მათგანში ჩარჩენილი იყო ნახშირად ქცეული სარის ძირები. ფოსოების, ე.ი. სარების, თავდაპირველი დიამეტრი 5-7 სმ უდრიდა, ხოლო მათ შორის მანძილი 16-18 სმ. ფოსოს სიღრმე 20-25 სმ აღწევდა. ზოგიერთი სარი ჩათლილი იყო საგანგებოდ და ოთხნახნაგა მოყვანილობა ჰქონდა მიცემული; სარის ძირების ირგვლივ შერჩენილი იყო მათზე შემონნული წვრილი წნელების ანაბეჭდი. სარებისა და ლასტისაგან დაწნული ხის კარკასი ორივე მხრიდან შელესილი იყო თიხის რამდენიმე ფენით, რომელთაგან გარეთა ფენა უფრო წმინდა სტრუქტურითა და თხელი ნალესობით გამოირჩევა. შენობის კედლები შემორჩენილი იყო 15-20 სმ სიმაღლეზე; კედლების თავდაპირველი საერთო სიმაღლე 2,5 მ-ზე მეტი უნდა ვივარაუდოთ, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ მათი გადმონოლილი ნანგრევები შენობის ცენტრამდე აღწევდა. კედლების შელესილობა მომრგვალებით გადადიოდა იატაკის შელესილობის ზედა ფენაში. კედლის ძირი გარედან გამაგრებული იყო თიხნარი მიწით.

შენობის იატაკი წარმოადგენდა მრავალშრიან, 10-12 სმ სისქის მტკიცე ნალესობას.

№ 1 შენობის ცენტრალური სათავსო წარ-

მოადგენს ოთხკუთხა, ოღონდ ძლიერ დამრგვალებულკუთხეებიან ოთახს, ზომით 7×6 მ. ოთახის ცენტრში, იატაკში ჩაჭრილი იყო მართკუთხა ფორმის დედაბოდის ორმო, ორმოს ზომებია 30×20 სმ; სიღრმე 40 სმ; ორმო გარშემოწობილი იყო რიყის ქვებით. ორმოდან სამხრეთით 15 სმ დაშორებით, იატაკში ჩალესილი იყო თიხის, 92 სმ დიამეტრის, მრგვალშვერილებიანი კერა (ტაბ. 136; სურ. 104), ორიენტირებული შესასვლელისაკენ. კერას ირგვლივ შემოუყვება 10 სმ სიგანის დაბალი ღარი. შიდა მხარეს კერას მიძერწილი აქვს. ოთხი დიდი და ერთი პატარა, ცენტრისკენ მიმართული და ოდნავ ბოლოანეული შვერილი. მანძილი შესასვლელისკენ მიქცეულ წყვილ შვერილს შორის უფრო დიდია, ვიდრე დანარჩენს შორის; მეხუთე შვერილი მიძერწილია მოპირდაპირე მხარეს, პატარა შვერილზე ორივე მხარეს ჩალრმავებაა, რომლებიც თვალებს უნდა გამოხატავდეს. კერა, რომლის სიღრმე 25 სმ-ია, სანახევროდ ამოვსებულია ნაცრითა და წვრილფეხა საქონლის (ცხვრის) დამწვარი ძვლებით. კერის ზედაპირი გაპრიალებულია, ძლიერ დამსკდარია და მუქი მოყავისფრო შეფერილობა აქვს.

კერასა და საბოძე ორმოს შორის, იატაკზე ამოტვიფრულია გასხვივოსნებული წრე, რაც მზის ან სხვა სოლარული ნიშნის გამოსახულებას უნდა წარმოადგენდეს. იგი დაზიანებულია ზედა ფენის ბოდის ორმოს მიერ.

ბოდის ორმოს ჩრდილო-დასავლეთით, 1 მ დაშორებით, კერამიკის გროვის ქვეშ აღმოჩნდა იატაკზე ამოტვიფრული გაურკვეველი ხასიათის გამოსახულება და ჭურჭლის ჩასადგმელი 10 სმ დიამეტრის ფოსო.

შენობის ცენტრალური სათავსოს უკანა, ე.ი. ჩრდილოეთი კედლის გასწვრივ გამართულია 10 სმ სიმაღლისა და 60 სმ სიგანის შემადგენლობა, რომლის ბოლოები, ნაწილობრივ, გვერდით კედლების გასწვრივაც გადის, რის გამოც მისი ნაპირი ტალღისებურად უხვევს. შემადგენლობა წვრილი კენჭებისა და თიხის მასით არის მოტკეპნილი. ამ შემადგენლობის შევსებაში შეგვხვდა დამტვრეული სტაციონარული კერის ფრაგმენტები.

შემადგენლობაზე შერჩენილი იყო გაკრიალებამდე მოლესილი ზედაპირი, რაც, შესაძლებელია, საგანგებოდ მოტკეპნისა და გამოწვის შედეგი იყოს. ნაგებობის იატაკზე მსგავსი რამ არ ყოფილა შემჩნეული, თუმცა მისი ზედაპირი საკმაოდ კარგად იყო თხელ ფენად მოტკეპნილი,

შემალღების ნაპირსა და კედლის ძირში გავლებული ყოფილა 5 სმ სიგანის წითელი საღებავის ზოლი, რომელიც ალაგ-ალაგ იყო შემორჩენილი (სურ. 105₂).

შემალღების შემორჩენილ მონაკვეთზე, რომლის სიგრძე 2 მ უდრის, დაფიქსირდა ერთი ნაცარგროვა. ნაცარგროვას დაახლოებით ნაკვეთილი კონუსის მოყვანილობა ჰქონდა, 40 სმ დიამეტრის. ზემოდან ის მოლესილია თიხის მეტად თხელი ფენით, წრიულად, ისე, რომ შუაგული ნალესობით დაფარული არ არის; შელესილობა შეღებილია ინტენსიური წითელი ფერით. მასთან დაწყობილი იყო დაპირქვავებული სამი პატარა სასმისი (ტაბ. 136), ხოლო თვით შემალღებასა და იატაკზე, მათ ახლოს, აღმოჩნდა ათი თიხის ჭურჭელი. ერთ მათგანში (ტაბ. 161₁; სურ. 141) აღმოჩნდა ძვლისგან დამზადებული, ბიკონუსური, 8 სმ სიგრძის ისრისპირი (ტაბ. 163₂); მეორეში (ტაბ. 161₂; სურ. 138) კი ბრტყელი, ყუნწიანი, 21 სმ სიგრძის ბრინჯაოს სატევარი (ტაბ. 163₃; სურ. 140).

№ 1 შენობის ცენტრალურ სათავსოს სამხრეთიდან მიშენებული აქვს ტრაპეციის ფორმის, 6x5 მ ზომის სათავსო, მომრგვალებული კუთხეებით. ამ სათავსოს იატაკი 10 სმ-ით დაბალია ცენტრალური სათავსოს იატაკზე და უკავშირდება მას 10 სმ სიმაღლის თიხატყეპნილი საფეხურით. სათავსოს აქვს ორი შემალღება, აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების გასწვრივ (ტაბ. 136, 138; სურ. 98₂).

აღმოსავლეთი შემალღება 50 სმ სიგანისა და 7 სმ სიმაღლისაა, ძლიერ დაზიანებულია ზედა ფენების ორმოებით. შემალღების გადარჩენილ ნაწილზე აღმოჩნდა ორი ნაცარგროვა, 30 სმ დიამეტრის. ისინი ერთმანეთისაგან დაშორებული არიან 30 სმ-ით. თითოეულ ნაცარგროვასთან, ერთმანეთის გვერდით დაპირქვავებული იყო ორ-ორი პატარა სასმისი. მათ შორის ჩადგმული იყო ბადია. შემალღებაზე მრავლად აღმოჩნდა დანახშირებული მარცვლეული (ხორბალი და ქერი), კაჟის ნამგლის ჩასართები, სამი ცალი, რომელთაგან ერთი ნამგალი იკვრება (ტაბ. 163₃; სურ. 100₁).

შემალღებასთან, სათავსოს იატაკზე, აღმოჩნდა კერამიკის დიდი გროვა. ამ გროვაში იყო ათამდე ქოთანი და ტოლჩა. განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი ორნამენტირებული ჭურჭელი (ტაბ. 160₂), რომელშიც იყო კაჟის ყუნწიანი ისრისპირი, ნამგლის ჩასართი, რქის ნატეხი და პატარა, მრგვალი, შავი

რიყის ქვა თეთრი თვალთ (სურ. 140). ჭურჭელი აღმოჩნდა როგორც იატაკზე, ისე იატაკიდან საკმაოდ მაღლა, კედლის ნანგრევებში. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ნაწილი ჭურჭლისა კედელს გადმოყვა ნგრევის დროს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კედელს ხის თარო (ან თაროები) გასდევდა, რომელზეც ჭურჭელი იყო დალაგებული. აღმოსავლეთ შემალღებას სამხრეთ კედელთან ჰქონდა გაგრძელება, რომელზეც დიდი დერგი დაფიქსირდა. ალაგების შემდეგ გაირკვა, რომ დერგი ჩადგმული იყო საგანგებოდ გაკეთებულ ფოსოში.

დასავლეთი კედლის შემალღება თითქმის მთლიანად იყო გადარჩენილი. შემალღების სიგანე 50 სმ-ია, სიმაღლე 8-10 სმ. სამხრეთ კედელთან აქვს გაგრძელება, რომლის სიმაღლეა 6-8 სმ. მასზე ორი ჭურჭლის ჩასადგმელი ფოსო იყო გაკეთებული, ერთში დიდი დერგი იყო ჩადგმული (ტაბ. 136; სურ. 98, 99₁, 106₁).

დასავლეთ შემალღებაზე აღმოჩნდა ლარნაკის ტიპის ხუთი ჭურჭელი, რომლის ქუსლი შემალღებაზეა მოლესილი. ნაცარგროვები, რომელიც გვხვდება ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ შემალღებებზე და საერთოდ ცნობილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებიდან, წარმოადგენს ასეთი ლარნაკის ტიპის ჭურჭლის ქუსლს. ქუსლზე დაძერწილია ზედა ნაწილი, რომლის კედლები თხელი, სუსტად გამომწვარი თიხით და ნაცრით არის ნაძერწი. კედლები შედგებოდა 3-4 მმ სისქის წმინდა თიხის შრისაგან, რომელთა შორის ასეთივე სისქის წმინდა ნაცრის ორი შრე იყო. ჭურჭელი, როგორც ჩანს, გამოუწვავი იყო, საგანგებოდ ნაძერწი რალაც რიტუალის ჩასატარებლად. მხოლოდ ხანძარმა, რომელმაც გაანადგურა შენობა, ოდნავ გამოწვა ისინი და გაამაგრა, რამაც მათი დაფიქსირების საშუალება მოგვცა. დიამეტრი ამ ჭურჭლისა 50 სმ, სიმაღლე გადარჩენილი იყო 10-15 სმ-ზე. ჭურჭელში დაფიქსირდა მარცვლეული, ხორბალი და ქერი. შემალღებაზე უხვად მიმოხეული მარცვლეული, როგორც ჩანს, ამ ჭურჭლიდან იყო გადმოყრილი. ჭურჭელი შეღებილია წითლად, განსაკუთრებით ინტენსიური ფერით კი ქუსლებია შეღებილი (სურ. 100₂, 101, 102, 103). მათთან იყო დაპირქვავებული პატარა სასმისები: ჩრდილოეთიდან მოყოლებული, პირველთან – 3, მეორესთან – 3, მესამესთან – 2; მეოთხესთან – 4, მეხუთესთან – 1 (ტაბ. 162₁). მოლესილ ჭურჭელს შორის ჩადგმული იყო კერამიკა – ქოთნები, ბადიები. საინტერესოა,

რომ ამ შემადგენლობაზე აღმოჩნდა დიდი, გვერდამოღებული, სტაციონარული, ტაფისებური ჭურჭლის ნახევარი, ხოლო მეორე ნახევარი ამ ჭურჭლისა, ამავე შენობის ცენტრალური ოთახის ჩრდილოეთ შემადგენლობაზე იდო (ტაბ. 164₂).

ამ შემადგენლობაზეც აღმოჩნდა კაჟის ნამგლის ჩასართები, სამი ცალი, რაც ერთ ნამგალს კრავს.

სათავსოს იატაკზე, დასავლეთი შემადგენლობის სამხრეთ ნაწილთან, ჭურჭლის ჩასადგმელი სამი ფოსოა გაკეთებული. ორ მათგანში ჭურჭელი იყო ჩადგმული. ამ სათავსოში სულ აღმოჩნდა ორმოცამდე დიდი და მომცრო ზომის თიხის ჭურჭელი (ტაბ. 136; სურ. 98₂, 99₁, 137-144). იატაკზე, ისევე როგორც ძირითად სათავსოში, ამოტვიფრული იყო გამოსახულებები. ერთ-ერთი გამოსახულება დასავლეთ თაროსთან სვასტიკას მოგვაგონებს.

№ 1 შენობაში ბათქაშების სიმრავლე მიგვითითებს საკმაოდ მაღალ კედლებზე. ზოგ ადგილას დაფიქსირდა კედლის შიდა შელესილობა, რომელსაც წითელი ზოლების კვალი ემჩნეოდა.

შენობის ორივე სათავსოში, იატაკის დონეზე და ბათქაშებში, დაფიქსირდა საშუალო ზომის ბრტყელი ფილაქვები, რომლებიც აშკარად ზემოდან არის ჩაცვენილი ნაგებობის ნგრევის დროს (ტაბ. 136; სურ. 98). შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ბრტყელი ქვები გადახურვის კონსტრუქციაში რაღაც ფუნქციას ასრულებდნენ.

იატაკი და შემადგენლები შენობაში საგანგებოდ იყო მრავალჯერ მოლესილი წმინდა თიხით, ჩვიდმეტი ასეთი განახლების კვალი დავითვალეთ. იატაკი შავი იყო (შებოლილი), შესაძლოა, იგი ხანძრის შედეგად შეიბოლა, მაგრამ უფრო მართებულია ვივარაუდოთ, რომ იატაკი საგანგებოდ იყო შებოლილი, რადგან ჩვიდმეტივე განახლებას ზემოდან შავი ფერი ჰქონდა.

№ 1 შენობას შესასვლელი სამხრეთიდან ჰქონდა. შენობის სამხრეთი კედლის სარლასტი უწყვეტია, ამრიგად, შესასვლელი გადასაბიჯებელი იყო. სამხრეთ კედელთან მიშენებული ჰქონდა 1 მ სიგანის დერეფანი, რომლის 15-20 სმ სიგანის კედლები იგივე წესითაა ნაგები, როგორც შენობის. დერეფანში შესასვლელი აღმოსავლეთის მხრიდანაა. დერეფანში, შენობის სამხრეთ კედელთან, ქვებზე გადებული იყო ხის მსხვილი ძელი, რომელიც საფეხურის დანიშნულებას ასრულებდა (ტაბ. 136-138; სურ. 106₂).

№ 1 შენობა აგებულია საკმაოდ მძლავრ, 25-30 სმ თიხის მოედანზე, რომელიც საგანგებ-

ბოდაა მომზადებული. მის ქვეშ, შავი განამარხებული ჰუმუსის ფენა დევს.

89-ე კვადრატში გაითხარა სამეურნეო ნაგებობის ნაშთი, ფართობზე 4x4 მ დაფიქსირდა თიხით მოლესილი იატაკი, რომელზეც 10 სმ სისქის მარცვლეულის ფენა აღმოჩნდა. ზევიდან ბათქაშის სქელი ფენა გადადიოდა. ნაგებობის ფორმა გაურკვეველია, იგი ან წრიული ფორმისა უნდა ყოფილიყო, ან მართკუთხა, ძლიერ მომრგვალებული კუთხეებით.

№ 2 შენობა გაითხარა 115-ე 116-ე 140-ე, 141-ე კვადრატებში. იგი ორი სათავსოსაგან შედგება (ტაბ. 137, 139; სურ. 107-109). შენობის კედლების სიგანე 20 სმ, კედლები შემორჩენილია 10-15 სმ სიმაღლეზე. ნაგებია ფაცხისებურად, წნელით და ორმხრივ შელესილია თიხით. მთელი შენობა დაფარული იყო ჩამონგრეული კედლების ბათქაშების მძლავრი ფენით. ბათქაშებს კარგად ეტყობოდა სარლასტის კვალი. შენობის იატაკი საგანგებოდაა მოლესილი წმინდა თიხით.

შენობის ძირითადი სათავსო ოთხკუთხა ფორმისაა, 6x6 მ, ძლიერ მომრგვალებული კუთხეებით და კედლებით. მხოლოდ ორი სათავსოს გამყოფი ჩრდილოეთი კედელი აქვს სწორი.

№ 2 შენობის ძირითადი სათავსოს ცენტრში გამართული იყო იატაკში ჩადგმული წრიული სტაციონარული კერა. კერის მოაჯირი მოლესილია იატაკზე. მისი დიამეტრია 90 სმ, სიღრმე 25 სმ, შიდა მხარეს დაძვრნილი აქვს ოთხი შვერილი (ტაბ. 139; სურ. 107, 108₁). კერაში აღმოჩნდა წმინდა ნაცარი.

კერის სამხრეთით, 50 სმ-ში, დაფიქსირდა დედაბოძის ნაშთი, გათლილი, მართკუთხა (15x10 სმ) ფორმის.

კერისა და ბოძის ირგვლივ, იატაკზე, აღმოჩნდა შვიდი გათლილი ძელის ნაშთი. ძელები ოთხკუთხაა, 10x10 სმ. ძელები რადიალურად იყო განლაგებული და, როგორც ჩანს, გადახურვის კონსტრუქციას შეადგენდნენ (ტაბ. 139). ხანძრის დროს ჯერ გადახურვა ჩამოინგრა, ხოლო შემდეგ კედლები გადმოიქცა.

ძირითადი სათავსოს უკანა, სამხრეთ კედელს მიუყვებოდა შემადგენლობა, თიხისაგან გაკეთებული, 10 სმ სიმაღლის. გადარჩა შემადგენლობის მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, რადგან სამხრეთი კედელი და თარო ბორცვის ფერდზე იყო და ჩაირეცხა. შემადგენლობაზე აღმოჩნდა კაჟის ნამგლის ჩასართები, კერამიკის

ნატეხები და ორი გადასატანი კერის ფრაგმენტები (ტაბ. 166₄).

სათავსოს იატაკზე აღმოჩნდა რამდენიმე თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და აღმოსავლეთ კედელთან – დიდი რაოდენობით მარცვლეული.

მეორე სათავსო № 2 შენობის წინა ოთახს წარმოადგენს. იგი მართკუთხა ფორმისაა – 5,5x3,2 მ. აღმოსავლეთ, დასავლეთ და სამხრეთ კედლებს შემოუყვება შემადლებები, სიგანე 40 სმ, სიმაღლე 10 სმ. ამავე სიმაღლისაა პატარა, 80x60 სმ თარო ან საფეხური, გაკეთებული ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში.

კედელში, რომელიც ორ სათავსოს ყოფს, დატოვებულია ლიობი, 70 სმ სიგანის, რომელიც აკავშირებს ამ ორ სათავსოს (სურ. 107₁).

ამ სათავსოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა თიხის ორი ჭურჭელი, თიხისაგან დამზადებული ხარის პატარა ქანდაკება და სამი სხვადასხვა ზომის ნამგალი. დაფიქსირდა თვით ხის ბუდეები, რომლებშიც ჩამაგრებული იყო კაჟის ჩასართები (ტაბ. 139, 166; სურ. 108₂, 109, 145-147).

№ 2 შენობას შესასვლელი ჩრდილოეთიდან ჰქონდა.

№ 2 შენობა, თავისი გეგმარებითა და კონსტრუქციით, თითქმის იმეორებს № 1 შენობას, მხოლოდ № 1 შენობა უფრო მდიდრული ჩანს ინვენტარის მხრივ.

გეგმარებით, ეს ნაგებობები შესასვლელით ერთმანეთის პირისპირ არიან მიმართულნი.

№ 3 შენობის ფრაგმენტი გაითხარა 41-ე და 42-ე კვადრატებში. გამოვლინდა სამხრეთი კედელი, 4 მ სიგრძისა და 20 სმ სიგანის და აღმოსავლეთი კედელი, 90 სმ სიგრძის და 30 სმ სიგანის. ეს კედელი გაუთხრელ ფართობში შედის. კედლები შემორჩენილი იყო 20-25 სმ სიმაღლეზე. ნაგები იყო სარლასტით და ორმხრივ შელესილი თიხით. შენობა დამწვარი იყო (სურ. 110). ბათქაშების ქვეშ აღმოჩნდა თიხით მოლესილი იატაკი, რომელზეც წმინდა ნაცრის სქელი ფენა დაფიქსირდა. 41-ე კვადრატში, ნაგებობის დასავლეთ ნაწილში, კედლიდან 10 სმ დაშორებით, აღმოჩნდა იატაკზე დაძვრნილი თიხის რგოლი, 35 სმ დიამეტრის, რგოლის კედლების სისქეა 2-3 სმ, სიმაღლე 3-4 სმ. რგოლის შიდა ნაწილი ჩალრმავეებული იყო და შევსებული ნაცრით (ტაბ. 137).

შენობის იატაკზე აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები.

შენობის წინა სივრცე კარგად იყო მოტკეპნილი თიხით.

ამავე B₂ ფენას მიეკუთვნება 65-ე, 66-ე, 67-ე კვადრატებში გამოვლენილი, W-O მიმართულებით გამავალი გზა ან ბილიკი, რომელიც 7,5 მ სიგრძეზე დაფიქსირდა და რომლის სიგანეა 1,2 მ. ბილიკი დაწყობილი იყო დიდი ბრტყელი რიყის ქვებით და გადალესილი იყო თიხის 3-4 სმ სისქის ფენით. თიხის ზედაპირი გამურული იყო, როგორც ჩანს, იმ ხანძრის შედეგად, რომელმაც ამ ფენის შენობები გაანადგურა. ბილიკი 10-15 სმ-ით მაღალია საერთო დონეზე.

ბილიკი თითქოს მიემართება № 1 შენობის შესასვლელისკენ, ხოლო № 2 და 3 შენობების შესასვლელები ამ ბილიკისკენ არის მიმართული (ტაბ. 137).

B₂ ფენა

კერამიკა

B₂ ნასახლარის კერამიკა წარმოადგენს ერთ დიდ კომპლექსს, რომლის შემადგენელი ჯგუფები ცალკეული შენობების სამეურნეო და სარიტუალო ჭურჭელს ახასიათებს (ტაბ. 160-169; სურ. 137-152). მისი ნაწილი მთელი ცალეებით არის წარმოდგენილი და ნაძერწია ხელით, დახვეწილად, ფენებად, განსხვავებული სისქისა და სტრუქტურის თიხისაგან. გვხვდება როგორც სქელკედლიანი, მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი, ისე თხელკედლიანი, წმინდა სტრუქტურის თიხის ნაწარმი.

ჭურჭლის ზედაპირი უმთავრესად გაპრიანებულია, ზოგჯერ შიგნიდანაც. გვხვდება გაუპრიანებული ცალეებიც. მცირე გამოწვლილის გარდა, ჭურჭელს აქვს შავი, მოყავისფრო ან წითელი შეფერილობა; არის ვარდისფრად გამომწვარი და შავპრიანა ცალეები. ძირითადად ვარდისფერ ან ნაცრისფერ სარჩულზე. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ კერამიკის უმრავლესობა ძლიერ ცეცხლშია ნამყოფი და შეფერილობა, მთლიანად ან ნაწილობრივ, შეცვლილი აქვს.

ჭურჭლის შესამკობად ფართოდ გამოყენებულია გრაფიკული სახეები, უმთავრესად ამოკანრული. გვხვდება აგრეთვე ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი, სხვადასხვა სახის რელიეფური დანაძერწები. იშვიათად გვხვდება შავი ან წითელი ფერის საღებავით შემკობა (სურ. 148).

ფორმების თვალსაზრისით კერამიკა მეტად მრავალფეროვანია.

დერგები. შენობებში გადარჩენილია უმეტესად ამ დიდი ჭურჭლების ძირები, ჩადგმული საგანგებოდ მომზადებულ ფოსოებში. სამეურნეო ორმოში აღმოჩნდა დერგის ზედა ნაწილი (ტაბ. 169₂). ჭურჭელი ნაძერწია ფენებად, ტლანქად; ზედაპირი შავად გაპრიალებული აქვს, ხოლო სარჩული – ვარდისფერი. დერგი გამოირჩევა გადაშლილი პირითა და ფართო ყელით, განიერი კორპუსით. მოპოვებული ძირების ანალოგის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მას მკვეთრად შევიწროებული, კონუსური მოყვანილობის ქვემო ნაწილი და პატარა ბრტყელი ძირი უნდა ჰქონოდა. მხარზე ორი მსხვილი ყური აქვს მიძერწილი.

ქოთნები, მოზრდილი, პირფართო, ცალყურა და ორყურა (ტაბ. 161₂, 162_{3,5}, 164₃, 165₅, 169₁; სურ. 139₄, 142). გაშლილი და განიერი ყელ-პირით, გამობერილი ნიბოიანი მუცლით ან სამნაწილადტანიანი, ვიწრო ბრტყელი ძირით. ყურები მიძერწილია პირსა და ყელზე. ზედაპირი გამომწვარი აქვს ყავისფრად ან წითლად, ვარდისფერ ან შავ სარჩულზე.

ქოთანი, ვიწროყელიანი, ცალყურა, მოპოვებულია B₂ ფენის № 1 შენობაში (ტაბ. 161₁; სურ. 141₁), ახასიათებს არამკვეთრი სამნაწილადიანი ტანი, მაღალი და ძლიერ გამოყვანილი ყელი, ფართოდ გადაშლილი პირი; მსხვილი, ვიწროხვრელიანი ყური დაძერწილია მხარზე. ჭურჭელი გამომწვარია ვარდისფრად, უსარჩულოდ და „თხუპნია“ კეცი აქვს.

ხელადის ტიპის ჭურჭლებს ახასიათებს საკმაოდ მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი კორპუსი, გამოყვანილი, მხრისკენ გაფართოებული განიერი ყელი, გადაშლილი პირით. მაღალი, ლენტური ტიპის ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. ერთს (ტაბ. 160₂; სურ. 140₁) მხარზე შემოვლებული აქვს სამი, ვიწრო ღარისაგან შემდგარი ზოლი და მის ქვეშ, ჭურჭლის ირგვლივ კორპუსზე სამხაზოვანი ამოკანრული ტეხილი ზოლებით შექმნილია სამკუთხედები, რომლებშიც ჩახაზულია სხვადასხვა გრაფიკული ნიშნები. ეს ნიშნები ერთმანეთს არ იმეორებენ და, უეჭველად, რაღაც აზრობრივი დატვირთვა ჰქონდათ. მეორე ამ ტიპის ხელადა პატარა ზომისაა და უორნამენტო (ტაბ. 163₂; სურ. 140).

ორი ცალი ამ ხელადებისა (ტაბ. 160_{3,4}; სურ. 143) გამოირჩევა დანარჩენი მტკვარარაქსული

ნაწარმისაგან კეცითა და ზედაპირის დამუშავების ხარისხით. ორივეს კარგად გამოყვანილი, მხრისკენ გაფართოებული განიერი ყელი და გადაშლილი პირი, ყელიდან მუცელზე გადასვლის მკვეთრი ნიბო, გამობერილი მუცელი, ვიწრო ძირი და ოდნავ შედრეკილი ფუძე აქვს. მოზრდილი ლენტური ტიპის ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე. შედარებით სქელკედლიანია, გამომწვარი შავად, ორ ფენად, იგივე, ფერის სარჩულზე. და ზედაპირი კარგად აქვთ გაპრიალებული.

ბადიები ცალყურა და ორყურა. გვხვდება მაღალი და დაბალი ცალყურა ბადიები (ტაბ. 161_{3,4}, 163₄, 167_{2,3}; სურ. 138, 139). მათ აქვთ ფართოდ გადაშლილი პირი, გამოყვანილი ყელი, კონუსურად შევიწროებული ძირი და ბრტყელი ფუძე. ყური მიძერწილია პირსა და მუცელს შორის. თითქმის ყველა ყავისფრად არის გამომწვარი და გაპრიალებული, ხოლო შიდაპირი შავი და საგანგებოდ გაპრიალებული აქვთ. არის ვარდისფრად გამომწვარი ცალეები.

ცალყურა ბადიების ცალკე ჯგუფს შეადგენენ ტალღისებურად გვერდმზნეკილი ცალეები, სამტოტა ყურით (ტაბ. 165₄, 168_{5,6}; სურ. 139₃, 145, 149). გამომწვარია შავად ან ვარდისფრად, ერთ ფენად, გაუპრიალებელია. ამავე ჯგუფს შეიძლება მივაკუთვნოთ ფრაგმენტი პირმოყრილი ცალისა ნახევარსფერული ყურით, გამომწვარი ვარდისფრად, გაუპრიალებელი.

ორყურა ბადიები B₂ ფენაში დიდი ზომებით ხასიათდება. № 1 შენობაში აღმოჩენილი ცალეები (ტაბ. 161_{5,6}; სურ. 138) გამოირჩევა ძლიერ გადაშლილი ფართო პირით, გამოყვანილი ყელით, დაბალი, ოდნავ შემრგვალებული ტანით, კონუსურად შევიწროებული ძირით და ოდნავ შედრეკილი ფუძით. მოზრდილი ყურები კორპუსზეა მიძერწილი. ზედაპირი და შიდაპირი კარგადაა გაპრიალებული, ზედაპირი ყავისფრად, შიდაპირი – შავად. № 2 შენობაში აღმოჩენილი ამ ტიპის ჭურჭელი შავად არის გამომწვარი და კარგად გაპრიალებული, ნაცრისფერ სარჩულზე (ტაბ. 166_{1,3}; სურ. 145₃). მომცრო ზომის ჭურჭელი (ტაბ. 166₁; სურ. 146) გამოკვეთილი სამწილადი ფორმისაა, მკვეთრად გამოყოფილი ყელით, რომელსაც შუაში ღარი გასდევს, ფართოდ გადაშლილი პირით, კორპუსზე დაძერწილია ორი ნახევარსფერული ცრუყური, ყურების თავზე, პირის კიდეზე პატარა შვერილები აქვს. ჭურჭლის ირგვლივ, კორპუსზე შემოუყვება ორნამენტი – გრაფიკული (ნაკანრი) ტეხილხაზ-

ოვანი სახე, ერთ მხარეს სამხაზოვანი, რიტმულად გამეორებული სახე ქმნის სამკუთხედებს, ხოლო მეორე მხარეს ასეთივე ტეხილი ხაზების კომბინაციისაგან მიღებულია რომბები.

კოჭბები სამნაწილადტანიანი (ტაბ. 160₁, 164₁, 167₁, 168₃; სურ. 137₁) – ამ ფენისთვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმას წარმოადგენს. მათ აქვთ განიერი, გამოყვანილი ყელი, გადაშლილი, წამახული პირით; მკვეთრად გამოწეული მუცელი და მკვეთრად შევიწროებული ძირი ოდნავ შედრეკილი ფუძით. ზურგნიბოიანი და ოვალურგანივკვეთიანი ყურები პირსა და მხარზეა მიძერწილი. როგორც წესი, ყველა ამ ტიპის ჭურჭელი შემკულია ძალზე წმინდა და ფაქიზი ჩაღარულ-ამობურცული და გრავირებული (ჭდეური ან ნაკანრი) ორნამენტით, ხშირად ვხვდებით ჭურჭლის მხარზე ღარებით შექმნილ სარტყელს ან ვიწრო ფრიზის სახით დატანილ გრავირებულ ორნამენტს, რომლის შემავსებელ ელემენტებს წარმოადგენს ბადისებური შტრიხები, პუნქტირიანი გეომეტრიული ფიგურები – სამკუთხედები, უჯრედები, და ა.შ. ხოლო ზოგჯერ ასეთი ფრიზის თუ სარტყლის ქვემოთ ჩამოშვებულია ვოლუტებიანი მეანდრები, შევრონები, შესრულებული ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტით.

ტოლჩები ძირითადად წარმოდგენილია ფართოყელიანი, ვიწროძირიანი ცალებით (ტაბ. 162₂, 163₃, 165₃, 168₃; სურ. 143, 147₁). მათ ახასიათებს დაბალი ყელი, გამოწეული მუცელი და ვიწრო ძირი. ყური მიძერწილია პირსა და მხარზე. ტოლჩები გამომწვარი შავად ან ყავისფრად – ვარდისფერ სარჩულზე და ვარდისფრად. გვხვდება ჭრილხაზოვანი ორნამენტი. საკმაოდ ღრმა ღარებით შექმნილი სარტყელი მხარზე და მის ქვეშ კორპუსზე, ასეთივე ღარებით შექმნილი ტეხილხაზოვანი სახეები. არის ნაკანრი ორნამენტიც.

განსხვავებული იერისაა ორი ტოლჩა, აღმოჩენილი № 2 შენობაში. ერთს ახასიათებს ფართო ძირი (ტაბ. 165₁; სურ. 147₂), ხოლო მეორეს გამოყვანილი ყელი, წამახული პირი, დაბალი გამობერილი კორპუსი და ვიწრო ძირი. ყური მიძერწილია ყელსა და მხარზე (ტაბ. 165₂). გამომწვარი შავად, კარგად გაპრიალებული, შავსავე ფერის სარჩულზე.

ჯამები, პირმოყრილი (ტაბ. 167₆), თხელ და სქელკედლიანები. ძირითადად გამომწვარი ვარდისფრად და გაუპრიალებელია.

სასმისები ძირითადად შავპრიალა, სქელ-

კედლიანი და ერთი ტიპისაა, თუმცა მათ შორის ზოგიერთი განსხვავება შეინიშნება ზომასა და მოყვანილობაში, უმეტესობა ცალებისა ყელგამოყვანილი, მკვეთრად გაფართოებულ მუცლიანი და კონუსური მოყვანილობის შედრეკილძირიანია (ტაბ. 162₁, 163₁; სურ. 144). სასმისების ზედაპირი საგანგებოდ გაპრიალებულია იმ დროს, როდესაც შიგნითა პირი ტლანქად და სახელდახელოდ არის მოსწორებული.

ყურადღებას იქცევს № 1 შენობაში აღმოჩენილი დიდი ზომის, 80 სმ დიამეტრის, გვერდამოღებული ტაფისებური სარიტუალო ჭურჭელი (ტაბ. 164₂; სურ. 137). როგორც ჩანს, ჭურჭელი სტაციონარულად დამაგრებული უნდა ყოფილიყო იატაკზე, რადგან ძირი გამოუწვავი აქვს, ხოლო ვერტიკალური კედლები სუსტად გამომწვარია ნაცრისფრად. გვხვდება ასეთივე ტიპის ჭურჭლის ქუსლიანი ძირისა და ვერტიკალური კედლის ფრაგმენტები.

აგრეთვე № 1 შენობის შემადგენლებზე აღმოჩნდა საგანგებოდ მოლესილი ლარნაკის ტიპის სტაციონარული სარიტუალო ჭურჭელი, რომლის ძირს ანუ ქუსლს წარმოადგენს ე.წ. „ნაცარგროვა“. წმინდა ნაცარი ზევიდან მოლესილია წმინდა თიხის თხელი ფენით და შეღებილია წითლად. მასზე დაძერწილია ჯამისებური ჭურჭელი. რომლის კედლები ამოყვანილია წმინდა თიხის თხელი ფენებით (4-5 ფენა), მათ შორის თხელი ნაცროვანი შრეებით. სავარაუდოდ, ეს ნაცროვანი შრეები მოწნული კალათების ნაშთებია, რომლებიც სიმყარეს აძლევდნენ გამოუწვავი თიხის ლარნაკს. ზედაპირი შეღებილია წითლად. შიგნით მარცვლეული იყო ჩაყრილი (სურ. 100-103). ეს ჭურჭლები გამოუწვავია, მათ საგანგებოდ აკეთებდნენ რალაც რიტუალის ჩასატარებლად. ციხიაგორაზე დაფიქსირდა ეს ლარნაკისებური ჭურჭელი მხოლოდ იმის წყალობით, რომ B₂ ფენის შენობები ძლიერი ხანძრითაა განადგურებული და ცეცხლმა ოდნავ გამოწვა და გაამაგრა ისინი.

მრგვალი ხუფი თიხის, შავად გამომწვარი, გაპრიალებული, რელიეფური ღარებით შემკული ზედაპირით (ტაბ. 167₇; სურ. 150).

B₂ ფენისთვის დამახასიათებელი გრავირებული და ჩაღარულ-ამობურცული ორნამენტის გარდა, გვხვდება თხელკეციანი შავპრიალა ჭურჭლების ფრაგმენტები, რომლებსაც რელიეფური ორნამენტი ამკობთ. კარგად პროფილირებული ჰორიზონტალური შვერილი (ტაბ. 160); პატარა ჯამის გვერდზე ორი ჩაჩხვ-

ლეტილი კოპი (სურ. 150); და პატარა ჭურჭელი ღრმა კანელურებით გოფირებული კორპუსით (ტაბ. 168₂).

კერები. კერამიკულ ნაწარმს წარმოადგენს აგრეთვე შენობათა მთავარი ოთახის იატაკში ჩალესილი დიდი ზომის მრგვალი, შვერილებიანი კერები. ასეთი კერა ფენაში აღმოჩენილია ორი (ტაბ. 137, 164₄). კერები ნაძერწია იატაკში ამოთხრილ ორმოებში და ადგილზევეა გამომწვარი; ამიტომ, რომ მათ მხოლოდ ერთი შიგნითა ზედაპირი და პროფილირებული ფართო ნაპირი გააჩნიათ, რომელიც ოდნავ არის აცილებული იატაკის დონეს. კერები ნაძერწია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც შერეული აქვს ბზე და წვრილი კენჭის ნამტვრევები. ზედაპირი სუფთადაა მოლესილი წმინდა თიხით და გაპრიალებულია. კერებს ემჩნევა ცეცხლის ხანგრძლივი მოქმედების კვალი, რაც კეცის გადანვაში გამოიხატება, მაგრამ, ამასთანავე, შებოლვის კვალი მათზე არ ჩანს.

გარდა სტაციონარული კერებისა, ამ ფენაში ნაპოვნია მცირე ზომის გადასატანი, ასეთივე ტიპის შვერილიანი კერები, რომლებსაც ჯამისებური მოყვანილობა აქვთ ძირზე ნახვრეტით (ტაბ. 166₄; სურ. 147). კერები გამომწვარია ნითლად ან მოყვითალოდ.

ამ ფენაში, № 2 შენობაში, მოპოვებულია ზოომორფული, თიხისგან ნაძერწი ფიგურა – ხარის გამოსახულება (ტაბ. 166₂; სურ. 147).

ლითონი

ლითონის ნაწარმი ამ ფენაში მხოლოდ ერთია მოპოვებული. № 1 შენობაში აღმოჩნდა 21 სმ სიგრძის ბრტყელი, ყუნწიანი, ბრინჯაოს სატევარი (ტაბ. 163₅; სურ. 140), ძლიერ კოროზირებულია. სატევარი წარმოადგენს დარიშხნიანი სპილენძის შენადნობს (Cu: 94,0 ± 0,3%; As: 5,2 ± 0,08%; Fe: 0,70 ± 0,06%, Sb: 0,10 ± 0,05%).

ქვის ნაწარმი

ქვის ინდუსტრია საკმაოდ დაწინაურებული ჩანს, იარაღის დასამზადებლად გამოყენებულია დაბალხარისხოვანი მოყავისფრო კაჟი, რომლიდანაც დამზადებულია ნამგლის ჩასართები და ისრისპირები. ნამგლის ჩასართები ტრაპეციული მოყვანილობისაა და საკმაოდ სიდიდით გამოირჩევა, 6×3 სმ. ისინი დამუშავებულია ორმხრივი რეტეშით და მათ ნაპირს

ემჩნევა მუშაობის კვალი. თითოეული ნამგალი შედგებოდა სამი ან ოთხი ასეთი ჩასართისაგან (ტაბ. 166₅; სურ. 147). ნამგლის ჩასართების სიდიდე შიდა ქართლის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

ამ ფენის № 1 შენობაში მოპოვებულია კაჟის ორი, ყუნწიანი ისრისპირი (ტაბ. 163₇; სურ. 140).

ზემოხსენებულს გარდა, მოპოვებულია ჩვეულებრივი ტიპის ხელსაფქვავის ნავისებრი ზედა ქვეები და მოზრდილი ქვედა ქვეები, სანაყის ქვეები, სფეროიდიული სასრესი ქვეები და სხვ.

ძვლის ნაკეთობა

B₂ ფენის № 1 შენობაში აღმოჩენილია ერთი ძვლის ისრისწვერი, ბიკონუსური მოყვანილობის, გრძელი (8 სმ), მრგვალად გათლილი პირითა და ყუნწით (ტაბ. 163₆; სურ. 141).

B₃ ფენა

დაფიქსირდა 41-ე, 42-ე, 66-ე, 67-ე კვადრატებში. გაითხარა მართკუთხა ფორმის შენობის ნაშთი, 5,5×5,5 მ, მომრგვალებული კუთხეებით. შერჩენილი იყო დასავლეთი, ჩრდილოეთი და აღმოსავლეთი კედლების ნაშთები (ტაბ. 140). კედლების სისქე 20 სმ. დასავლეთ კედელს მიუყვებოდა შემალლება, სიგანე 60 სმ, სიმაღლე 7 სმ. შემალლება მთლიანად დაფარული იყო კერამიკის ნატეხებით (სურ. 111). შენობის იატაკი მოლესილი იყო თიხით. შემალლებიდან აღმოსავლეთით, 1,3 მ მანძილზე აღმოჩნდა დედაბოძის ორმო, მართკუთხა ფორმის – 45×25 სმ, სიღრმე 60 სმ. შენობა დაუნვაავი იყო.

B₃ ფენას ეკუთვნის აგრეთვე 89-ე კვადრატში დაფიქსირებული იატაკის ფრაგმენტი და მასში ჩადგმული სტაციონარული კერა, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია გვიანდელი ორმოებით, კერა 70 სმ დიამეტრისაა, უშვერილო, რომელსაც უჩვეულოდ ფართო, 9 სმ ბორდური ჰქონდა მოლესილი, ბორდური ღრმა რელიეფური ღარებით შემკული და ნითლად შეღებილი იყო (ტაბ. 171₈; სურ. 153).

კერამიკა

B₃ ფენაში კერამიკული მასალა მცირერიცხოვანი და ფრაგმენტულია; ეს იმით აიხსნება, რომ ხსენებული ფენა მიკვლეულია შედარებით მცირე ფართობზე და ისიც ძლიერ დაზიანებული სახით. მიუხედავად სიმცირისა, მასალა

საკმაოდ მრავალფეროვანია. კერამიკული ჭურჭელი აქ შედარებით საშუალო ზომებისა და მეტად დიფერენცირებული ფორმებისა ჩანს. არის გრაფიკულად ორნამენტირებული ნატეხები და, აგრეთვე, ერთი შეღებილი კერამიკული ნატეხი. კერამიკაში ძირითადად, გვაქვს შავად, ყავისფრად ან ნაცრისფრად გამომწვარი, ვარდისფერ ან ნაცრისფერსარჩულიანი ცალები. ჭურჭელი ნაძერწია ხელით, წმინდა თიხისაგან; გამოირჩევა საშუალო სისქით, ან თხელი კედლებით და ფორმების სიმეტრიულობით.

დერგის ტიპის ჭურჭელი წარმოდგენილია მენისკისებრი ხვრელიანი, სფეროიდულ-თავანუღყურისანი ფრაგმენტებით (ტაბ. 170₃) და ძირებით (ტაბ. 171₇). ამ ტიპის ჭურჭელი შავად არის გამომწვარი, კარგად გაპრიალებული, ვარდისფერ სარჩულზე.

ქოთნები ვინროყელიანი, წარმოდგენილია ყელის ფრაგმენტის მოხატულობის კვალით (ტაბ. 171₂; სურ. 153). თვით ჭურჭელი გამომწვარია მონაცრისფრო-რუხი ფერით, ხოლო ყელის ძირზე შავი საღებავით შემოვლებული ყოფილა ზოლისებრი სარტყელი. აგრეთვე მენისკისებრი ხვრელიანი, სფეროიდულ-თავანუღყურისანი ფრაგმენტით (სურ. 153), რომელსაც ყურის თავზე ღარი აქვს შემოვლებული. ეს ღარი მთელ ჭურჭელს შემოუყვებოდა.

ორყურა და ცალყურა პირფართო მოზრდილი ქოთნები და ცალყურა კოჭბები წარმოდგენილია ყურების ფრაგმენტებით (ტაბ. 170). ჭურჭელი გამომწვარია ყავისფრად ან ვარდისფრად, კარგად გაპრიალებული, ღია ფერის სარჩულზე. პირსა და მხარზე მიძერწილია ზურგნიბოიანი ყურები.

სამნაწილადტანიანი ჭურჭლები წარმოდგენილია საშუალო ზომის ქოთნებით და სასმისით. ორი მათგანი შავად არის გამომწვარი და კარგად გაპრიალებული, ხოლო ერთი ფრაგმენტი (ტაბ. 170₆; სურ. 152) ყავისფრად გამომწვარი, ვარდისფერ სარჩულზე, შემკულია გრაფიკული ორნამენტით. ორნამენტი შესრულებულია მკაფიოდ გავლებული, საკმაოდ ღრმა, თავისუფალი ხაზებით. ჭურჭლის კორპუსზე სამზოლიანი ტეხილი ხაზებით მიღებულია სამკუთხედები, რომლებშიც გრაფიკული ნიშნებია ჩახაზული. ეს ფრაგმენტი ანალოგიურია B₂ ფე-

ნაში მოპოვებული ხელადისა (ტაბ. 160₂), რომელსაც იგივე ორნამენტი ამკობს.

ბადის ტიპის ჭურჭელი წარმოდგენილია სამტოტა ყურის ფრაგმენტით (ტაბ. 170₄).

ჯამები ვარდისფრად ან ნაცრისფრად გამომწვარი ფრაგმენტებით არის წარმოდგენილი.

სასმისები (ტაბ. 171₃) მკვეთრად პროფილირებული, პირფართო, ყელგამოყვანილი, კონუსურძირიანი და შედრეკილფუძიანია; ნაძერწია ტლანქად, არათანაბარი სისქით. სასმისების ზედაპირი საგანგებოდაა გაპრიალებული, იმ დროს, როდესაც შიგნითა პირი ტლანქად და სახელდახელოდ არის მოსწორებული. ერთი სასმისი (ტაბ. 171₄) ტიპიური სასმისებისაგან გამოირჩევა ბრტყელი ძირითა და ცალი ყურით, იგი პატარა ტოლჩას წარმოადგენს.

ფენაში გვხვდება მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები, თხელკეციანი, უსარჩულო, შავად გამომწვარი და საგანგებოდ გაპრიალებული. ეს ფრაგმენტები ძალზე წმინდაა და ფაქიზად გრავირებული, ორნამენტირებულია ნაკანრი ხაზებით, გვხვდება მარტივი, ტეხილხაზოვანი სახე, ორ ან სამზოლიანი ტეხილი ხაზი, ან ორი ასეთი ტეხილი ხაზის კომბინაციით მიღებული რომბები (სურ. 152). არის უფრო რთული კომპოზიციაც (ტაბ. 170₁).

კერამიკულ ნაწარმს მიეკუთვნება აგრეთვე თიხის მრგვალი ხუფის ფრაგმენტი (ტაბ. 171₁), შავპრიალა, ვარდისფერ სარჩულზე, შუაგულჩაზნექილი, ნამახული კიდით და გადასატანი შვერილიანი კერის ნითლად გამომწვარი ფრაგმენტი (ტაბ. 171₆).

B₃ ფენა უშუალოდ ადევს განამარხებული ჰუმუსის ფენას. მისი სიმძლავრეა 15-20 სმ, იგი ჩვენს მიერ შესწავლილ მონაკვეთზე ციხიაგორის უძველესი ნამოსახლარი ფენაა, ძლიერ დაზიანებულია B₂ ფენის ნაგებობის მიერ, რადგან ამ ფენის დიდი შენობებისათვის მზადდებოდა საძირკვლად თიხის მოედნები, რომლებიც ჰუმუსამდე იყო დაყვანილი [19, გვ. 8-43].

ადრებრინჯაოს ხანის ფენა ბორცვის მთელ ფართობზე ვრცელდებოდა და დაზიანებულია ზედა ფენების ორმოებით და ქვევრების ჩადგმის დროს, ამიტომ ამ ხანის მასალა გვხვდება უკონტექსტოდ ზედა ფენებში (ტაბ. 172; სურ. 154). ყურადღებას იმსახურებს სხვადასხვა ტიპის სადგრები (ტაბ. 173; სურ. 155).

TSIKHIAGORA

INTRODUCTION

The Tsikhiagora¹ settlement is located in Shida Kartli (central region of Georgia), in approximately 45 km north-west of Tbilisi, on the right bank of the Kura river, on the northern outskirts of the village Kavtiskhevi (the Kaspi region), on the left bank of the river Kavtura, where the small river Shavtsqala joins the Kavtura, in the arable lands (Pl. 1-3). Geomorphologically, the hill is of a raised type. Its average height reaches 12 m, while the summit's area covers 0.5 ha. (Fig. 1-3).

GPS – 41.87449, 44.46889

The study of the Tsikhiagora site was carried out by the Kaspi Region Archaeological Expedition of the Centre for Archaeological Studies of the Georgian Academy of Sciences. The expedition worked under the leadership of Giorgi Tskitishvili in 1971-1993, while in 1995-2003 Zurab Makharadze was the head of the Tsikhiagora archaeological expedition. In the course of excavations, 5 cultural-chronological layers were identified, dated to the Early Bronze, Middle Bronze, Late Bronze, Early Classical, and Hellenistic periods. The total height of the stratigraphical section exceeded 6 m.

The historical topography of the site

On the territory surrounding Tsikhiagora, on an area of 7 ha, archaeological sites of different periods and various characters have been revealed. To the west of the hill, across the river Shavtsqala, 80 m away, an Early Bronze Age necropolis was located, which has been ruined. In 50 m north-west of the hill, there was revealed a burial-ground of the 13th-7th centuries B.C., while within 800 m a necropolis of "Kasraant Lands" was found. A burial site of Dachrilebi was studied in 350 m to the north, and in 150 m northward the "Sakaraulo Seri" necropolis was revealed. On the "Sakaraulo Seri" a settlement was also studied, which reached the left bank of the river Shavtsqala. Settlements of the 3rd century B.C. and

5th-8th centuries A.D. are evidenced on the right bank of the river Shavtsqala, at the locality of "Okromitsebi" (Golden lands) (Pl. 3-4).

On the arable lands located eastward and northward of the hill, a large village-type settlement was discovered (covering an area of approximately 3 ha) (Pl. 2). Cultural layers dated to the 6th-4th, 3rd-2nd, and 1st centuries B.C. were revealed there. The settlements are close to the surface of the land and have been preserved in a fragmentary way (since this territory has been ploughed over many centuries).

A flat earth-roofed, two-chambered house dated to the 3rd century B.C. is relatively well preserved. It is erected on a cobblestone foundation of a mixture of clay solution and unfired adobe. In one room a bipartite closed oven and a low family altar were installed. The second room is much smaller and seems to be of household function. Pottery shards and an iron sickle were discovered there [40; 42].

* * *

The necropolis of "Sakaraulo Seri" is located in 150 metres north of Tsikhiagora. It is dated to the 13th century B.C.-4th century A.D. Here pit burials of the 13th century B.C.-the first centuries A.D. were excavated, as well as pithos-burials of the Roman period, and cist-graves of the 1st century B.C.-4th century A.D. In the pit graves and pithos-burials the deceaseds were laid crouched on either the right or left side, while in the cist-graves – on the side, crouched or in the supine position. The pit graves of the 13th-11th centuries BC were characterised by the abundance of pottery and jewellery. Additionally, from the 9th-7th centuries B.C., weapons were discovered in the pit graves [5]. The inventory discovered in the pit graves of the 3rd-1st centuries B.C. is not diverse; jewellery and beads of different materials and shapes are uncovered alongside the pottery [36]. One rich burial stands out (Pl. 98-99; Fig. 45.) [41]. In 2002, during surface surveys of this territory a silver drachma of Alexander the Great (336-323 B.C.) was discovered in

¹ Tsikhiagora and its adjacent territory are divided into sectors (100×100 m), and the sectors are divided into squares - 4×4 m. The sectors are referenced with Roman numerals, while the squares are marked with Arabic ones.

a destroyed layer. On the aversé of the coin the head of young Heracles (having facial features of Alexander the Great) is presented, facing right, wearing a lion skin; on the reverse Zeus is depicted, sitting on a throne to the left. Behind him, traces of a Greek inscription (ΑΛΞΑΝΔΡΟΥ) can be noted. Zeus has an eagle sitting on his right hand. Below the throne a monogram (M? M?) is visible (Fig. 75₃) [28].

The pithos-burials found on 'Sakaraulo Seri' are placed horizontally in the ground. They often have a tile, a stone or a shard of pottery, covering the mouth. The burials are dated to the 1st century B.C.-1st century A.D. The inventory consists of small-sized tableware and jewellery [53]. Cist-graves are relatively few in comparison with the other types of graves. They are dated to the 1st-2nd centuries A.D. Stone slabs are used for construction. The sides of graves are made of solid stones; the roof is composed of two or three slabs. One or two deceased are found in each grave. The grave inventory is scanty, composed of one clay vessel and small pieces of jewellery [36].

The "Dachrilebi" burial ground is located 200 m north of the "Sakaraulo Seri". It is dated to the middle-second half of the 4th century B.C. On this necropolis only pithos-burials are attested. Several cases of burying deceased in the re-used pithoi are evidenced. Some of the pithoi are decorated with

red paint. The excavated burials are almost identical. This fact indicates to the identical social status of those buried. The pithoi are placed horizontally in the ground, facing east. The inventory is mainly composed of tableware and jewellery [24; 28].

One more necropolis, namely that of the "Kasraant Lands", was excavated near Tsikhiagora, in 800 m north-west of the site. The burial ground covers an area of 600 m². It is dated to the 6th-4th centuries B.C. On the necropolis pit burials were revealed, some of which were covered with stone slabs. In each burial, one deceased was buried, as a rule. The deceased were buried in a crouched position, lying on either right or left side. In the burials the floor was paved with clay. In some cases the floors have apparent traces of fabric or leather. Grave goods were composed of pottery, iron objects, jewellery, and sometimes weapons. In two burials, the deceased were resting on the stone slabs covering the burials located below them, without any belongings at all [1].

Thus, the historical topography evidenced that the central place of this micro-region is the Tsikhiagora hill, where the earliest settlement appears in the Early Bronze Age. The hill and surrounding territory are most intensively settled in the 5th-1st centuries B.C., when an architectural complex functioned on the summit of the hill (Pl. 3-4).

THE LAYER OF THE HELLENISTIC/POST-ACHAEMENID PERIOD

The summit of Tsikhiagora has been systematically ploughed since the 1930s. That is why the uppermost cultural layers were damaged and destroyed. Two elevations were noted on the surface of the hill. One is located on the north-east side of the hill (where a temple of the level III was excavated), while the other – in its north-west part (on top of the mill of level III and room № 15). Between these two elevations there was a deepening, while the entire surface of the hill was slightly sloping southwards. Due to this, during the excavations of the surface layers, different situations were shaped in different places. The total thickness of the Hellenistic layer reached 4.5 m. In sectors XXI-XXII and XXVII, two construction levels were identified, covering the temple complex of level III. However, in sector XXVI only one level was attested. The ruins of construction level III (the temple complex) were revealed immediately under the humus layer. It should be noted here, that in squares 12, 13, 14, 37, 38, 39, 62, 63, 64, 87, 88, 89 of sector XXVI, the entire area has been excavated and damaged by a bulldozer, before the arrival of the archaeological expedition to this region. That is why the uppermost layers (up to those of Kura-Araxes culture) were completely destroyed. In sectors XXV and XXVI, construction level I appeared immediately under the humus layer. Only the lower parts of pithoi were found there, during the placement of which the stone walls of the layer II were damaged; sometimes the damaged mud-bricks of layer III (temple complex) have also been destroyed. Two pithoi were laid down horizontally; small fragments of human bones were discovered in them. Before the excavations in sector XXI, scattered pebbles and pottery sherds were attested in the uppermost layer. After the removal of the humus layer and cleaning of the pile of cobblestones, a fragment of cobblestone building was discovered at the depth of some 0.3 m. Some fragments of northern and western walls were preserved, forming a corner of the building. The length of the western wall is 6.5 m (it is disfigured and could not be measured precisely), while the northern wall is 4 m long. The width of the walls is more or less 0.75 m. To the west of the western wall there were found three quadrangular cliff rock stones. On two of them round wooden imprints can be noted; it can be supposed that they represented the column bases. The

distance between the supports is 1.6 m. It seems that this building had a corridor with a front door. During its excavations, no fragments of tiles were found. That is why we presume that this building had a flat roof. To the west of the front door pillars, in squares 564-589, nine small pithoi were discovered. They were scattered, half-buried in the ground. Only their lower halves were preserved. In addition to this, two big two-handled pitcher-shaped jars were found there. Both jars are red-painted. On one of them a hunting scene is depicted, while on the other jar geese-like birds are painted (Pl. 28-29; Fig. 46-47). The decor on both jars looks very much like that of the Samadlo pithoi with regard to both the subject and the manner. In the ceramic material of the layer, fragments of household pottery prevailed. The greatest part of the obtained material is composed of red-clay pottery. Fragments of black-fired and polished tableware were found, as well. Generally, this building (constructed of cobblestones) and its floor level were located on the entire clay mass. It could not be the bedrock. Thus, it is evident, that this layer is earlier than the temple complex excavated in the construction level III, despite the paintings similar to those from Samadlo [42].

A pit grave, found in square 589, belongs to the level I. It was revealed at the depth of 0.15 m from the ground surface, directly in the humus layer. Both the skeleton and accompanying grave goods were destroyed and in disorder. Of the skeleton only the limb bones were preserved in the burial. It appeared that the deceased was buried with the head pointing to the east. On the wrist of the deceased there was an iron bracelet, only fragments of which were preserved. The deceased was also furnished with a black-polished, rim-moulded and big-sized bowl (fragm.), a similar but smaller bowl (broken at its time and pierced to be restored), and spherical black-polished pottery fragments (Pl. 32_{1,2}). The stratigraphy of this burial, its intrusion into the layer containing painted pithoi, the location of the burial floor above the amorphous mass of the mud-brick ruins of the lower layer, as well as its inventory, date it to the end of the 2nd-beginning of the 1st century B.C. [42].

Level II overlaps the ruins of construction level III (of the temple). In sections XXII and XXVII this level is represented by fragments of walls built of cobblestones, using clay solution. It seems that at this level there were many buildings composed of large and small compartments, but they are preserved so frag-

mentarily that it is difficult to reconstruct their plans. These fragments of the buildings were located at the depth of 0.1-0.2 m from the ground surface. The preserved height of the walls is 0.2-0.3 m. The cultural layer, connected with these walls, mainly consists of black-fired pottery. Among them jars with profiled surfaces are noteworthy. According to this material, layer II should be dated to the 3rd-2nd centuries B.C. (Pl. 35, 37-38; Fig. 48-49). Two burials were excavated in this layer. One of them belonged to a child. The child was buried in a two-handled red-painted jar. The burial was found in square 559 of sector XXII, along a fragment of cobblestone wall, at the depth of 0.7 m. It seems that the child has been buried in the house. On the pitcher-shaped jar only one handle is preserved. It is pink fired. The shoulders of the vessel are decorated with a row of red-painted triangles and two parallel bands. The burial was not furnished with grave goods. The second burial was revealed in square 100 of sector XXVI. The burial pit had been dug out in the ruins of level III, reaching the surface of the destruction level III (in front of the western gate of the temple yard). A crouched skeleton of an adult was found in the burial. The deceased was furnished with two earrings, made of bronze wire, an iron bracelet, a black-polished bowl, and a jug (Pl. 34₁₋₄).

A quite different situation was evidenced in sector XXI, since here structures of the construction level II are built directly into the buildings belonging to the level III. Chamber №17 was excavated in squares 564, 565, 590, and 591 of sector XXI. Obviously, it was embedded in chamber №16 (grinding room) at level III after its demolition (Pl. 17; Fig. 23). The orientation of the walls in chamber №17 almost matches that of chamber №16 (level III), but it seems that the builders did not take into account the existence of the walls of chamber №16 (or maybe they had no idea about their existence). That is why they did not use them. Moreover, they have not cleaned up the construction pit up to these walls: 10-15 cm are left up to the northern and eastern walls of chamber №16 and the walls of this new chamber №17 have been erected in this way. This chamber is much smaller than №16 (level III). The thickness of the walls is 1.1 m; doors are cut out in the southern wall. The door opening is 0.9 m wide. There was a wooden door-post near the outer edge of the door-opening, penetrating into the walls on both sides (approximately at the length of 30 cm). The preserved height of the walls is 1.9-

2.0 m. The walls are constructed of unfired bricks. In the construction a pure or mixed ash solution was used to attach the mud-bricks. The mud-bricks are arranged alternatively – a half of mud-brick, then a whole one, and then another half-brick. In the next row two whole mud-bricks were used, and so long. After every two rows of masonry, longitudinal beams are placed between mud-bricks. The wooden beams have a cross-section of 12×15 cm, which corresponds to the thickness of mud-bricks. All the walls are plastered. They show slight and scattered traces of smoke, which should not be a result of fire. The floor of chamber №16 (grinding room) of level III is used as the floor. A thin layer of earth is scattered on the burnt floor of the mill. The only thing we can say about the purpose of this room (№17) is that it was built immediately after the destruction of the level III temple. We can also say that the ashes of sacred fire were stored there. A two-handled, brown-fired bowl was discovered in this room, filled with pure ashes (Pl. 34₆₋₈). It seems that the clergymen quickly renovated the temple ruins. Additionally, in chamber №17 there were found red- and black-fired fragments of a big jar (Pl. 41). To the east of chamber №17 (on top of the cellar of level III), a chamber was excavated, measuring 7×6.5 m. In its north-east corner a Khovle-type oven was revealed. There was nothing else in this chamber. The walls and floor have not been burnt. Preserved were remains of wood, which was gradually crumbled (from damp). A similar chamber was discovered to the west of it. Thus, a two-room (18, 19) structure was shaped, although no doors are visible between them. It is evident that this structure should be of the same date as that of chamber №17. Therefore, the temple of level III was destroyed in the later period. It is difficult to define the function of these rooms because, apart from the Khovle-type oven, nothing else has been evidenced. In chamber №19 rotten roof beams were found, as well as the remains of a column. We can presume that chambers №18 and 19 had flat roofing, since not a single fragment of tile was found here. Cleaning of this chamber has shown that the kitchen was built onto the burnt mud bricks of the defensive wall of level III, therefore this is a renovated chamber, too and the cultural layer contemporary to III temple is under it. In these chambers, there was revealed very scanty archaeological material, mostly fragments of kitchenware (Pl. 42-43).

In square 42 of sector XXVI a big cist grave was

discovered, composed of four large stone slabs and covered by two slabs. In the stone box, the skeleton of a deceased was found, buried in a Christian manner. The remains of the older walls and floor have been destroyed by this burial; the deceased was not furnished with grave goods. It is the only one Christian burial excavated in Tsikhiagora. Its existence seems to be accidental.

In this sector a part of the building was excavated. It was built of adobe bricks. The foundations were built of pebbles in one row, sometimes arranged in two rows. This building had a rammed clay floor. On the longitudinal axis of the building a charred wooden beam was revealed with branches arranged in the fish-bone way. On top of the beams, fragments of red-painted and unpainted tiles were revealed. It seems that the building was covered with tiles. Under this building a bakery of the III building level was revealed, destroyed by it [42, pp. 7-11].

Temple complex

Level III was the best preserved and presented one of the Tsikhiagora site, covering the entire summit of the hill. In this layer, a temple complex was revealed, which consisted of a temple itself, a granary, a cellar, a grinding room, a bakery, a refectory, and residential structures (It should be taken into account that the entire complex was destroyed by fire, and this caused the better preservation of the site in many cases (Pl. 5-6; Fig. 1-3).

The main structure of the temple complex is represented by the temple itself (chamber №1), the inner yard of the temple, chambers №2 and №10. All these structures were built with one and the same construction technique and were covered by a common roof (Pl. 5, 10. Fig. 4-13).

The lower parts of the walls of the main structure are built of flat rock stones, piled up dry, with double facing. The facing stones are tied only longitudinally. Between these two facings shapeless crushed and broken rubble were placed in. The masonry was put together dry. Wooden beams are used to reinforce the walls. The beams are laid above the second row of the foundation wall; they are arranged lengthwise at every 0.75-0.8 m; and at every 0.35-0.45 m in height. The thickness of the walls is 1.5 m. The height of the stone masonry is 2 m (3.5 m in chamber №10). The wall is built of mud-brick layers (in some places eight rows were preserved). The best preserved

wall fragment is 4.25 m high. It seems that the wall was at least 6 m high. Mud-bricks are attached with a clay mix and their horizontal and vertical joints are completely solid. This is due to the fact that along with square mud-bricks, half bricks (0.42×0.42×0.2 m; 0.42×0.21×0.2 m) are also used in the construction. The walls are plastered with a mixture of clay and boxwood on both sides [42; 110].

The temple and inner yard

The temple (chamber №1) is almost square. Its inner dimensions are: 8×7.5 m. The temple stands in a square inner yard in such a way that the fence of the yard and the northern wall of the temple are shared (Pl. 5-6, 10; Fig. 3₁). A 1.6 m wide door is cut into the southern wall. The door-jambs are composed of stones all around. The windows cut into the eastern and western walls are 1.7 m wide. They are more than 0.75 m up from the floor level. For the floor of the building, wooden poles are used, laid in the form of a chequerboard, covering an area of approximately 2.5×2.5 m. If the poles are tightly arranged in one direction in one section, in the neighbouring area of the same size the poles are arranged perpendicular to the first one. In general, the whole floor is covered with poles stacked in changing directions in this manner and is plastered with clay. In the centre of the hall, a wide square stone slab was found. A column-like altar stood on the floor of the cella (Pl. 45₁). According to G. Tskitishvili, a pillar, probably made of wood, necessary for roofing this chamber, was erected in the centre. Its capital should have been the double-protome column capital discovered in chamber №10 (Pl. 96; Fig. 78). No traces of the inter-floor roofing have been evidenced in structure №1. In a common residential and household structure, such a height is not needed. It indeed gives to the temple a solemn look. This building was found to be almost completely empty, in terms of archaeological material. A number of fragments of red-painted pottery (Pl. 46), iron nails (large and small), as well as iron "batons" with widened heads have been revealed in this construction (Fig. 68).

The temple is surrounded by an inner yard on three sides (eastern, southern, and western ones). Almost in the middle of the yard, in 2.8 m from the temple door, an altar was revealed, built of dry masonry. It is rectangular in plan (2.5×3.2 m), 1.9 m high (Fig. 3₁, 8₁). It seems that this is actually its original

height, since the clay daubing and ash were preserved on top of it. The burnt remains of a sheep, and a small knife were revealed on the altar. In the south-west corner of the temple yard, a 0.20-0.25 m high platform of crushed stone and clay was arranged. It measured 3.5×3.5 m. Its surface was plastered with clay in such a way that it deepened towards the middle (Pl. 5, 10). It can be assumed that this platform was intended for slaughtering sacrificial animals. The entrance door in the inner yard was cut into the eastern and western walls of the fortifications. All the door jambs were encircled by stones. On the verge of the western door, the remains of charred wooden beams were found, arranged in such a way that an impression of a fallen door was shaped. In the inner yard of the temple many fragments of adobe plastering were found, on which there were imprints of various shapes. The majority of these imprints were found in the eastern corridor of the inner yard. In the round shaped imprints a phoenix, a sun, and a deer are depicted, while in the quadrangular ones a rider, a winged deer or horse, and a dog are identified. The imprints were also found in other sections of the inner yard, but in small quantities (Pl. 91-94; Fig. 69-73).

Apart from these, lids, a small cooking pots, red-painted bowls, a couple of fragments of pithoi, which are decorated with red paint, a fragment of an amphora-like vessel, and a so-called "shelf-like" item were found here (Pl. 50-51).

Chamber №2

Between the western wall of the temple and the defensive wall of the inner yard, a partition wall of mud-bricks is built, thus shaping a small chamber (№2). The entrance door is placed in the southern wall, in the partition wall (Fig. 9). A wooden pillar seems to stand to the left of the door. Of it only a socket and charcoal (fallen in it) have been preserved. Presumably a door was hung on it. The door seems to be single-winged, evidently opening inside.

Chamber №2 was distinguished by the abundance of archaeological materials. In this room, on the floor, at the base of the eastern wall, there lay three discs made of clay. They had relief crosses depicted on one side (Pl. 47). It seems that these discs were attached to the walls and fell down during the destruction of the building. Right there (in the south-west corner of the room) fragments of adobe plastering were found, on which there is a number

of quadrangular and round imprints; in the quadrangular ones there was the image of a horseman, while in the round one – a cross was depicted; in chamber №2, under the ruins of a roof and directly on the floor, pink-fired jugs, light brown lids with red paint, as well as fragments of small-sized red painted pithoi have been revealed. Right here an amphora neck fragment and a neck fragment of analogous vessel were found (Pl. 48-49). The existence of such a large amount of tableware in this room gives us grounds to suppose that this was a storage room for temple ware [42].

Chamber №10

Chambers №1 and №2 are attached from the north by an east-west elongated rectangular chamber (chamber №10). Its internal dimensions are 18×4.5 m (Pl. 5, 10-11; Fig. 10-13). The door of the chamber is cut in the western wall (width - 1.4 m). This was a two-storey chamber. The walls of the first floor are built of unhewn rock stones (height 3.5 m). The second floor is built of adobe bricks. The sockets for the joists of the interfloor ceiling are arranged on the stone wall. The mud-brick wall of the second floor was preserved at the height of 1.5 m. The distance between the axes of beam sockets of the interfloor ceiling is 0.9 m. In one case the distance is 0.85 m, while in another one it reaches 0.95 m. The rafters are placed across the width of the chamber. The floor of the chamber is made of closely placed longitudinal beams, which themselves rest on a wooden girdles arranged on stones. The stone pillows were arranged in three rows on the length of the chamber, so that the distance between the stone centres was 1.6 m. This entire construction was plastered with clay. Along the southern wall of chamber №10, a throne-like platform was excavated. It was 0.5 m high, covering the area of 3.1×0.8 m. The platform was built of cobblestones and it was plastered with clay. The floor paved in front of it was raised by 0.25 m.

Two pithoi were placed on the floor of the chamber, in its western part, by the entrance door, along the southern wall. Along the northern wall, three adobe containers were built. In one of them, located at the door, rye was kept, while in the two vessels small pithoi were placed (again, above the ground). All four pithoi are decorated with red painted bands.

On the floor of this chamber, fragments of plaster

were found, on some of which stamp impressions were preserved. Four types of impressions were identified: triangular, quadrangular, circular, and oval. All four of these types are represented by both big- and small-sized examples. On the impressions represented are: the sun, a dog, an ibex, a horse, and a deer. Plaster fragments with imprints of the stamps were found in the heap of the collapsed walls. Only in one place four large imprinted fragments of plaster were found almost “adhered” to the eastern wall. They seemed to be almost adhered to the wall because the space between these pieces and the wall plastering has not been filled with any substance. It was clearly visible, that the “good” side of the imprinted plaster of the beams was facing the wall. It was also apparent that this fragment had fallen from the ceiling. The traces of the beams followed the plaster fragment from top to bottom; therefore, if we consider the plaster as that of the ceiling, then it would turn out that the beams would have been arranged along the length of the chamber, which is confirmed in this case. The inter-floor roofing beams of the chamber were arranged on the walls longitudinally, and the covering should have been arranged on the girders with cross-beams. One of such fragments was also discovered on the northern wall; it too was “pinned”, and here the traces of two beams followed it in the direction of the longitudinal axis of the room. If we compare these two pieces of information, it turns out that these two cases should be considered as fragments of ceiling plaster. The most interesting fact is that when these “pinned” plasters were taken down, on their inner side, with which they were “pinned” to the wall plasters, the impressions of stamps were noticed, arranged very close to one another. All other fragments of the imprinted plaster were found only along the walls. There were almost no cases of finding them in the middle of the chamber, at a great distance from the wall. If we take everything into account, we can assume that the ceiling was “decorated” with the stamp impressions, although not entirely, but rather along the walls, following them. Some of the imprinted fragments showed traces of a stone masonry; while others, which were evidently from the corners of the room, had imprints of stone masonry on one plane and those of wood beams on the other one. If we take this information into account, we can assume that wall plastering was also decorated, though closer to the ceiling. Therefore, they would put seals on

the walls of the chamber and on the ceiling at their junctions, and this “decoration” was wrapped around the ceiling.

According to the G. Tskitishvili in this context we can recall the custom preserved in toasts of blessing the ceiling at the end of the construction of the house and a toast that is necessary on almost every Georgian feast. We believe that this ritual of blessing the ceiling was performed here – blessing the ceiling and all persons who were present, marked the ceiling with their stamps while the clay was wet. It is worthy to note, that the seal impressions were grouped according to their subjects.

In the same chamber, at the height of 1.4 m from the floor, on the entire mass of the mud-brick wall, which itself rested on a mass of roof tiles, a column that collapsed in the centre of the cella was found, as well as a column capital. Generally, the entire ruins were directed to the north. The capital is sculpted from limestone and presents bulls with their backs against one another (Pl. 96; Fig. 78). It would be more accurate to say that bullocks are sculpted here, since their horns are still small. The bullocks’ nostrils are flared, that is shown by the grooves cut out above the nostrils and the lips by the sculptor (wrinkles – which appear on bulls when flaring nostrils). It has similar grooves carved out in threes above the eyes. All of this creates a tense and angry expression of the bullock (bull). On the jaws of both bullocks a relief line is drawn; it looks like a string of beads. Two bands of a decorative element looking like a leafy ornament followed along the side of both of them. Both have two grooves around their bent knees. The tendons near the ankle are displayed with grooves. Above the hooves of both bullocks a relief line is carved, looking like a string of beads. The place where the bullocks (bulls) are joined is concave and depressed [42].

Additionally, in the ruins, under the mud-bricks, we have found a large number of iron nails of different sizes (Fig. 68). An iron tool found here is notable. It reminds us of a bill-hook. The tool is destroyed, and it cannot be represented in its entire shape. Additionally, a handle of jug was found in this chamber, made of light brown clay, decorated with red painted lines, as well as sherds of bowls, painted dark brown. There were fragments of walls and bottoms of dark brown painted jars. There were mostly found fragments of large pitcher-shaped jars (Pl. 52-54). The scarcity of painted pottery and their presence at a height of 3 m above the floor gave us grounds to believe that

this pottery came down together with the collapsed between-floor from the second story.

All the buildings described above (the temple, inner yard, chambers №2 and №10) were covered with flat and grooved tiles.

Chamber №10 is connected with the corridor to its west with a door, in the opening of which charred wooden beams were found - arranged like a staircase. The floor of the corridor was located 0.65 m above that of the chamber. The steps of the staircase went into niches, specially arranged in the wall. Therefore, the staircase seems to be made during the construction of the building [110].

Defenses and towers

The defensive walls surrounding the entire ridge of Tsikhiagora seem to be built during the construction of the main building (Pl. 5-6); while all other constructions of the temple complex seem to have been built after the construction of the fortress, as they are placed close to the plastered wall of the rampart (except of the refectory and the bakery).

The fortress, which fenced the Tsikhiagora temple complex, was reinforced by buttresses and towers. They were constructed entirely out of adobe bricks and were built on a foundation of crushed stone or cobblestone. Only in one case it was confirmed that a beam was embedded length-wise in the curtain wall (behind room №10). The width of the wall was 2.2 m. The curtain had a cladding of cobblestones on the outside, while the inside was plastered.

In the north-east corner of the hill (sector XXII – squares 561, 585, 586, 610, 611, 612; sector XXVII – squares 11, 12) a tower (I) was excavated, located outside the curtains. It was constructed entirely of mud-bricks. The south-western wall, to which the tower was attached, is 2.6 m thick, while the thickness of the north-west wall is a little bit less, reaching 2.4 m. The eastern side of this structure is not preserved (here, the summit of the hill is missing in some areas, so the eastern wall of the curtain has been completely demolished). The remaining part of the building represents an elongated rectangle. It is 2.6 m wide, and its preserved length is up to 5 metres. The south-east wall of the tower is 1.5 m thick. Its size differs from that of the other walls. It seems to be an inner wall. It is from this side that this structure was attached to a very similar chamber, of which only the north-western corner is remained.

The preserved height of the tower wall is up to 2 m. The floor level could be noticed on the wall plastering and in the corners. The floor was also made of cobblestones plastered with clay. In order to figure out the arrangement of the floor, we removed the stones up to the depth of about 1.5 m. However, we have not reached the bottom. The impression was shaped that, underneath the corner tower with two chambers, there is a false floor completely filled with cobblestones. This has increased the fighting capability of the tower. This method was preserved in Georgian fortress constructions until the late Middle Ages. The tower has a cobblestone cladding on the outside, just as the curtain does. Almost no artefacts were discovered in the eastern tower.

The northern wall of the defences is fractured in squares 547, 572 of sector XXI (along the eastern wall of the cellar). The western part of the wall extends 3.75 m to the north. In this place, outside of the curtain, a second tower, which is right-angled in plan, has been built. Its external dimensions are 8.4×7.8 m, while its internal dimensions are 4.4×3.8 m. The walls are 2 m wide, built of adobe clay mix and are plastered on both sides. The foundations of the walls are made of broken stones. Rather big cracks were noted in the eastern and western walls. It appears that the northern part of the tower slipped down the slope by 60-70 cm, which itself caused the northern wall to settle down by approximately 60 cm, which is equal to the difference in the natural decline of the ground. It appears that the foundation of the tower had steps, levelled with the slope of the hill. The lower part of the tower was filled with large cobblestones, probably done to prevent a hole being made (by an enemy) in the wall. This stone pile was then plastered with clay and turned into the floor. On the inside of the southern wall of the tower, there was an arch-like protrusion, which was made of mud-bricks of different sizes (16×24×32 cm). The arch consists of two parallel layers of vaults, the width of which is 16 and 24 cm. The height of the fixed part of the arch is 70 cm, and it protrudes 60 cm from the wall. The height of the wall was 1.5 m. It covered a space of 3.8 sq. m. Above the vaults, a pile on top of the arch protruded from the wall; it created an entire slab that, like the vault, would work under pressure. This is how it was managed to lighten the load on the vault. The arch is plastered with clay from below (Pl. 13).

Using the vault-and-arch construction in Tsikhiagora, in a region which is rich in wood, was proba-

bly conditioned by the lack of wood in the construction (roofing between floors, etc.), which made the tower more resilient against fire and was thus more reliable for self-defence.

From this point of view, it is also noteworthy that there are no wooden constructions recorded in the structure of the tower walls, which is very typical of the walls of other buildings in this complex. It appears that the tower would have had an entrance from the side of the yard, on the second floor. It is presumed that this was along the corridor between the three-room building and the cellar, possibly from the walkway of the curtain.

Archaeological materials were found only under the arch to the floor (in the ruins of the walls and on the floor) (Pl. 55-58). This gives us grounds to suggest that this chamber was used. The preserved height of the wall is 3-3.5 m. That is why we presume that the tower was at least two-storied [42].

Chambers №21 and №22

The northern wall of the defences of the temple complex is 2.5 m away from the northern wall of the main building (room №10) and thus creates a narrow corridor where two small chambers were discovered (№№ 21-22) (Pl. 5). The first room (№21) is narrow and long (5.5×2.5 m). Its western wall was of the so-called poles-and-plated cones (*sarlasti*) construction: a wooden frame plastered with clay (0.3 m thick) on both sides. The entrance door is located in the wall which is adjoined to the northern wall of chamber №10. The door opening is 0.9 m wide. From this chamber a door was cut to chamber №22, the internal dimensions of which are 2.5×1.6 m.

In chamber №21, near the north-western corner, vertically placed large ridge tiles (diameter – 0.5 m) were cleaned; two of them lay against one another in such a way that a bipartite oven was shaped, which had a rather thick layer of ash in it. The floor of the chamber was paved with clay. Next to the preserved remains of the wooden frame of the chamber door, a large fragment of plaster was found, on which triangular (6 pieces), equilateral (2 cm) imprints are preserved. On the imprint a stylized bull's head is depicted. Evidently, the chamber door was sealed with this stamp.

We suppose that this chamber is a place for storing the sacred fire – eternal fire. This supposition is supported by the fact that also this room was sealed.

There is no other way to explain the presence of the oven in this small chamber [42].

In chambers №21 and №22 many jugs, bowls, pots, pitcher-shaped jars, fired light coloured, were found, some of which are decorated with red paint, or red-painted. Among them, a red-painted bowl and a fragment of jug decorated with geometric ornament stand out. The pots are mostly unused, or at least they have not been placed on a fire.

The brownish-fired ritual vessel with flaring mouth and square-sectioned rim are noteworthy (Pl. 59-62) [42].

Granary

A granary was built at the boundary of the inner yard of the temple and chamber №10 from the east (Pl. 12. Fig. 14, 15). It consisted of eight chambers (№№ 3, 4, 5, 5a, 6, 7, 8, 9). The walls of these chambers were built of mud-bricks (from the bottom). It had only one row of stones as a foundation; the stones were not laid along its entire length, they were put intermittently. The walls were 1.5 m wide. The outside and inside of all chambers of the granary were plastered with clay. The floor was paved with clay. The internal dimensions of chambers №3 and №9 are 5×2 m. They had an entrance door from the south. From chamber №3 to chamber №5, located to its north, access was possible through a narrow door, placed at the height of 1 m from the floor. Chamber №5 (internal dimensions: 6×2 m) was divided in the middle by a partition wall, which was 1 m high and 1.5 m wide (№5, 5a). As a result, two small chambers, almost pit-like ones, were shaped there. We suppose that these pits were containers for grain (so-called *kodi*). Chambers №7 and №8 represent similar containers. Burnt remains of grain (wheat, barley, rye) were found in them. If we calculate according to the volume of containers up to 12 tons of grain could be stored in this granary. Chambers №4 and №6 are square in plan (5×5 m) and both had fairly wide (1.8 m wide) doors in the southern wall. Grains were also scattered in these chambers (on the floor). Evidently, they were preserved here in clay vessels, fragments of which have been found in abundance. Apart from the large pitcher-shaped jars, fragments of red-fired and red-painted clay pottery (jugs, bowls, and pots) were found in the granary (Pl. 63-67).

Three-room structure (№№ 11, 12, 13)

A three-room structure (chambers №№ 11-13) was excavated to the west of the main building (Pl. 14; Fig. 16). It was built adjacent to the northern wall of the rampart; a 3.5 m wide corridor separated it from the temple. This three-room structure has no traces of a great fire; the walls are only slightly singed. The walls were built and plastered with clay. The floors in all three rooms had a clay floor, and only a part of the floor was made of wood in room №11. The entrance door of this construction was arranged from the east side, directly in front of the door of chamber №10. Door-openings were cut, leading from room №11 to rooms №12 and №13. In all door-openings the doorposts were cleaned. In the north-east corner of chamber №11, a Khovle-type oven was excavated. In the centre of the room, in front of the exit door of chamber №12, there stood a 0.55 m high two-stone mill. In front of the mill, from the east side, a semi-circular area for depositing flour was set up, which was plastered and encompassed by a low board. It is notable that one of the stones of the mill has a rougher surface. The surface of the second one is less rough. In the room, in the middle of the east wall, a pit for a column was cleaned, on the bottom of which a stone was placed. In room №13, a pithos was placed by the western wall, which damaged the wall of the lower layer during its arrangement. The lack of tiles on the floors of all the three rooms convinced us that this structure was covered with a flat roof.

Fragments of adobe plaster were discovered in chamber №11, on which the imprints of the stamps were preserved. Notable are the round imprint with the depiction of a rider, and the quadrangular one with the depiction of a man sitting on a chair. There were also found fragments of wall plastering with imprints of oval and triangular shapes, but no representations are visible on them [42].

Cellar

A wine-cellar was dug to the west of the three-room structure (Pl. 15; Fig. 17-20). Between the cellar and the three-room building there is a 2 m wide corridor. The cellar is built of adobe bricks. It is built onto the wall of the curtain, which is slightly curved, according to the relief. That is why the width of the eastern part of the cellar differs from that of the western one. The length of the structure is 21 m. The width is 7 m in the western part, and 3.9 m in the

eastern one. The western wall is shared with the mill. The impression is created that the eastern wall of the mill is built onto the wall of the cellar, but there is no noticeable seam between them. This wall is 1.5 m wide. The eastern wall is 1.1 m wide. The northern wall is annexed to the curtain. The entrance door is arranged in the southern wall, almost in the middle of it. It is 1.6 m wide. The entrance is rather wide and it should be so since pithoi should be brought inside. The cellar was embedded at the depth of 0.5 m in the ground. This is confirmed by the existence of two-stepped entrance. In the door opening, the remains of a wooden doorpost were found, which jut into the wall by 0.4-0.5 m on both sides. The diameter of doorpost was 0.25 m, as is visible from the empty space left in the mud-brick wall and the remains of rotten wood inside. There was one step set in front of the doorpost.

As for the walls of the cellar, the eastern and southern mud-brick ones were erected on a single-layer cobblestone foundation, which is not embedded in the ground, while the northern wall has a stone foundation (average height 0.5 m). The longitudinal dimensions of the mud-bricks are 41-44 cm, height - 12-12.5 cm. It is evident that the adobe bricks are set on an ash-containing mixture. Just like the walls of all the buildings of the temple complex, the walls of the cellar are plastered with clay. It seems that the cellar had a flat roof, since not a single fragment of tile was found there. The presence of a single thick layer of clay on the whole area of the cellar confirms this opinion, as well as the singeing of the walls 0.6-0.7 m high from the floor, at 2.2-2.5 m at some places. The mud-bricks and plaster were also half-burned. It appears that a fire erupted and the wooden ceiling of the cellar was burnt. When the supporting columns and ceiling beams were half burnt, they could no longer endure the weight of the roof and the roof collapsed completely, the floor was burnt and the lower part of the walls, as well. The flattened clay floor in the cellar is burnt. There were found ceiling beams scattered on the floor. It seems that the ceiling was roofed in the following way: longitudinally arranged beams of large diameter rested on wooden columns, while beams of smaller diameter were arranged transversely. These beams were covered with 0.5 m thick clay layer. The roof rested on four wooden pillars on the longitudinal axis. The pillars had stone supports.

The walls of the cellar are quite high (2-2.5 m);

no window is evidenced anywhere. The manner of building this cellar is almost identical to that of erecting big cellars attested in the ethnographic records.

As for the floor, it is made of beaten earth. There are quite a lot of grains mixed in its coating. The botanists attested the existence of cultivated dicotyledonous grains with a mixture of monocotyledonous ones. The mixing of grain into the coating of the floor seems to be of ritual-magical significance, likely ensuring that the cellar was fully stocked.

The cellar is arranged as follows: in the north-western corner a wine-press was erected, built of beams, measuring 2.75×2.75 m, i.e. the area of 7.5 m² (Fig. 17). The sides were tied with two beams placed on top of each other; the preserved diameter of the beams is 0.2 m. Thus, its capacity would be 1.5 m³. The manner of the construction of the wine-press is as follows: the beams are laid on the floor, surrounded by two-beam high walls, which are tied at the corners using the jamming-in method, the sides are tied with double beams, the space between which was filled with clay, to ensure the water-resistance quality. Everywhere on the floor, as well as on the walls, the places, where the beams join, are plastered with a mixture. The mixture is quite sturdy and grey. Such a filler for cracks in wooden pottery is well known in Georgian ethnography: it is prepared by rubbing together ash and unmelted beef tallow. This is the oldest winepress found in Georgia so far, which is accurately dated [42; 110].

In front of the winepress, there is a clay *taghara* (*isarna*) (a large clay bowl), decorated with red-paint chevrons. Its diameter is 0.9 m, while the height is 0.6 m. (Pl. 69₂; Fig. 17, 19, 55). According to the calculations, 250-300 litres of grape juice were poured into it. In the south-western corner of the cellar, in the vicinity of the winepress, along the western wall, there is a stone-built and clay-plastered platform. It is 0.6 m high, covering the area of 3.1×1.2 m. (Fig. 20). In Georgian ethnographic cellars, generally, the platforms are located next to the winepress, on which wicker baskets are placed, full of grapes brought from the vineyard. In the vicinity of the platform for wicker baskets (*godori*), on the southern wall of the cellar, a low altar is built, constructed of mud-bricks. It is square and plastered from every side. The dimensions of the altar are 1.6×1.6 m. Within it, there was found a clay disk (diameter - 0.6 m), on which a cross with equipollent arms is depicted (Fig. 20-21). A pile of pure ash was revealed under

this disk. Therefore, after the ritual was performed in the cellar, the remaining ashes have been covered and kept as a symbol of the sun. This underlines the relationship between fire and the sun once again. Right ahead of the cellar door, next to the north wall, there are two more altars built of mud-bricks and plastered with clay. They differ from one another by construction and appear to be used for different rituals (Pl. 16; Fig. 22). The dimensions of the left one are: length - 1.45 m, width - 0.45 m, height - 0.17 m. Three thick-walled hemispherical bowls of coarse clay with a quadrangular mouth are embedded in it (Fig. 63). All the three were filled up with pure ash. Next to this altar, towards the east, there is a second (third in total) one, within 1.3 m from it. The length of the altar is 1.3 m. It is 0.8 m wide and 0.4 m high. It is damaged and could not be completely restored. It seems that it consisted of two platforms. The left platform was right-angled. It was damaged by a beam that had fallen from the ceiling, and its surface is not preserved. The traces of a fire can be seen on the right platform. A goat's head was burnt in the fire. Four or five individuals are defined in the remains of the bones. The impression is shaped that they were not burnt simultaneously. Therefore, if this observation is correct, it appears that the ritual was performed several times.

48 pithoi embedded in the floor in five rows were excavated in the cellar. All of them are embedded in the ground up to their necks and are decorated with various ornaments (Pl. 15, 68; Fig. 18-19, 54): with a twisted and pseudo-twisted ornament, bands and chevrons painted with red paint, unfilled elongated triangles with their ends pointing downwards and their various combinations, twisted floral ornaments inserted between the bands, etc. The pithoi were all cracked and smashed. All are high-necked. We have filled up two pithoi: one of them could hold 480 litres of wine. Interestingly enough, this pitcher had the letter B (Beta) (Pl. 70₁; Fig. 55₁), scratched out on its mouth before firing. According to the order of the Greek alphabet, it is equal to the number "two". Therefore, two measuring jugs of liquid could fill this pithos. Thus, one measure equalled 240 litres. 700-720 litres went into the second pitcher. Therefore, three measures could go into this pithos. If we recall, that the Urartian stock *akaraks* was equal to 200-250 litres, then it turns out that the Beta refers to exactly two *akaraks*, while the other pithos contained three *akaraks*. If we calculate the volume of the pithos to

be an average of 600 litres, it turns out that the cellar had a total capacity of 28,200 litres of wine. If we take into account that at least two pitchers should remain empty to transfer the wine, then the maximum capacity of the cellar will be 27,000 litres. After that, it is easy to imagine the scale of the temple's economy.

In eight cases, a flat tile was identified next to the pithos; it seems that they used the pithos as lids. Fired clay can be seen on top of them. Therefore, these tiles were then plastered with clay. On two of them, the stamps are preserved. On one imprint, a lion is clearly visible (Pl. 95,; Fig. 74). The diameter of the stamp is 7 cm. It is evident that the pithoi were sealed by the keeper of the wine-cellar, as wherever we saw the tiles, all lay beside the pitchers, and none were laid on top [42].

It is worth noting that while cleaning the winepress, a large number of grape pips were found on its floor and also under the *khizi*², which the scientist and viticulturist R. Ramishvili studied, and established that of the varieties known today, it is closest to the Saperavi well spread in Kartli, although the pips are smaller in size. This fact gives him grounds to conclude that the crop was taken from unirrigated plots.

One more interesting discovery was made. In one of the pithoi in front of the winepress, an almost entire vine was found. It is attested in the ethnographical data that after a bad harvest, when the next year comes and the New Year congratulatory ritual is performed in the cellar, a large vine branch or a whole grapevine is cut in the vineyard and God is implored for a big harvest in the subsequent year. Together with the discovery of the ritual hearth, this ethnographic data give us grounds to suggest that a similar ritual was performed in the cellar [42].

94 items were found on the floor of the cellar. Among them were: 17 jugs, 18 pitcher-shaped jars, 8 bowls, 11 pots, and 37 pieces of different pottery (Pl. 69-73). A clay stopper for a wide-necked jug was found right there, with the impression of an isosceles triangle stamp. On the imprint of the stamp an animal depiction can be seen. It seems that not only pithoi were stamped, but other types of pottery, as well. Among the pottery finds of the cellar, of special interest is one vessel. It appears that this vessel represents a bull (it is hollow, of course). There were found a bull's head, with both the beginning of the

body and a part of the opening on the back (Pl. 68). The bull's head has large wide-spreading horns, relief eyes, slightly open mouth, and prick-ears. The vessel seems to have been painted red. Due to being in a fire, the colour seems to be darkened. It is white painted on the red background. The tips of the horns are white, with a wide white stripe around the eyes. There is a white lengthwise stripe between the eyes. The edges of the eyes are white. White speckles are scattered around the nose, giving the impression that it has stringed beads similar to those on the double-protome sculpture of a bull (column capital) found in the temple; it has a triangular mark on its forehead, as if the bull has a white spot on its head. The forehead mark is exactly the same as that of the ritual bread-roll representing the bull attested in the ethnographic records.

There are three altars in the cellar. Different rituals are performed on all the three, and all of them are related to fire. The stamp with a lion representation on the lid of one of the pithoi is also worth noting. On the altar burnt heads and horns of a goat kid are burnt (we should note that the goat is a constant animal companion of Dionysus, the Hellenised deity of vineyards, wine and generally fertility of the land, originating from Asia Minor. When Dionysus was kidnapped by pirates, he turned into a lion. In the myth of Dionysus, it is said that when he found a vine branch, he replanted it into a lion's bone. Thus, the vine, according to this myth, has a close connection with the lion). G. Tskitishvili notes that in Georgia, during vintage, a lamb is usually slaughtered. Taking all this into account, we have reliable foundations to assume the existence of a cult of this deity or of its local prototype, at least in Eastern Georgia at that time. The Georgian cellar has reserved the function of a holy place up to now. In our country, it was possible to have a wedding in a cellar until now [42].

The cellar had a corridor to the south, with an entrance door cut into the southern wall, 0.8 m to the west of the three-room structure. The size of the door is 1.5 m. The length of the corridor is 24.5 m, from the three-room building up to the western wall of the cellar. However, the fact is that this corridor tapered in the western part: it was 5 m wide in the eastern end, while in the western one was only 3.5 m wide (Pl. 6). The southern wall and floor of the corridor rises slowly westwards. The difference between

2 Khizi - a mixture of tallow and ash, with which wooden vessels were coated.

the far eastern and western markings of the floor is 2 m. There is a similar difference in the markings of the stones at the foundation of the southern wall. The wall is built of mud-bricks and is plastered on both sides. The plastering of this wall and the cellar wall merge very well with the flatness of the floor. In the corridor to the west of the cellar doors, along the wall, four heaps of grape pips were found, each weighing at least 1-1.5 kg. After collecting these piles, impressions of circular wicker-work were observed on the daubing of the floor. From this, we conclude that there were four wicker baskets full of grapes lined up along the wall which were burned in a fire. Therefore, the temple complex seems to be burned in autumn, at the time when the grapes were brought into the cellar and pressed.

Chamber with hand grinders

A grinding room was excavated to the west of the cellar (Pl. 17-18; Fig. 23-25), chamber №16, which shared a wall with the cellar eastwards, and with chamber №15 westwards, while the northern wall was attached to the curtain. Its inner dimensions are 8.5×8 m. The width of the walls is a little more than 1 m. The chamber is built of adobe, the floor is paved with clay. A 1.3 m wide door is cut into the southern wall. There was a mud-brick desk along the whole length of the western wall of the chamber, on top of which hand grinders were arranged almost in a row (two were missing, lying on the floor). On the right side of each hand-grinder, there were recesses set like bowls in the mud-brick desk. In front of the desk, along its entire length, one entire flour grinder is arranged, made of adobe. It was walled off the room by a 10-15 cm high board. The remains of a similarly arranged flour grinder could be noted along the southern and eastern walls. Supposedly there should have been 30-32 hand grinders in total in this chamber. Hand grinders were placed slightly tilting towards the grinder in such a way that the flour could be poured in freely. The bowl-like depressions next to the hand grinders were probably intended for wheat. A miller would take out wheat from there and put it onto the hand grinder. However, only a small amount of wheat would have fit in here, approximately 2-3 handfuls. Hand grinders are arranged along the wall in such a way that the miller has only one exit in the room. This was done in such a way that for whoever sat in the northwest corner, if

he wanted to go out, he had to stop everyone since otherwise he would not have been able to come out. There were large fragments of a clay vessel in front of the grinder. The fragments belonged to a pitcher-shaped jar (presumably). Burnt wheat was found in it. It appears that the common provision was kept in this vessel, and someone used to throw handfuls of wheat into the bowl when provision was expired.

The arrangement of the desk and the presence of 30 hand-mills in one chamber indicate to the existence of a person supervising the works undertaken in the "mill" [42].

In the chamber, a bronze stamp with a triangular loop was found, on which a dog-like animal and two birds are depicted (Pl. 95₂; Fig. 75₁) [16].

Chamber №15

Another chamber, №15, is attached to the grinding room from the west. It seems to be a dwelling compartment (Pl. 18-19). It is of trapezoidal shape. Its length (from north to south) is equivalent to 8.3 m. It is 4.8 m wide along the northern wall, while along the southern wall it is 3.4 m wide. The floor is made of beaten earth. The walls are built of mud-bricks and plastered with clay. The western and northern walls of this chamber are attached directly to the curtains, and the eastern wall is shared with the mill. A door opening is in the southern wall. It is 1.45 m wide. A single row of cobblestones is laid as a foundation for the mud-brick walls.

A wooden column was identified next to the north wall of the chamber. A second one was found directly ahead of it, next to the south wall. Two more columns were found in the southern part of the western wall. If we calculate the distance between the columns (approx. 1.5 m), then there should be a total of 4 pillars next to the western wall, dividing the room into five equal parts along its longitudinal line. A base of one column was found next to the east wall. A stone, measuring 0.3×0.3 m, was cleaned on the longitudinal axis of the room. It seems that there was a main rafter in the middle, too.

The location of the charred posts made it possible to restore the structure of the roof. It appears that the duty of pulling on the grafters was carried out by a longitudinal coupled beam and the beams resting on the pillars of the longitudinal walls. Transverse rafters were then arranged on the beams, which thus formed the ceiling. The arrangement of pillars and

rafters does not allow us to define this construction as flat-earth roof; no tiles seem to be used. Thus, chamber №15 had a flat roof, too.

In the north-eastern corner of this chamber a Khovle-type oven was placed, almost completely demolished by burrows of a badger or a fox. Preserved are: an ash-bin, a bread baker; on the wall of the room an imprint of an oven. There is a flat stone in front of the oven, evidently for sitting down on. A flat tile lay nearby on the floor. It was probably used to cover the mouth of the oven to keep warmth.

Next to the north-western corner, a two-stone grinder is attached to the northern wall at a distance of 0.7 m from the western one (Fig. 26₁).

The stones are piled on the desk made of mud-bricks. The stone in the north was placed 0.7 m high, and the stone next to it, in the south, was 10 cm lower. In front of them, the mill was made with mud-bricks. This grinder is analogous of the one found in the three-room structure.

At the western wall, exactly in the middle, a low "family" sacrificial altar was discovered. It is quadrangular (1.75×1.75 m) and raised by 0.15 m from the floor. In the middle it has a pit with rounded corners (0.75×0.5 m), which was full of the charcoal of thin twigs and ash. The back of the 0.2 m wide altar runs along the wall.

* * *

About three metres to the south of chamber №15, a pit (diameter 7 m) was discovered in squares 612, 613, 614 of sector XXI and 12, 13, 14 of sector XXVI (Pl. 6, 8). It cuts through all the lower cultural layers and is sunk into the soil. The pit was cleared to the depth of 9 m. We could not go further down due to technical defences. The walls of the pit were reinforced with large cobblestones, and the pit was filled with a mud-brick rubble and fragments of tiles. It appears that the pit was filled up in the result of the ruin of the rampart of the temple complex and the mud-brick walls of the buildings.

The function of the pit is unclear. It should be noted that at some archaeological sites of Georgia dated to the Classical period (Uplistsikhe, Vani), even deeper pits were attested cut into the rocky ground. Their practical significance is hard to be defined. It is possible that these pits are of some ritual purpose, related to chthonic cults.

Bakery

In squares 40, 41 of sector XXVI, a fragment of the bakery was excavated, which was damaged by the upper layer. In this chamber, along the eastern wall, 5 ovens were cleaned (Pl. 8; Fig. 26₂). One of them had a small quadrangular "window" at the bottom, it seems that all the ovens had such a "window", but they have not been preserved. The "window" represented an air vent, to create traction. The ovens are double-walled. Two of them are joined together; the space between them is filled with earth and is plastered with clay from the outside (a diameter of 0.5-0.6 m). By this method, the walls of the ovens are thickened in order to better retain heat.

These are the oldest confirmed ovens on the territory of Georgia. The oven is considered an Ancient Eastern find. It was also widespread in Urartu and in Georgia's neighbour at the time of Tsikhiagora, Iran.

The discovery of five ovens in one chamber must mean the baking of bread on mass, probably to entertain the worshipers coming to the temple. The discovery of 32 hand grinders, where 32 millers worked simultaneously, should also indicate the same fact. Moreover, as we have already seen, the residential buildings, which were found in the complex, were confirmed to have their own mills and bakeries [42].

Chamber №14 (refectory)

Another chamber (№14) was excavated next to the bakery, which is located in squares 93, 94, 95, 118, 119, and 120. This chamber has provisionally been given the name of the refectory. Room №14 is oriented from the north towards the south. It is slightly declined to the north-east. The walls, apart from the southern one, were built of cobblestones at a height of 0.5 m (at least what was left of it) and then of mud-bricks. In the foundation built of cobblestone, reinforcing bars were placed at a distance of 1 m, and in height - at a distance of 0.35-0.4 m. One interesting detail was observed at the level of the foundation - along the western wall, beams are stacked on both sides. They are connected to each other with cross-bars. Squares are tied up from beams in this way. These squares are filled up with stones. In three cases, burnt sheep bones were found on the beams of the foundation. In one place, the shin and ankle bones, and in two places - there are parts of the ribs. In all three cases, the bones lay on the beams, and they were burned together with them. Is this the bless-

ing of the foundation carried out with the parts of the sacrificial animal? This is possible. The floor of the building is made of beaten clay. The charcoal of short beams lay in front of the door opening. This should be the remains of the carved door frame. Here, on the floor a shattered beam was revealed, which was embedded by almost 1.5 m into the western wall of the door opening and up to 1 metre into the eastern one. We think that this is the doorpost. Near the middle of the room, right in front of the door, a rather tall (25 cm High) quadrangular stone was placed on the floor. The base of the pillar was reinforced with two stones embedded into the floor right next to it. Near the centre of the room, a pithos was buried in the floor up to its shoulders. This chamber appears to have a front door. Its floor passed through the door opening. In front of the door the floor was paved and flattened as in the room itself. Such a paved and flattened floor stretched along the building for 1 m to the south. The slope of the hill nearby was found to have collapsed with the rest of the structure (Pl. 20).

Tiles

The temple, the granary, the bakery and the refectory were covered with curved- and flat tiles painted red. All the other structures had flat roofs. As for the tiles, Greek letters were stamped on them. Letters were identified on both flat and curved tiles (Pl. 97^{2-4'} 45^{2-9'}; Fig. 66, 67). Letters were noted on 55 flat tiles and 20 on cover-tiles. This is natural, since letters representing numbers in tens and hundreds have been identified. It seems that every 10th, 20th, 100th tiles, and so on tiles were marked. The presence of two letter marks on one of the fragments confirms this fact. It was first marked by O, and then - by ξ. An omicron is deleted from the wet clay before the tile dried; it seems that an ξ was applied later. As is known, the numerical value of omicron is 70 and that of 'x' is 60. This discovery confirmed our opinion that the letters are used for a numerical value: it seems that the craftsman had made a mistake and then corrected it. It could be supposed that the craftsman was obliged to count and credit tiles made by him, since someone inspected him. Other sets of signs have also been attested on the tiles. These are indentations made by the insertion of thin sticks and fingers, with 1, 2 or 3 notches. It appears that, in this case, the craftsman who made the tiles did not know how to use letters or their numerical values. It seems that some artisans

were acquainted with Greek letters, and even had an idea about their numerical value. This fact is an indicator of the high cultural development of Iberia of that time. At the same time, it is an indicator of the close cultural relations of our society with the Greek world in Asia Minor [44].

Terrace and large yard

The "refectory" stood on a platform tamped down with clay, which forms a terrace. On the area surrounding the eastern wall of the refectory, a pile of burnt bones and fragments of tiles were cleaned (covering an area of 20 square metres). This confirmed the fact that this level (from point 0, 1.3 m above the floor of the temple) corresponded to that of the yard at the time of the refectory (Pl. 22). On the tiles scattered here, Greek letters were identified - omicron and sigma. Here a mortar was found, beautifully carved of lime-stone (Pl. 75^{26'}; Fig. 60). The terrace is 0.9 m higher than the level of the yard of the temple complex and is separated from it by a mud-brick wall, the width of which is 1.1 m, length - 21 m, preserved height - 0.9 m. It is plastered from the yard's side (Pl. 6). There is an exit opening from the yard onto the terrace in the middle of the wall (95th square). It is 1 m wide. Three steps (each 0.25-0.3 m high and wide) were recorded. In the opening, remains of a wooden door-post were found, which juts into the wall by 0.3 m on both sides. The fact that the diameter of the door post is 0.3 m is evidenced by the space left in the mud-brick wall and the remains of decayed wood inside. If we take into account the volume of the ruins of the wall, it can be supposed that this wall not only separated the terraces, but also had some height. The function of this wall was probably to separate the temple from the cellar, the mill, the bakery and the refectory, so that household activities and cult services would not be mixed, and a worshipper would stay alone with the deity.

The temple complex has a large trapezoidal yard. It covers an area of 400 sq. m. It is located to the west of the temple (Pl. 6). From the east, the yard is bordered by the defensive walls of the temple, and it was connected to the temple's inner yard by a door. To the north, it continues almost to the wall of the three-room structure. To the west, it is bounded by a wall, which divides it from the terrace, where the "refectory" is located; it is connected to the terrace by means of a staircase, which is located in the opening

of the wall. From the south, the yard was bordered, seemingly, by the defensive wall, which is partially lowered on the slope of the hill. The floor of the yard was paved with clay. The floor was blackened, apparently as a result of the fire that destroyed the temple. Burnt wooden beams were found on a rather large area (10×10 m) in the yard. Their diameter is 0.2-0.25 m, and the length of some among them reaches 5-7 m. The wooden beams lay so compactly on the floor that it gives the impression as if they were part of some large wooden construction that stood on the south wall of the fortress and collapsed into the yard during the fire (Pl. 22). A few pottery fragments were found on the entire area of the yard (Pl. 74, 75).

* * *

The third level of the Classical period of Tsikhiagora reflects the time of the existence and destruction of the temple complex. This very layer holds four more construction levels, which were revealed in the result of the excavation of the "refectory" and the terrace (Pl. 23-24; Fig. 26, 28-29).

At the level of the refectory floor, three pithoi cut open at the belly area were cleaned. These pithoi are from the bottom layer, and they were demolished and cut open during the construction of the refectory (Pl. 21). Therefore, these pithoi are from level IV. After the removal of the foundations of the refectory, the remains of walls were revealed immediately under it, repeating the plan of the refectory at first sight. But actually we are dealing with completely different levels. If we start in succession, the following picture is shaped: under the western wall of the refectory a two-layered wall built of a mixture of rubble and cobblestone was revealed. Its direction coincides with the inner face of the building. Its core is filled with clay. This wall (level IV) is 4.5 m long and 1.3 m wide. It itself cuts an older wall of level V wall, which is of similar build. It coincides with the north wall of the refectory. These two walls are of different construction levels. It seems that at their conjunction, the mentioned level V wall was also cut by the pithos that was placed into the northern wall of the refectory. This wall of level V has an annexe from the north (square 68). They are organically combined in such a way that their contemporaneity cannot be doubt. It gives the impression of a severed wall. A level V wall running through squares 67 and 68 seals the corner exactly at the point where the northeast corner of

the refectory is sealed. The walls of level V are mainly built of cobblestone, occasionally interspersed with white limestone blocks.

In square 92, directly under the level V wall, a wall (level VI) of a different thickness appeared, built in a different manner and with a different material. It is narrow compared to the other walls (those located above). It is 0.70 m wide, and it is mainly built of white limestone. In square 117 it turned to the west, almost at the place where the south-western corner of the refectory was located. The eastern wall of level VI in square 92 has an annexe (0.55×0.55 m). It would be more accurate to consider it an altar placed at the wall. These are like the ones revealed in the cellar. The four levels from III to VI are built so close to one another that there is a total of 25-27 cm difference in height between them. Fragments of another building (level VII) were found in square 91. It is at a depth of 0.5 m below level VI. The wall of level VII is built of cobblestone on a mud mixture. It is relatively thin (0.6 m) and the manner of construction is completely different. A similar wall fragment was found on the western edge of the same square. It seems that this is a fragment of two walls of one and the same building.

As for the "refectory" area, it turned out to be impossible to distinguish the floors of levels V and VI (the levels are divided only by the interaction between the remains of the walls). This is why we will characterise the entire material together. Here, too, there is mostly kitchen-ware. A grey-fired shard of a bowl with narrowed mouth, and fragments of a straw-coloured fired phial and red-painted pottery can be distinguished (Pl. 76). The part of the floor of the level VI of the building that adjoined the eastern wall was well documented. More specifically, we mean the section that was located to the south of the altar, that was directly next to it. From the material, a flaxen-fired vessel stands out; there are also black and brown-fired ones. Almost all of them have evident traces of fire. In the south-eastern corner of this "building" they were found in their greatest number, again of the same material, in shape and colour. So, in a short chronological section, there is a high density of construction levels.

In the eastern part of the cellar, neighbouring to the three-room building, in squares 620-621 of sector XXI, the same circumstances were revealed as under the refectory, when descending to the lower levels. The two levels are directly on top of one another.

Both of them are cut in by the cellar. Under the cellar a rather large building stood, built of cobblestones. The walls of this building were 0.8-0.9 m thick. The southern wall of this building also rests on another similar wall, but they do not coincide completely. The building stone is also different, being more massive (level V). The level VI stone is thinner. This may be caused by the scale of the buildings. Both these levels were cut into by the builders of the cellar. The floor of the cellar was laid out 20 centimetres lower (Pl. 8). Almost no material was encountered during the excavation of these levels, except of fragments of a few red-clay pitcher-shaped jars.

As we can see, the lower three levels of the temple complex are very closely attached, both physically and chronologically.

To the north of the terrace, in squares 16-20, a 4 m wide corridor was discovered. It is separated from the front corridor and terrace of the cellar with mud-brick walls. This corridor is connected to the terrace through an opening (square 45), and a large yard in square 21 (Pl. 25). The floor of the corridor is paved with clay and rises from east to the west. After excavating the area under the refectory and the southern part of the terrace (squares 66-68, 91-93, 117-119, 144) five more construction horizons were revealed, represented by the foundations of walls built of cobblestone or crushed stone, overlapping one another (Pl. 26; Fig. 29-30). Thus, the layer of the Hellenistic period is represented by eight construction horizons, six of which - III-VIII - are connected to the temple complex. Construction horizon III (Pl.) reflects a destruction of the temple complex. As for the lower horizons, traces of the intensive construction works taking place in the western part of the hill during the existence of the temple are evident (Pl. 25).

The excavations carried on the terrace allow establishing the internal stratigraphy. That is why the materials will be analysed according to construction horizons or levels. The material of level III is presented on the floor of the corridor, in squares 16, 17, 18 (Pl. 25). It is composed of pottery (Pl. 77₁₋₅), which is thin-walled, fired pink, red-painted (Pl. 77₂), painted (Pl. 77₃) and with white lines on a grey background (Pl. 77₄). Tile fragments have also been found there.

Household pits dug into the terrace should belong to the same level (Pl. 26): square 94, pit №1 (Pl. 78₈₋₁₀), pit №2 (Pl. 78₁₋₅), square 95, pit №3 (Pl. 78_{6,7}), and square 70, pit №4 (Pl. 77₆). Black-polished (Pl. 77₆, 78_{1,3}), pink-fired (Pl. 78_{2,4,7}), red-painted (Pl. 78_{5,6,10})

pottery, and pottery decorated with white bands (Pl. 78₈) were found in the pits. A pithos was excavated in square 69, cut into the wall of level IV. Fragments of several pieces of pottery were found in the pithos (Pl. 79), among which there are: a pink-fired, pile surfaced, red-painted pitcher-shaped jar (Pl. 79₁), a black-fired, rough-surfaced pot made of coarse-grained clay (Pl. 79_{2,3}), a thin-walled, brown-polished pot (Pl. 79₄), and fragments of a thin-walled black-polished vessel, with marks and polished ornaments (Pl. 79₅₋₇).

Level IV was revealed under the floor of the corridor in the course of excavations of the northern part of the terrace. It is represented by the remains of a large building (squares 18, 19, 20, 43, 44), built of mud-bricks, on a foundation of cobblestones. The walls are 80 cm wide. The floor of rammed clay was burnt and covered with a thin layer of ashes. There must have been a second chamber on the west side. A fragment of the floor was preserved. Stratigraphically, this structure should be contemporary with the buttressed, burnt structure under the "refectory" (Pl. 23), excavated earlier. A large amount of material was found in the filling of level IV, the thickness of which reached 20-30 cm. Numerous fragments of pithoi were attested in squares 17 and 18, among which are pink-fired sherds, with smooth surface, often decorated with a relief ornament and painted red (Pl. 83_{3,5-7}). A rider is depicted on one of the fragments (Pl. 83₅). We have also found a black-polished bowl here (Pl. 83₁). Attention is drawn to the fragments of two thin-walled pieces of pottery, fired pink. One of them is red-painted, with white dots added on top of it (Pl. 83₂), while the other is brown-engobed, and painted white (Pl. 83₄). In square 43 there were found fragments of two pitcher-shaped jars, pink-fired, with a smooth surface, with relief belts, painted red (Pl. 84; Fig. 60-62).

Directly on the floor of the structure, in the ash layer fragments of high-quality pottery covered with red engobe (Pl. 85₁₋₃), those of pink-fired, red-painted pottery (Pl. 85₅₋₇), and a black-polished furnace fragment were discovered (Pl. 85₄) [20; 99].

Of interest is a funnel-shaped pit, dug in square 94 from the fourth construction level (dm of mouth - 1.2 m, dm of base - 1.55 m, depth - 1.5 m). The pit was filled with sherds of almost forty vessels. Attention is drawn by fragments of a big pitcher-shaped jar, which was pink-fired, with a red-painted frieze of horses (Pl. 80; Fig. 57-58). Of interest are also similar

pitcher-shaped jars of various sizes, decorated with geometric ornaments, red-painted, and with relief impressions. There were also found a pitcher-shaped jar that was decorated with relief impressions, four-handled pithos, fragments of brown engobed and white painted thin-walled pottery and thin-walled black-polished pottery, decorated with relief and polished ornamentation (Pl. 81-82). In the very same pit, a copper nail and iron objects were found: a bracelet and a pointed round cross-sectioned rod.

In square 70 a small section of level V was excavated. There were found a complete tile with a sign on it, as well as a red painted pottery sherd.

“Gate” and big yard

Important results were evidenced during the excavations of the southern slope of the hill. Remains of the defensive system of the temple and the entrance were found.

In squares 141-169, remains of a 2 m-wide defensive wall, built of mud-bricks on a cobblestone foundation were recorded. The wall facing was composed of two rows of big-sized cobblestones; the area in-between was filled with broken rubble. The outer southern side of the wall has collapsed on the slope. The wall is attached to a tower in squares 169, 170, 195 (Pl. 26; Fig. 31₂, 37-38). The tower, measuring 6.5×6.5 m, is erected on a stone foundation. The facing of the foundations is built of crushed stones and it is filled up with big-sized cobblestones. On the foundations adobe brick masonry was erected. The walls were preserved at the height of 1.2 m. It had a pile of mud-bricks from above, and it is preserved at a height of 1.2 m. The tower is completely burnt and turned into a pile of bricks. The tower is badly damaged; its south-western part has collapsed. The northern and eastern walls are relatively well-preserved. The eastern wall is specially plastered. The eastern wall of the tower is the inner wall of the chamber at the same time, located to the east of the tower.

A chamber (8×4 m) was revealed in squares 171, 195, 196 (Pl. 26-27). Its floor is 1 m below of the yard. That is why the northern wall of the chamber is cut into the ground like a terrace. The entire chamber is filled up with burnt mud-bricks. On the north side of the chamber, at the level of the yard, there were found many remains of burnt wooden beams and iron nails. Obviously, some kind of wooden construction was connected to this structure.

The western part of the chamber was cleaned. A staircase was revealed, which climbs from the clay floor of the chamber up to the big yard (Pl. 26-27; Fig. 38-29). The length of the stairs is 3 m, the width - 2.1 m. There are 12 steps in total. Each step is 25-30 cm wide and 8-10 cm high. The steps are made of wooden half-beams, placed flat side up on clay foundations; the half-beams are clay plastered, as well. At the head of the stairs, 15 cm below the level of the yard, there is a specially compacted area of 2.1×1.2 m. In the middle part of the staircase, in the wall of the tower, a niche has been arranged. It is 70 cm wide and 35 cm high. A furnace was noted along with it (Pl. 89₃; Fig. 64). On the steps fragments of wall daubing with traces of stamp impressions were revealed (Fig. 44₂).

A terracotta bird figurine was found in the ruins of the burnt mud-brick tower itself (Pl. 89₂; Fig. 76₃). It is incomplete, as it has no head, the figurine is fired pink and painted with red paint (Pl. 8₂; Fig. 65₁). In these ruins, a red painted hemispherical bowl was found.

The tower and the chamber with stairs seem to be burnt earlier than the entire temple complex. The terrace wall, which borders the large yard from the west, did not show any traces of fire, and it was built directly onto the burnt mud-bricks of the tower in square 170.

The wall of the cobblestone curtain in squares 141-169 seems to be of a later period, too. It is built onto the tower. It is, in fact, cut deeply into the layers. This fact is evidenced by the materials found with it, belonging to the pre-Hellenistic layer. However, in this part of the wall, cobblestone is used for the foundations of the fortification. In all other cases, crushed cliff rock is used for both the curtain and the foundations of the towers, while for the filling cobblestone is preferred. We think that this moment also indicates to their chronological difference. The stratigraphical study also convinces us that the tower existed earlier and was burnt before the wall of this curtain was built onto it.

It seems that at some stage of the existence of the temple complex, the southern part of its fortifications was burnt and collapsed partially. The stairwell was not restored, while the burnt tower was included into a new system, in both the internal planning (the creation of a terrace) and new defensive system (Pl. 25).

In the process of the excavations, it was revealed that the tower represents the western part of a large

structure, which is rectangular in shape. Its preserved dimensions are 14 m from east to west, 8 m from north to south. The southern wall of the building collapsed onto the slope. The walls of the structure are stretched out 5 m further compared to the curtain (Pl. 27-28, 100).

The width of the walls of the building is 2.8 m. It is built of mud-bricks, on a stone foundation. The facing of foundations is built of crushed stones and is filled up with large cobblestones. It had a pile of mud-bricks on top. In the western part, it has been preserved at a height of 1.2 m. The building was completely burnt. The mud-bricks had turned into adobe bricks. The inner chamber of the building was filled with burnt mud-bricks. The chamber measured 8×4 m. Its floor is plastered with clay. The western part of the chamber is partitioned with a 0.8 m thick mud-brick wall, which creates a separate room (2.5×3.5 m). The partition wall is adhered to the main wall and is then plastered.

In the north-eastern corner of the chamber, two shelf-like elevations were attested, which were attached to the walls. Near the northern wall the elevation was 1 m long, 0.3 m high, and 0.15 m wide. At the eastern wall - 1.8 m long, 0.3 m high and 0.2 m wide.

The eastern wall of the structure and the eastern part of the northern wall were basically ruined, as most of the stones have been removed from the foundations. After the removal of the mass of burned mud-bricks, the remains of the foundations were revealed, built of large slabs; cobblestones were used for filling. Wooden posts were also imbedded into the construction of the wall (Fig. 41).

The discovered drainage system is of interest. In the southern part of the large yard of the temple complex (square 122) a pit was cut. To the south of the pit, in the direction of the entrance, a groove was cut at a depth of 0.4 m from the floor of the yard. The walls of the groove are laid with stones. This groove, plastered with clay, goes onto the head of the stairs of the entrance building arranged on the square and under the stairs, and it is covered with pantiles in this section. This groove is then cut into the floor of the building, turns towards the south-east and passes through the east wall (Pl. 27-28; Fig. 32, 40). The groove is plastered with clay; its size is 15×15 cm. On the floor of the chamber, this groove runs through the middle of a wider depression, the width of which is 0.3-0.5 m, and the depth - 10 cm. It is possible

that it was roofed with wooden planks, since a large amount of charcoal was found in it. It is worth noting that the floor of the chamber is sloped to the south-east, as does the depression of the groove.

It seems that we are dealing with a rainwater drainage system. The large yard of the temple complex is plastered with clay and is surrounded by walls built of mud-bricks. The pit serves as a collector, and the groove was used as a water outlet.

Most of the ceramics found in the chamber are discoloured from the fire, some are deformed, especially the large-sized pottery. Pottery (Pl. 86-87) is mainly pink-fired, with relief impressions on the neck (Pl. 86₁), which were engobed red (Pl. 86₃), and painted red (Pl. 87_{2,10,11}), and fragments of thin-walled, brown engobed small pottery were found (Pl. 87₄). Additionally, there were fragments of black glossy jugs (Pl. 86_{8,9}) and a fragment of a pot with a rough surface fired black (Pl. 86₂).[20; 99].

Fragments of zoomorphic pottery, brown engobed and ornamented with white dots, attract special attention. Fragments of pottery were scattered across the stairs and on the floor of the chamber. The front, chest and back parts were restored, along with the hind legs and tail, which were also ornamented in the same way (Pl. 89₁). It is interesting that the head of this zoomorphic vessel turned out to be the bull's head, which was found during the excavation of the Tsikhiagora cellar in 1985 (Pl. 90. Fig. 77). The length of the vessel is 50 cm, height - 30 cm.

A big-sized structure (14×8 m), which should represent the entrance "gate" to the temple complex, and the walls of the defenses related to it were revealed (Pl. 27). The problem of entering this building from the outside remained unclear. A whole array of signs made us to think that it should be from the east. This is why an area of 10×7 m was excavated to the east of the building, at a depth of 0.5-2.5 m. The excavations were carried out in squares 198-199, 223-224. A curtain wall built from mud-bricks was revealed, which was preserved at a height of 2 m, with its cladding (Pl. 28. Fig. 42). To the east of the building, following the curtain wall, a 4 m wide road, flattened well with clay, was observed, which descends towards the east, widens and seems to turn to the south-east (Pl. 100; Fig. 42-43). On the section of the road, which is directly connected to the building, many burnt wooden logs and plasters were found, among which we found large heavily corroded iron implements.

On the road, some pottery was found in situ, including a black-polished three-lipped jug (Pl. 88; Fig. 65) and a yellowish-pinkish fired ceramic, which in some cases is painted with red paint (Pl. 88) [for the typology, see 83; 26].

The excavations confirmed that the uphill road to the Hellenistic temple complex followed the south-eastern slope of the hill and led to the gate, whose inner chamber is connected to the large yard of the temple by some stairs (Pl. 28; 100).

In the period of destruction of the Hellenistic temple complex, the yard was tamped with clay. After removing this floor, a second level of the yard was revealed, which was partially paved and most of it was covered with a layer of 15-25 cm thick fine gravel. Remains of the drainage system were discovered at this level (Fig. 32).

After the removal of the gravel layer, a third level of the yard was found. It was revealed that the original level of the yard was laid with paving stones and coarse gravel. The paving is not complete, squares 122, 123, - a 3.5 m wide and 5.5 m long paving seem to lead towards the western door of the temple. Squares 97, 98, are included in the unexcavated area and its shape is yet unclear. The rest of the area is levelled with thick gravel (Pl. 28, 101; Fig. 33); it was filled with clay only in square 148. The paving is made of flat shards and cobblestone. The water drainage groove (squares 97, 98) is also arranged with flat stones, which are directed towards the pit. This last performed the function of a collector. This drainage channel is arranged on the third level floor, but it also functions in the second level of the yard at the same time. The remains of a groove found in square 121 should belong to the third level. It was annulled and, during the functioning of the second level was replaced with a groove arranged of cobblestones in square 122 (Pl. 101; Fig. 33-36).

The excavations that were carried out have revealed that, during the time of the existence of the Hellenistic temple complex, its yard was altered at least three times, and its dimensions, planning and arrangement methods were always changing. However, these changes were carried out according to a unified plan, as evidenced by the functioning of the same drainage system during the existence of all three levels.

EARLY CLASSICAL/ACHAEMENID PERIOD

The Achaemenid layer was originally discovered in the eastern part of the hill, in the area in front of the granary, where the remains of the foundations of a large building were evidenced [40, p. 169]. The layer was very damaged, although it became possible to distinguish three construction levels.

A layer of the Achaemenid period was also found under level VIII of the Hellenistic layer on the territory of the "refectory" included in the temple complex [89].

In 1986-88, in the south-western part of the hill, in sector XXVI (squares 90-92, 115-116) a paving (4.5 m wide, 9 m long) made of large flat cobblestones was found, in the WO direction, entering the unexcavated area to the east (Pl. 101-102). The paving was separated from the Hellenistic layer by a 30-50 cm thick layer of black earth. There was a depression in the paving (square 90), also paved with stones, in which pottery sherds and a bronze triangular arrowhead were found (Pl. 118), a second similar arrowhead was found on the paving. The layer related to the paving was preserved fragmentarily in squares 42, 67, 92, 115, in the form of ash layers, and it was included in the unexcavated area. More than twenty pits of agricultural or cult significance belonged to it (Pl. 102). Some of the pits, №№1 and 7 for example, were cut from the stratigraphically higher level than that of the paving.

The material of the mentioned layer was found in squares 142, 143 where the wall of the Hellenistic fortress is cut into the layer of the Achaemenid period (Pl. 101).

In 2000, during the study of a large yard of the temple, when the 3 levels of the yard of the temple period were revealed together with its drainage system (squares 147-148), a part of the chamber belonging to the Achaemenid layer was excavated (Pl. 101; Fig. 79, 80). It is 30 cm below the level of the temple yard, and the yard's paving partially overlaps it. It was recorded that the eastern wall of the chamber had a length of 4 m (width 90 cm). The rest is included into the unexcavated area. A large pile of pottery sherds was evidenced in situ on the floor of the chamber (Pl. 107, 109; Fig. 81, 82).

Analysis of the material found in the Achaemenid layer

The pottery of the Achaemenid layer is represented by two typological and technological groups. The first group includes the pottery made of coarse-grained clay on a potter's wheel or hand-made, and have a dark grey (Pl. 103₅, 105₂₋₄, 108₄, 109_{15,16}), grey-blackish, (Pl. 104₅, 110₅, 112₁₅, 115₃, 118₁) grey (Pl. 108₅, 109₁₃, 110₁₁, 112₁₀, 115₇) or dark brown (Pl. 104₃) firing. Most of the pottery in this group is thick-walled, unevenly fired, decorated with polished lines (Pl. 109₁₂, 114₃), incised ornament (Pl. 103₇, 110₅, 118₁) and bands of relief ornament (Pl. 109₁₃, 112₁₀, 115₈). The pottery of the second group is made of fine clay, fired in a reddish, light flaxen or brownish colour. All of them are well, evenly baked, made on wheel, and thin-walled. Without an exception, their surfaces are well fabricated. In the majority of cases, it is polished and covered with a thick layer of red paint (Fig. 83, 85). This is a new technological method for pottery produced in Kartli.

Pottery made with new technology is also distinguished by some new, non-traditional shapes. These are: moulded and narrow-mouth bowls, spouted jugs, "teapots", pitchers decorated with high-relief bands, pseudo-cigar-like vessels, etc.

The material of the Achaemenid layer is almost uniform. All levels include pottery from both groups, which indicates their chronological proximity.

In the layer of the Achaemenid period pottery of various function are attested: household and kitchenware, tableware, and ritual pottery [21].

The household pottery is represented by pitchers, pitcher-shaped jars and jars.

Two types are identified among **pithoi**. Pithoi of type I have rounded rim, short neck; they are made of coarse-grained, mixed clay. They are thick-walled. One piece of such pottery was found. It has a red shard, but that should be the result of a secondary burn (Pl. 110₁; Fig. 81₁).

Type II pithoi have a high neck with a straight or slightly rounded edging. All of them are made of well-sedimented clay and have a light-coloured fabric. This type of pottery is characterised by a high relief band below the neck (Pl. 105_{9,11}, 107₁₋₃, 116₁; Fig. 81₂, 82). One of them (Pl. 107₂) has a body decorated with polished lines, the other one has a Λ-like sign on its edge (Pl. 107₃), a similar sign is also found on

the handle of the jug found together with this pithos (Pl. 109₆).

Close parallels to both types of pithoi from Tsikhiagora were found in horizons III [23, Pl. IV, 523s, 555 s, 565 s, 565₁-s] and II [23, Pl. LVII, 587 s, 1079 s, 1079a-s, 1080-s, 1085 s, 840 s, 2185 s] of the settlement of Khovle.

Type II pithoi were found at the Nakhidrebi Chali settlement [13, p. 70-71, Pl. XXXVIII₅₋₇] and Arukhlo I settlement [13, p. 82, Pl. XXXVIII₁₋₃]. It should be noted that rim of the pithoi at the Nakhidrebi Chala differs from those of Tsikhiagora, Khovle and Arukhlo I. Their rims are similar to those of the Hellenistic period and are therefore from a later period.

Typologically similar pithoi were found in the construction horizons of Narekvavi settlement III [9, p. 56, Pl. XLII₁₋₄], II [9, p. 46, Pl. XXXIV₃₋₆] and I [9, p. 34, Pl. XXVII₃].

Pitcher-shaped pithoi are represented in two types. Pitcher-shaped jars of type I (Pl. 112₅) have rounded edging, a thick mouth, a low neck, and a black-greyish thick shard. Type II pitcher-shaped jars are characterised by a thin, outwards extending mouth, and a relatively high neck. They have a thin, light-coloured shard (Pl. 103₂, 110₂, 111₇, 114₈, 117₁).

A jar (pseudo-cigar-like). This is a big, elongated vessel (Pl. 113₁₀, 114_{1,7}). One of them is of coarse-grained clay, of grey colour (Pl. 114₆). Others are well-precipitated clay, light coloured with a thin shard, with polishing. One of them (Pl. 114₇; Fig. 83₃) has a protruding base, that is why it would be difficult to set it on its foot.

The jars found in Tsikhiagora are similar to those from Khovle III [23, p. 53, Pl. LIV, 858-860s, 859s] and Khovle II [23, p. 53, Pl. LV-990s, 1017s, 1033s, 1083s, 1098s, 1239s, 1388, 1734, 1736].

Oil lamp (Pl. 118₄; Fig. 84₅). This type of oil lamps is unknown to us from the monuments of the Achaemenid and post-Achaemenid period of Kartli.

The kitchenware mainly consists of pots and small pots.

A pot (Pl. 105_{2,4}, 108₅₋₇, 109₁₂, 111_{4,6-8,16}, 112_{1,8,9,16}, 113₄₋₆, 114_{3,12}, 117₅). The absolute majority of this type of pottery is of coarse-grained clay, fired to a grey, brownish-grey colour. They are mostly handleless or single-handled. We have identified thin-walled or thick-walled ones. They are mainly unornamented. Pieces with ornamentation composed of polished lines or decorated with engraved patterns are also found.

The decoration of pots and pot-pans with polished lines has been attested since early times. Such pottery is known from the very oldest layers of Khovle [23, Pl. IV, 269₁-61] and we have found it in all the horizons. The closest parallels of the Tsikhiagora pieces are also identified in the Khovle II construction horizon [23, p. 51, Pl. LVI, 586s].

The pots found at the Arukhlo I settlement are polished with net-patterned ornaments [13, p. 79-81, Pl. XLI_{3,4,13}].

Small pots are present in small numbers in layer Achaemenid of Tsikhiagora. This does not mean that in this period this form is less common. The lack and fragmentation of the material do not give the capability of distinguishing the pottery of this group. The part of the pottery found here, the surface of which is worked on a single side, should belong to the small pots.

Despite the lack of material, from this group of pottery, two types should be distinguished: straight-mouthed (Pl. 115_{7,9}, 117₂) and flared-mouthed ones (Pl. 110₇, 111_{3,5}, 117₄). The first type of vessel is characterised by a biconical base. All of them are fired blackish-grey, the surface is polished and decorated with a grooved or incised ornament. One of them has a corrugated body. The second type small pots are made of well-sedimented clay. One of them is fired black; the surface is polished well and decorated with grooved bands. The surface of other pottery is also well polished, with a brownish or red fabric. They are covered with a thick layer of red paint (Fig. 85.).

Kitchenware

Jug. The majority of the pottery of this group is represented by shards. Despite of the fragmentation of the material, two main types of jugs can still be distinguished: beaked (Pl. 117₁₀) and round-mouthed (Pl. 106₂, 109₈₋₁₀, 114₃, 115₁₀, 118₁). All of them are flare-mouthed. Only one of them is straight-mouthed (Pl. 112₂). One jug is fired black (Pl. 118₁, Fig. 86), one has a dark brown (Pl. 117₁₀), and dark grey fabric (Pl. 114₃), all the others have red fabric, some vessels are red painted (pl. 103₆, 110₄, 111₃, 115₁₀).

The surfaces of all jugs are well polished. Dark pottery is decorated with polished lines (Pl. 114₃, 117₁₀) or incised ornament (Pl. 118₁; Fig. 86). Analogous to the latter vessel is the jug found in horizon III of the Narekvavi settlement [9, Pl. XXXII₁]. The ex-

act analogue of the ornament placed alongside the Tsikhiagora jug is depicted on one of the pieces of pottery revealed in Narekvavi burial [9, Pl. LXV₃], which is contemporary of the burial revealed in construction horizon III [9, p. 67].

A beaked jug was found in burial N32 of Narekvavi burial [9, p. 67, Pl. LIII₂], in Khovle III [23, p. 44, Pl. LIV, 702₂-s] and II [23, p. 50, Pl. LVI, 1390] horizons.

In the horizon of Khovle II, flared-mouthed jugs with funnelled necks were defined [23, p. 50]. They are known from construction horizons I-II of Narekvavi and corresponding burials [9, Pl. XXXV₆; XLIX₃; LXI₉ etc.].

Bowl. The pottery from this group is composed of three main types: straight-mouthed, with inturned lip and profiled.

Three pieces of the first type bowls were found (Pl. 105₃, 117_{7,8}). All three of them are made of mixed clay and have dark fabric. Noteworthy is a big bowl of dark fabric (Pl. 109₁₄) which has a similar mouth.

The majority of the bowls with inturned lip (Pl. 103₃, 104₃, 109₇, 110_{6,12}, 111₁₄, 112₃, 114₉) are made of well-precipitated clay and have a light-coloured (red, flaxen, light brown) fabric; the surface is polished on both sides. Some of them are red painted. Some of the pottery of this type is fired blackish-grey; one of them is decorated with grooved lines (Pl. 112₃). One such bowl has a pouring lip (Pl. 102₄, 110₁₂), reminding us of later pieces. It seems that they turned up accidentally in this layer.

The moulded bowls can be divided into three main subtypes: bowls with in-turned rim (with diameter of mouth smaller than that of the body – (Pl. 108₁₀); bowls mouth and body diameters of which are almost equal (Pl. 108₁₂, 111₁₃, 112₄, 117_{6,9}), and bowls with flaring mouths (Pl. 103₁, 104_{6,7}, 105_{1,10}, 108_{1-3,9,11}, 111_{10-12,15}, 113_{1,2}, 115₆, 117_{3,9}, 118_{2,3}). One bowl of this subtype (Pl. 111₁₈) is painted only from the outside. Red-fired bowls are distinguished by a thin fabric, too. Bowls of all three subtypes were found in horizons III and II [13, Pls. LIII, LVI-LVIII] of Khovle, of which bowls of subtype III stand out.

Bowls of subtype I-I were found in all three layers of the Narekvavi settlement and in the burial [9, Pl. XXVI₁₀; XXXI_{3,6,7,8}; XXXII_{3,6,9}; XLI₁₋₄; LVIII₂; LXIV₂].

Phials. Two pieces of pottery from this group were found (Pl. 111₁₁, 114₁₀). Both of them are of well-precipitated clay, of red fabric, and red painted.

Ritual pottery. The hearth-altars and clay jugs with tubular handles are associated to this group.

The hearth-altars (Pl. 115_{1,11}, 116₃, 117₁₁) are made of coarse-grained clay. The original colour of the clay is difficult to define, as the effect of fire on them is obvious. The surface of some of them is smoothed and polished. Their base indicates to the fact that the hearth-altars had been worked out on uneven ground. This group of pottery is not known evidenced at the Achaemenid and post-Achaemenid sites of Kartli.

A jug with a tube ("teapot") is represented by two fragments (Pl. 105₁₃, 115₄). Both are made of well-refined clay and red-painted [for this type of pottery, see 83].

Three pieces of **arrowheads** were found. One is made of bone (Pl. 112₁₂; Fig. 85), pyramidal, quadrangular, with downward pointed tips and with socket. Analogous arrowheads are known from the Alazani Valley [18, p. 106, XXX₄, XXXI_{a-6,7}], Narekvavi [9, p. 72, Pl. LIV₂₈], and Kamarakhevi [54, fig. 1009, 1186, 1187].

Two bronze arrowheads are triangular and with a short socket (Pl. 118_{6,7}). The largest number of such arrowheads was found in Khovle III [23, p. 48, Pl. LXII] and Khovle II [23, p. 55, Pl. LXII] construction horizons, in the Narekvavi burial-ground [9, p.72, Pl. LIV₂₋₂₇].

Iron knife (Pl. 112₁₁) – It is sharpened on one side, incomplete [21].

LATE BRONZE AGE

On the Tsikhiagora summit, in the western part of it (sectors XXI, XXVI), a cultural layer of settlement dated to the Late Bronze Age was excavated. The layer was 0.5-0.7 metres high. This layer is represented by two chronological levels. The cultural layer of the Late Bronze Age is covered by a 4-metre-thick one of the Classical period. The Late Bronze Age layers are badly damaged. Therefore, it is difficult to determine the size of the settlement.

Remains of four houses of the Late Bronze Age were excavated at Tsikhiagora, of which houses №1, 2, and 3 were recorded at one and the same stratigraphical level (Late Bronze Age I); while a fragment of building №4 seems to belong to the second level (Late Bronze Age II).

House №1 is located in squares 613-614 of sector XXI (Pl. 120). In the course of excavations, only the western wall of the building has been recorded, while the northern and eastern ones are located under the layer of the Classical period. A big pit (diameter – 7 m) has cut the southern wall and almost half of the structure dated to the Classical period. In the stratigraphical section of the pit a 0,6-0,7 m thick layer of the Late Bronze Age, composed of two levels, can be identified. The western wall of the structure turned out to be built of beams. The beams arranged along the length of the wall are plastered with clay on both sides. The width of the wall is 0.25 m. The wall was erected on a foundation of cobblestones laid in a single row.

The interior space of the structure was filled with rubble, which consisted of a layer of plasters (0.3-0.4 metres thick). Imprints of beams were noted on separate fragments of plasters. After removing the rubble layer, a large amount of pottery fragments were found on the floor of the building.

In the north-western corner of the structure, an agricultural oven was recorded, which had a two-part ash-bin. The total length of the oven is 1 m, width - 0.4 m. The oven has two levels, the measurements of the upper level are 0.7×0.4 m. The oven's arch was not preserved. Fragments of clay pottery are arranged on the upper level, and it is covered with clay, the oven has a two-part ash-bin, one of which contained only ashes, and charcoal was observed in the second. The coal pit is rectangular in shape (0.6×0.4 m), while the ash-bin is circular.

The coal pit is formed by a 5 cm wide and 3 cm

high clay wall, which is semi-circular in its transverse section. The southern wall of the ash-bin is made of clay, the dimensions of which are: width - 5 cm; height - 4 cm. It is rectangular in its transverse section. The wall of the ash-bin is composed of a flat, rounded stone from the north side.

In the preserved south-western corner of the structure, traces of the altar are noted on the floor, which was heavily damaged first during the construction of the structure in the Classical period, then by the pit of the Late Hellenistic period. The existence of the altar should be indicated by the clay details found here, which are indications of the shards of the 8 cm high semi-circular section of a wall. An imprint of beams is evident on these fragments from the lower side.

At a distance of 0.8 m south from the ash-bin and 1.0 m from the west wall, there was a round wooden pillar (diameter - 6 cm) on the floor, which was plastered with clay from the outside and had a square shape in the transverse section (9.5×9.5 cm). The structure has a clay paved floor.

The house was burnt down in a flame. Everything carries the traces of a strong fire – the oven, the clay-plastered floor, the west wall, especially the pottery, which are mostly reddish-brown. Some shards are heavily blackened. Fragments of the one and

the same vessel are fired in different colours. Some of the shards are so deformed that it is impossible to restore vessels, although the number of existing fragments would give this possibility (Pl. 122-127. Fig. 87-94).

House №2. To the south-east of structure №1, in sector XXVI, remains of structure №2 are preserved. It is located in squares 41, 42, 66, 67 (Pl. 121), where the fragments of the foundation built of two rows of cobblestones were excavated, on which the remains of clay and burnt wooden beams were recorded.

House №3 is located in squares 115, 116, 117, 141, and 142 of sector XXVI. The south-eastern part of a rectangular structure was excavated. The preserved dimensions of the structure are 7×6 m. The walls of the building are built of beams and plastered with clay on both sides. The building is erected on the earth mound of the Middle Bronze Age kurgan, which is levelled and is used as the floor of the structure (Pl. 121).

House №4 is located 0.50 m (Late Bronze Age II) stratigraphically lower than structures №№1, 2, and 3. In square 140 of sector XXVI, a fragment of the clay plastered floor was preserved, on which a clay vessel was recorded. It is a big-sized pot, decorated with plain and wave-like relief bands (Pl. 128₆; Fig. 94) [89; 12].

MIDDLE BRONZE AGE

During of excavations in 1988, kurgan burials were found under the Late Bronze Age settlement layer.

The excavations were made in the south-western part of the hill. Two small-sized kurgan burials were studied (Pl. 129).

Kurgan №1 was located in squares №116, 117, 141, and 142 of sector XXVI. The kurgan had a circle of large stones, the diameter of which was 6 m. It was filled with rubble, the height of which is 0.5 m. The rubble was covered with yellow pure clay, the diameter of which is 10 m, and the thickness reaches 20-30 cm. The clay rubble may have been harder, but during the Late Bronze Age it was used as the floor of the structure, so it was straightened out. After the removal of the stone-mound, a rectangular burial pit with rounded corners (1.3 m×1 m, depth - 1.2 m) appeared west of the centre of the kurgan, oriented on the W-O line. The pit had been covered with wooden beams, the remains of which could be noted on the edge of the pit (Pl. 130).

A badly preserved human skeleton was found on the bottom of the pit, but it could still be seen that the deceased was lying on its right side with the bent limbs, facing to the east. In the eastern part of the pit, where the skull should have been, a flat stone (pillow) was laying on the floor. In the western part of the pit, by the feet of the deceased, a clutter

of small cattle bones was found. One complete clay vessel was embedded into the south-western corner of the pit. The pit was filled with pure earth up to the height of 0.30. It seems so that, the earth thrown in the pit during the time when the roof still existed. After the collapse of the roof, the pit was filled with rubble stones (Pl. 130; Fig. 95).

Kurgan №2 was excavated at a distance of 8 m north of kurgan №1. Only the remains of the stone circle were recorded, the diameter of which is 8 m. It consisted of a wall built of medium-sized stones. The wall is 0.5 m wide and 0.2 m high. In the centre of the circle, a pit was found, oriented on the N-S line, the dimensions of which are 1.6×1.1 m, h - 1.3 m. The pit had very rounded corners. In its northern part, a round hollow was found, which left the impression of a pit for embedding a pole. Elongated stones were embedded vertically in it. The diameter of the hollow is 0.3 m, height - 0.4 m. The chamber of the kurgan had been entirely robbed (Pl. 131). Though no dating materials were preserved in the kurgan, its stratigraphic location makes it undoubtable that it is contemporaneous with kurgan №1.

Apart from the stratigraphic information, an important object for dating is the pitcher-shaped jar type clay vessel - wide-mouthed, flat-bottomed, with out-turned lip, hand-made, asymmetrical in shape. It is fired light brown, with black spots and thick-pile surface. The fabric contains particles of mica (Fig. 95) [11].

EARLY BRONZE AGE

In 1972, remains belonging to the Early Bronze Age were excavated in the south-eastern part of the hill, on its slope. The remains of one building were revealed there. It was constructed of woven rods, plastered with clay on both sides. The fragments of plastering with imprints of rods covered the floor. It seems that the building had north-south orientation. The northern, backside part was excavated. The rest of the slope was destroyed. The building had an entrance from the south. The floor was made of well rammed clay; along the preserved rear wall there was a small shelf-like elevation, the ends of which partly went along the side walls. The preserved north-west corner of the building was rounded. On the axis line of the room, at a distance of 1.5 m from the wall, a pit for the central pillar was dug. Its sides were strengthened with stones.

Special attention was drawn by the elevation along the wall, on which clay vessels were grouped - one was large, jug-like, surrounded with three or four small, clay drinking cups narrowed in the middle. There were 6 such groups in total. Large pieces of pottery in groups of three lay on the floor by the northwest corner, between the principal pole and the elevation [39, pp. 61-62].

Later, it was discovered that the Early Bronze Age layer extends over the entire hill.

The study of the early layers can only be achieved in the south-western part of the hill, which was damaged before the excavations, and no significant structures contemporaneous with the temple were found.

The Early Bronze Age layer of Tsikhiagora was studied in 1986-1989. The excavated area exceeds 300 sq. m. Excavations were carried out in sector XXVI [19].

Description of the levels and layers

Under the layers of the Classical period, the depth of which exceeds 4 m, a 0.5-0.7 m thick layer of the Late Bronze Age was excavated, under which a 0.3 m thick light grey sedimented sterile layer was revealed. This sterilised layer, between the Early and Late Bronze Age ones, was created when the mound was abandoned and no longer used for living on. On the very same sedimentary layer, the kurgan burials of the late stage of the Middle Bronze Age were erected.

Under the sedimentary layer, an Early Bronze Age layer was found, 1 m deep, in which two levels are distinguished - A and B. Level A consists of two cultural layers, while on the level B three settled layers were attested (Pl. 132).

Despite the existing connection between the layers, some peculiarities are observed in their materials, which will be specifically mentioned while describing the distinguished layers.

Level A

This level was almost completely destroyed by later pits and foundations of Late Bronze Age structures. It should be noted that in the area studied by us, more than 80 household pits were identified. The pits are of different sizes, 1-1.7 m in diameter; some of the pits are 2 m deep. The pits often are cut into one another. The majority of these pits belong to the Classical period and the Late Bronze Age. Many of them have been diminished to the ground, and they greatly damage the Early Bronze Age layer.

Level A in the northern part of the excavated area is preserved in squares 15, 40, 41, 42. Its depth is 30-40 cm on average. It consists of two cultural layers. To this level belong 13 pits (Pl. 133-134; Fig. 96).

Layer A₁ is located directly under the sedimentary layer (Pl. 133). The remains of the building were discovered in the 15th square. A floor of 1.8×1.2 m was cleared out. The floor, which is 5 cm thick, is plastered several times with yellow coloured straw-mixed clay. The building on the north side is included in the unexcavated area. The west and south sides of the building are damaged by later pits. On the eastern side, a wall was found, made of clay (length 1.2 m, width 15 cm, height 15-20 cm). The floor joins the wall with a rounded corner. The wall, it appears, is made of clay or mud-bricks. There is no evident sign of a pole, or a cane. The floor has a decline on the south-east side. At a distance of 40 cm from the wall of the chamber, a ring of unfired clay is carved on the floor (outer diameter is 35 cm, the inner diameter is 10 cm, the height is 1-3 cm). The eastern side is higher. There is no evident trace of a fire. Fragments of a large vessel were found in situ on the floor. The vessel is black polished, with a pink lining, and large semi-spherical handles. Next to it, two small jars were found. One of them was complete, placed upside down on a large obsidian nucleus, while the other represented a small drinking cup narrowed in

the middle (Fig. 97₁).

In squares 41-42, the remains of the second building were revealed - a floor, which was plastered with yellow coloured straw-mixed clay. Its thickness was 5-6 cm. It has been plastered multiple times. The dimensions and planning of the structure cannot be defined. The floor was strewn with pottery shards (Pl. 134). In square №41, at the edge of pit №28, fragments of a hearth were recorded, which were terribly damaged (Pl.152. Fig. 127).

There is no evident trace of fire on the layer. There are no signs of major destruction either. The buildings of this layer appear to be abandoned.

Layer A₂. Its depth is 15-20 cm. It was also recorded in fragments. In the 40th and 41st squares, a fairly large clay plaza was cleaned, which is arranged on top of thin cobblestone foundations. A number of piles of pottery were recorded in the plaza. The plaza was plastered with yellow coloured straw-mixed clay. No traces of fire were evidenced here, too.

In square 91, a small chamber was excavated, apparently of household function. It is rectangular in shape (2.8x2 m). The walls were preserved on the north, west and south sides. The width of the walls is 0.3 m, the height is 10-15 cm. The northern wall was laid with flat cobblestones, the rest of the walls are made of clay. The floor of this chamber is 10 cm lower than that of the building in B₁ layer, into which it is cut. A pile of pieces of one large vessel was found on the floor.

The same layer includes medium-sized cobblestones in squares 89, 90 and an ash layer of undetermined function in square 116 (Pl. 134).

Pits №4, 5, 11, 15, 18, 19, 62, 68, 69, 77, 78, 79, 81 belong to level A, in terms of both their stratigraphy and material.

Two groups are distinguished in these pits.

The first group - pits №№4, 11, 15, 18, 19, 62, and 68. Their diameter is 0.8-1 m, depth is 0.6-0.8 m. The walls are of a straight, cylindrical shape. The pits were filled with large cobblestones, ash, a small amount of faceless obsidian flakes, and a small number of pottery shards, the surface of which was covered on different sides with irregularly arranged lines scratched by comb-like tool and fragments of black polished, thin-walled vessels (Pl. 141; Fig. 112).

The second group - pits №№5, 69, 77, 78, 79, and 81. Their diameter is 1.2-1.7 m, the depth is 1.3-1.6 m. They are bell-shaped, widening towards the base. The pits had a 10-15 cm layer of ashes on the bot-

tom, and ash layers could be noted over the entire height. Some of the pits had representations of an uncertain shape on the bottom, made of unfired clay, which could not be fixed in place. More numerous and diverse material was found in the pits of this group (Pl.141-147).

Stratigraphically, the first group of pits is later because, in some cases, they cut the floors of layer A₁, but we group them with level A, because they were cut out before the creation of the sterile layer.

The pits of the second group belong to the cultural layers of level A, according to the stratigraphic data, but it is not impossible that some of them were arranged a little earlier, during the small chronological gap that exists between levels A and B. In all cases, the pits cut through all three cultural layers of Level B.

The pits of level A, in our opinion, belong not to the agricultural but the ritual pits. This opinion is more clearly confirmed during the analysis of the artefacts found in the pits.

Artefacts found on level A

Level A is rich in artefacts, despite the fact that it was heavily damaged, and it was preserved and excavated over a relatively small area. The majority of the material consists of pottery. It is more important because it is found in situ on fragments of building floors and outside them. Materials from thirteen pits belong to this level. All of them represent closed complexes.

Level A consists of two layers. Material of the upper, A₁ layer: on the clay floors and in the layer linked to them (Pl.148-150); the lower layer A₂, which is uncovered over a small area and contains a small amount of material - on the clay floor (Pl. 151). Material of the pits: №№ 11,18,69,19,15,68,4,79,5 pits (Pl. 141), pit №81 (Pl.142-144), pit №78 (Pl.145,146), pit №77 (Pl. 147).

Despite the diversity of the ceramics and some of the noticeable differences which can be seen between the materials on the settlement floors and those discovered in the pits, and sometimes peculiar differences in the materials from the pits themselves, it occurs to us that the Level A material consists of an united complex, and it will be discussed together.

The pitcher-shaped jars are thick-walled, made layer by layer from coarse-grained clay. They are fired black on a pink lining with a polished surface.

They are characterised by a neck extended towards the shoulder, a wide flared mouth, a sharp inflection line at the transition from the neck to the shoulder, a swollen body and a narrow base. Pitcher-shaped jars found in layer A₁ have, in one case (Pl.148₁, Fig. 113), two massive hemispherical handles attached to the bottom of the neck, in the second case (Pl.148₂) – two smaller handles are attached to the belly. A differently shaped pitcher-shaped jar was found in pit №78 of the very same level. It is also polished black and has a pink lining. It is distinguished by a low neck and an egg-shaped body (Pl. 145₃).

The pitcher-shaped jar type pottery includes massive handle fragments, hemispherical (Pl. 144₉), sometimes with a jagged back (Pl. 151₉), and a meniscus-shaped hole, which are often carved right into the wall of the vessel (Pl. 145_{9,10}).

The fragments of pitcher-shaped jar type vessels found in this same level stand out sharply (Pl. 151_{4,11,12}). They are thick-walled, grey-fired, with a smoothed out neck, out-turned and thickened rim, and a pile surface, which was obtained as a result of special daubing of the body of the vessel with wet clay. Horizontal relief incised strips are attached on the body (Pl. 151_{11,12}).

The big, wide-mouthed pots are mainly represented by fragments of handles (Pl. 146₉, 151₁₀). The ribbon-shaped handles have a jagged back. They are attached to the mouth and neck, or to the mouth and shoulder. The pottery is fired red or pink on a light-coloured lining. It is polished.

Narrow-necked pots are represented of neck fragments (Pl. 144₁, 151₂). The pottery is fired pink, grey, or black polished on a pink lining. This type of pottery includes massive handles with meniscus-shaped holes (Pl. 151₈), attached to the body of the vessel.

A fragment of single-handled, pear-shaped large jug stands out (Pl. 149₁; Fig. 120₃). It is characterized with sharp, stepped transition from the neck to the body, with a massive handle, attached to the mouth and shoulders. The jug is thin-walled, fired black, with a black polished surface. The body is decorated with the grooved ornament.

There is also a fragment of a wide-mouthed, low-necked vessel (Pl. 149₂; Fig. 120). It has a low, well-shaped neck that widens towards the shoulder, with a flared mouth, a sharp inflection line at the transition from the neck to the body, a swollen belly and a narrowed base. It has a small, hemispherical handle

attached to the shoulders. The vessel is thin-walled, fired black, with a well-polished surface. On the bottom of the neck there is an engraved ornament: a band of hatched triangles, while on the body there are chevrons composed of thin stripes. A sherd of the same type and decorated with a similar ornament was found in pit №81 (Pl. 142₅). The ornament on it is completed entirely with engraved, incised lines.

Three-part pots, small-sized vessels (Pl. 149_{4,5}, 151₁₄, Fig. 121) with a tall, slightly extended neck, flaring mouth, sharply swollen, often with thickened belly and a narrow base are thin-walled, fired black, in one layer, with a well-polished surface. Fragments of small-sized pear-shaped pottery belong to the very same group (Pl.146_{2,4}).

All these smallish pieces of pottery are characterised by a very clear and refined ornamentation with engraved (stamped or incised) lines. The basic graphic ornamental style is a linear, often linear-dotted execution of a horizontal band and frieze (a row of hatched triangles, a hatched frieze) and linear chevrons or chevrons of ribbons filled with various patterns. In one case (Pl. 149₄), a protrusion with a horizontal relief carved on the body, divided by notches is evidenced together with an engraved ornament.

Relief ornamentation – three vertical protrusions attached to the shoulder of the vessel – decorated a fragment of the pot found in pit №81 (Pl. 143₅). It has a smoothed neck and pile body specially plastered with wet clay. A fragment with similar relief ornamentation was found in layer A₁, too (Pl. 149₈).

The fragments of pieces found in layer A₁ represented a special type of three-piece pots (Pl. 150_{9,10}). They have a wide, extended neck with a flared mouth, a sharp inflection line at the transition from the neck to the body, and a cylindrical body, which, judging by the analogous objects, ended with a conically narrowed base. The pottery is fired pink and traces of a reddish engobe are visible on the surface.

Similarly, spherical bodied pots are separated into a distinguished group. They are characterised by a low, cylindrical, sometimes thickened neck, a slightly flared mouth and a spherical body. In layer A₁, a smallish fragment of thick-walled, pink-burnt vessel with traces of red engobe on the surface was found (Pl. 150₇). In the very same layer, there is a fragment of a large, grey-fired pot (Pl. 150₁₂), with a smoothed neck and an irregularly grooved body. This type of pottery found in pit №18 (Pl. 141₁₈) also has such a

smoothed neck, and oblique deep notches on the shoulder, with irregularly grooved lines on the surface.

A fragment of a smallish, thin-walled vessel found in pit №11 (Pl. 141₁₁; Fig. 112) should be noted; it has a sharply flared mouth and an inflection line at the transition from the neck to the body. The body is covered with vertical relief stripes, and the upper part has a depression, a hollow. The pottery is fired black and the surface is polished to a metallic shine.

The jar-shaped pottery includes grey, blackish, or brownish fired vessels and pottery fragments, which is represented in large quantities in the level A material. Regardless of size, the jar-like pottery is characterised by a slightly flaring, often thickened mouth, which transits directly or over the low neck into the body. They have a wide and flat base, round, ribbon-like and otherwise shaped handles attached to the upper part of the body. There are also met pieces without handles. The ornament on the shoulder, parallel to the mouth, goes around the vessel. It represents a relief, incised or folded band or protrusion (Fig. 119, 123, 124).

So-called jar-shaped pottery of Tsikhiagora level A is composed of two groups - smooth-surfaced (Pl. 141₇₉, 144_{8,10,11}, 145_{5,13}, 147_{12,13}, 151₇; Fig. 119) and with piled surface, with a surface plastered with wet clay (Pl. 141₅, 145_{2,4,6}, 150_{14,18}. Fig. 123, 124).

The jars, with a smoothed surface, are sometimes also polished. Nevertheless, due to the excess of inorganic impurities in the clay, the surface is uneven, round or ribbon-shaped handles are attached to the neck and shoulders, sometimes asymmetrically (Pl. 147₁₃), or onto the mouth and shoulder. In the upper part of the handles of the jar-shaped pottery found in pit №78 there are hollows (Pl. 146₉). Analogous hollow is made on the body of one of the jars from pit №79 in the upper part of the false handle (Pl. 141₇₉; Fig. 123). The ornament consists of horizontal, relief, slightly cut stripes, and protrusions (Pl. 143₂, 145₅, 141₇₉; Fig. 123, 124).

Jar-like vessels plastered with wet clay have a smoothed neck and pile body. Horizontal, relief, indented or folded strips (Pl. 141₅, 143₃, 150₁₄), or indented protrusions (Pl. 145₄) often decorate the place of transition from the neck to the body.

There are different types of tubs found at level A. This type of pottery consists mostly of fragments. There are fragments of brown-fired, low, one-handled tub (Pl. 151₅), with handles carved onto the

mouth and stomach. This type of tub is characteristic for layer A₁ and A₂.

The tubs found in the pits are of a completely different type. A large sized, tall, thick-walled vessel was found in pit №78 (Pl. 146₈; Fig. 122). It has a conically narrowed body and a flat base. A massive ribbon-shaped handle is attached to the upper part of the body. Unfortunately, only one half of the vessel was found in the pit, so it may have had a second handle, as well. The pottery is fired brown, made of large-grained clay. The outer surface is black polished. We have found fragments of small-sized vessels in the materials of pit №81 (Pl. 144_{4,5}). They are characterised by semi-spherical handles. They are fired pink and unpolished.

The small pots from the Level A consists of a small number of fragments and one whole piece from pit №78 (Pl. 146₁; Fig. 118). This is three-parted vessel, with a wide, protruding neck, flared mouth, sharply protruding belly, conically narrowed base and a small, flat base. A semispherical handle is attached to the neck and shoulders. The vessel is fired brown. Its surface is smoothed, furnished with grooved ornament. A line consisting of two grooves follow along the transition from the neck to the belly, above which - on the neck and below it - on the body, on the opposite side of the handle, geometric patterns, meanders, etc. have been added. The ornament is applied on wet clay, hurriedly, and is not been levelled.

The mugs are of various types, represented mostly by fragments. Whole vessels of smaller size were found in layer A₁ (Pl. 150₆; Fig. 116). They have a protruding neck, flared mouth, swollen belly, narrow bottom, and a small handle with a meniscus-like hole. The vessels are fired brown, the surface is polished, and the inner surface is hurriedly evened out.

A polished, yellowish mug (Pl. 142₆; Fig. 117) was found in pit №81. It has a low, wide neck, flared mouth, a sharp line at the transition from the neck to the round body. The handle is attached to the mouth and shoulders. The mug is decorated with the incised ornament. At the transition from the neck to the body a band of hatched triangles is located, arranged in groups, while the body is decorated with chevrons and other types of geometric patterns.

The mug of a distinguished type should belong to the pottery fragment found in pit №78 (Pl. 146₇). It has a straight, cylindrical body and a sharply narrowed base; the vessel is fired brown and has

a smoothed surface, it is decorated with an incised ornament.

The bowls are of different types; Large, of a conical build, with a flat base (Pl. 151₃), fired pink, with a smoothed surface. A vessel fragment of this type from layer A₁ (Pl. 149₆) has a thickened mouth. It is decorated with a dotted line.

The small-sized bowls (Pl. 151₁) are characterised by a well-shaped neck, out turned lip, protruding body, and a narrow base. Special attention is drawn by a fragment of bowl found in pit №78 (Pl. 146₂), with a sharply moulded, stepped transition from the neck to the belly, and from the belly to the base. The vessel is brown-fired. Both the inner and outer surfaces are well polished. The neck and belly are decorated with fine, engraved patterns. On the neck hatched triangles are engraved, while the body is decorated with chevrons with hatched triangles.

A fragment of the big-sized, thick-walled vessel with narrowed mouth and spheroid body belongs to a different type of bowls (Pl. 150₈). It is pink-fired and engobed. Another fragment belongs to a vessel with cylindrical body and rounded base (Pl. 142₄). It is fired brown, with smoothed surface, and decorated with an incised ornament.

The drinking cups are black-polished, thick-walled, with a well-shaped neck, a sharply widened belly, and a conical base. The difference between them is noted in their size and shape (Pl. 150₁₋₃). One fragment of drinking cup (Pl. 146₅) is decorated with a relief, circular pattern. The surface of this drinking cup is better polished than that of other pieces.

The drinking cups also include wide-necked and wide-bottomed jar-like vessels (Pl. 150_{4,5}), found in the layer A₁. They are fired and black-polished, like the rest of the drinking cups.

Among the materials revealed at the level A₁, one group of decorated pottery stands out. These fragments belong to small-sized vessels. Due to the fragmentation, it is not possible to restore the shapes of these vessels. All pottery fragments of this group are thin-walled, black-polished, decorated with a delicately engraved (Pl. 151₃₋₅), grooved, or incised ornaments (Pl. 141₁₉, 142₂, 143₆, 147_{5,6}). The majority of the pottery fragments of this group are distinguished by a particularly high level of surface polishing (Fig. 114, 121, 125).

Shapeless pottery sherds found in the pits are arranged in a separate group. They have comb-likely grooved surface (Pl. 141, 142₃, 150₁₂; Fig. 112).

Among the rest of sherds noteworthy are: a fragment of the neck with a small semispherical false handle (Pl. 151₆), a black polished sherd of uncertain function (Pl. 151₁₇), which probably represents a toe of some vessel; a fragment of the straight wall of a vessel, with a horizontal relief on both sides and a small, pointed protrusion on the mouth (Pl. 151₁₃), pink-burnt, with smoothed surface. It seems to be a fragment of the wall of a large pan-like vessel.

Numerous fragments of pan-like, side-grooved, stationary and portable vessels of various sizes are present both in the cultural layer and in the pits (Pl. 143_{4,10,11}, 145₁₄, 146_{6,11}, 147₈; Fig. 122). Different types of relief patterns are often applied onto the walls of the vessels. In one case (Pl. 143₄) the wall of the vessel is indented and a strip with relief indentations is applied on it. The walls of the pan-like vessels are well-fired (pink, grey or yellow). The surface is smoothed, though sometimes it is uneven, due to the excess of inorganic impurities.

Hearths also belong to the group of pottery. Numerous fragments of round hearths of different sizes and shapes were found on the level A, especially protrusions – lugs, characteristic of them. One or more lugs have been attested in almost all pits, both large ones characteristic of stationary ones and smaller protrusions of portable hearths (Pl. 144₁₃, 146₁₀, 151₁₅). The lugs of portable hearths are often painted red.

Of special interest is a round stationary hearth with lugs, found on one of the floor fragments of layer A₁ (Pl. 152; Fig. 127). It was badly damaged and could not be restored. The hearth was placed in a pit dug in the floor. It has well-fired walls, widened upwards the lip. It had no base. Its moulded, widened part was up of the floor level. On the inner side of the hearth, three lugs were shaped, one large and two relatively smaller, with two “eye-like” depressions. Since the hearth was damaged, it is difficult to determine the exact positions of these lugs. It seems that, on one side of the hearth two smaller lugs are located, while on the opposite side a bigger one was placed. The hearth is made of coarse-grained clay, fired pinkish-yellowish. The moulded wide upper part, the inner surface and lugs are plastered with pure clay and polished. The hearth shows no traces of a long-lasting fire, despite the fact that it was filled with pure ashes.

The clay wares also include a small sized, cone-shaped vessel of unknown function, fragments of

which were found in pit №81 (Pl. 142₁; Fig. 122). It is thin-walled, fired brown, and slightly polished. On the preserved fragments, three small holes for threading laces through are evidenced: two on the edge and one near the tip of the cone. The holes on the edge are arranged in such a way that one can presume that this item had a third hole for symmetry as it seems to have been used hanging. On the outer surface of the cone, various patterns are shaped by dot-and-line ornament. These patterns are arranged in a way to produce an impression that they had some deliberate purpose.

A clay model of a wheel (Pl. 150₂₂), black-fired, with smoothed surface, as well as a fragment of pink-fired mould for casting axe (Pl. 150₂₁; Fig. 126), made of fire-resistant clay, were found in level A.

An anthropomorphous (male) figurine was found in pit №77 of level A (Pl. 147₁; Fig. 126). It is 5.5 cm high and 3 cm wide, made of coarse-grained clay. Its upper part is narrowed and the head of the figure is rendered. The nose and eyes are clearly shaped. Well-distinguished hands are bent, adhering to the chest. The figurine is fired pink and has a well-levellied surface.

Metal objects

There was found a copper coil (Cu: 99,9: ± 0,19%, Ca: 0,8 ± 0,3% Fe: 0,1 ± 0,04%).

Bone objects

In level A, a perforated kneecap in the shape of a wheel (Pl. 141₅) was found in pit №5, as well as a fragment of a mushroom-shaped kneecap (Pl. 149₁₅).

Level B

Under the level A, over the entire space of the excavated area, a new one was revealed, containing three cultural layers. They are referred as level B. This level is separated from the upper one (level A) by a thin ashy one. A 2-3 cm-thick grey sedimentary layer is noticed here and there. This gives us grounds to think that a small chronological gap existed between these two levels. The lower cultural layer of level B lies atop the fossilised humus. The average depth of this level is 60-70 cm.

Level B is rich in artefacts, the majority of which consists of pottery. It is all the more important because, with rare exceptions, the pottery fragments have been found in situ, inside buildings and outside them, especially in layer B₂. The settlement of this pe-

riod was destroyed by a fire, due to which the site was conserved intact. The situation differs in layers B₁ and B₃. First of all, the layers have not been burned and, additionally, they are preserved in a relatively smaller area.

Layer B₁. The depth of this layer, in the best-preserved southern part of the excavated area, is 25 cm. In squares 90, 91, 115, 116, the remains of several buildings have been revealed (Pl. 135).

In the 115th and 116th squares, the floor (5×4 m) of a structure was revealed. It was 7 cm thick, plastered with yellow clay. In the centre of the floor a round hearth (dm – 1 m) with lugs was embedded. The hearth was filled up with stones and ashes. One of its lugs was found among the stones. The impression was shaped that this hearth was blocked up with stones. The hearth was badly damaged by a pit of the Classical period (Fig. 97₂). To the north-west of the hearth, at a distance of 0.5 m, a bowl-like vessel was placed into the floor (Pl. 154₈; Fig. 133₆). The floor was bounded from the west by a stone wall which was 4 m long, 0.7 m wide and 0.3 m high. From the north it was joined by a wall built of mud-bricks. It was 1.6 m long, 0.4 m wide, and 0.15 m high. These two walls composed the north-western corner of the building. This construction was rectangular in shape (5×4 m). It should have had an entrance from the north.

In the square 90, to the north of the mud-brick wall, a clay floor, associated with it, was recorded. Sherds of big-sized vessels were placed on the floor (Fig. 128). It should be noted that the remains of building of the layer B₁ show no traces of fire. Its floor was plastered directly on the fragments of plastering of layer B₂.

Ritual pit №17 belongs to the layer B₁. The diameter of the pit is 1.2 m. It is 1.7 m deep. The pit is bell-shaped.

The bottom of the pit was plastered with a layer of 20 cm thick pure ashes. The entire height of the pit was filled up of 8-10 cm thick ash-paved layers. Seven layers of ashes have been identified. The interval between the layers is 15-20 cm. Some intact vessels, shards of pottery and other artefacts were deliberately arranged on the layers. In some cases, shards of one and the same vessel were arranged on different layers.

A ring of unfired clay (dam - 1.1 m) was plastered to the floor in the 66th square. It belongs to the layer B₁, too. There are faint traces of fire on the inner

walls of the ring. It is filled with pure ashes. There was a small platform made of flat stones erected to the west of the ring (remains of an altar?).

Layer B₁

Pottery

In the layer B₁ artefacts made of clay are voluminous, though mostly fragmentary (Pl. 153-156; Fig. 128-136). This is explained by the fact that the settlement was abandoned by the population. At the same time it is badly damaged by household pits of the upper layers. To this layer belong materials from the ritual pit №17 (Pl. 157-159), part of which is represented by complete pieces. The pottery is handmade, delicately shaped layer by layer from clay of different thickness and structure. Both thick-walled vessels made of coarse-grained clay and thin-walled ones manufactured of fine-grained clay were found. The surface of the vessels is mainly polished; sometimes the inner surface is polished, too. There are evidenced unpolished pieces, too. With rare exceptions, the vessels have a black, brownish, or red colouration, mostly on a pink or grey lining. There are attested pink-fired and black glossed pieces, there are red painted vessel, too (Fig 130).

Graphical patterns, mainly incised, are widely used to decorate the vessels. Grooved-bulging and relief ornaments are also used.

Pitcher-shaped jars. Produced layer by layer from coarse-grained clay, they are fired black, brown, or red, on a pink lining (Fig. 128, 129), with well-polished surface. They are characterised by an extended neck, and a widely out-turned lip. There is a sharp line on the transition from the neck to the shoulder and from the belly to the bottom. They are not characterised by handles or any kind of ornament. Only one pitcher-shaped jar is decorated. Its massive handle is attached to the body (Pl. 153_{1,2}; Fig. 129). The shoulders of the vessel are decorated with a band composed of two grooves, while relief meander is applied to the body.

Pots are big, wide-mouthed, mainly represented by fragments of handles (Pl. 155). The lentoid handles have ribbed backs, corrugated. They are attached to the mouth and neck, or to the mouth and shoulders. These pots are fired brown or red, polished, having a pink or grey lining.

Pots, the narrow-necked ones, consist of neck

fragments and massive handles with meniscus-like holes, attached to the body of the vessel (Pl. 154₂). The vessels are fired pink or grey. They are polished.

The handleless pots with three-partite-body (Pl. 154₇, 158₁₃) are characterised by a high, slightly protruding neck, a low, sharply swollen belly, and a narrow base. They are fired black, with a pink lining, and well-polished (Fig. 133₁).

The jar-shaped vessels are represented by fragments (Pl. 155_{1,2}). In spite of their size, the jar-like vessels are characterised by a slightly flared, often thickened mouth, which passes onto the body directly or through a very low neck. Round or ribbon-shaped handles are attached to the upper part of the body (mainly to the mouth and belly). One handle (Pl. 155₁) has a little hollow on top. The vessels are fired brownish or grey. Due to the excess of inorganic impurities into the fabric, the surface is uneven, thick-piled.

The tubs are single-handled, high or low (Pl. 154_{5,6}, 157, 158_{5,6,9}). They have a wide flaring mouth, a protruding neck, a conically narrowed bottom, and a flat base. The handles are attached to the area between the mouth and the belly. Almost all of them are fired brown and polished. The inner surface is black and specially polished. The low tubs from the ritual pit (Pl. 158_{5,6}) stand out with their small sizes.

The tubs with indented sides are represented by three-barrelled handles (Pl. 159₃), fired yellowish. They are single-layered, and engobed. Tub-like vessels include narrowed-mouth vessels with a semi-spherical handle (Pl. 157₁; Fig. 133₃). A complete piece was found in the ritual pit. It has a rounded body and a flat bottom. A handle is attached onto the body. The tub is fired pink, unpolished; traces of red paint can be seen near the neck. Fragments of similar vessels were also found in the layer (Pl.155₄).

Small pots are three-piece, broad, with a well-shaped neck, a flared spiky mouth, protruding belly, a sharp transition from the neck to the belly, with a conically narrowed base. The handle is attached to the mouth and neck (Pl. 154₄). They are fired brownish, with pink lining, and polished surface. Some fragments are ornamented: a band of grooves is evidenced on the shoulders of one vessel, while its body is decorated with grooved-and-bulging meander ornament (Pl. 153, 159; Fig. 133₄). The fragments are mostly glossy black, with a pink lining.

The mugs consist of fragments, mostly black-polished, with grey lining. There were also found a frag-

ment of handle with oval cross-section, and jagged back characteristic of this type of pottery, and a fragment of the base with delicately engraved ornament (Pl. 153₄).

Various shapes were identified among vessels of this type in layer B₁. A fragment of black polished mug (Pl. 153₇), with a slightly flaring wide mouth that passes directly into the body. Its body is almost straight, with a sharply narrowed base. The vessel is decorated with engraved and incised ornament. Its upper part is decorated with a band, under which a broken-lined pattern is located.

The bowls have a well-shaped neck, flaring lip, protruding belly, narrow base, and slightly bent in underside (Pl. 154₃, 158_{4,8}). The bowls are fired dark brown or black. They are polished. Their inner surface is black and well-polished. One piece from the ritual pit (Pl. 158₈) is decorated with engraved and relief ornament. The shoulders are decorated with a three-line band. On the body of the vessel there is an incised decoration - triangles. A relief horizontal protrusion is attached to the shoulders.

The drinking cups are black-polished, thick-walled, with well-shaped neck, a sharply widened belly and a bent-in bottom of conical shape. They differ from one another by the size and shape (Pl. 158₁₋₃).

Among materials revealed in layer B₁, one group of fragments of ornamented pottery is distinguished. They belong to small-sized vessels. Due to fragmentation, it is not possible to restore the shapes of these vessels. One sherd belongs to a small three-partite vessel. It is fired brown, with a black inside, and a frieze composed of dotted linear ornament on the neck. All the remaining fragments of this group are black polished, fired in one layer, thin-walled, delicately decorated with an engraved ornament. They belong mainly to small-sized three-partite vessels. Fragments decorated with grooved ornament (Pl. 153; Fig. 135) are distinguished by a particularly high level of surface polishing.

The faceless fragments of walls should be noted separately, which are decorated with irregularly directed comb-like patterns (Pl. 153; Fig. 135). The vessels are fired brownish-dark grey colour.

Pan-shaped, side-grooved stationary vessels are represented by fragments (Pl. 153₃). They are fired grey or yellow. A narrow horizontal relief ornament is evidenced on the fragment of the body (Fig. 134₃).

Clay lids are round-shaped (Pl. 154₁). They are of one type, but of different sizes. They are black

glossed, with a depression in the centre.

A stand, in the shape of a vessel's neck, is thick-walled, fired pink, and unpolished (Pl. 156₂).

The hearths. Clay wares are represented by a large round hearth with lugs. It was inserted in the centre of floor of the house (Fig. 97₂). The hearth was placed into a pit dug in the floor and was fired on the very same spot. That is why it has only the inner surface and a wide moulded edge, which is slightly raised from the floor level. The hearth was heavily damaged by a later pit and had three lugs preserved. According to the analogical find in the layer B₂ and to the arrangement of the preserved lugs, it had four of them in its time. The hearth is made of coarse-grained clay, which has chaff and small pebble fragments mixed in. The surface is cleanly plastered with pure clay and is polished. The hearth shows traces of a long-lasting fire.

In addition to the stationary hearth, in the B₁ layer fragments of relatively small portable hearths of the same type were found in large numbers (Pl. 156₁; Fig. 136). On the bottom of the ritual pit a lug of the stationary hearth and two lugs of a portable one were found (Pl. 159₄). The portable hearths are of different sizes. They have the same build, with a hole on the bottom (Pl. 156₁). The hearths are burnt pink or yellowish, some are brown engobed. Traces of red paint are often preserved on the lugs. Grooved ornamentation is also often attested on the outer surface of the portable hearths. A bowl-like vessel embedded in a specially dug hollow in the floor seems to be the simplest type of portable hearths (Pl. 154₈). It is made of coarse-grained clay, fired pink. Its inner surface is red painted.

Stone items

The stone items of the layer B₁ consist mainly of the material found on the bottom of ritual pit №17 (Pl. 159₇; Fig. 136). A sickle inlay made of brownish flint was found here, retouched on both sides. There were found a boat-shaped stone of the hand grinder and a pestle stone, as well.

Bone items

In the ritual pit №17, one bone arrowhead was found. It is biconical, with faceted blade and a tang. The arrowhead seems to be unfinished. There were found a drill made of a long bone, as well as a tip of horn specially sawed off (Pl. 159₆; Fig. 136).

Layer B₂.

From the settlements discovered on Tsikhiagora, the settlement destroyed by fire is especially clearly defined. It is included in the second layer of the level B. The fire destroyed buildings, but, at the same time, it burnt certain parts, turned the clay into bricks and the wood into coal. The ruins were preserved intact under the thick layer. This gives us grounds to reconstruct plans of the buildings, their construction, to reveal some details, and understand principles of planning.

The layer is located directly below layer B₁. It has been revealed over the entire area excavated by us, and the remains of three buildings have been studied (Pl. 137).

Building №1 is located in the north-western part of the excavated area, in the 14th, 15th, 39th, 40th, 64th, 65th squares (Pl. 136, 138. Fig. 98-106). It represents a two-room building plastered with clay on wood frame, with an area of 66 sq. m.; the facade is oriented to the south.

The structure was completely covered with the 20-30 cm thick ruins of a wall, collapsed on the floor. The ruins are brick-coloured, light red in some places. The northern, eastern and southern walls of the burnt building, lying down over the rooms, are terribly destroyed. Here the large parts of the wall lay almost unmoved, with imprints of thin parallel wickerwork canes. Fragments with imprints of a pole surrounded with wickerwork are also preserved.

The thickness of the wall of the building was 20-25 cm; round cross-sectioned poles were inserted into it in rows. Nowadays only pits dug for poles are preserved. In some of them charred ends of poles are preserved. The original diameter of the pits, and therefore the poles, was 5-7 cm, while the distance between them reached 16-18 cm. The hollows were 20-25 cm deep. Some poles were specially cut, given tetrahedral section. Around the ends of the poles the imprints of the rods were preserved. The wooden frame made of rods plaited around the poles was plastered on both sides with a number of layers of clay, of which the outer layer is distinguished by a finer structure and a thinner daubing. The walls of the building are preserved at a height of 15-20 cm. It could be assumed that the original height of the walls was more than 2.5 m. Considering the fact that their ruins reached the centre of the building, the wall daubing went rounded into the upper layer of

that of the floor. The base of the wall was strengthened from outside with sand and clay. The floor of the building represented a multi-layered, 10-12 cm thick solid daubing.

The central chamber of building №1 represents a quadrangular room with strongly rounded corners, measuring 7×6 m. In the centre of the room, a rectangular pit for the central pole was cut into the floor. The dimensions of the hole are 30×20 cm; its height is 40 cm. The pit was surrounded by cobblestones. At a distance of 15 cm to the south of the pit, a clay hearth was daubed into the floor. Its diameter is 92 cm. The hearth has round lugs (Pl. 136; Fig. 104). It is oriented towards the entrance. A 10 cm wide low groove surrounds the hearth. On the inner side of the hearth there are four big and one small lugs, directed towards the centre. Their ends are slightly raised. The distance between a pair of the lugs turned towards the entrance is greater than that between the rest of lugs. The fifth lug is placed on the opposite side. The smaller one has indentations on both sides that should represent the eyes. The hearth, which is 25 cm deep, is half filled with ashes and the burnt bones of small cattle (sheep). The surface of the hearth is polished, badly cracked, and has a dark brownish colouring.

Between the hearth and the pole pit, a radiant circle is engraved on the floor, which is supposed to represent the depiction of the sun or another solar sign. It is damaged by the pole pit of the upper layer.

To the north-west of the pole pit, at a distance of 1 m, under a pile of pottery, an image of an unknown nature was found engraved on the floor, as well as a hollow (dm -10 cm) for placing in a vessel.

Along the northern wall of the central chamber a 10 cm high and 60 cm wide elevation is arranged. Its ends pass along the side walls, too. Due to this, it turns in a wavy manner. The elevation is plastered with a mixture of small-sized pebbles and clay. Fragments of a broken stationary hearth were revealed in the filling of this elevation.

The elevation has a glistering surface. This could be the result of special daubing and firing. Nothing similar was noticed on the floor of the structure, although its surface was quite well compacted into a thin layer. A 5 cm wide strip of red paint was drawn along the edge of the embankment and at the base of the wall, which was preserved here and there (Fig. 105₂).

On the remaining section of the elevation, the

length of which is 2 m, an ash pile was recorded. The pile had the shape of a truncated cone, 40 cm in diameter. From above, it is plastered with a thin layer of clay. The daubing is circular, so the middle part of it is not plastered. The plastering is painted in an intense red colour. Three small drinking cups turned upside down were arranged with it (Pl. 136), and ten clay vessels were found on the elevation itself and on the floor, near them. In one of the vessels (Pl. 161₁, Fig. 141) a biconical, 8 cm long bone arrowhead was found (Pl. 136₆), while in another one (Pl. 161₆, Fig. 138) a flat, 21 cm long bronze dagger with a shaft was placed (Pl. 163₅; Fig. 140).

A trapezoidal chamber (6×5 m) with rounded corners annexed the central chamber of building №1 from the south. The floor of this chamber is 10 cm lower than that of the floor of the central one and is connected to it by a 10 cm high clay step. The chamber has two elevations along the eastern and western walls (Pl. 136, 138; Fig. 98₂).

The eastern elevation is 50 cm wide and 7 cm high. It is heavily damaged by pits of the upper layers. Two piles of ashes (dm - 30 cm) were found on the surviving part of the elevation. They are 30 cm apart from one another. Small drinking cups turned upside down were placed two by two. A tub was arranged among them. Charred grains (wheat and barley) were found on the elevation in abundance, as well as three flint inlays, composing a complete sickle (Pl. 163₈; Fig. 100₁).

A large pile of pottery sherds was found by the elevation, on the floor of the chamber. There were up to ten pots and mugs in this pile. One ornamented vessel (Pl. 160₂) draws particular attention, which contained a flint arrowhead and a sickle insert (Fig. 140), a horn fragment, and a small, round, black cobblestone with a white eye. Vessels were found both on the floor and quite high above the floor in the ruins of the wall. The impression is made that part of the vessels fell off the wall during the demolition. We can presume that there was a wooden shelf (or shelves) running along the wall, on which the vessels were arranged. The east elevation had an extension to the south wall, on which a large pitcher-shaped jar had been attested. After the cleaning, it was found out that the pitcher-shaped jar was embedded in a specially made hollow.

The elevation of the western wall was almost completely preserved. The width of the elevation is 50 cm, the height reaches 8-10 cm. It has an exten-

sion to the southern wall, the height of which is 6-8 cm. Two hollows for embedding vessels were made on it; a large pitcher-shaped jar was placed in one of them (Pl. 136; Fig. 98, 99₁, 106₁).

Five vase-type vessels were found on the western elevation, the heels of which were daubed on the elevation. The ash piles, which were revealed on the northern and eastern elevations and are generally known from the settlements of the Kura-Araxes culture, represent the heel of just such vase-type vessels. The upper part of vessel is attached to the heel. The walls are shaped of thin, weakly fired clay and ashes. The walls consisted of a layer of 3-4 mm thick pure clay, between which there were two layers of pure ashes of the same thickness. The vessels were seemingly unfired, and specially made for some ritual. The fire, that destroyed the building, slightly baked and hardened them, giving us the possibility of recording it. The diameter of this vessel is 50 cm, the height was preserved at 10-15 cm. Inside the vessel, wheat and barley were attested. The abundant grain scattered on the elevation, it seems, was thrown from this vessel. The vessels are painted red, and for the heels an especially intense colour is used (Fig. 100₂, 101, 102, 103). Small drinking cups were placed upside down near them. From the north, with the first group three cups were placed, with the second one - three ones, with the third group - two cups, with the fourth - 4, with the fifth - 1 (Pl. 162₁). Pots and tubs were placed between the daubed vessels. It is interesting that one half of a large, stationary, panshaped vessel was found on this elevation, while its other half was placed on the northern elevation of the central room of the very same building (Pl. 164₂).

Flint sickle inserts were also found on this elevation, which compose one sickle.

On the floor of the chamber, near the southern part of the western elevation, there are three hollows for placing vessels in. Vessels were embedded in two of them. Up to forty big and small clay vessels were found in this chamber in total (Pl. 136; Fig. 98₂, 99₁, 137-144). Some images were engraved on the floor, just as in the main chamber. One of the images near the western shelf reminds us of a swastika.

The abundance of plaster in building №1 implies fairly high walls. In some places, the internal daubing of the wall was observed, with traces of red stripes.

In both chambers of the building, at the floor level and in the plasters, medium-sized flat stone tiles were observed, which evidently had fallen from

above during the destruction of the building (Pl. 136; Fig. 98). It is possible for us to presume that the flat stones performed some function in the construction of the roof.

The floor and elevations in the building were deliberately plastered with pure clay multiple times. Seventeen cases of such renovations were identified. The floor was black (from smoke). It is possible that this was a result of the fire, but it would be more correct to presume that the floor was specially smoked, because all seventeen renovations had a black colour on top.

Building №1 had an entrance from the south. The clay on wood frame of the southern wall of the building is continuous. Thus, the entrance was of stepped over type. A one meter wide corridor was built at the southern wall. Its 15-20 cm wide walls were built in the same manner as the building. The entrance to the corridor is from the east side. In the corridor, by the southern wall of the building, a thick wooden beam was placed on the stones, serving as a step (Pl. 136-138. Fig. 106₂).

Building №1 is built on a rather strong (25-30 cm thick) clay square, which is prepared specially. Underneath it a layer of black fossilised humus is evidenced.

In the 89th square, the remains of a household structure were excavated. On an area of 4×4 m, a floor plastered with clay was recorded, on which a 10 cm thick grain layer was found. A thick layer of plaster passed onto it from above. The shape of the structure is unclear. It may have been either circular or rectangular with strongly rounded corners.

Building №2 was excavated in the 115th, 116th, 140th, 141st squares. It consists of two chambers (Pl. 137, 139; Fig. 107-109). The width of the walls of the building is 20 cm. The walls are preserved at a height of 10-15 cm. It is built in a wattle and daub manner. The entire building was covered with a thick layer of daub from the collapsed walls. The traces of wattle are well preserved on the daub. The floor of the building is specially plastered with pure clay.

The main chamber of the building is quadrangular in shape (6×6 m), with rounded corners and walls. Only the northern wall, separating the two chambers, is straight.

In the centre of the main chamber of building №2, a circular stationary hearth was placed into the floor. The walls of the hearth are daubed onto the floor. Its diameter is 90 cm. The hearth is 25 cm deep, with

four lugs on the inner side (Pl. 139; Fig. 107, 108₁). Pure ash was found in the hearth.

To the south of the hearth, at a distance of 50 cm, the remains of a central pillar, rectangular (15×10 cm) in shape, were attested.

Around the hearth and pole, on the floor, the remains of seven carved beams were found. The poles are quadrangular, 10×10 cm. They were arranged radially and, it appears, constituted a roofing structure (Pl. 139). During the fire, the roof collapsed first, and then the walls followed.

The back, southern wall of the main chamber was followed by a 10 cm high elevation made of clay. Only the south-eastern part of the elevation survived, since the southern wall and shelf were located on the slope of the hill and were washed away. Flint sickle inlays, pottery sherds, and fragments of two portable hearths were found on the elevation (Pl. 166₄).

Fragments of several clay vessels were found on the floor of the chamber, and a large amount of grain was found near the eastern wall.

The second chamber is the front room of building №2. It is of rectangular shape - 5.5×3.2 m. Elevations surround the eastern, western, and southern walls, at a width of 40 cm, height 10 cm. There is a small shelf or step (80×60 cm) of the very same height, made in the western part of the northern wall.

An opening, 70 cm wide, which connects the two chambers, is left in the wall that divides the two chambers (Fig. 107₁).

In the north-eastern corner of this chamber, two clay vessels, a small bull figurine made of clay and three sickles of different sizes were discovered. Even wooden sockets were recorded, in which flint inlays were placed (Pl. 139, 166; Fig. 108₂, 109, 145-147).

Building №2 had an entrance from the north.

Building №2, in its planning and construction, almost replicates building №1, though building №1 seems grander in terms of its inventory.

According to the planning, the entrances of these two structures are set facing one another.

A fragment of building №3 was excavated in the 41st and 42nd squares. The southern wall, 4 m long and 20 cm wide, and the eastern one, 90 cm long and 30 cm wide, were revealed. This wall is included within the unexcavated area. The walls were preserved at a height of 20-25 cm. They were built of wood frame and were plastered on both sides with clay (Fig. 110). The building was burnt. Under the plasters, a floor

plastered with clay was found, on which a thick layer of pure ashes was recorded. In the 41st square, in the western part of the structure, at a distance of 10 cm from the wall, a clay ring was found carved on the floor (dm - 35 cm). The walls of the ring are 2-3 cm thick, and 3-4 cm high. The inner part of the ring was recessed and filled with ashes (Pl. 137).

Fragments of pottery were found on the floor of the building.

The space in front of the building was well paved with clay.

The same B₂ layer includes the road or path revealed in the 65th, 66th, 67th squares, moving in the E-W direction. It was recorded at a length of 7.5 m. The road is 1.2 m wide. It was paved with large flat cobblestones and coated over with a 3-4 cm thick layer of clay. The clay surface was covered with soot, apparently, as a result of the fire that destroyed the buildings of this layer. The path is 10-15 cm higher than the general level.

The path seems to be directed to the entrance of building №1, and the entrances of buildings №2 and №3 are directed towards this path (Pl. 137).

Layer B₂

Pottery

The pottery finds of the settlement B₂ represent a large complex, the constituent groups of which characterise the household and ritual vessels of separate buildings (Pl. 160-169; Fig. 137-152). Part of it is represented by whole pieces. They are hand-made, delicately, in layers, from clay of various thickness and structure. There are identified both thick-walled, coarse-grained clay vessels, and thin-walled ones of a clear structure.

The surface of the vessels is mostly polished, sometimes from the inside as well. We have also found unpolished pieces. With few exceptions, the vessels have black, brownish, or red colouring. There are pieces that are fired pink and polished black. The lining is mostly pink or grey. We should take into account that the majority of the pottery turned up in strong fire and their colouring has changed, completely or partially.

Graphical forms are widely used to decorate the vessels. They are mostly incised. We have also found grooved-bulging ornaments, different types of relief ornament. Decoration with black or red paint is rare

(Fig. 148).

As for the pottery shapes, they are more diverse.

The pitcher-shaped jars. It is mostly the bases of these large vessels that have survived in the buildings, placed in specially prepared hollows. The upper part of pitcher-shaped jar was found in the household pit (Pl. 169₂). The vessel is made layer by layer, awkwardly. Its surface is polished black, while the lining is pink. The pitcher-shaped jar is distinguished by its flaring mouth, wide neck, and wide body. Judging by the analogues of the bases that have been found, it should have had a lower part of a sharply narrowed, conical build and a small flat base. Two large handles are attached to the shoulder.

The pots are large, single-handled or two-handled, with flaring and wide mouth (Pl. 161₂, 162_{3,5}, 164₃, 165₅, 169₁; Fig. 139₄, 142) and neck, with a bulging ribbed belly or a three-part body, with a narrow flat base. The handles are attached on the mouth and neck. The surface is fired brown or red, on a pink or black lining.

A pot, narrow-necked, single-handled, is found in building №1 of layer B₂ (Pl. 161₁, Fig. 141₁). It is characterised by a non-sharp three-part body, a high and strongly protruding neck, and a wide flared mouth. A large, narrow-holed handle is attached on the shoulder. The vessel is fired pink, without a lining and it has a "muddy" shard.

The jug (*khelada*) type vessels are characterised by a quite sharply separated three-part body, a wide neck extended towards the shoulder, and a flaring mouth. A tall, ribbon-type handle is attached to the neck and shoulder. One (Pl. 160₂; Fig. 140₁) jug is encircled by three thin stripes made of grooves on the shoulder, and below it, triangles formed by three-line incised dotted lines on the body around the vessel, in which various graphical signs are drawn in. These signs are not repeated and, undoubtedly, they had some meaning. The second jug of this type is smaller and unornamented (Pl. 163₂; Fig. 140).

Two pieces of these jugs (Pl. 160_{3,4}; Fig. 143) are distinguished from the rest of Kura-Araxes products by their shape and the quality of the surface processing. Both have a well extended wide neck broadened towards the shoulder and a flaring mouth, a sharp edge on the transition from the neck to the belly, a swollen stomach, a narrow base and a slightly indented base. A large, ribbon-type handle is attached onto the neck and shoulder. It is relatively thick-walled, fired black, in two layers, on a lining of the

same colour. The surface is also well-polished.

The tubs are single-handled and two-handled. Identified are high and low single-handled tubs (Pl. 161_{3,4}, 163₄, 167_{2,3}; Fig. 138, 139). They have a widely flared mouth, an extended neck, a conically narrowed bottom, and a flat base. The handle is attached between the mouth and the belly. Almost all of them are fired brown and polished, and the inner surface is black and specially polished. There are pink-fired pieces, too.

A separate group of single-handled tubs consists of pieces with wavy indentations on the sides and three-barrelled handles (Pl. 165₄, 168_{5,6}; Fig. 139₃, 145, 149). The tubs are fired black or pink, in a single layer, and they are unpolished. A fragment of a narrowed-mouth piece with a semispherical handle is fired pink, and unpolished, can be attributed to the very same group.

The two-handled tubs in layer B₂ are characterised by their large sizes. The pieces found in building №1 (Pl. 161_{5,6}; Fig. 138) are distinguished by their very wide flaring mouth, extended neck, a low, slightly rounded body, a conically narrowed base, and a slightly bent in bottom. Large handles are attached onto the body. The outer and inner surfaces are polished well, the outer surface being polished brown, while the inner surface – black polished. A vessel of this type found in building №2 is fired black. It is well polished on a grey lining (Pl. 166_{1,3}; Fig. 145₃). The small-sized vessel (Pl. 166₁; Fig. 146) is of a well-defined three-part shape, with a sharply defined neck, in the middle of which a groove runs through, and with a wide flaring mouth. Two semispherical false handles are attached to the body. There are small protrusions on the edge of the mouth. Around the vessel, an ornament encircles the body - a graphic (incised) dotted line pattern. On one side a three-line, rhythmically repeated pattern creates triangles, while on the other side rhombs are made by the combination of such dotted lines.

Small cooking-pots with a three-part body (Pl. 160₁, 164₁, 167₁, 168₈; Fig. 137₁) represent one of the characteristic pottery shapes of this layer. They have a wide, extended neck, with a flaring spiky mouth; a sharply extended belly and a sharply narrowed bottom with a slightly bent-in base. Jagged backed and oval-sectioned handles are attached to the mouth and shoulders. Generally, all of these types of vessels are decorated with very clear and delicate a grooved-bulging and engraved ornament.

Bands made of grooves on the shoulder of the vessel or an engraved ornament in the form of a narrow frieze with the filling elements consisting of net-like hatching, spotted geometric figures (triangles, cells, etc.) are often met. Sometimes under these kinds of friezes or bands meanders with volutes, chevrons and grooved-bulging ornaments are added.

The mugs mostly consist of wide-necked, narrow-bottomed pieces (Pl. 162₂, 163₃, 165₃, 168₃; Fig. 143, 147₁). They are characterised by a low neck, a protruding belly and a narrow base. The handle is attached to the mouth and shoulders. The mugs are fired pink, on a black or brown-pink lining. An incise-lined ornament is attested: a rather deeply grooved band on the shoulders and below, on the body, patterns made of dotted lines. There is also an incised ornament.

There are two mugs of a different appearance found in building №2. One is characterised by a wide base (Pl. 165₁; Fig. 147₂) and the other by an extended neck, a spiky mouth, a low swollen body, and a narrow base. The handle is attached to the neck and shoulders (Pl. 165₂). It is fired black, well-polished, on a black lining.

Bowls, narrow-mouthed (Pl. 167₆), thin and thick-walled are mostly fired pink and are unpolished.

The drinking cups are mostly polished black, thick-walled and of one type, although some differences can be noticed between them in size and build. The majority of the pieces have an extended neck, with a sharply widened belly and an indented base (Pl. 162₁, 163₁; Fig. 144). The surfaces of the drinking cups are specially polished while the inner surface is awkwardly polished and haphazardly evened out.

Of interest is a pan-shaped ritual vessel (dm – 80cm) found in building №1 (Pl. 164₂; Fig. 137). It seems that the vessel has been attached to the floor stationarily, as its base is unfired, while the vertical walls are fired to a grey colour. There were found fragments of the vessel with a heel, as well as sherds of vertical walls of the same type of vessel.

Also, on the elevation of building №1, a specially plastered stationary vase type ritual vessel was found, the bottom of which is represented by the so-called "ash pile". Pure ashes are coated by a thin layer of pure clay and painted red. A bowl-like vessel is attached to it. The walls of the vessel are made of thin layers of pure clay (4-5 layers), with thin layers of ashes between them. Most likely, these layers of ashes are the remains of weaved baskets that give

hardness to the unfired pottery vessel. The surface is painted red. Grain was placed inside (Fig. 100-103). These vessels were unfired. They were specially made to perform some kind of ritual. This vase-shaped vessel was observed at Tsikhiagora only thanks to the fact that the buildings of the B₂ layer were destroyed by a strong fire, and the fire slightly burned and hardened them.

A round lid of clay, fired black, polished, with a surface decorated with relief grooves is of interest, too (Pl. 167₇; Fig. 150).

In addition to the engraved and grooved-bulging ornaments characteristic of layer B₂, we have found thin-walled, black-polished pottery sherds, which are adorned with a relief ornament, a well-moulded horizontal protrusion (Pl. 160), two perforated knobs on the side of the small bowl (Fig. 150), and a small vessel with a body corrugated with deep flutings (Pl. 168₂).

The hearths. Clay products are also represented by the large sized round hearths with protrusions daubed in the floor of the main room of the buildings. Two such hearths are found in the layer (Pl. 137, 164₄). The hearths are placed in the pits dug out in the floor and they are burnt in place. That is why they have only one, inner surface and a moulded wide edge, which is slightly set up the floor level. The hearths are made of coarse-grained clay, which has chaff and fine pebble shards mixed in. The surface is cleanly plastered with pure clay, and it is polished. Hearths show traces of long-term exposure to fire, which is manifested in the burning of the shard, but, at the same time, no traces of smoke can be seen on them.

In addition to the stationary hearths, small mobile ones of the same type were found in this layer. They are bowl-shaped, with a hole on the bottom (Pl. 166₄; Fig. 147). The hearths are fired red or yellowish.

In this layer, in building N^o2, a zoomorphic clay figurine (a bull) was found – that of a bull (Pl. 166₂; Fig. 147).

Metal

Only one metal item was found in this layer, namely, a bronze dagger. It is 21 cm long, flat, shafted, heavily corroded. The dagger was found in building N^o1 (Pl. 163₅; Fig. 140). The dagger was made from a copper-arsenic alloy (Cu: 94,0 ± 0,3%; As: 5,2 ± 0,08%; Fe: 0,70 ± 0,06%, Sb: 0,10 ± 0,05%).

Stone items

The stone industry appears to be quite advanced. Low-grade brownish flint was used for production of tools and weapons, from which sickle inserts and arrowheads were also made. The sickle inserts are trapezoidal in shape and are distinguished by their large size (6×3 cm). They are produced by retouches on both sides. The edges show traces of works done. Each sickle consisted of three or four such inlays (Pl. 166₅; Fig. 147). The large size of the sickle inserts is characteristic of the archaeological sites of Shida Kartli (Inner Kartli).

Two flint shafted arrowheads were found in building N^o1 of this layer (Pl. 163₇; Fig. 140).

In addition to the above-mentioned, there were found the boat-shaped upper stones and large lower stones of the usual type of hand grinder, pestle stones, spheroidal grinding stones, etc.

Bone items

In the building N 1 of layer B₂ one bone arrowhead was found. It is biconical, with a long (8 cm), round shaped blade and surface and a tang (Pl. 163₆; Fig. 141).

Layer B₃.

This layer was attested in the 41st, 42nd, 66th, 67th squares. The remains of a rectangular building (5.5×5.5 m) with rounded corners were excavated. The remains of the western, northern and eastern walls were preserved (Pl. 140). The walls are 20 cm thick. The western wall was accompanied by an elevation (width 60 cm, height 7 cm). The elevation was completely covered with pottery shards (Fig. 111). The floor of the building was plastered with clay. To the east of the elevation, at a distance of 1.3 m, the pit of a central pole was revealed. It is rectangular in shape (45×25 cm), 60 cm deep. The building was not burnt.

Layer B₃ also includes the fragment of the floor recorded in the 89th square and the stationary hearth placed in it, which is heavily damaged by later pits. The hearth is 70 cm in diameter, without a protrusion, with an unusually wide, 9 cm daubed curb. The border was decorated with deep relief grooves. It was painted red (Pl. 171₈; Fig. 153).

Pottery

The pottery from the layer B₃ is scanty and fragmentary. This is explained by the fact that the mentioned layer is traced over a relatively small area and that it is badly damaged. Despite the scantiness, the material is quite diverse. The clay vessels are of relatively average size. They appear to be of highly differentiated forms. There are found graphically ornamented shards and also one painted pottery sherd. Black, brown or grey fired pieces with pink or grey linings prevail. The vessels are handmade, made of pure clay. It is distinguished by medium-thickness or thin walls and by the symmetry of forms.

Pitcher-shaped jar type vessels are represented by sherds with handles, as well as fragments of bottoms. The handles have meniscus-like holes, spheroidal and upraised handles (Pl. 170₃), and bases (Pl. 171₇). This type of pottery is fired black, well-polished, with a pink lining.

The pots with a narrow neck are represented by a neck fragment with traces of painting on the neck (Pl. 171₂; Fig. 153). The vessel itself was fired in greyish-dark grey colour. A stripe of black paint encircled the base of the neck. The same goes well for a pot with spheroidal upraised handle fragment (Fig. 153) with a meniscus-shaped hole, which has a groove from the top of the handle. This groove encircled the entire vessel.

Two-handled and one-handled wide mouthed large pots and one-handled small cooking-pots are represented by handle fragments (Pl. 170). The vessels are fired brown or pink on a well-polished, light-coloured lining. Jagged backed handles are attached to the mouth and shoulder.

The three-part-body vessels are represented with medium-sized pots and drinking cups. Two of them are fired black and well-polished. One fragment (Pl. 170₆, Fig. 152) is fired brown, on a pink lining, and it is decorated with a graphic ornament. The ornament is made with clearly drawn, rather deep, free lines. On the body of the vessel, triangles are formed of three-striped lines, in which graphic signs are drawn

in. This fragment is analogous to the jug found in layer B₂ (Pl. 160₂), which is adorned with the same ornament.

The tub-type vessel is represented by a fragment of the three-branched handle (Pl. 170₄).

The bowls are represented by pink or grey fired fragments.

The drinking cups (Pl. 171₃) are sharply moulded, wide-mouthed, with an extended neck, a conical bottom, and twisted base. It is shaped awkwardly with an uneven thickness. The surface of the drinking cups are specially polished, while the inside is awkwardly and hurriedly evened out. One cup (Pl. 171₄) stands out from typical drinking cups with a flat bottom and a single handle. It is a small mug.

In the discussed layer fragments of small-sized and thin-walled vessels were found. They have no lining. These sherds are fired black and specially polished. These fragments are very clean and delicately engraved, ornamented with incised lines. There were evidenced simple, dotted-lines, two- or three-striped dotted lines, or rhombs composed of the combination of two such dotted lines (Fig. 152). More complicated compositions are also evidenced (Pl. 170₁).

The pottery is represented by a fragment of a round lid (Pl. 171₁), too. It is black-polished, with pink lining, and a central depression. It has a spiky edge. Noteworthy is a red-fired fragment of a movable hearth with a lug (Pl. 171₆).

The B₃ layer lies directly atop the layer of fossilised humus. It is 15-20 cm thick. It is the oldest layer of Tsikhiagora, heavily damaged by buildings of layer B₂, because clay squares, which sunk to the humus, have been prepared as foundation for the large building of this layer [19, pp. 8-43].

The layer of the Early Bronze Age was extended over the entire area of the hill and was damaged by the pits of the upper layers and during the insertion of pitchers, so the material of this period were found out of context in the upper layers (Pl. 172; Fig. 154). Different types of stands deserve attention (Pl. 173; Fig. 155).

DESCRIPTION OF PLATES

1. Map
2. Tsikhiagora. Situational plan.
3. Tsikhiagora. Situational plan.
4. Tsikhiagora. Topographic plan.
5. Tsikhiagora. Hellenistic period. Plan of the temple complex.
6. Tsikhiagora. Hellenistic period. Plan of the temple complex.
7. Tsikhiagora. Hellenistic period. Transverse sections.
8. Tsikhiagora. Hellenistic period. Plan of the temple complex.
9. Tsikhiagora. Hellenistic period. Transverse sections.
10. Tsikhiagora. Hellenistic period. Temple, axonometry.
11. Tsikhiagora. Hellenistic period. Temple, Room #10.
12. Tsikhiagora. Hellenistic period. Granary. Plan and section.
13. Tsikhiagora. Hellenistic period. Tower. Plan and transverse section.
14. Tsikhiagora. Hellenistic period. Three-room structure. Plan and transverse section.
15. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar. Plan and transverse section.
16. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, altars. Plan and transverse section.
17. Tsikhiagora. Hellenistic period. Mill and Room #15. Plan and transverse section.
18. Tsikhiagora. Hellenistic period. Grinding room. Plan and transverse section.
19. Tsikhiagora. Hellenistic period. Room N#15. Plan and transverse section.
20. Tsikhiagora. Hellenistic period. Dining room. Plan and transverse section.
21. Tsikhiagora. Hellenistic period. Refectory and bakery. Plan.
22. Tsikhiagora. Hellenistic period. Refectory, terrace and large yard. Plan.
23. Tsikhiagora. Hellenistic period. Refectory area. Terrace, lower Hellenistic levels. Plan.
24. Tsikhiagora. Hellenistic period. Refectory area. Terrace, lower Hellenistic levels. Transverse sections.
25. Tsikhiagora. Hellenistic period. Plan of the temple complex.
26. Tsikhiagora. Hellenistic period. Terrace, yard and "gate". plan.
27. Tsikhiagora. Hellenistic period. "Gate", plan and section.
28. Tsikhiagora. Hellenistic period. Large yard and "gate". Plan and transverse section.
29. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXI. Level I, pottery.
30. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXI. Level I, ceramic.
31. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXI. Level I, pottery.
32. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXVI. sq. 589, Level I, burial, 1. Pottery, 2. Iron bracelet. Level II, ceramics.
33. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXVI. 1-10. Level II, ceramics. 11-17. Level I. 18-26. Level II.
34. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1-4. Descending burial near the west door of the temple yard. 5. Descending in sector XXI, by the border of squares 589-588, ceramics 6-8. Chamber №17, pottery and bronze ring. 9-18. Chamber №16 (room with hand grinders), pottery.
35. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXVI. Level II, pottery.
36. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XX, Level II, pottery.
37. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXVI. 1-5. Level I, ceramics. 6-11. Temple courtyard, pottery. 12-17. Level II, pottery.
38. Tsikhiagora. Hellenistic period. Sector XXVI. Level II, pottery.

39. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1,4,5,6. The upper layer of the bakery, level I, pottery. 2-3. Bakery, pottery.
40. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1-3. Pit #5, ceramics. 4-5. Pit #1, ceramics. 6-9. Pit #2, ceramics. 10-16. Pit #4, 10-14. ceramics. 15-16. Bone plates with scratched images.
41. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber #17, pottery.
42. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chambers 18,19. Pottery.
43. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chambers 18,19. Pottery.
44. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1. Temple courtyard, pottery. 2-15. Chambers 18,19. pottery.
45. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1. Temple, Room #1, Clay Altar. 2-9. Letters on tiles.
46. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber#1. Pottery.
47. Tsikhiagora. Hellenistic period. Temple, Chamber #2, Clay discs with a cross.
48. Tsikhiagora. Hellenistic period. Temple, Chamber #2, pottery.
49. Tsikhiagora. Hellenistic period. Temple, Chamber #2, pottery.
50. Tsikhiagora. Hellenistic period. Inner courtyard of the temple, 1,3-7. Pottery. 2. Iron knife.
51. Tsikhiagora. Hellenistic period. Inner courtyard of the temple, pottery.
52. Tsikhiagora. Hellenistic period. Room #10, I, 3-15 pottery. 2. I. tower.
53. Tsikhiagora. Hellenistic period. Room #10, 1-13. pottery. 14. Bone pendant.
54. Tsikhiagora. Hellenistic period. Room #10, 1-6. pottery. 7. Iron nails. 8. Iron ladle
55. Tsikhiagora. Hellenistic period. #2 Tower, 1-7. pottery. 8. Iron nail.
56. Tsikhiagora. Hellenistic period. #2 tower, pottery.
57. Tsikhiagora. Hellenistic period. #2 tower, pottery.
58. Tsikhiagora. Hellenistic period. #2 tower, pottery.
59. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber #21, pottery.
60. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber #21, pottery.
61. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber #21, pottery.
62. Tsikhiagora. Hellenistic period. Chamber #22, pottery.
63. Tsikhiagora. Hellenistic period. Granary, pottery.
64. Tsikhiagora. Hellenistic period. Granary, pottery.
65. Tsikhiagora. Hellenistic period. Granary, pottery.
66. Tsikhiagora. Hellenistic period. Granary, pottery.
67. Tsikhiagora. Hellenistic period. The corridor between the cellar and the three-room structure, pottery.
68. Tsikhiagora. Hellenistic period. cellar, pitchers.
69. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, 1. pitcher-shaped jar 2. large clay bowl - Taghar.
70. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, pottery.
71. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, pottery.
72. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, 1-7, 9-14. pottery. 8. Iron knife.
73. Tsikhiagora. Hellenistic period. Cellar, pottery.
74. Tsikhiagora. Hellenistic period. The outer courtyard of the temple, pottery.
75. Tsikhiagora. Hellenistic period. The outer courtyard of the temple. 1-12, ceramics. 13-21,23,24. pottery. 22. Bronze stem. 25-26. Stone mortar.
76. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1-4. Refectory layer, pottery. 5-20. level IV under the refectory floor, ceramics.
77. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1-5. Level III, pottery. 6. Pit №4, pottery
78. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1-5. Pit №2, pottery. 6-7. Pit №3. pottery. 8-10. Pit №1, pottery.
79. Tsikhiagora. Hellenistic period. Pottery found in the pithos.
80. Tsikhiagora. Hellenistic period. Pit №1/99, pottery.
81. Tsikhiagora. Hellenistic period. Pit №1/99, pottery.
82. Tsikhiagora. Hellenistic period. Pit №1/99, pottery.

83. Tsikhiagora. Hellenistic period. Level IV, pottery.
84. Tsikhiagora. Hellenistic period. Level IV, pottery.
85. Tsikhiagora. Hellenistic period. Level IV, pottery.
86. Tsikhiagora. Hellenistic period. Stepped room, pottery.
87. Tsikhiagora. Hellenistic period. Stepped room, pottery.
88. Tsikhiagora. Hellenistic period. Stepped room, pottery.
89. Tsikhiagora. Hellenistic period. Stepped room, ceramics.
90. Tsikhiagora. Hellenistic period. Stepped Room, Ryton.
91. Tsikhiagora. Hellenistic period. Imprints from the temple complex.
92. Tsikhiagora. Hellenistic period. Imprints from the temple complex.
93. Tsikhiagora. Hellenistic period. Imprints from the temple complex.
94. Tsikhiagora. Hellenistic period. Imprints from the temple complex.
95. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1. Cellar, Bulla. 2. Grinding room, bronze stamp.
96. Tsikhiagora. Hellenistic period. Capital, drawing.
97. Tsikhiagora. Hellenistic period. 1. Capital. 2-3. tiles. 4. Signs on tiles.
98. Burial of "Sakaraulo Seri". Hellenistic period. A luxurious burial inventory.
99. Burial of "Sakaraulo Seri". Hellenistic period. A luxurious burial inventory.
100. Tsikhiagora. Temple complex of the Hellenistic period. Shaded squares indicate the remains of the Achaemenid period layer.
101. Tsikhiagora. The courtyard and terrace of the temple complex. Plan and transverse section of Hellenistic period layers and Achaemenid period stone paving.
102. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Plan and transverse section.
103. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Granary Front Yard A Level, pottery.
104. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Granary Front Yard, Level B, pottery.
105. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. The front yard of the granary. 1-7. C level, pottery. 8-9. sq. 66, Level B, pottery. 10-13. sq. 614-615, Level B, pottery.
106. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Under the refectory, level B, pottery.
107. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. sq. 147-148, Level B, Pitchers.
108. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. 1-8. sq. 91, C level, pottery 9-13. sq. 42, C level, pottery.
109. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. sq. 147-148, Level B, pottery.
110. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. 1. Sq. 115, C level, pottery. 2-6. sq. 92, pottery. 7-8. sq. 67, pottery. 9. Pit №1, Level B, pottery. 10-12. Pit №2, C level, pottery. 13-14. Pit №3, pottery.
111. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. sq. 142-143, pottery.
112. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Pit №7, Level B. 1-10. Pottery., 12. Bone arrowhead. 13-17. Pit №8, pottery.
113. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Pit №9, pottery.
114. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. 1-7. Pit №10, ceramics. 8-12. Pit №11, pottery.
115. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. 1-5. Pit №4, ceramics. 6-8. Pit №5, C level, ceramics. 9-11. Pit #6, C level, pottery.
116. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Pit №15, Level B, pottery.
117. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. 1-2. Pit №12, ceramics. 3. Pit №13, Level B, ceramics. 4-11. Pit №14, C level, pottery.
118. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. sq. 90-92, 115-166. Cobblestone plaza, 1-5. pottery. 6-7. Bronze arrowheads.
119. Tsikhiagora. Achaemenid period layer. Fragment of the stone base (reconstruction by G. Kipiani).
120. Tsikhiagora. Late Bronze Age. Chamber plan and transverse section.
121. Tsikhiagora. Late Bronze Age layer. plan.
122. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.
123. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.
124. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.
125. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.
126. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.

127. Tsikhiagora. Late Bronze Age, pottery.
128. Tsikhiagora. Late Bronze Age. 1, 2. Zoomorphic clay figurines. 3. Fragment of a bronze knife. 4-5. Bronze brooches. 6. Level II, pottery.
129. Tsikhiagora. Middle Bronze Age layer. Plan
130. Tsikhiagora. Middle Bronze Age layer. Kurgan №1, plan and section.
131. Tsikhiagora. Middle Bronze Age layer. Kurgan №2, plan and section.
132. Tsikhiagora. Stratigraphic section.
133. Tsikhiagora. Early Bronze Age. Level A, Plan.
134. Tsikhiagora. Early Bronze Age. Level A, Plan.
135. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B1 layer. Plan.
136. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B2 layer. Structure №1. Plan.
137. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B2 layer. Plan.
138. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B2 layer. Structure №1. Plan.
139. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B2 layer. Structure №2. Plan.
140. Tsikhiagora. Early Bronze Age. B3 layer. Plan.
141. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pits №11,18,69,19,15,68,4,79,5, pottery.
142. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №81, pottery.
143. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №81, pottery.
144. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №81, pottery.
145. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №78, pottery.
146. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №78, pottery.
147. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pit №77, 1. Anthropomorphic figurine, clay. 2-13. Pottery.
148. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, pottery.
149. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, 1-14. pottery. 15. Bone kneecap fragment
150. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, 1-20. pottery. 21. Fragment of an axe mold, clay. 22. Wheel model, clay.
151. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Level A, Pottery.
152. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer A1, fragments of the stationary hearth with "eye" protrusions.
153. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B1, pottery.
154. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B1, pottery.
155. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B1, pottery.
156. Tsikhiagora. Early Bronze Age layer, layer B1, 1. Fragments of hearths, clay. 2. Stand, clay.
157. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Layer B1, Pit №17, pottery.
158. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Layer B1, Pit №17, pottery.
159. Tsikhiagora. Early Bronze Age, Layer B1, Pit №17, 1-5. pottery. 6. Bone and flint tools. 7. Stone tools.
160. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №1. pottery.
161. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №1. pottery.
162. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №1. pottery.
163. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №1. 1-4. pottery. 5. Bronze dagger. 6. Bone arrowhead. 7. Flint arrowheads. 8. Flint sickle inlays.
164. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №1. 1,3. Pottery. 2. Pan-shaped dishes, 4. Stationary hearths.
165. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure №2. pottery.
166. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, structure #2. 1,3. pottery. 2. Figure of a bull, clay. 4. Fragments of the portable hearth. 5. Sickle inserts.
167. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, pottery.
168. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, pottery.
169. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B2, pottery.
170. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B3, pottery.
171. Tsikhiagora. Early Bronze Age, layer B3, 1-7. pottery. 8. Stationary hearth.
172. Tsikhiagora. Early Bronze Age layer, level A, pottery (no context).
173. Tsikhiagora. Early Bronze Age layer, stands and wheel model, clay (no context).

ტაბულების აღწერილობა

1. რუქა
2. ციხიაგორა. სიტუაციური გეგმა.
3. ციხიაგორა. სიტუაციური გეგმა.
4. ციხიაგორა. ტოპოგეგმა.
5. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატაძრო კომპლექსის გეგმა.
6. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატაძრო კომპლექსის გეგმა.
7. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ჭრილები.
8. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატაძრო კომპლექსის გეგმა.
9. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ჭრილები.
10. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი, აქ-სიონომეტრია.
11. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი, ოთახი №10.
12. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ბეღელი. გეგმა და ჭრილი.
13. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. კოშკი. გეგმა და ჭრილი.
14. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სამოთახიანი ნაგებობა. გეგმა და ჭრილი.
15. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი. გეგმა და ჭრილი.
16. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, საკურთხევლები. გეგმა და ჭრილი.
17. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. წისქვილი და ოთახი №15. გეგმა და ჭრილი.
18. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფქველი ოთახი. გეგმა და ჭრილი.
19. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ოთახი №15. გეგმა და ჭრილი.
20. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატრაპეზო. გეგმა და ჭრილი.
21. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატრაპეზო და სათონე. გეგმა.
22. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატრაპეზო, ტერასა და დიდი ეზო. გეგმა.
23. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატრაპეზოს უბანი. ტერასა, ქვედა ელინისტური ხანის დონეები. გეგმა.
24. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატრაპეზოს უბანი. ტერასა, ქვედა ელინისტური ხანის დონეები. ჭრილები.
25. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სატაძრო კომპლექსის გეგმა.
26. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტერასა, ეზო და „კარიბჭე“. გეგმა.
27. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. „კარიბჭე“, გეგმა და ჭრილი.
28. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. დიდი ეზო და „კარიბჭე“. გეგმა და ჭრილი.
29. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXI. I დონე, კერამიკა.
30. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXI. I დონე, კერამიკა.
31. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXI. I დონე, კერამიკა.
32. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXVI. კვ. 589, I დონე, სამარხი, 1. კერამიკა, 2. რკინის სამაჯური. II დონე, კერამიკა.
33. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXVI. 1-10. II დონე, კერამიკა. 11-17. I დონე. 18-26. II დონე.
34. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1-4. ჩაშვებული სამარხი ტაძრის ეზოს დასავლეთ კარებთან. 5. ჩაშვებული სამარხი XXI სექტორში, 589-588 კვადრატების საზღვართან, კერამიკა 6-8. სათავსო №17, კერამიკა და ბრინჯაოს რგოლი. 9-18. სათავსო №16 (ხელსაფქვავეებიანი ოთახი), კერამიკა.
35. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXVI. II დონე, კერამიკა.
36. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XX, II დონე, კერამიკა.
37. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXVI. 1-5. I დონე, კერამიკა. 6-11. ტაძრის ეზო, კერამიკა. 12-17. II დონე, კერამიკა.
38. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სექტორი XXVI. II დონე, კერამიკა.
39. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1,4,5,6. სათონის ზედა ფენა, I დონე, კერამიკა. 2-3. სათონე, კერამიკა.
40. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1-3. ორმო №5, კერამიკა. 4-5. ორმო №1, კერამიკა. 6-9. ორმო №2, კერამიკა. 10-16. ორმო №4, 10-14. კერამიკა. 15-16. ძვლის ფირფიტები ამოკანრული გამოსახულებებით.

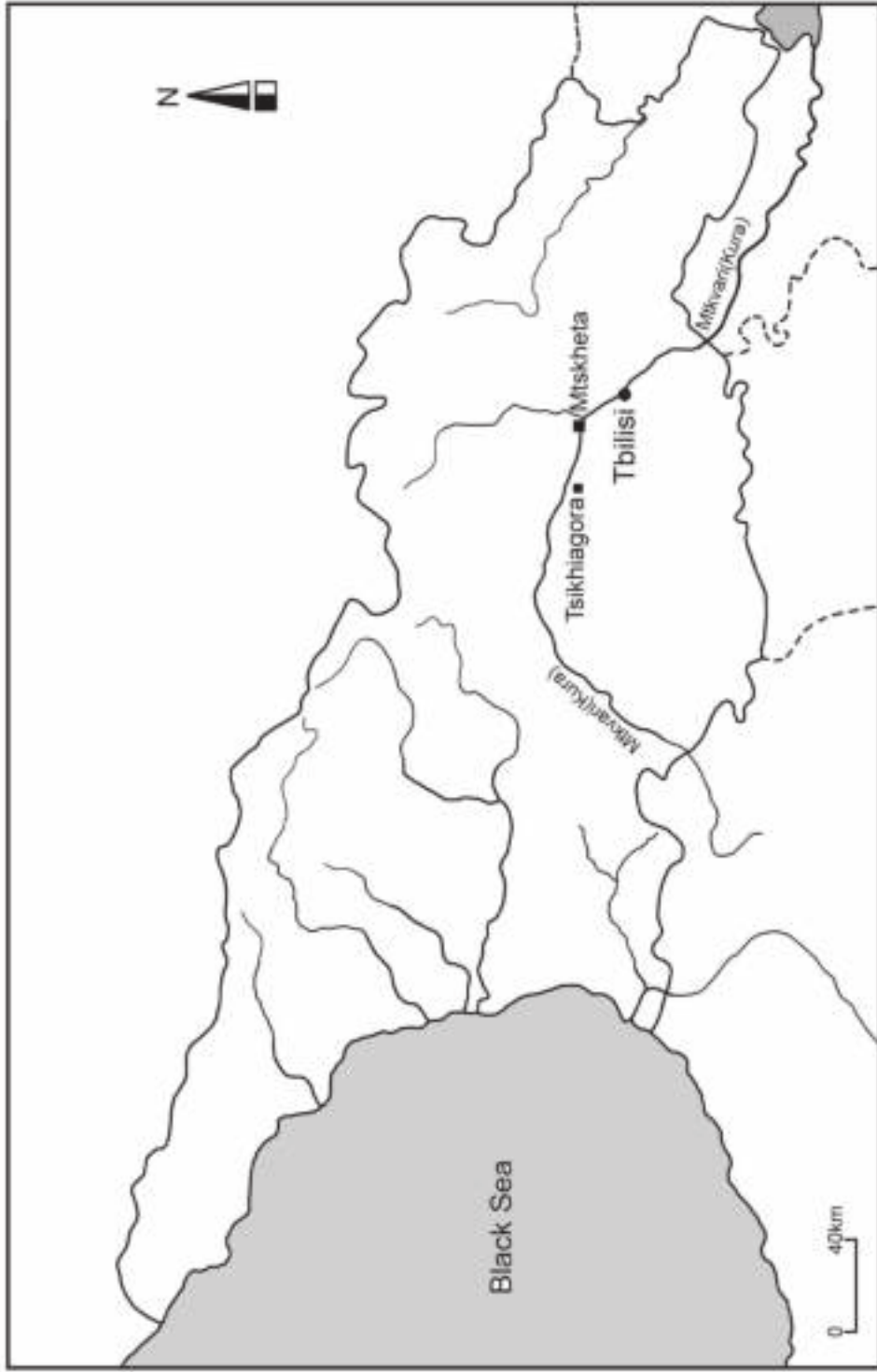
41. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსო №17, კერამიკა.
42. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსოები 18,19. კერამიკა.
43. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსოები 18,19. კერამიკა.
44. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1. ტაძრის ეზო, კერამიკა. 2-15. სათავსოები 18,19. კერამიკა.
45. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1. ტაძარი, სათავსო ნომერი №1, თიხის საკურთხეველი. 2-9. ასო-ნიშნები კრამიტებზე.
46. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი. სათავსო №1. კერამიკა.
47. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი, სათავსო №2, თიხის დისკოები ჯვრის გამოსახულებით.
48. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი, სათავსო №2, კერამიკა.
49. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძარი, სათავსო №2, კერამიკა.
50. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძრის შიდა ეზო, 1,3-7. კერამიკა, 2. რკინის დანა.
51. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძრის შიდა ეზო, კერამიკა.
52. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ოთახი №10, I, 3-15 კერამიკა. 2. I კოშკი.
53. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ოთახი №10, 1-13. კერამიკა. 14. ძვლის საკიდი.
54. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ოთახი №10, 1-6. კერამიკა. 7. რკინის ლურსმნები. 8. რკინის ჩამჩა.
55. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. №2 კოშკი, 1-7. კერამიკა. 8. რკინის ლურსმანი.
56. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. №2 კოშკი, კერამიკა.
57. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. №2 კოშკი, კერამიკა.
58. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. №2 კოშკი, კერამიკა.
59. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსო №21, კერამიკა.
60. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსო №21, კერამიკა.
61. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსო №21, კერამიკა.
62. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. სათავსო №22, კერამიკა.
63. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ბელელი, კერამიკა.
64. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ბელელი, კერამიკა.
65. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ბელელი, კერამიკა.
66. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ბელელი, კერამიკა.
67. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანსა და სამოთახიან ნაგებობას შორის დერეფანი, კერამიკა.
68. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, ქვევრები.
69. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, 1. დერგი, 2. თალარი.
70. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, კერამიკა.
71. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, კერამიკა.
72. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, 1-7, 9-14. კერამიკა. 8. რკინის დანა.
73. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. მარანი, კერამიკა.
74. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძრის გარე ეზო, კერამიკა.
75. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ტაძრის გარე ეზო. 1-12, კერამიკა. 13-21,23,24. კერამიკა. 22. ბრინჯაოს ღერაკი. 25-26. ქვის როდინი.
76. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1-4. სატრაპეზოს ფენა, კერამიკა. 5-20. სატრაპეზოს იატაკის ქვეშ, IV დონე, კერამიკა.
77. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1-5. III დონე, კერამიკა. 6. ორმო №4, კერამიკა.
78. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1-5. ორმო №2, კერამიკა. 6-7. ორმო №3. კერამიკა. 8-10. ორმო №1, კერამიკა.
79. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ქვევრში აღმომჩენილი კერამიკა.
80. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ორმო №1/99, კერამიკა.
81. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ორმო №1/99, კერამიკა.
82. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ორმო №1/99, კერამიკა.
83. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. IV დონე, კერამიკა.
84. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. IV დონე, კერამიკა.
85. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. IV დონე, კერამიკა.
86. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფეხურებიანი ოთახი, კერამიკა.

87. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფეხურე-ბიანი ოთახი, კერამიკა.
88. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფეხურე-ბიანი ოთახი, კერამიკა.
89. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფეხურე-ბიანი ოთახი, კერამიკა.
90. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. საფეხურე-ბიანი ოთახი, რიტონი.
91. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ანაბეჭდები სატაძრო კომპლექსიდან.
92. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ანაბეჭდები სატაძრო კომპლექსიდან.
93. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ანაბეჭდები სატაძრო კომპლექსიდან.
94. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. ანაბეჭდები სატაძრო კომპლექსიდან.
95. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1. მარანი, ბულა. 2. საფეხური ოთახი, ბრინჯაოს საბეჭდავი.
96. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. კაპიტელი, ნახაზი.
97. ციხიაგორა. ელინისტური ხანა. 1. კაპიტელი. 2-3. კრამიტები. 4. ნიშნები კრამიტებზე.
98. „საყარაულო სერის“ სამაროვანი. ელინისტური ხანა. მდიდრული სამარხის ინვენტარი.
99. „საყარაულო სერის“ სამაროვანი. ელინისტური ხანა. მდიდრული სამარხის ინვენტარი.
100. ციხიაგორა. ელინისტური ხანის სატაძრო კომპლექსი. გამუქებული კვადრატებით აღნიშნულია აქემენიდური ხანის ფენის ნაშთები.
101. ციხიაგორა. სატაძრო კომპლექსის ეზო და ტერასა. ელინისტური ხანის ფენების და აქემენიდური ხანის ქვაფენილის გეგმა და ჭრილი.
102. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. გეგმა და ჭრილი.
103. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ბელლის წინა ეზო A დონე, კერამიკა.
104. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ბელლის წინა ეზო, B დონე, კერამიკა.
105. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ბელლის წინა ეზო. 1-7. C დონე, კერამიკა. 8-9. კვ. 66, B დონე, კერამიკა. 10-13. კვ. 614-615, B დონე, კერამიკა.
106. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. სატრაპეზოს ქვეშ, B დონე, კერამიკა.
107. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. კვ. 147-148, B დონე, ქვევრები.
108. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. 1-8. კვ. 91, C დონე, კერამიკა. 9-13. კვ. 42, C დონე, კერამიკა.
109. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. კვ. 147-148, B დონე, კერამიკა.
110. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. 1. კვ. 115, C დონე, კერამიკა. 2-6. კვ. 92, კერამიკა. 7-8. კვ. 67, კერამიკა. 9. ორმო №1, B დონე, კერამიკა. 10-12. ორმო №2, C დონე, კერამიკა. 13-14. ორმო №3, კერამიკა.
111. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. კვ. 142-143, კერამიკა.
112. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ორმო №7, B დონე. 1-10. კერამიკა, 12. ძვლის ისრისპირი. 13-17. ორმო №8, კერამიკა.
113. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ორმო №9, კერამიკა.
114. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. 1-7. ორმო №10, კერამიკა. 8-12. ორმო №11, კერამიკა.
115. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. 1-5. ორმო №4, კერამიკა. 6-8. ორმო №5, C დონე, კერამიკა. 9-11. ორმო №6, C დონე, კერამიკა.
116. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ორმო №15, B დონე, კერამიკა.
117. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. 1-2. ორმო №12, კერამიკა. 3. ორმო №13, B დონე, კერამიკა. 4-11. ორმო №14, C დონე, კერამიკა.
118. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. კვ. 90-92, 115-166. რიყის ქვის მოედანი, 1-5. კერამიკა. 6-7. ბრინჯაოს ისრისპირები.
119. ციხიაგორა. აქემენიდური ხანის ფენა. ქვის ბაზისის ფრაგმენტი (რეკონსტრუქცია გ. ყიფიანის).
120. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა. სათავსოს გეგმა და ჭრილი.
121. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანის ფენა. გეგმა.
122. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
123. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
124. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
125. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
126. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
127. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა, კერამიკა.
128. ციხიაგორა. გვიანბრინჯაოს ხანა. 1,2. ზოომორფული თიხის ფიგურები. 3. ბრინჯაოს დანის ფრაგმენტი. 4-5. ბრინჯაოს საკინძები. 6. II დონის კერამიკა.
129. ციხიაგორა. შუაბრინჯაოს ხანის ფენა. გეგმა.
130. ციხიაგორა. შუაბრინჯაოს ხანის ფენა. ყორღანი №1, გეგმა და ჭრილი.

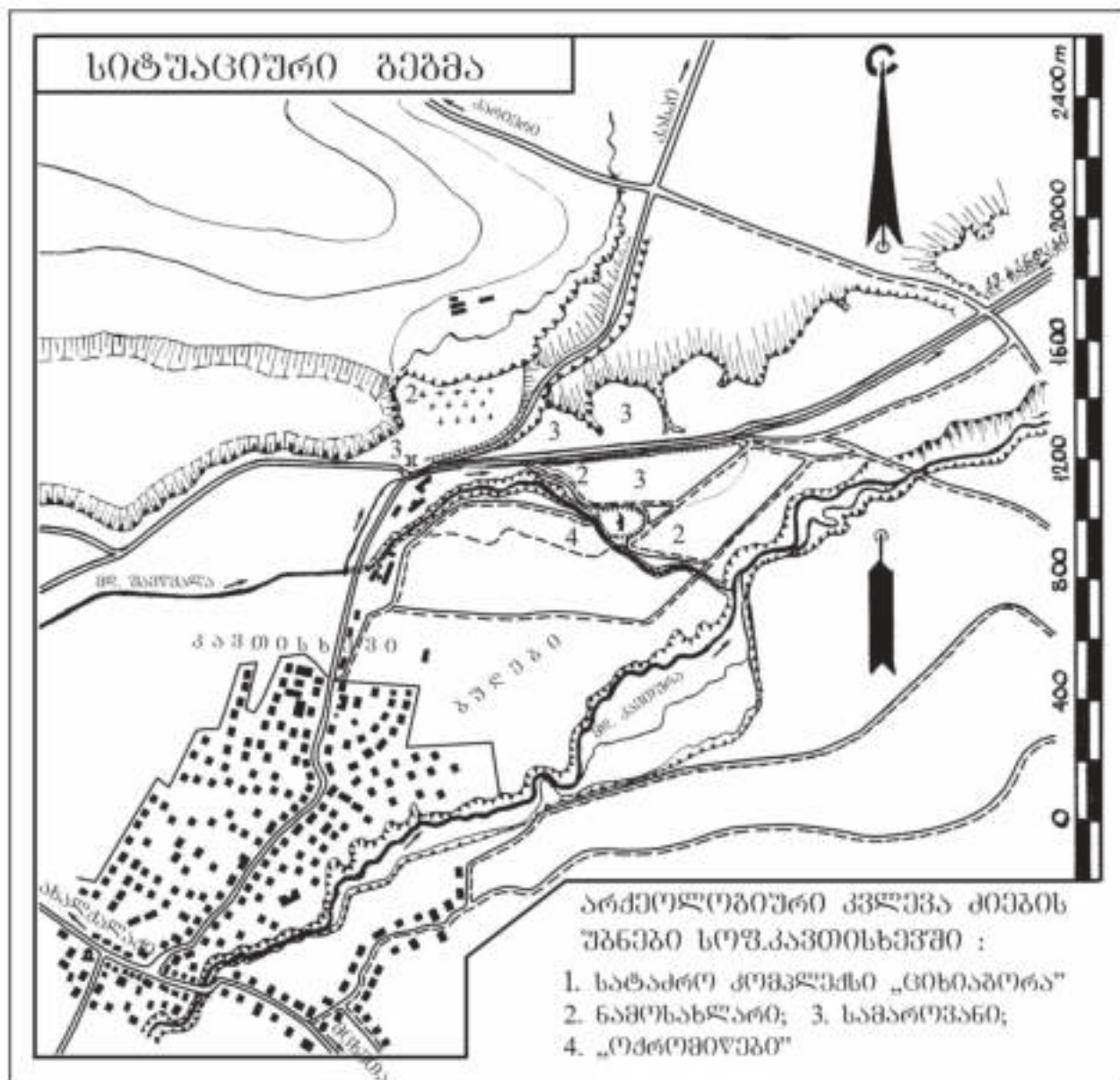
131. ციხიაგორა. შუაბრინჯას ხანის ფენა. ყორლანი №2, გეგმა და ჭრილი.
132. ციხიაგორა. სტრატეგრაფიული ჭრილი.
133. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. A დონე, გეგმა.
134. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. A დონე, გეგმა.
135. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B1 ფენა. გეგმა.
136. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B2 ფენა. ნაგებობა №1. გეგმა.
137. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B2 ფენა. გეგმა.
138. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B2 ფენა. ნაგებობა №1. გეგმა.
139. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B2 ფენა. ნაგებობა №2. გეგმა.
140. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა. B3 ფენა. გეგმა.
141. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმოები №11,18,69,19,15,68,4,79,5, კერამიკა.
142. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №81, კერამიკა.
143. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №81, კერამიკა.
144. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №81, კერამიკა.
145. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №78, კერამიკა.
146. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №78, კერამიკა.
147. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, ორმო №77, 1. ანთროპომორფული ფიგურა, კერამიკა. 2-13. კერამიკა.
148. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, კერამიკა.
149. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, 1-14. კერამიკა. 15. ძვლის კვირისტავის ფრაგმენტი, 16. რქის ნატეხი.
150. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, 1-20. კერამიკა. 21. ცულის ყალიბის ფრაგმენტი, თიხა. 22. ბორბლის მოდელი, თიხა.
151. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A დონე, კერამიკა.
152. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, A1 ფენა, სტაციონალური კერის ფრაგმენტები „თვალეზიანი“ შვერილებით.
153. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, კერამიკა.
154. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, კერამიკა.
155. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, კერამიკა.
156. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანის ფენა, B1 ფენა, 1. კერების ფრაგმენტები, თიხა. 2. სადგარი, თიხა.
157. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, ორმო №17, კერამიკა.
158. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, ორმო №17, კერამიკა.
159. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B1 ფენა, ორმო №17, 1-5. კერამიკა. 6. ძვლის და კაჟის იარაღები. 7. ქვის იარაღები.
160. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №1. კერამიკა.
161. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №1. კერამიკა.
162. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №1. კერამიკა.
163. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №1. 1-4. კერამიკა. 5. ბრინჯაოს სატევარი. 6. ძვლის ისრისპირი. 7. კაჟის ისრისპირები. 8. კაჟის ნამგლის ჩასართები.
164. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №1. 1,3. კერამიკა. 2. ტაფისებური ჭურჭელი, კერამიკა. 4. სტაციონარული კერა.
165. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №2. კერამიკა.
166. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, ნაგებობა №2. 1,3. კერამიკა. 2. ხარის ფიგურა, თიხა. 4. გადასატანი კერების ფრაგმენტები. 5. ნამგლის ჩასართები.
167. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, კერამიკა.
168. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, კერამიკა.
169. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B2 ფენა, კერამიკა.
170. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B3 ფენა, კერამიკა.
171. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანა, B3 ფენა, 1-7. კერამიკა. 8. სტაციონარული კერა.
172. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანის ფენა, A დონე, კერამიკა (უკონტექსტო).
173. ციხიაგორა. ადრებრინჯაოს ხანის ფენა, სადგრები და ბორბლის მოდელი, თიხა (უკონტექსტო).

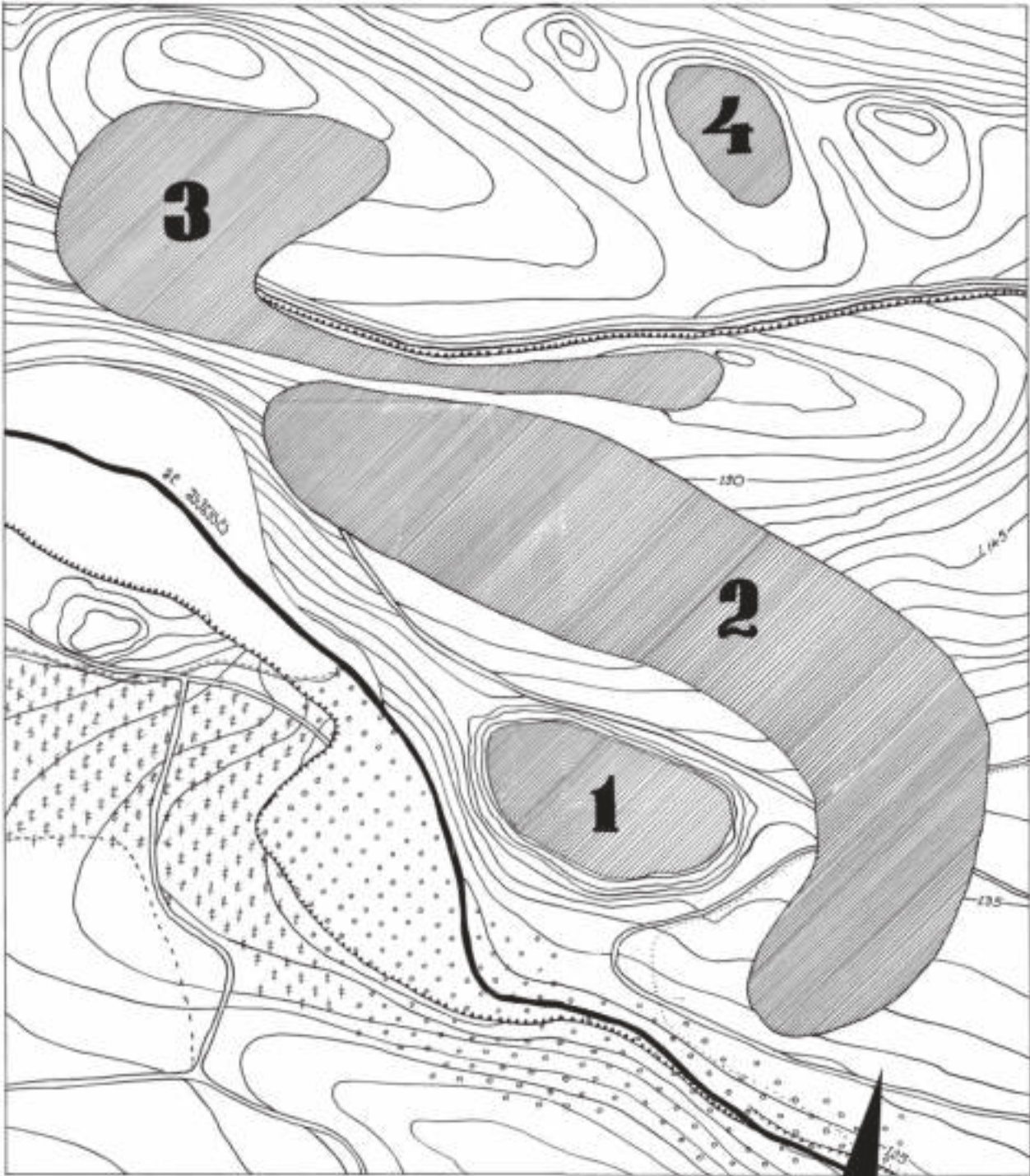
თაბულეტი

PLATES

Map showing the location of Tsikhiagora

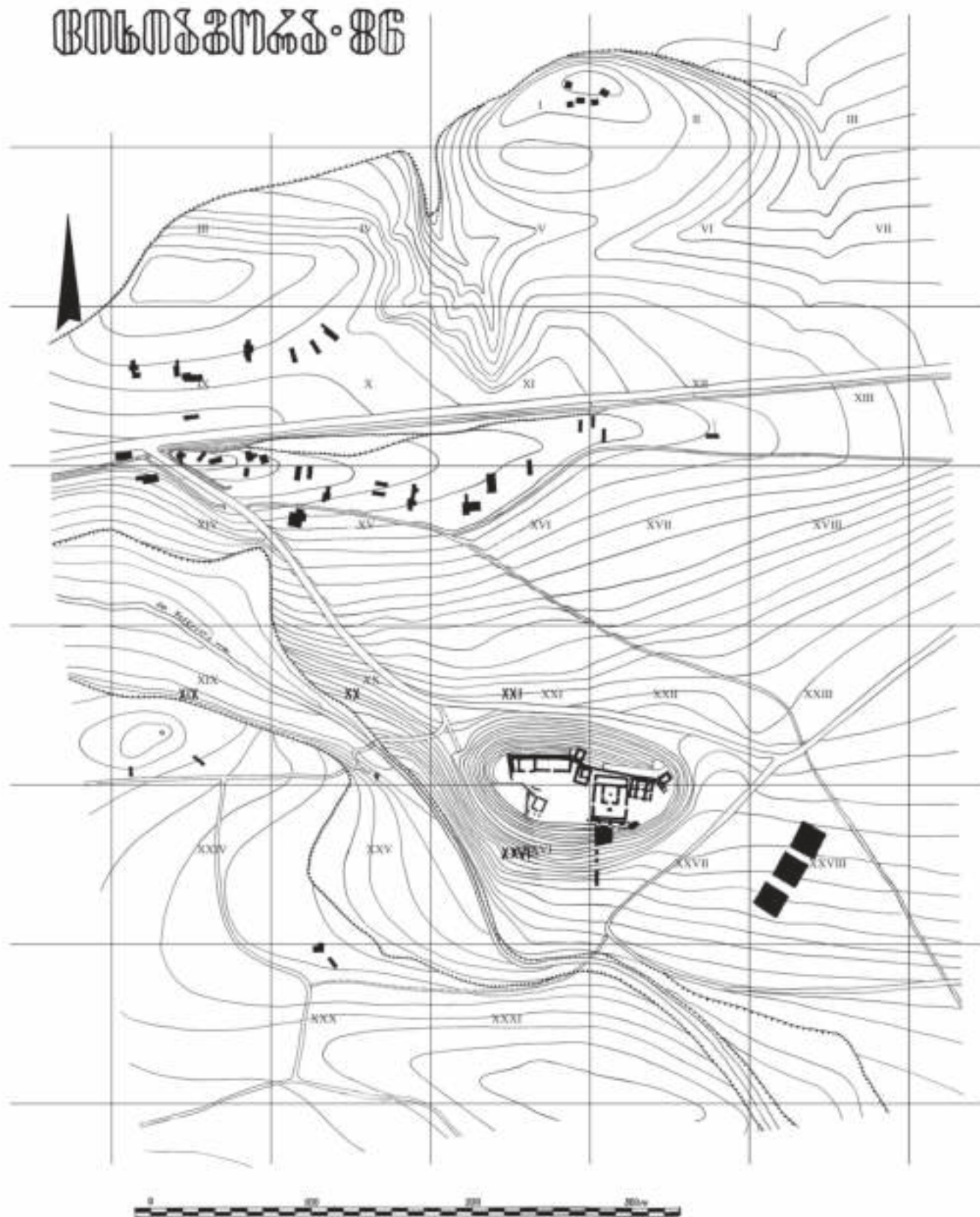

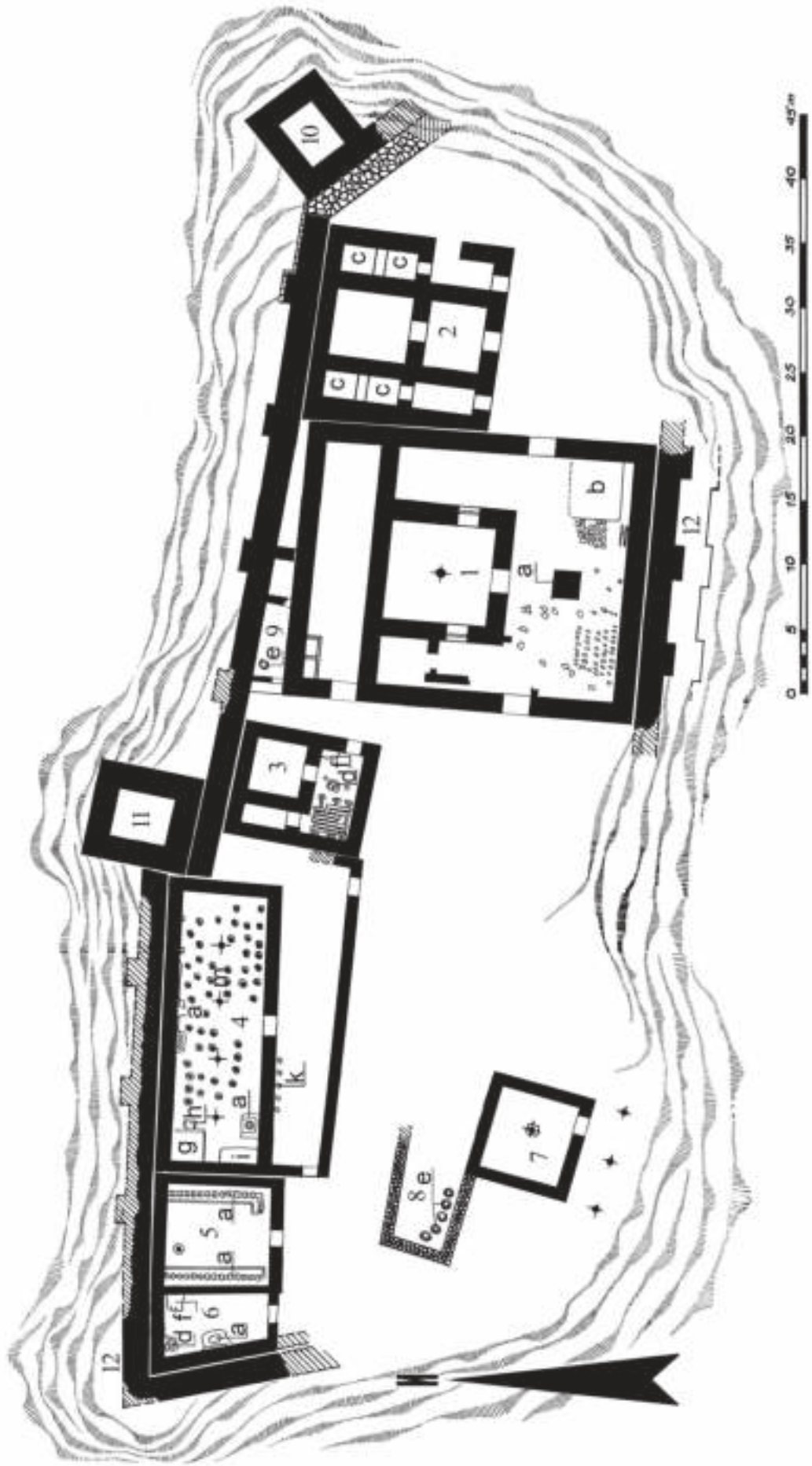
- 1 Ծղկա ծղկաշ
- 2 Բնակ
- 3 Անտառահատման հատված
- 4 Անտառահատման հատված

„ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԻՍԿ“

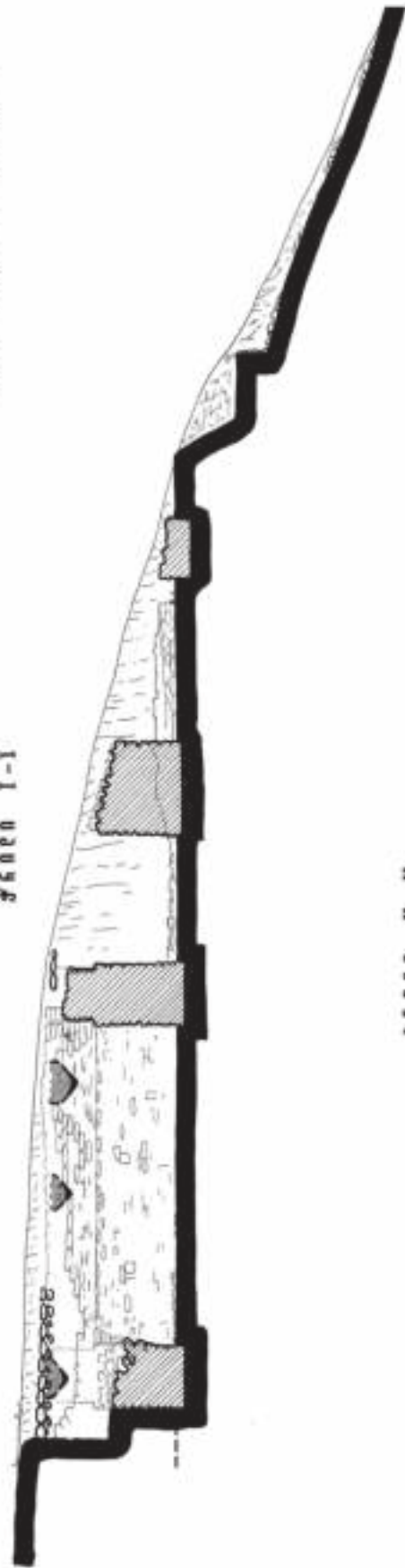
ՄՆԵՏՃՈՒԿՆԵՐ

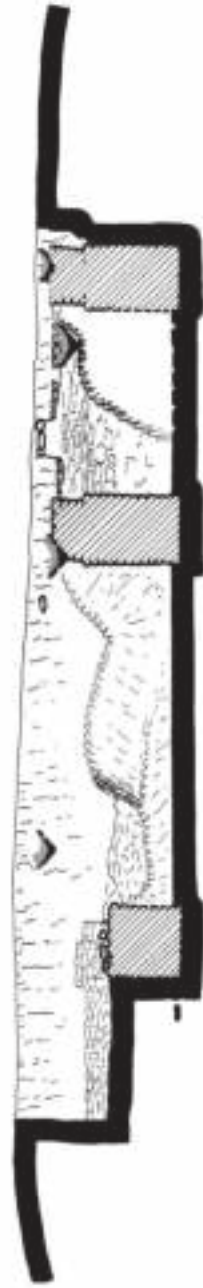

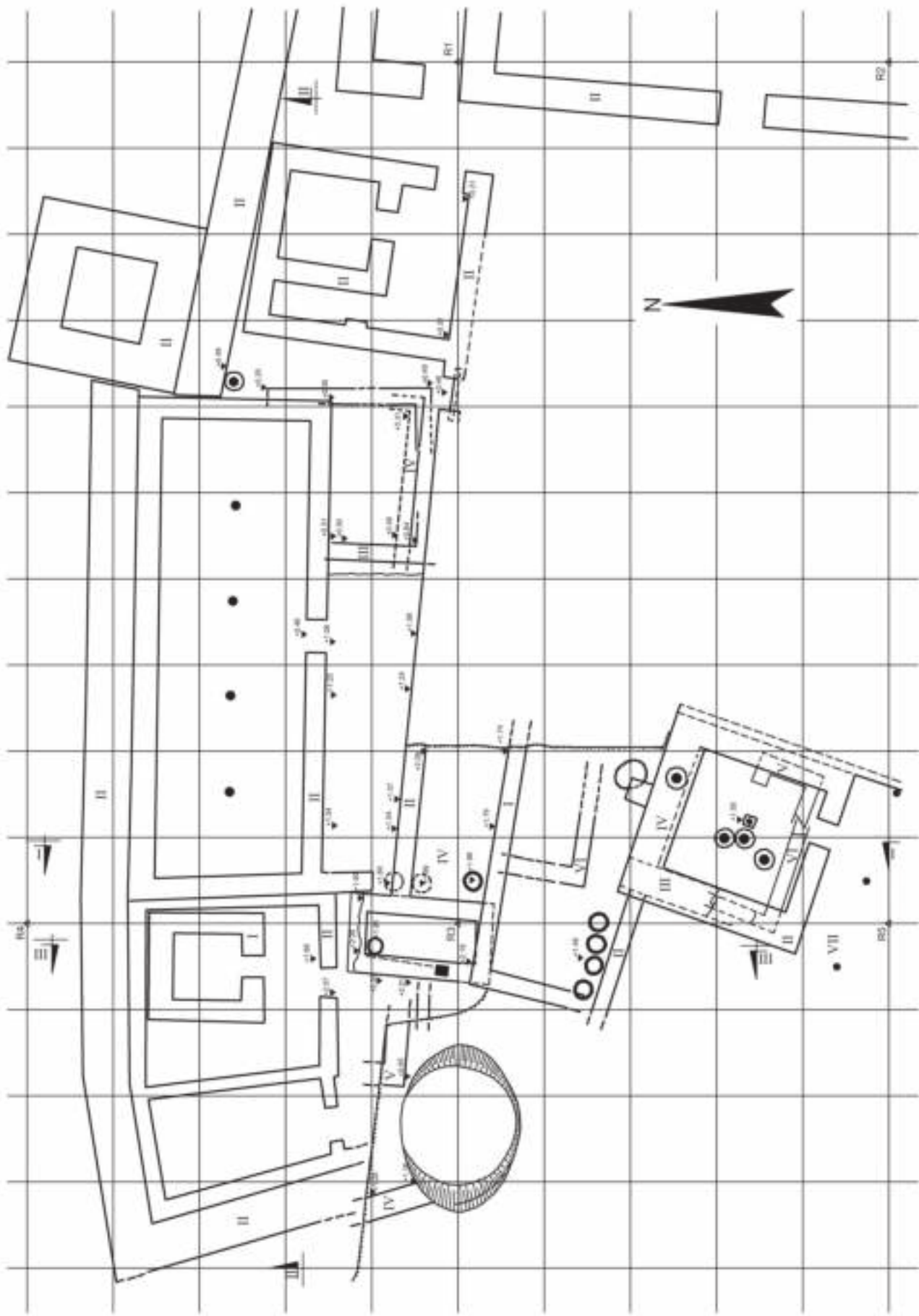
ՅՈՒՆԻԿՈՆԻՏ

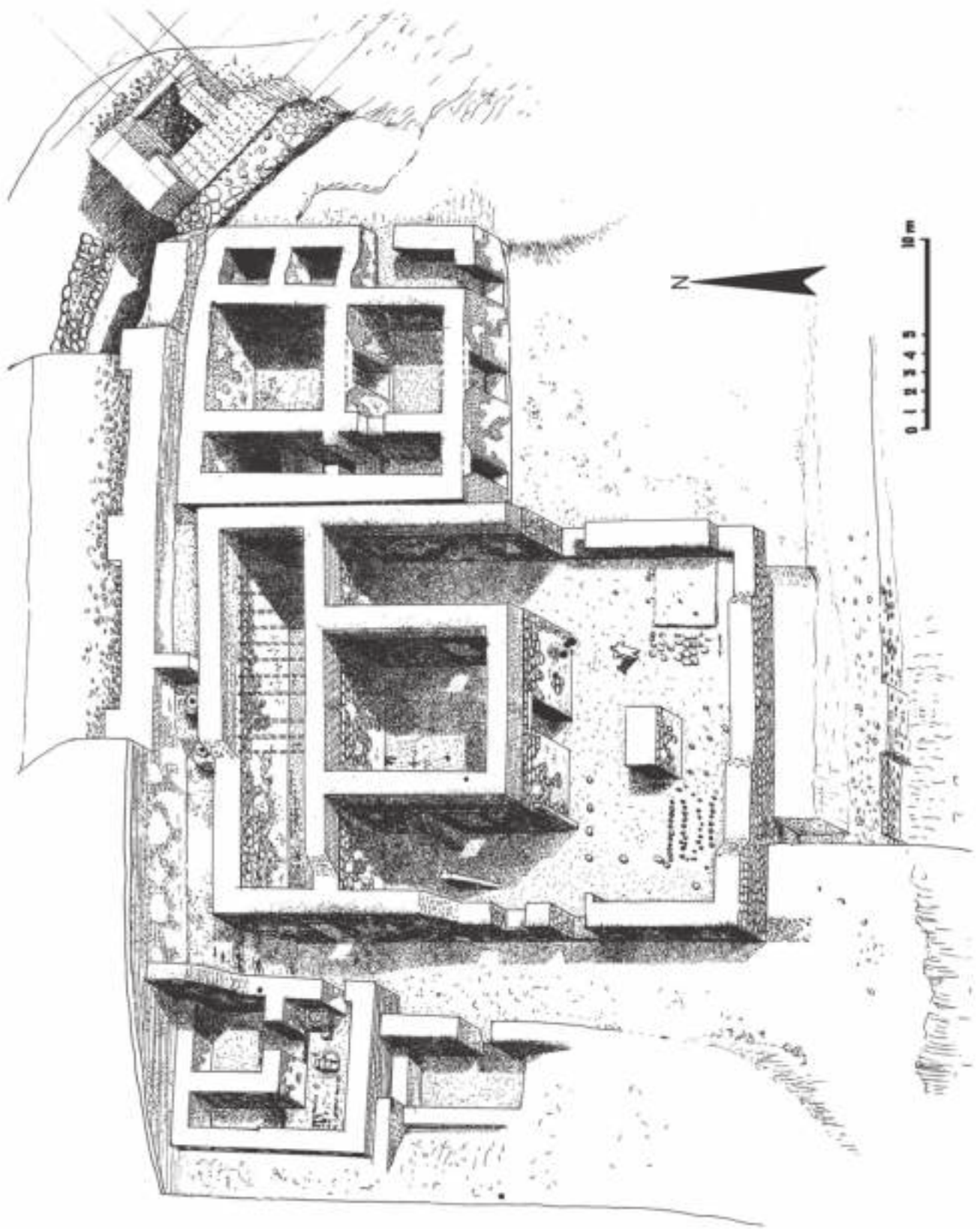
ՃԱՅՈՑ 1-1

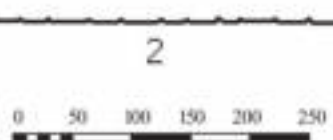
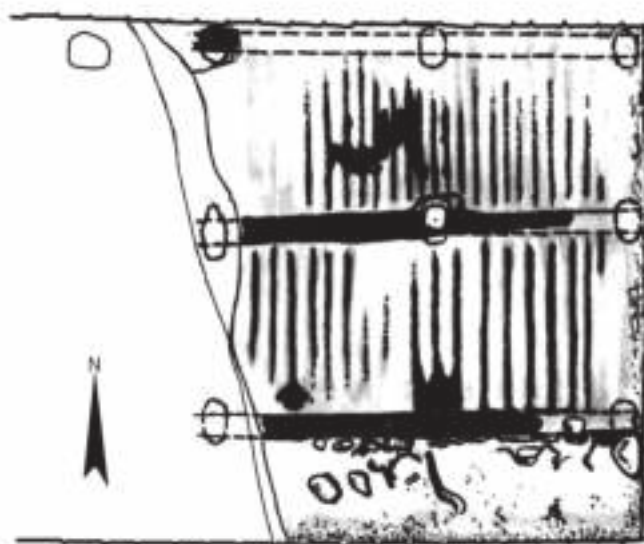

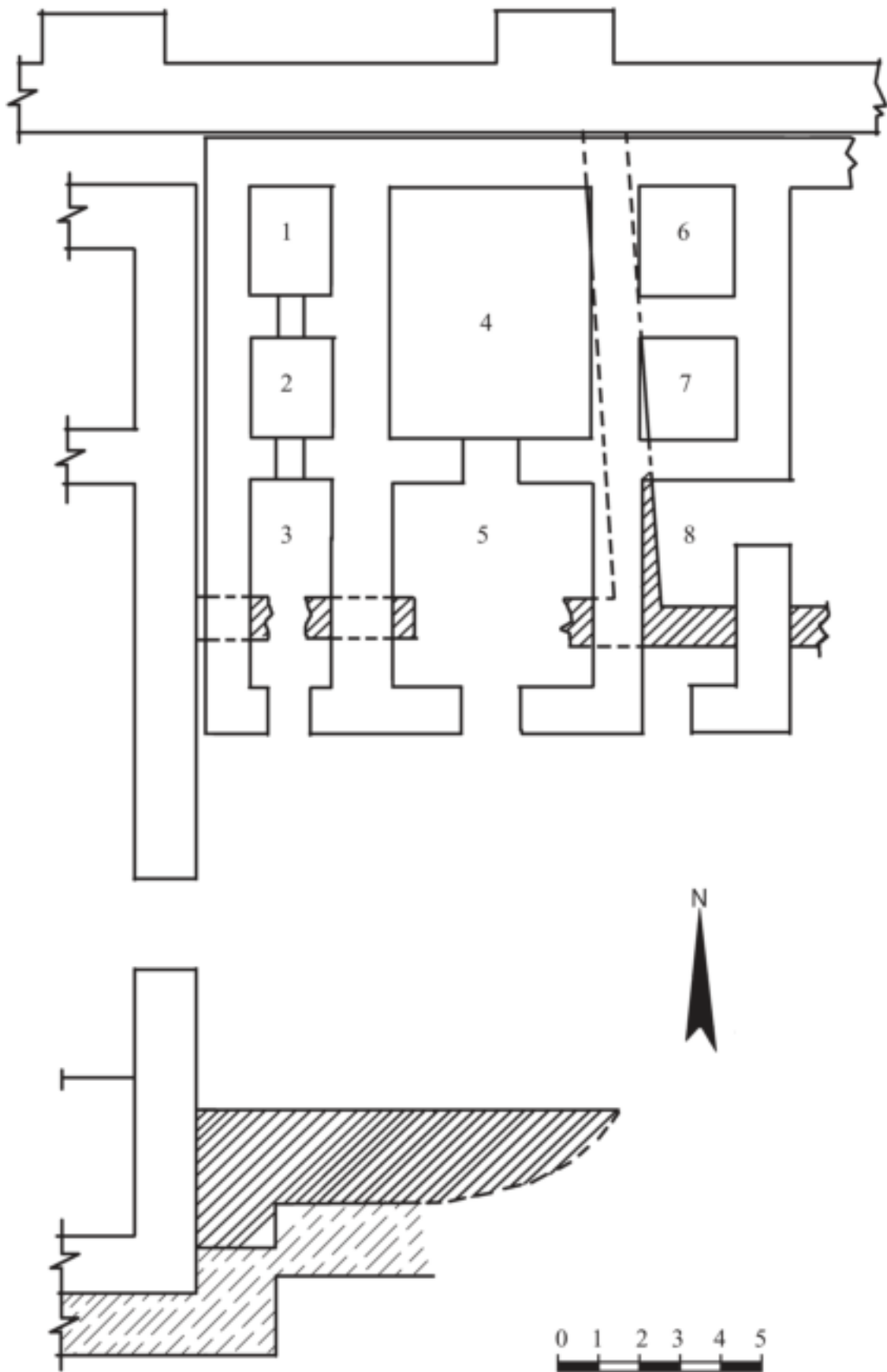
ՃԱՅՈՑ II-III

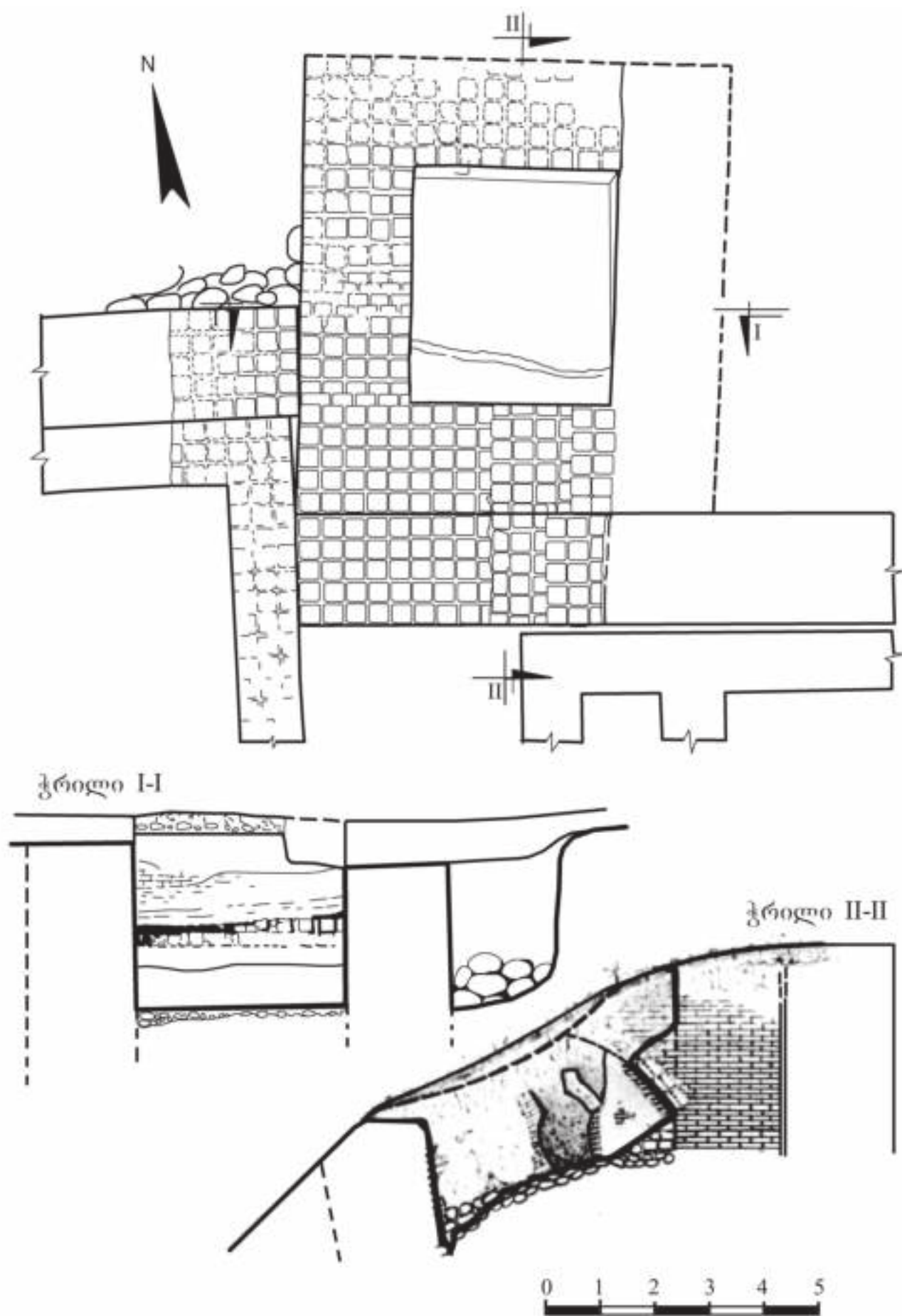

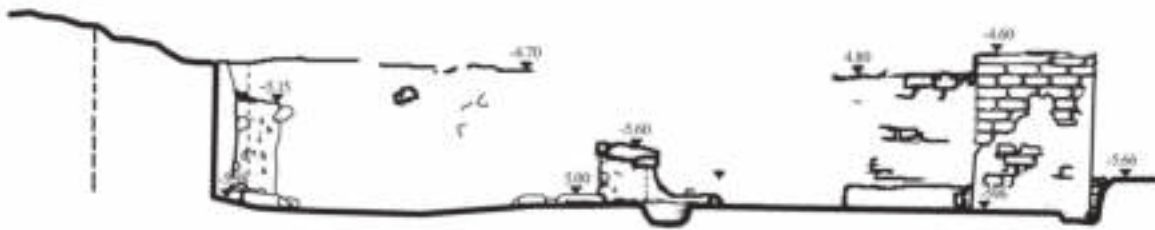
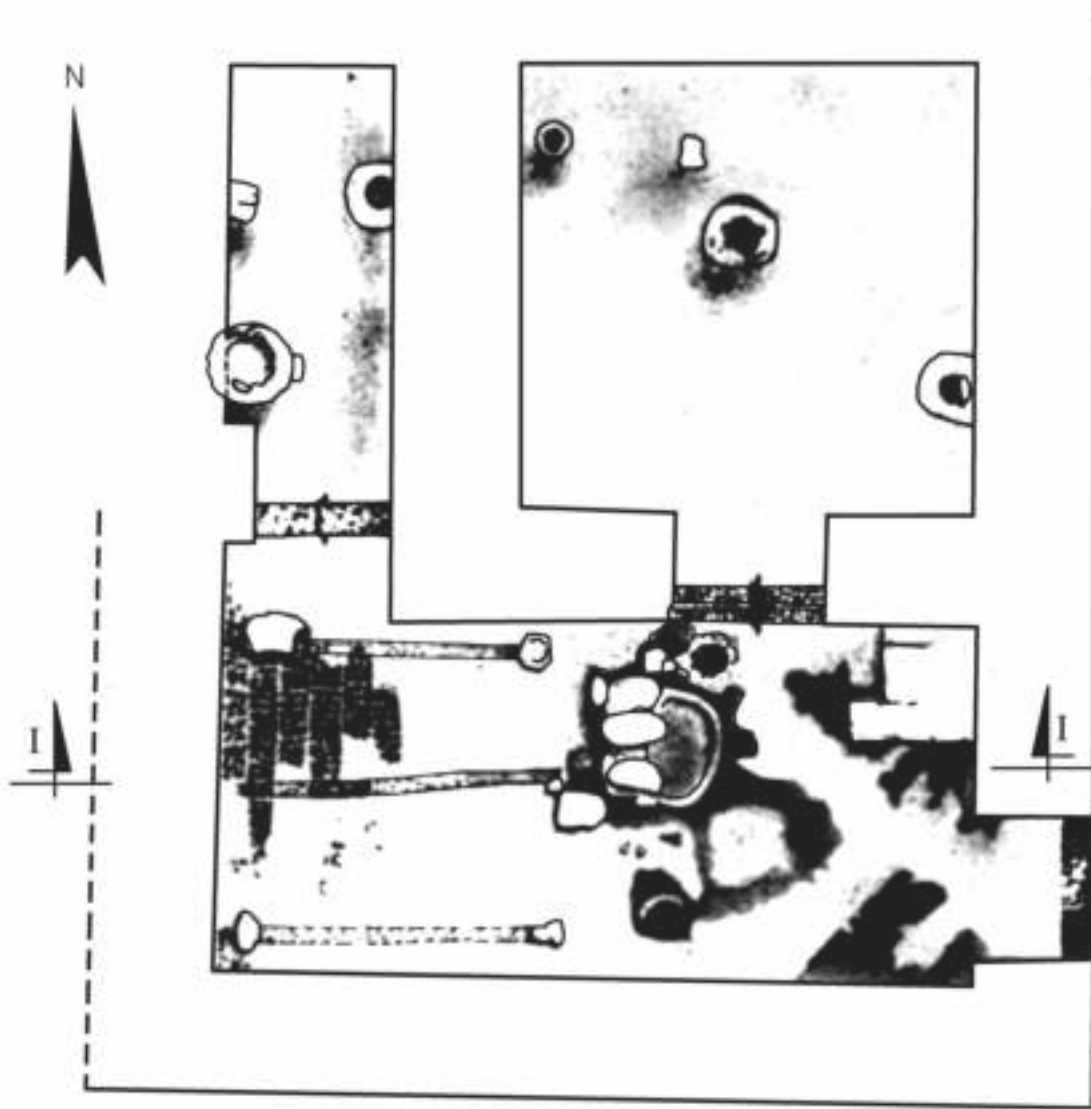

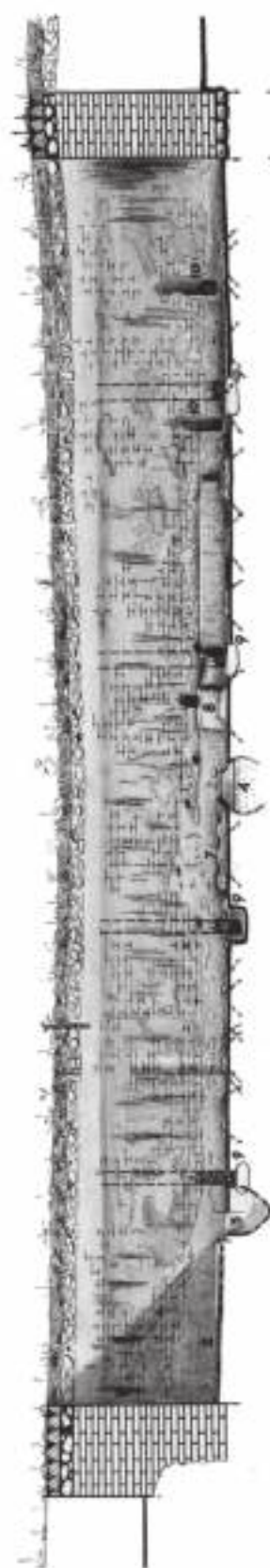
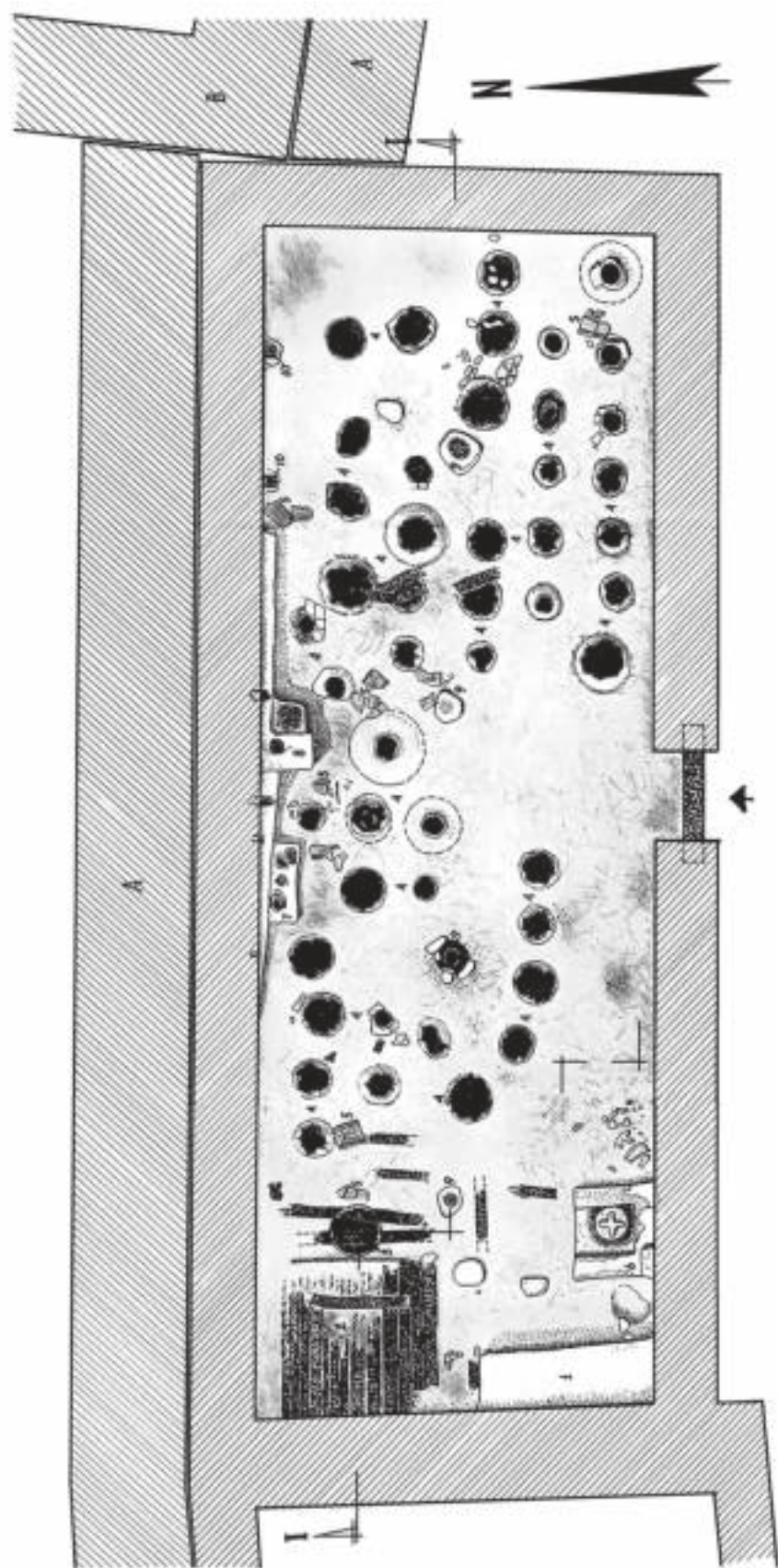

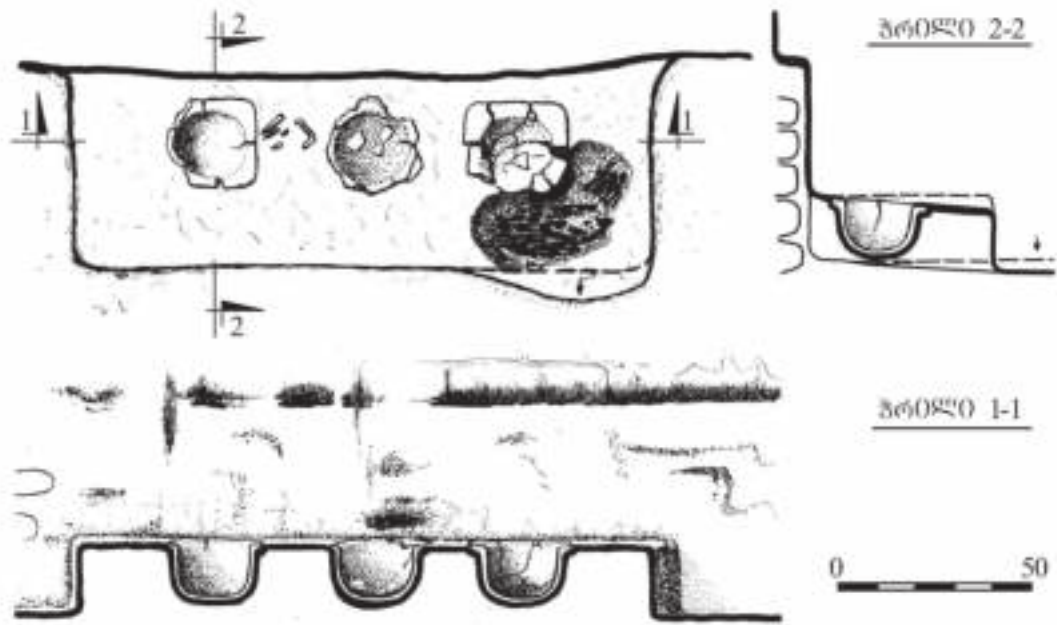

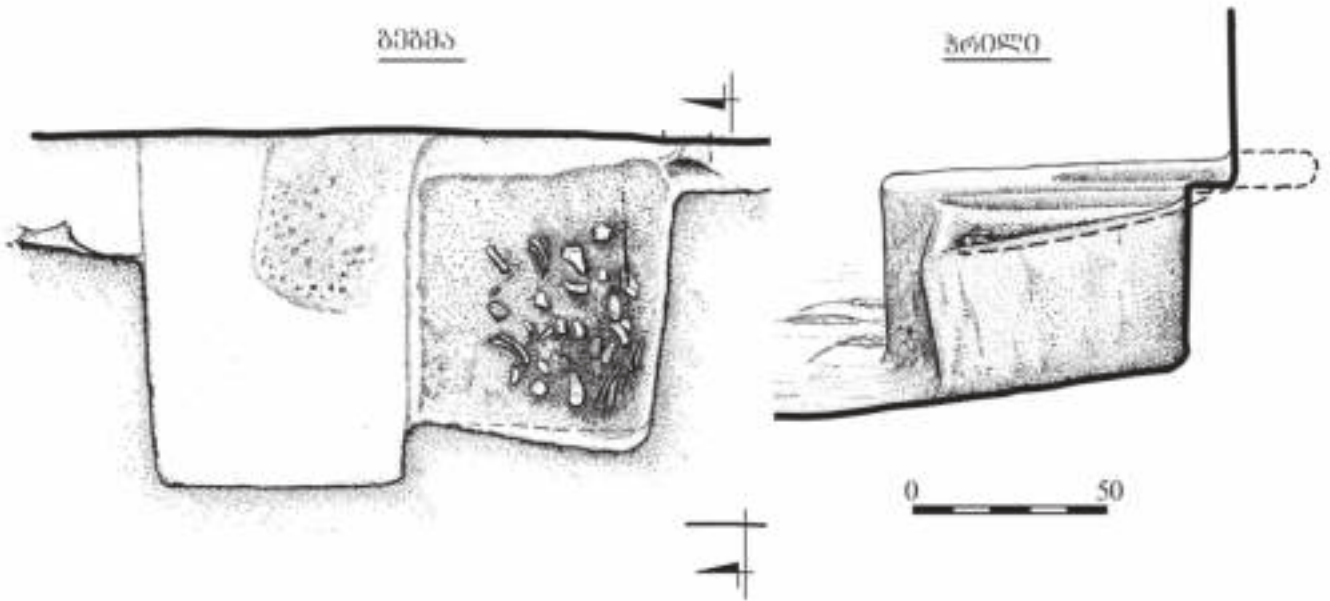

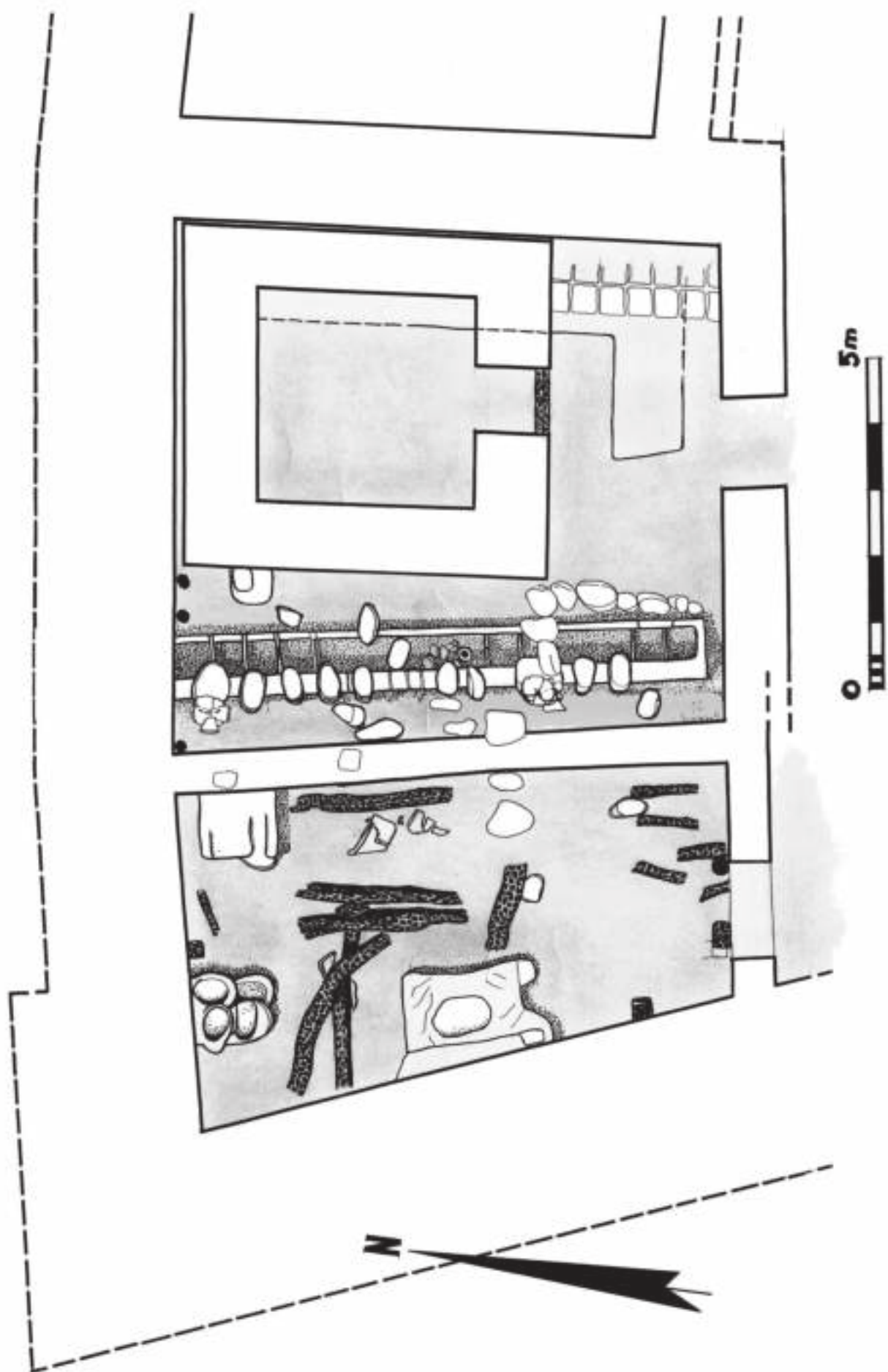

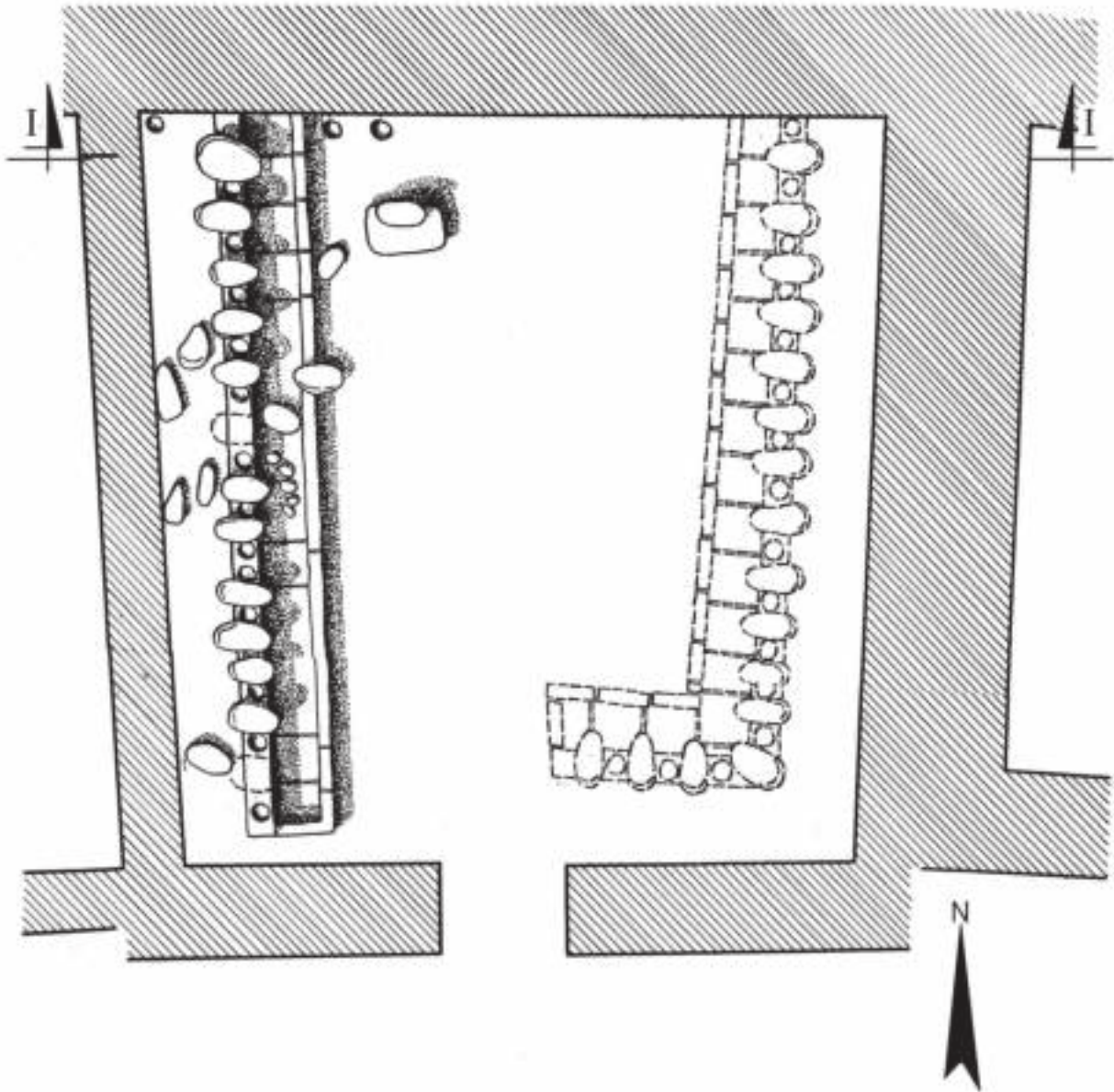
1

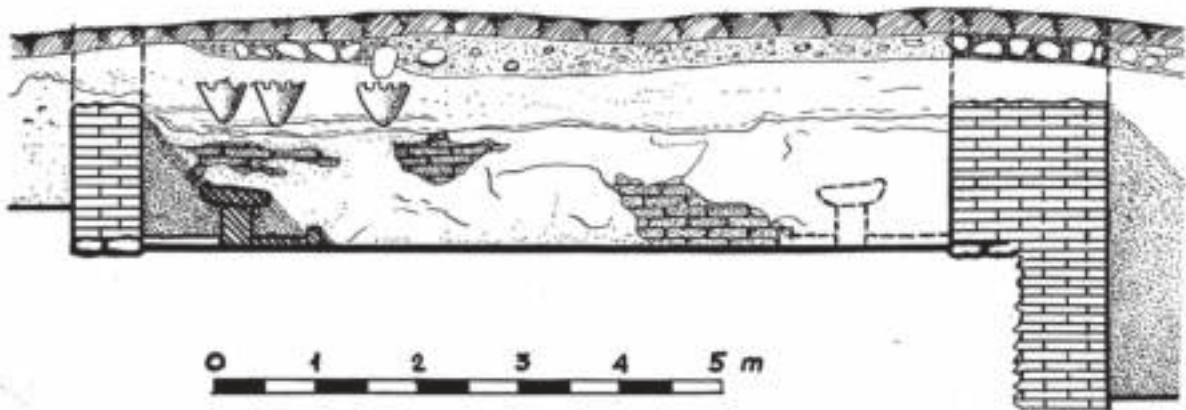
2

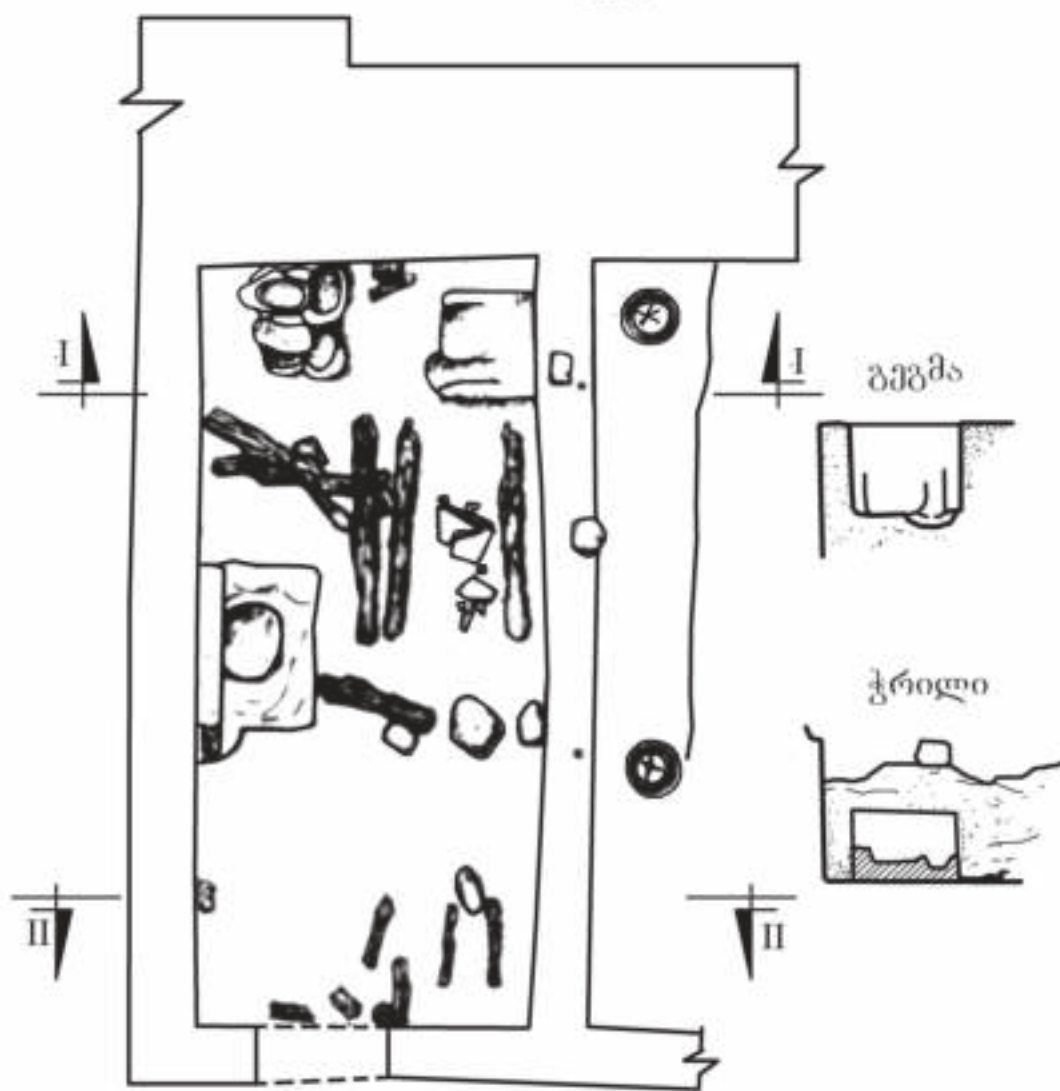
ბუბა

ჭრისი I-I

ოთახი №15 გეგმა

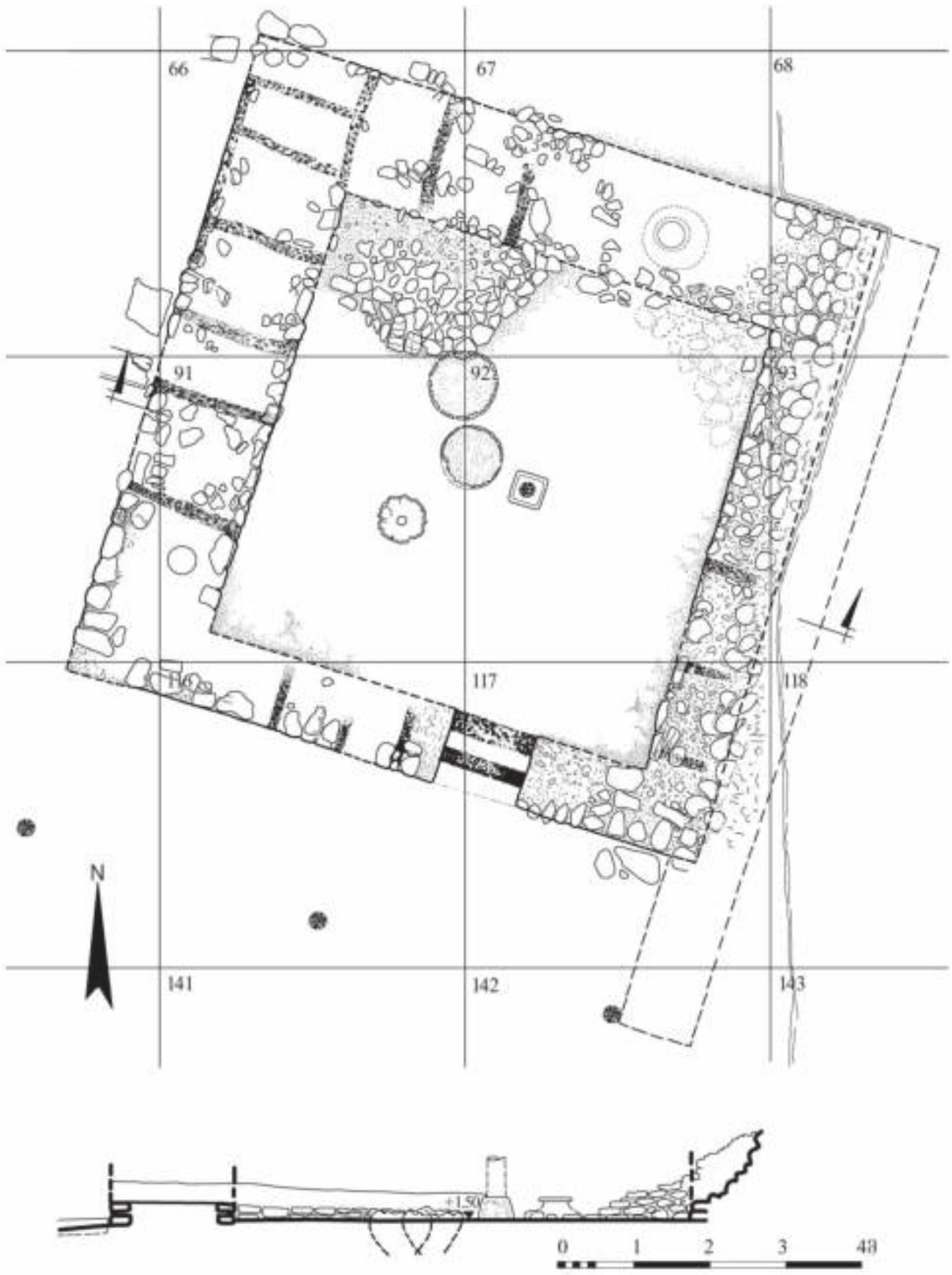

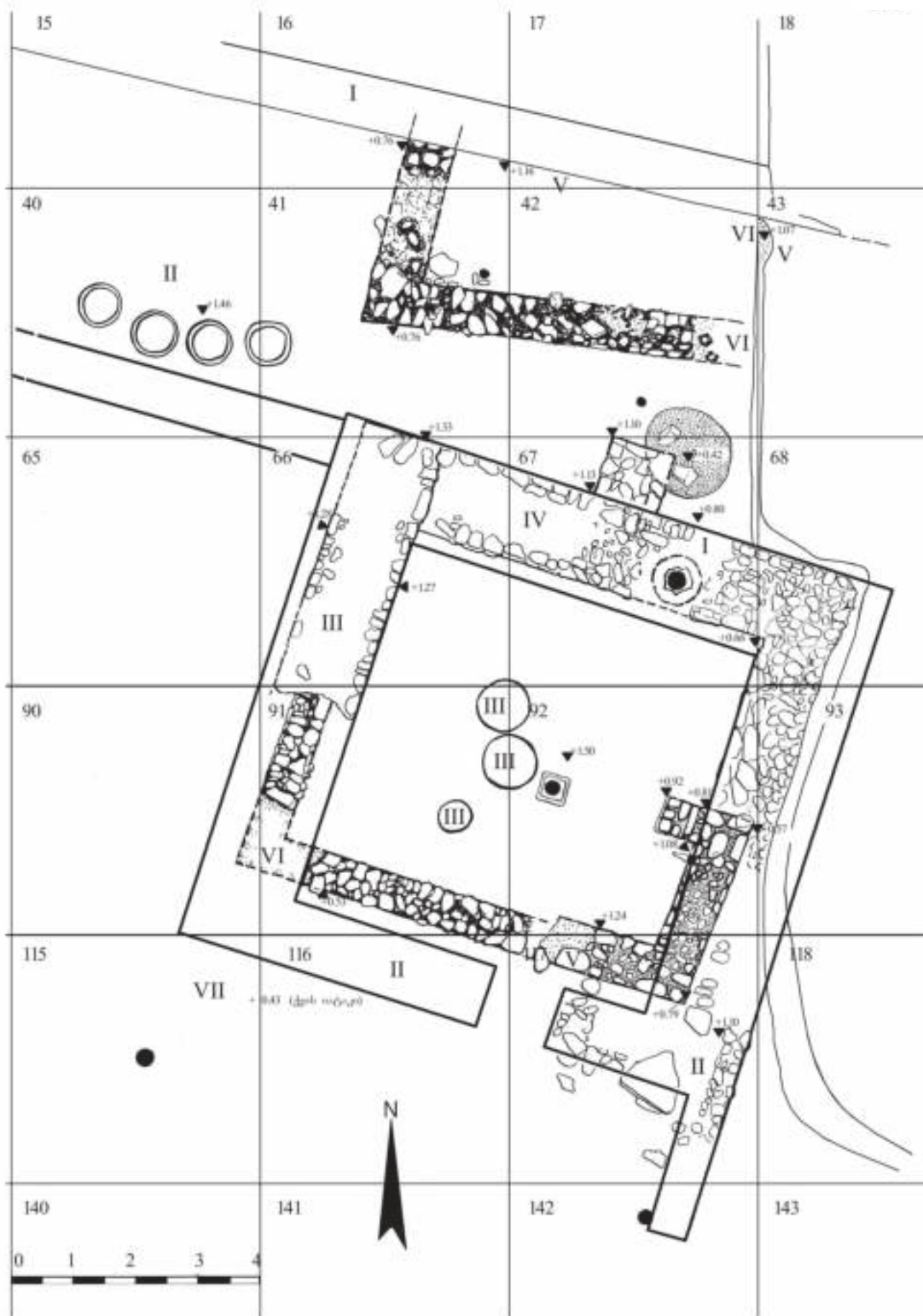
ჭრილი I-I

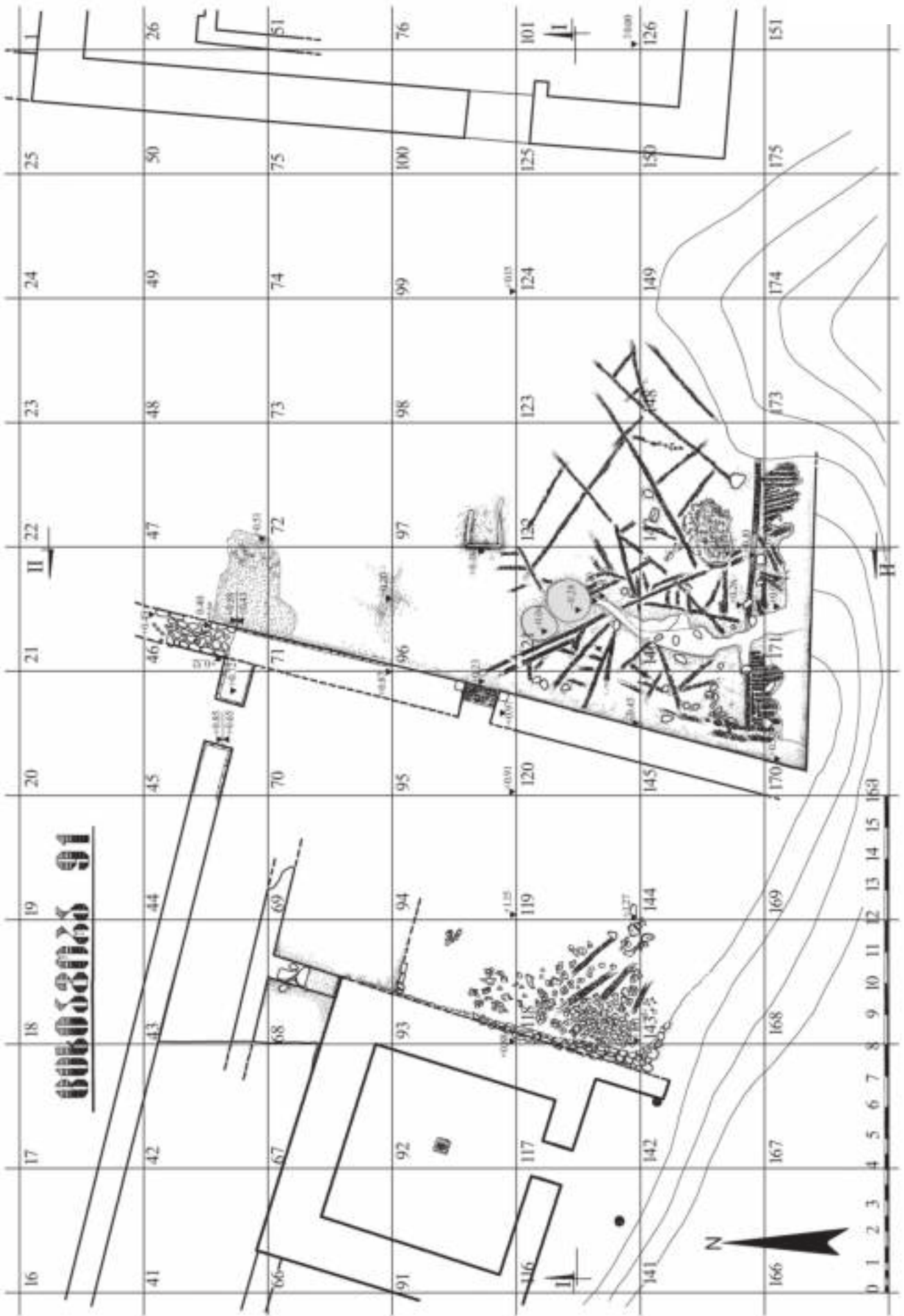

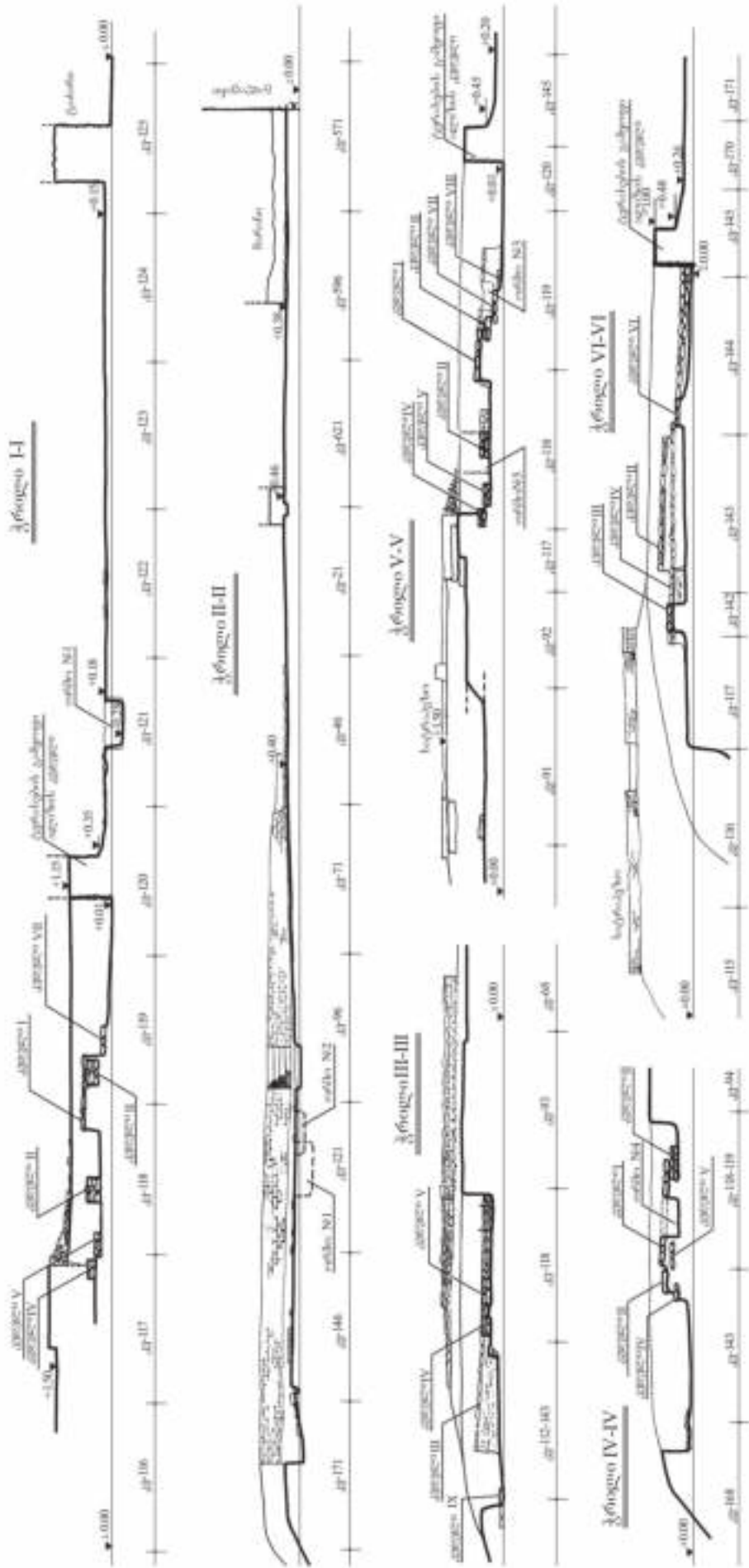
ჭრილი II-II

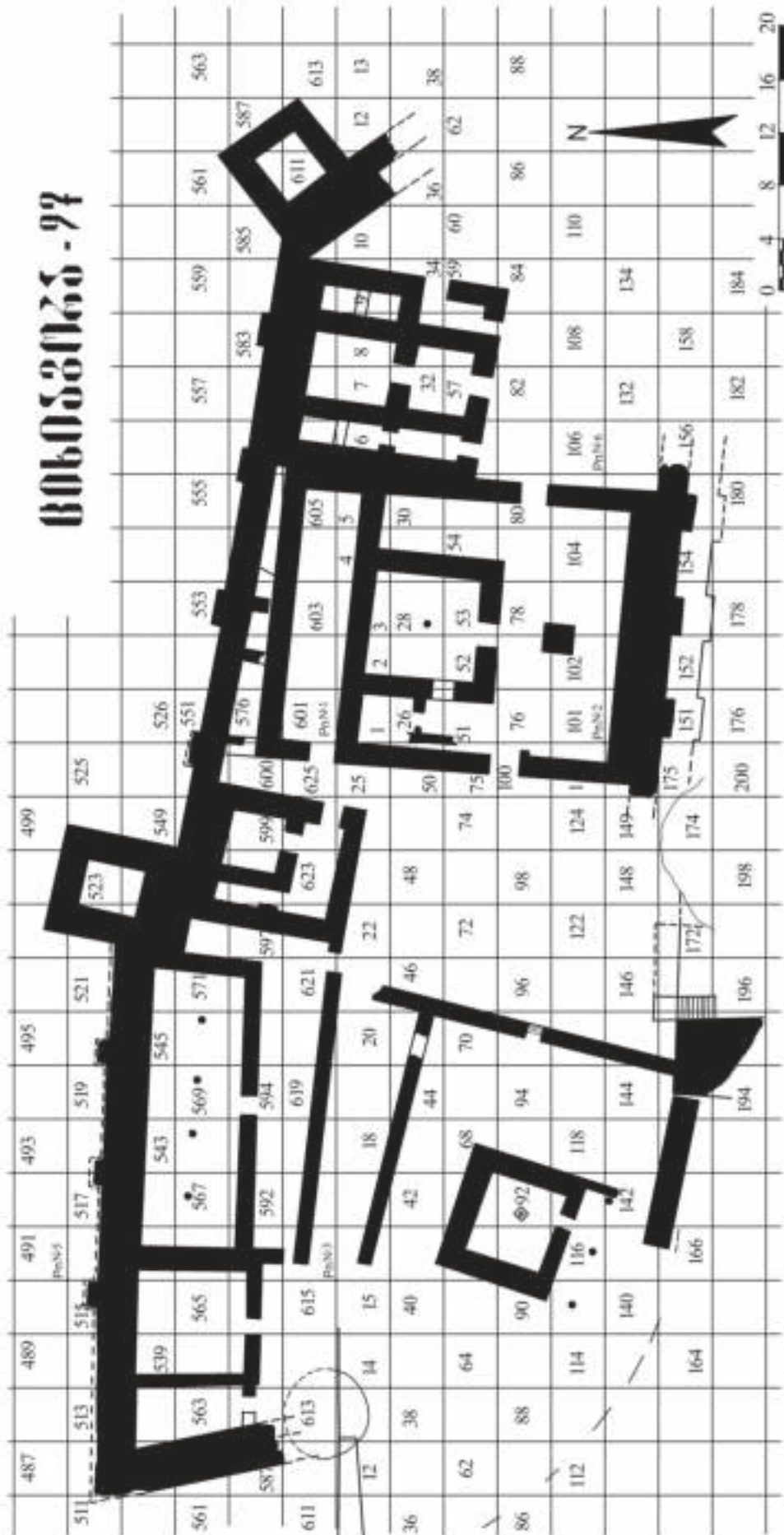

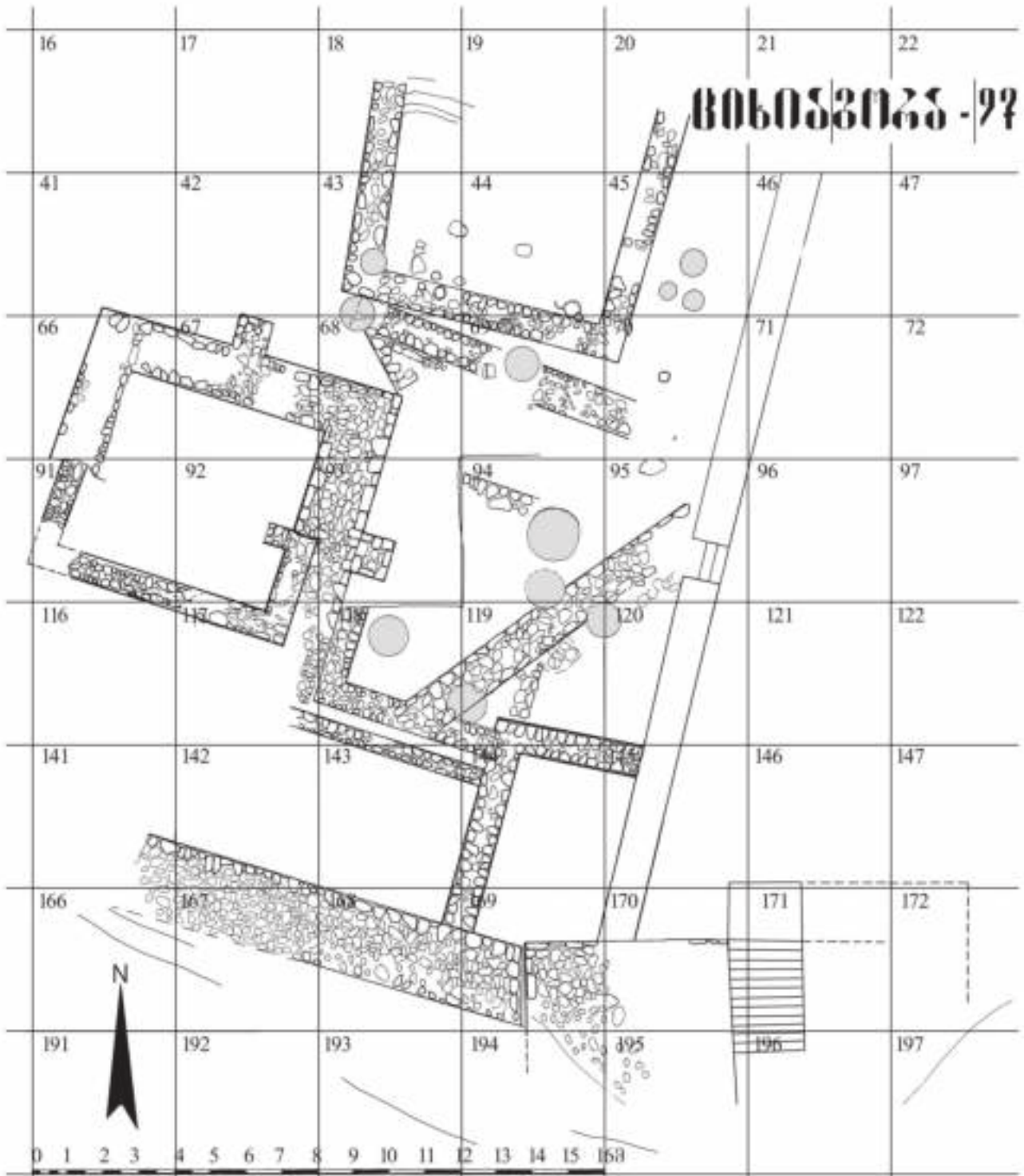

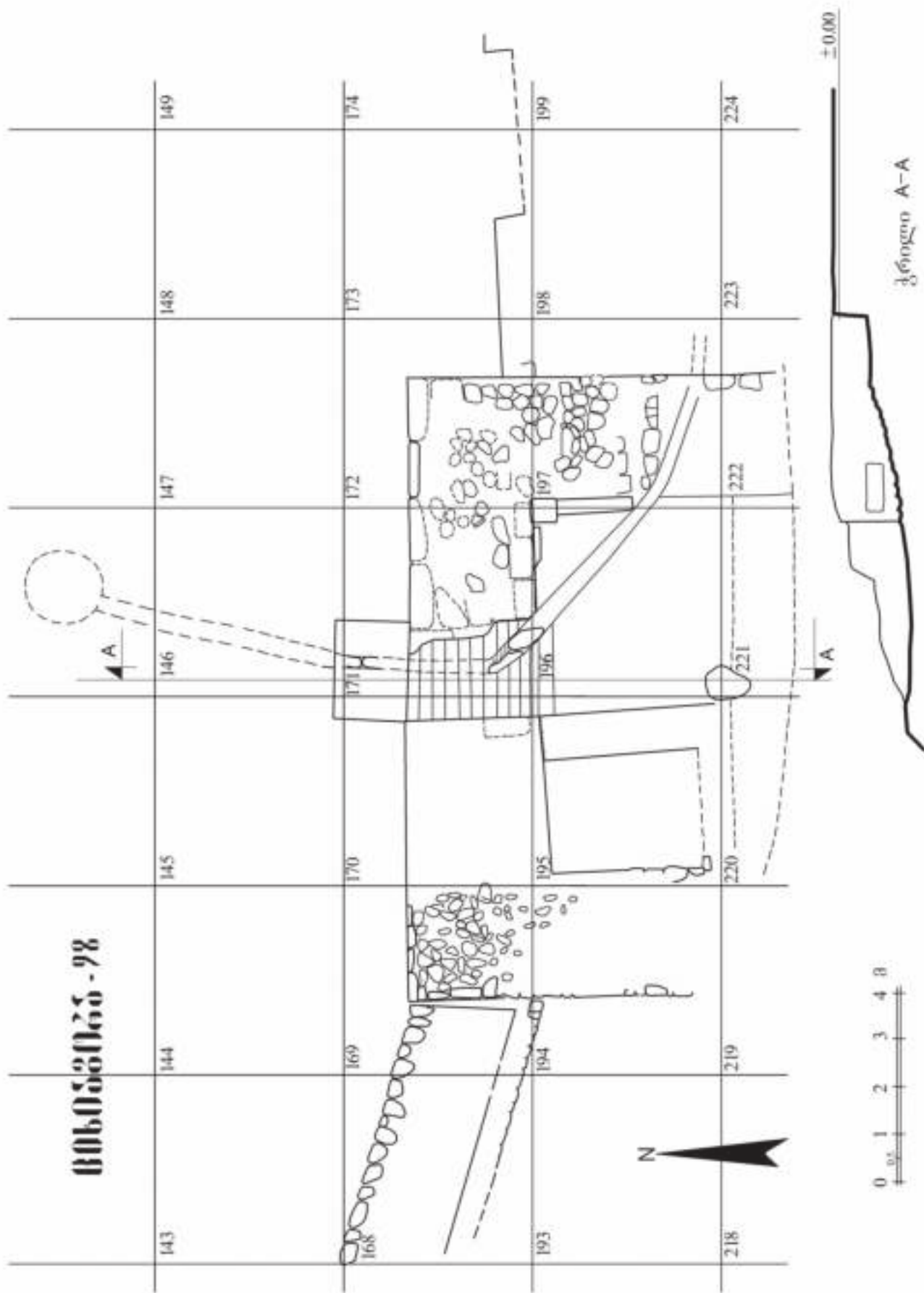

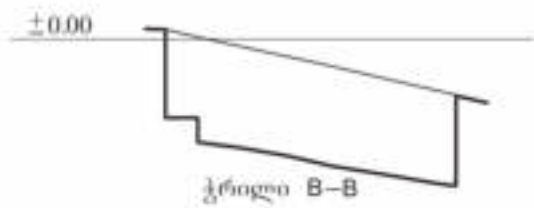
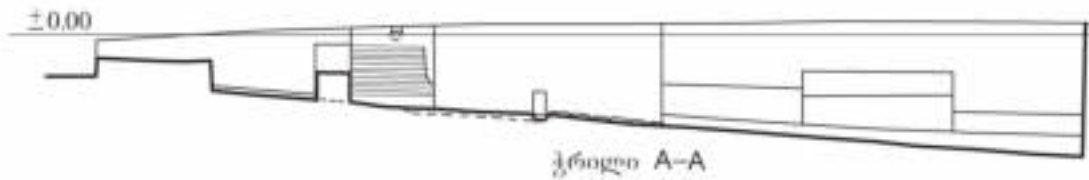
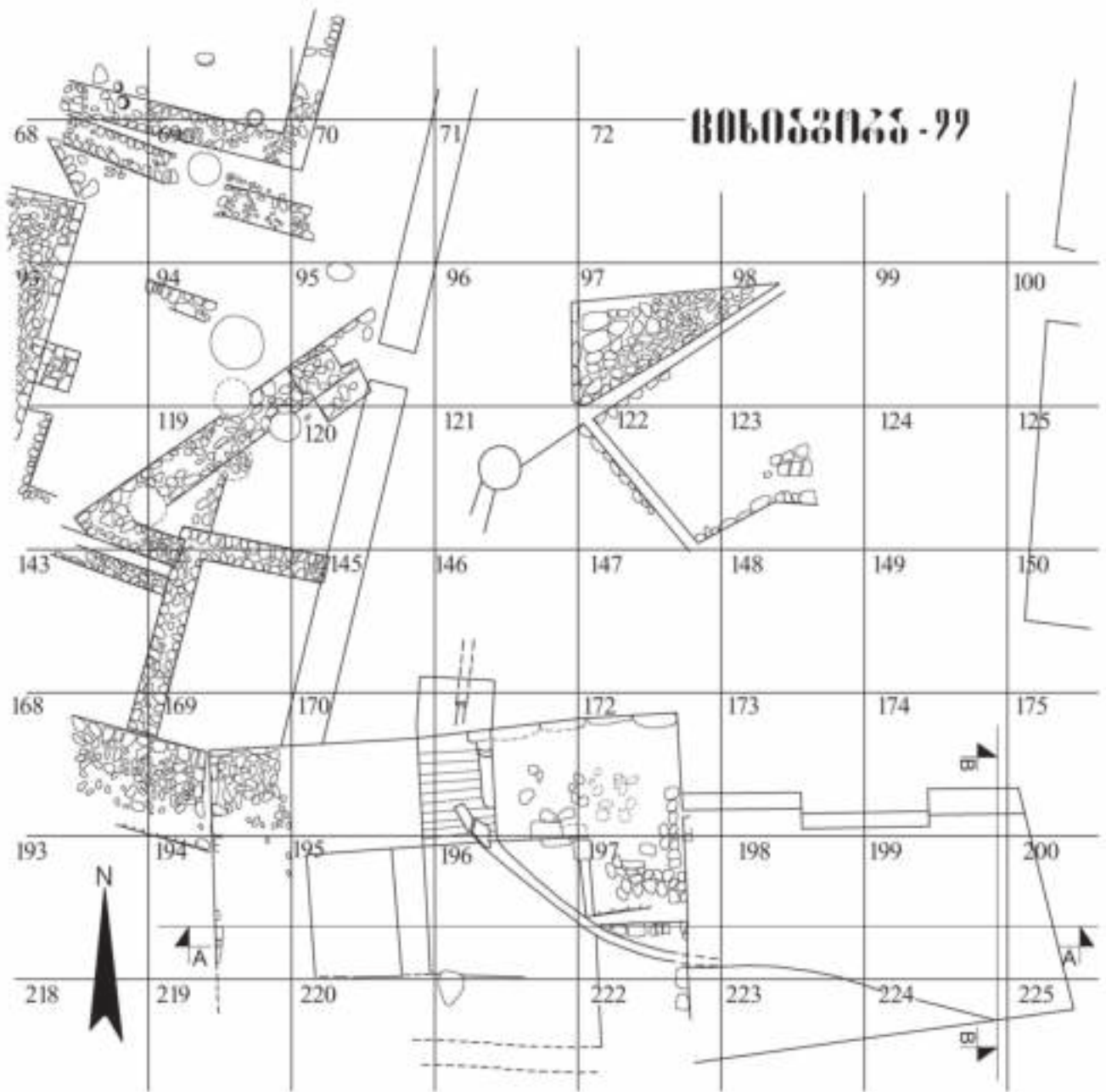

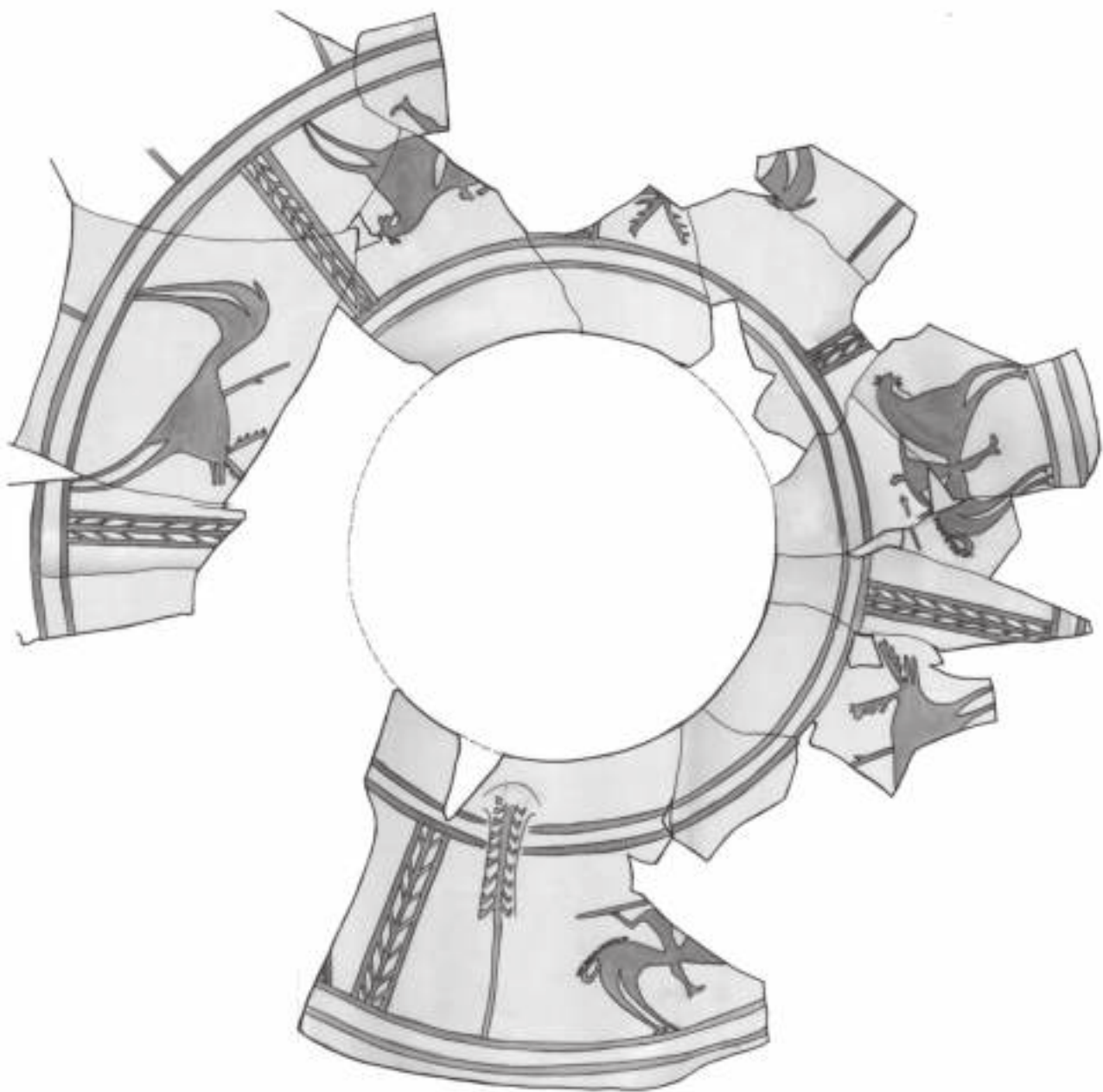
ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆ-91

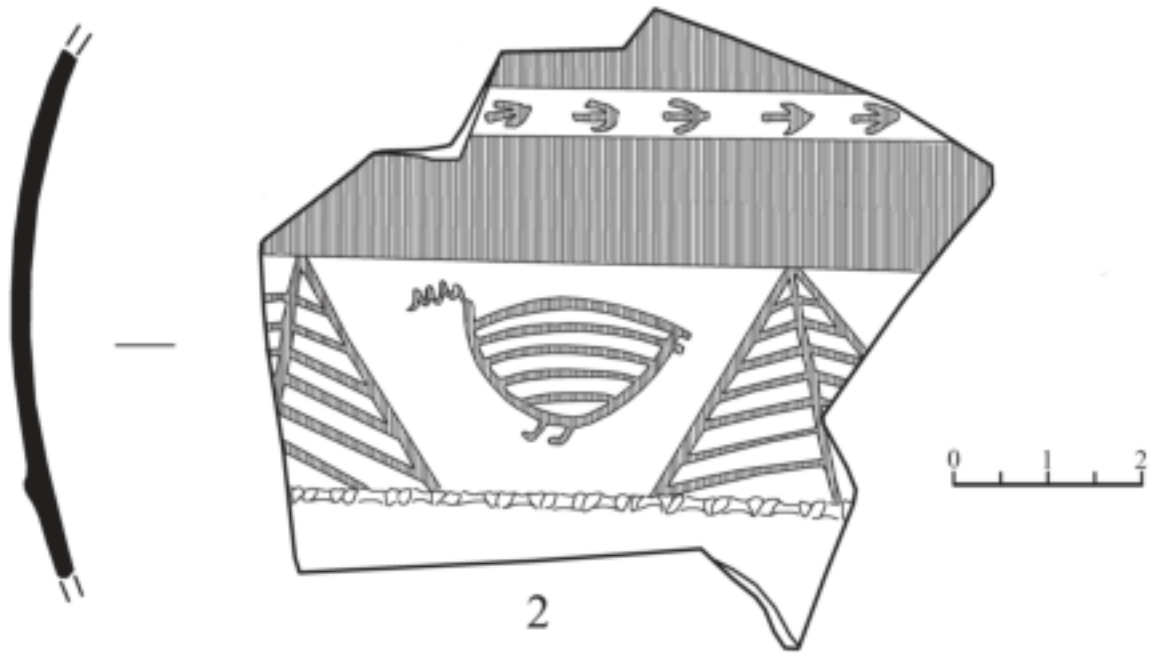
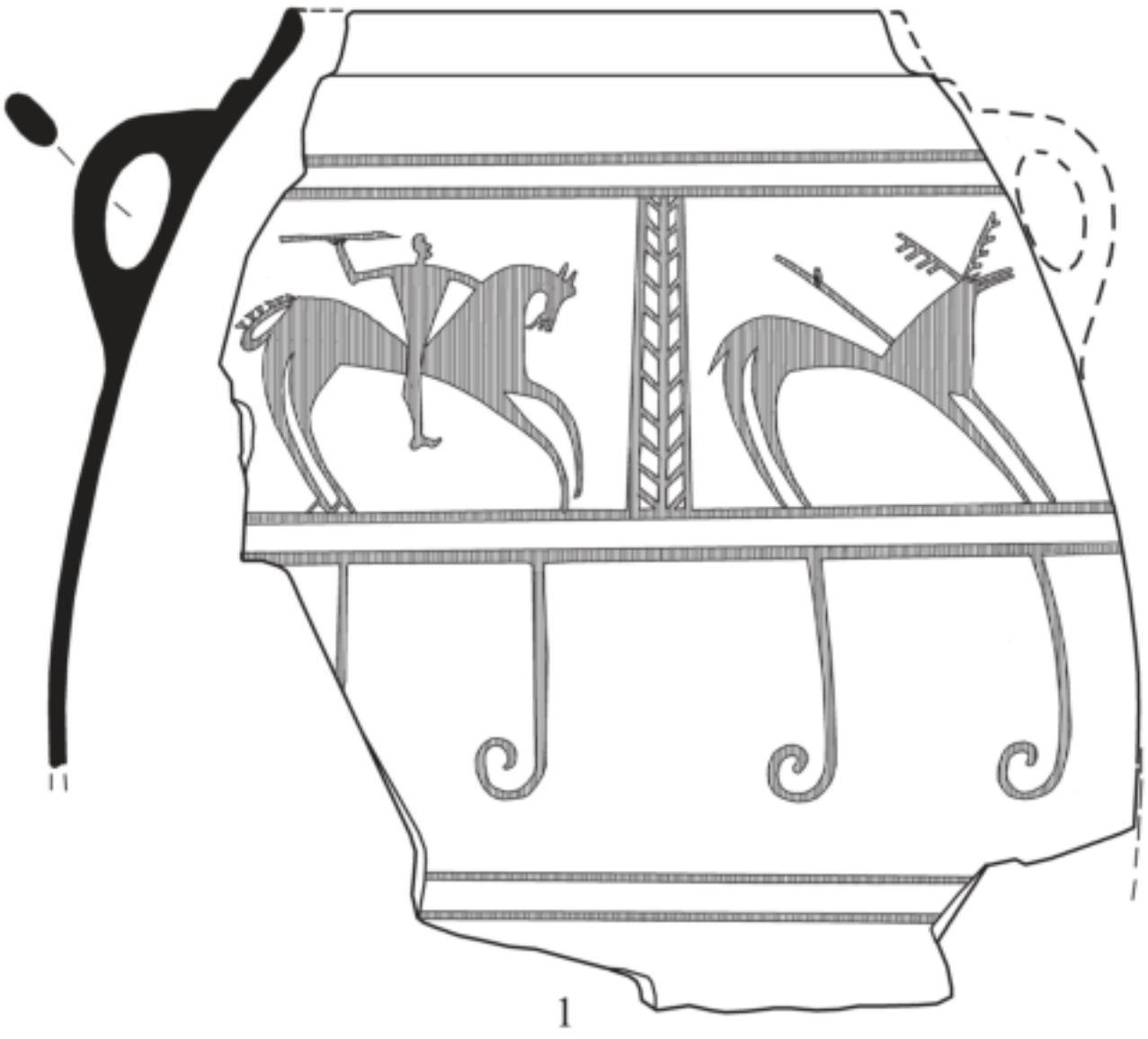

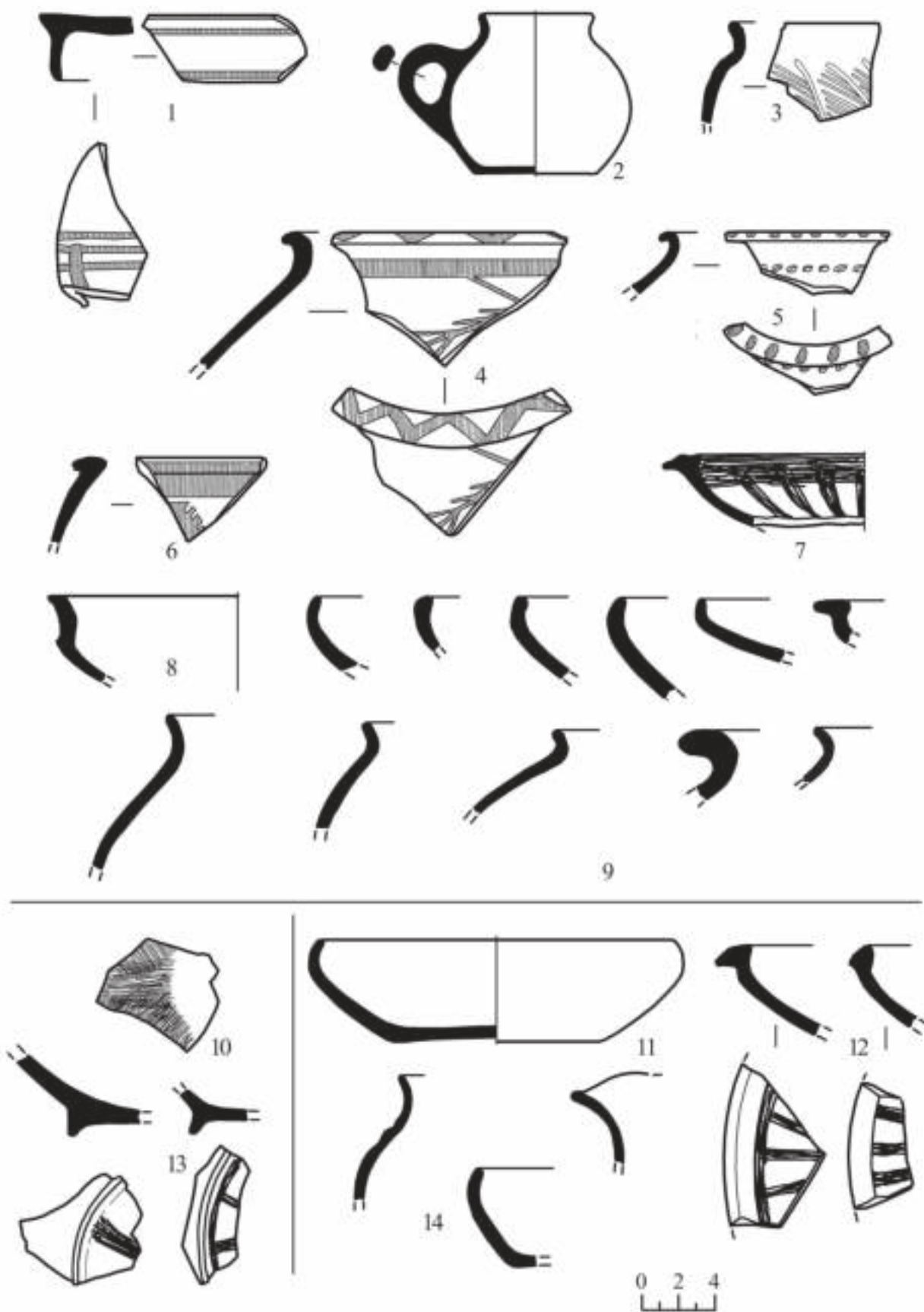

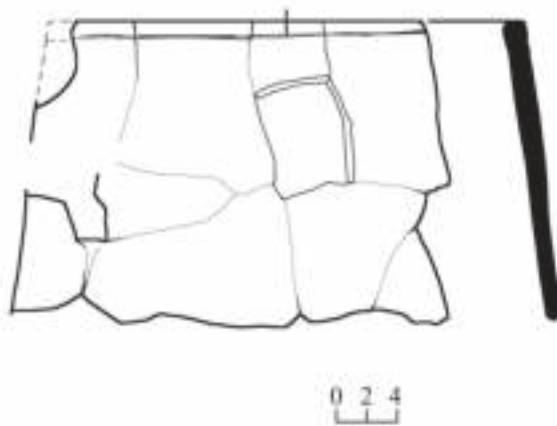
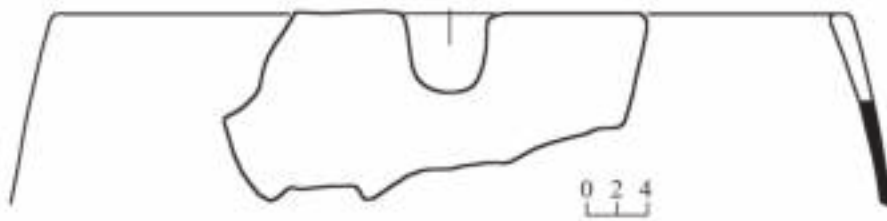
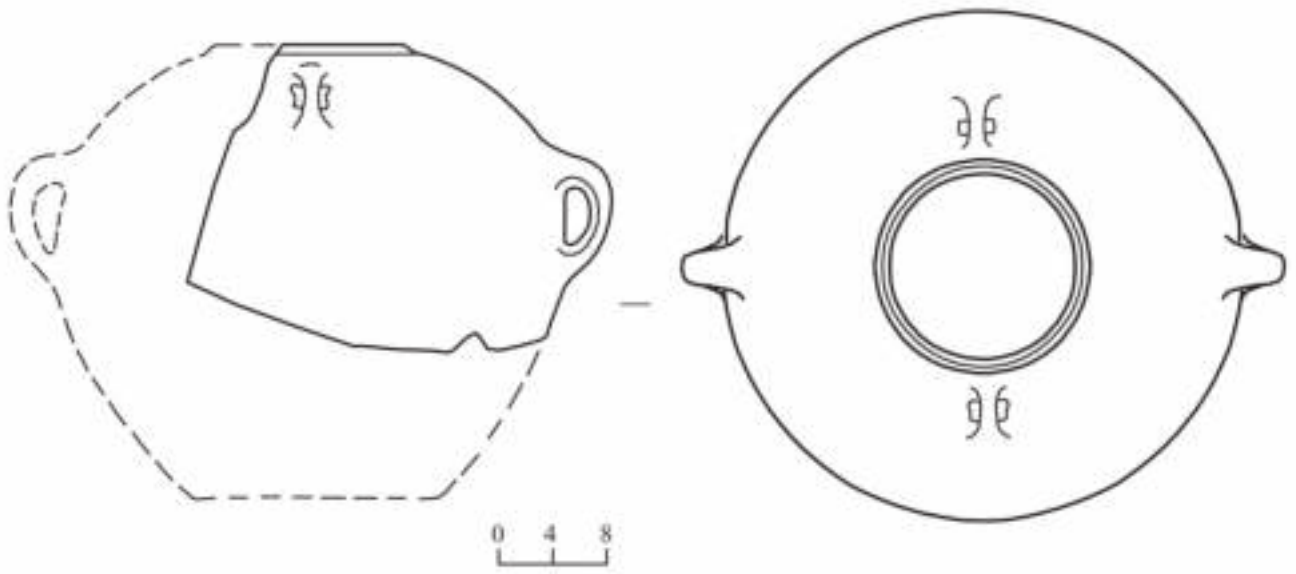
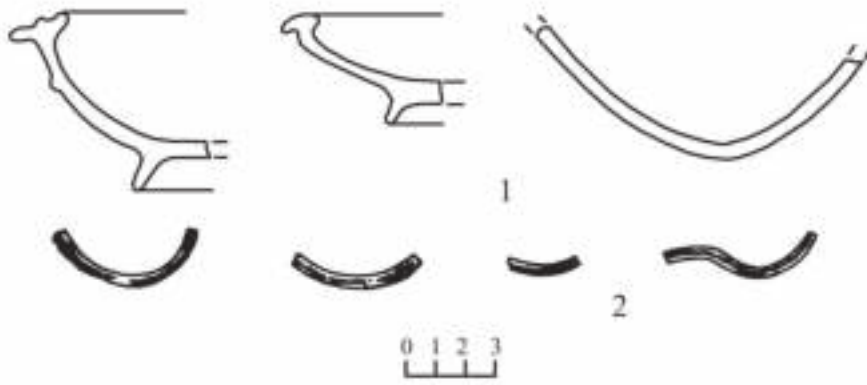

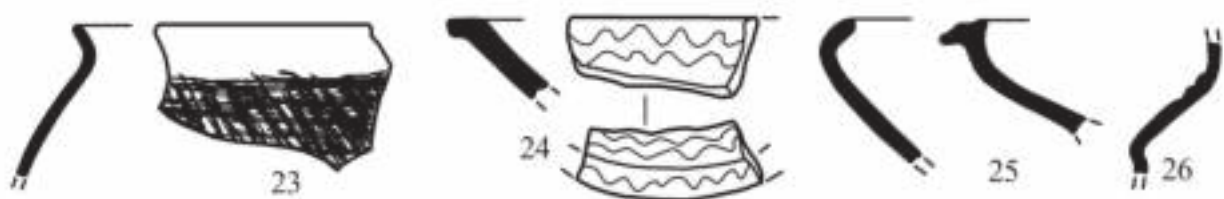
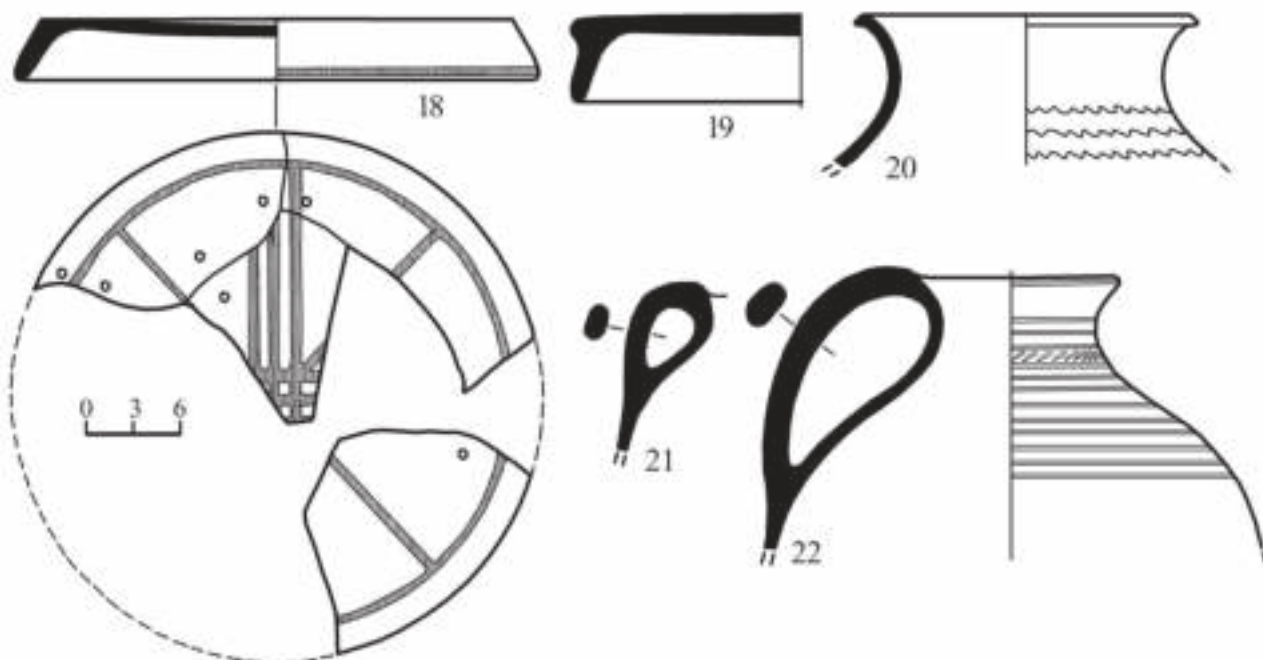
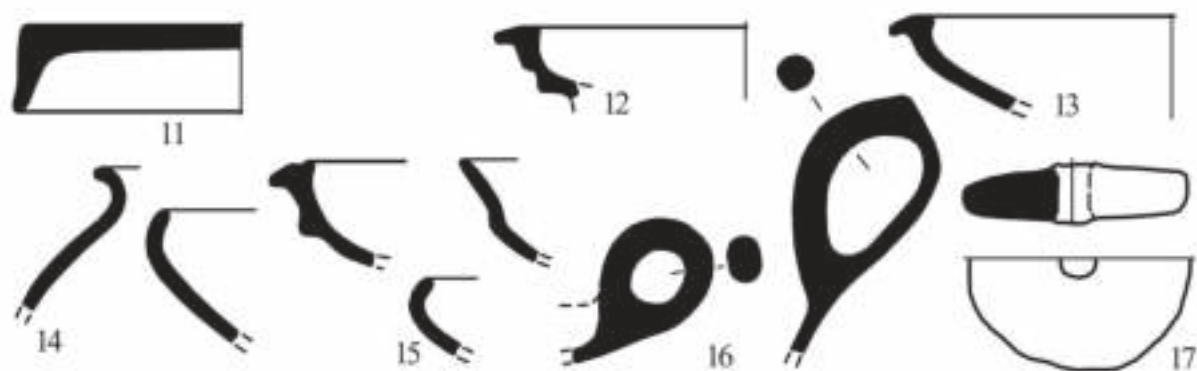
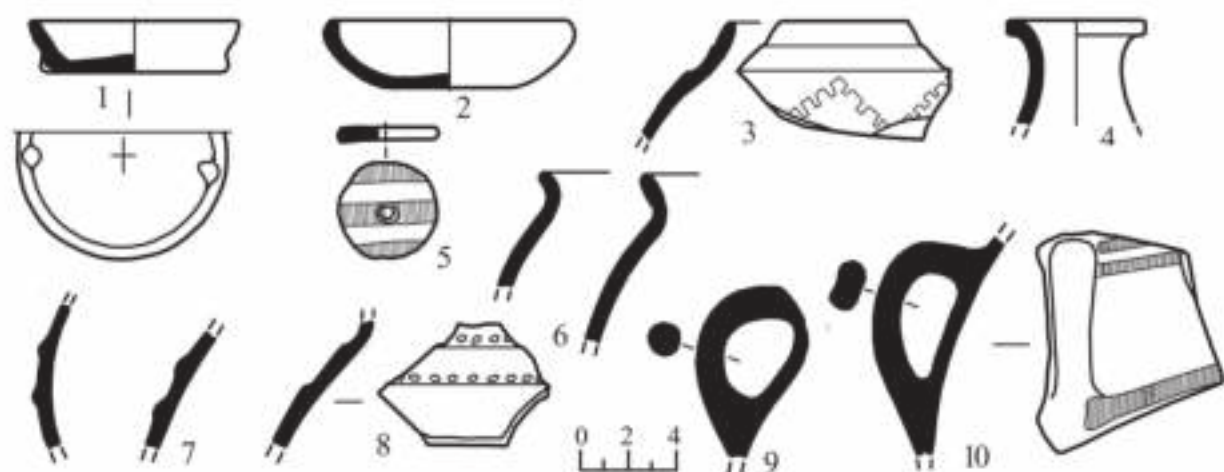

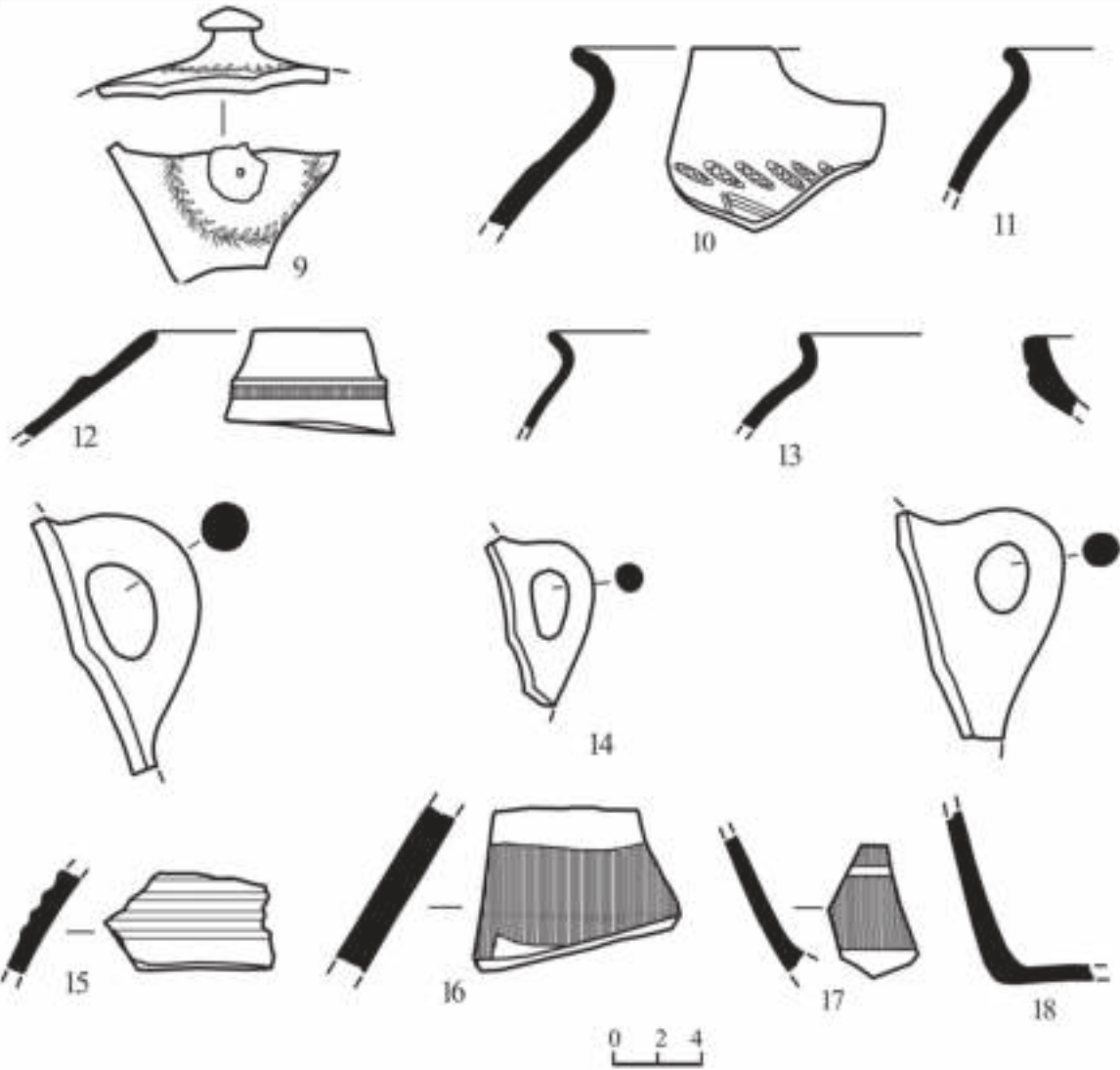
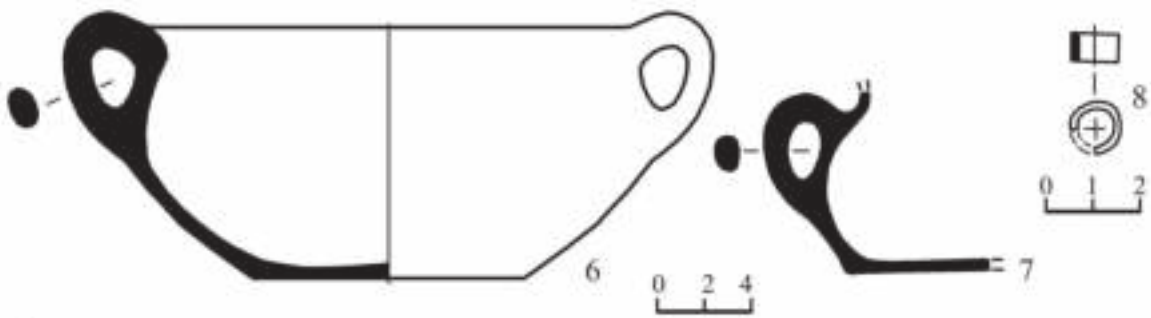
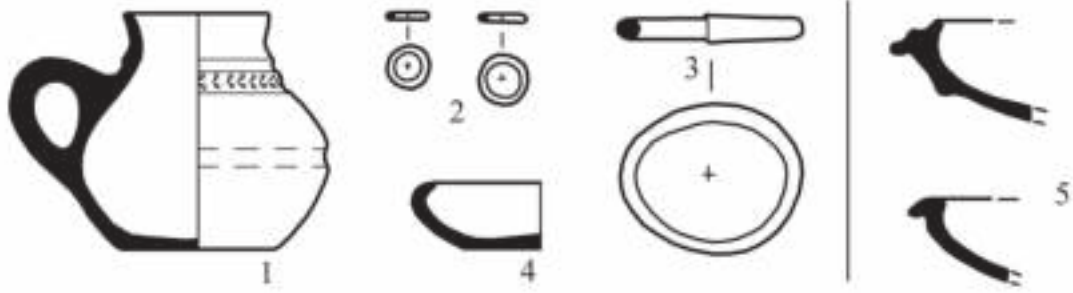

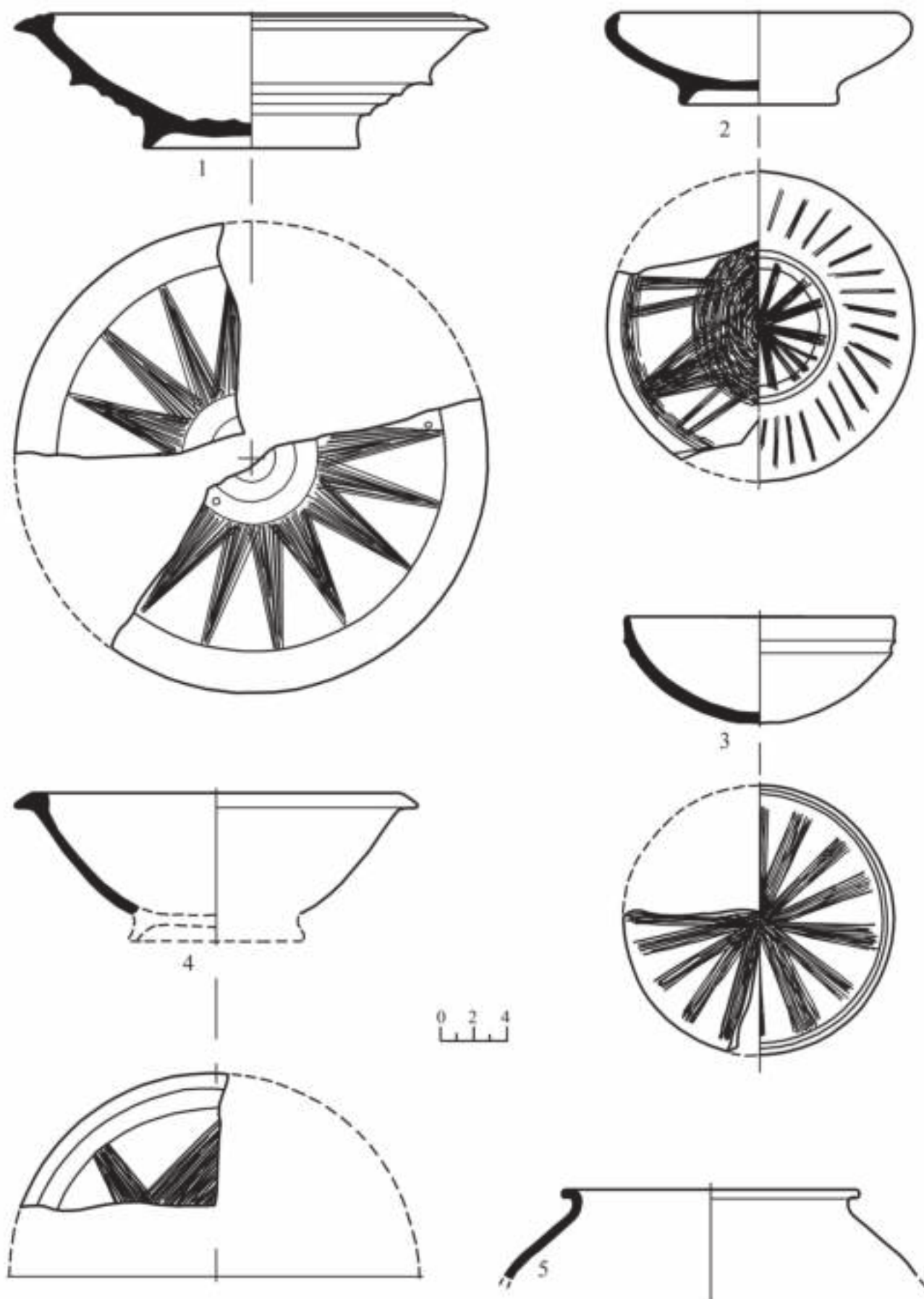

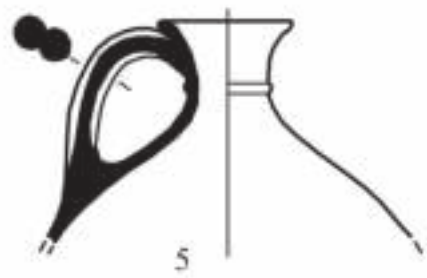
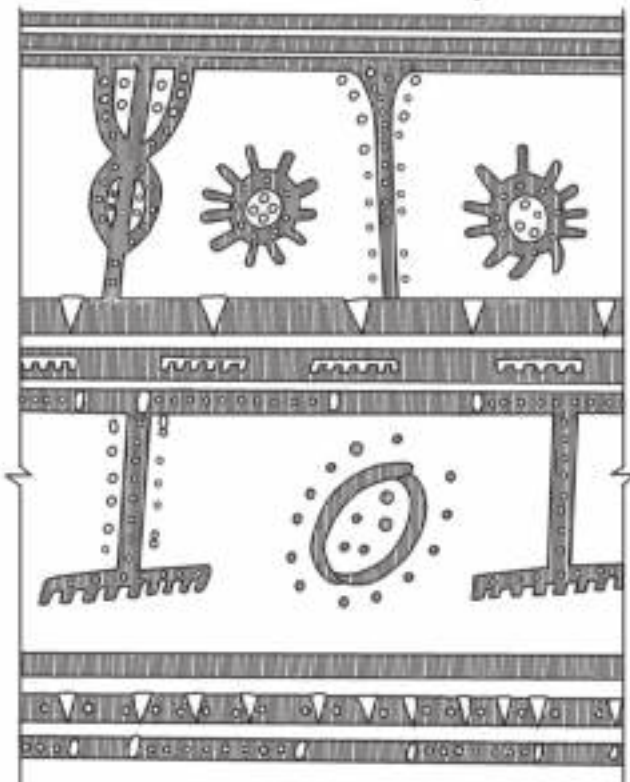
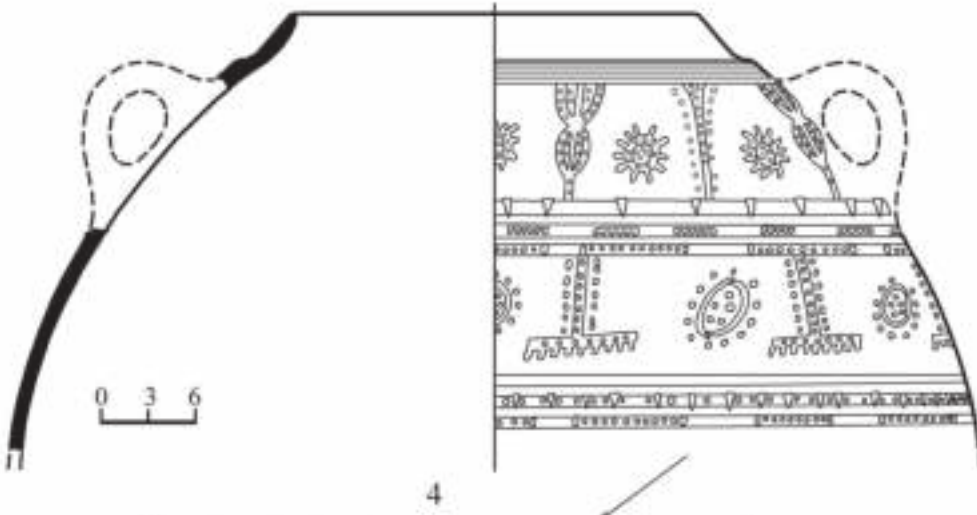
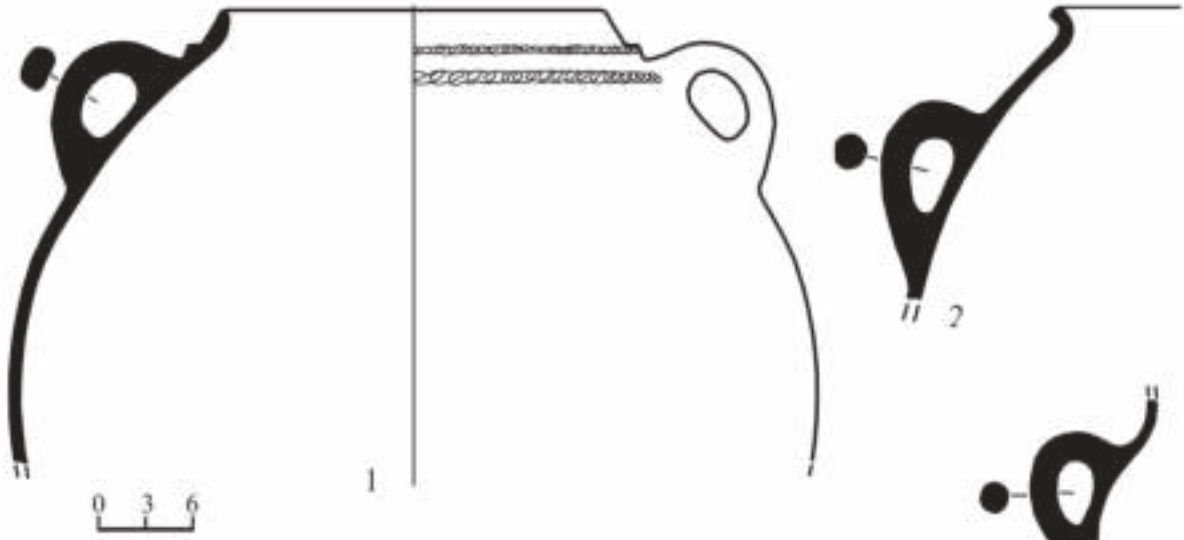

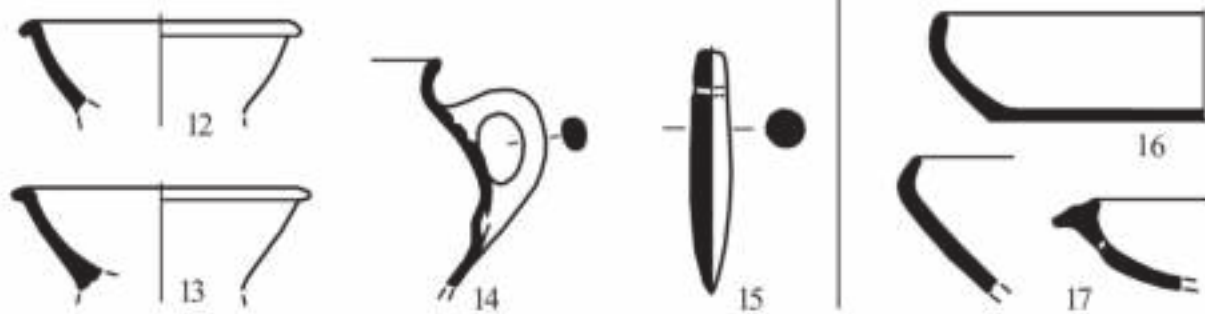
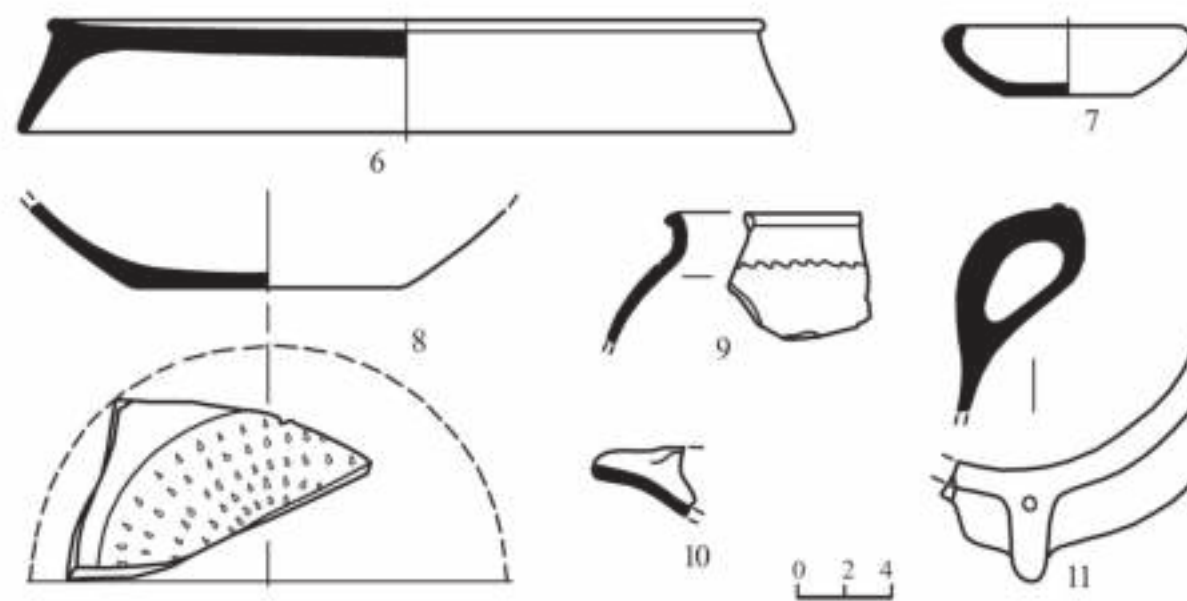
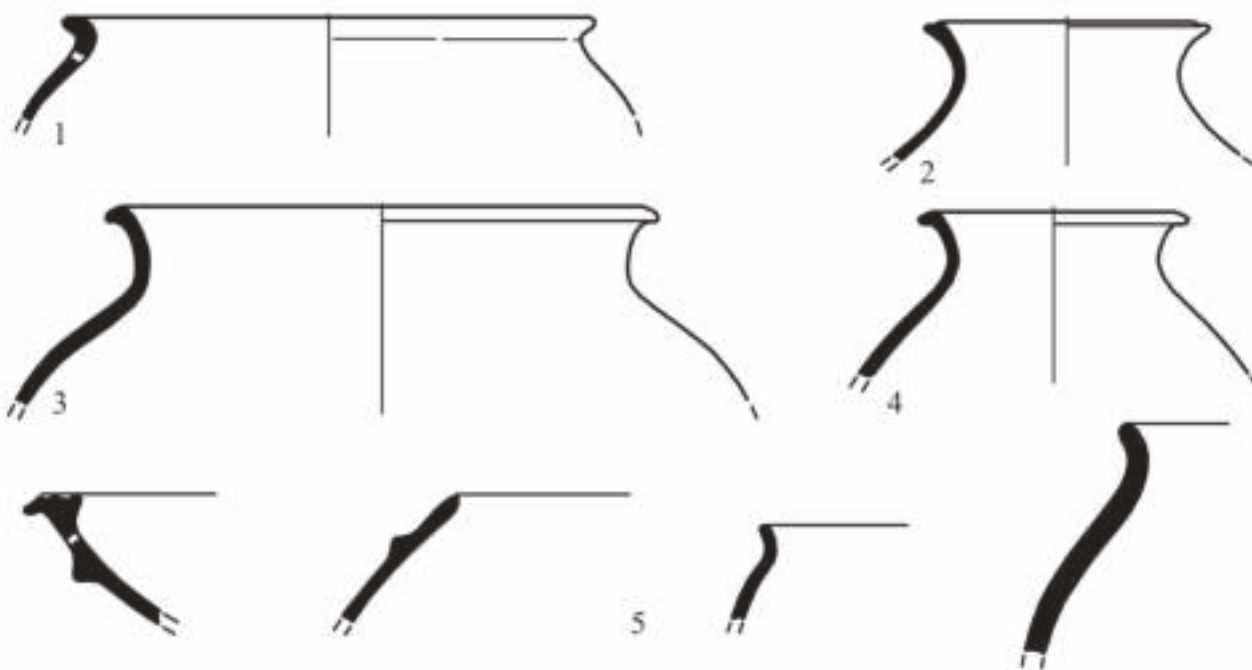

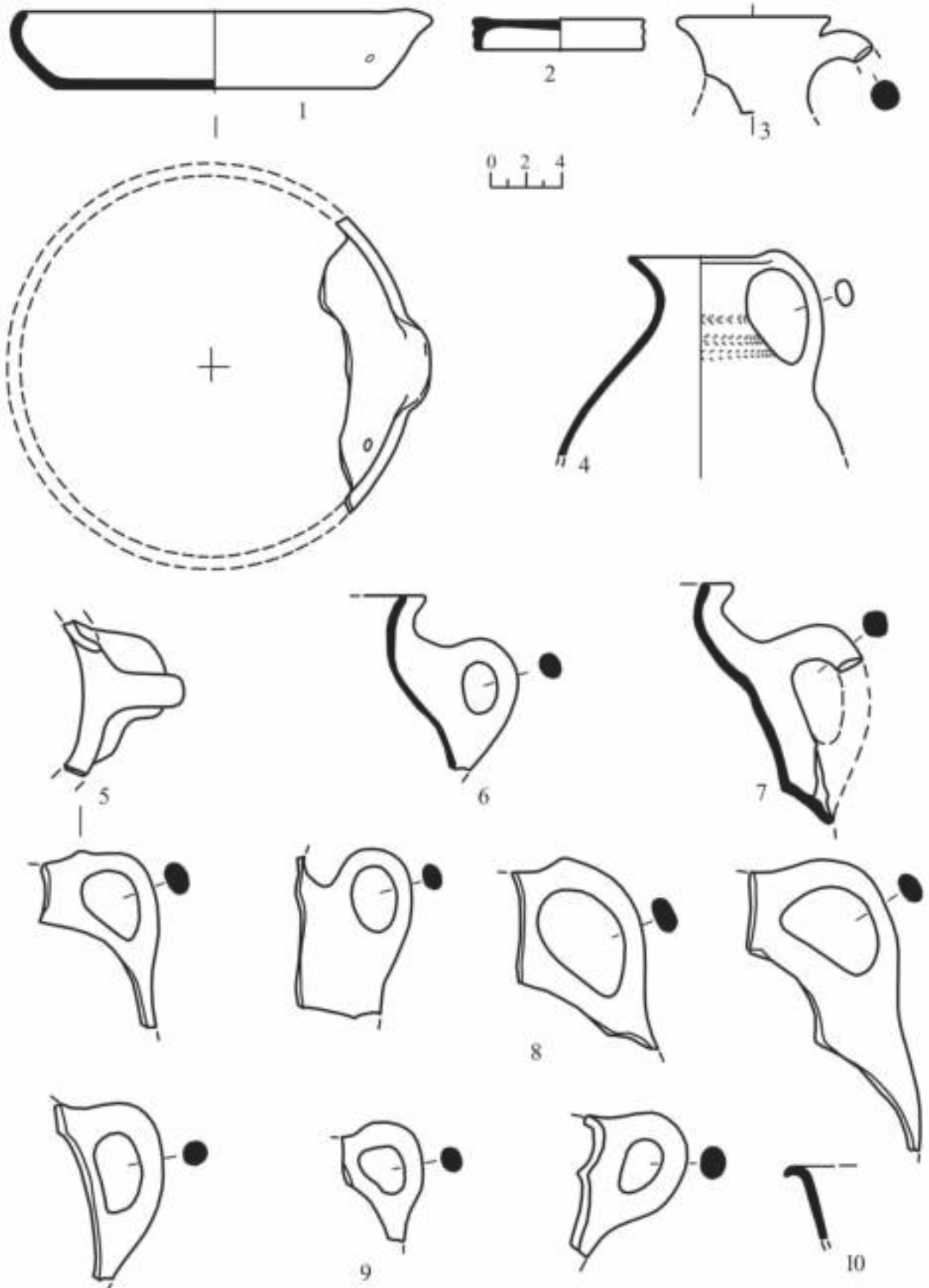

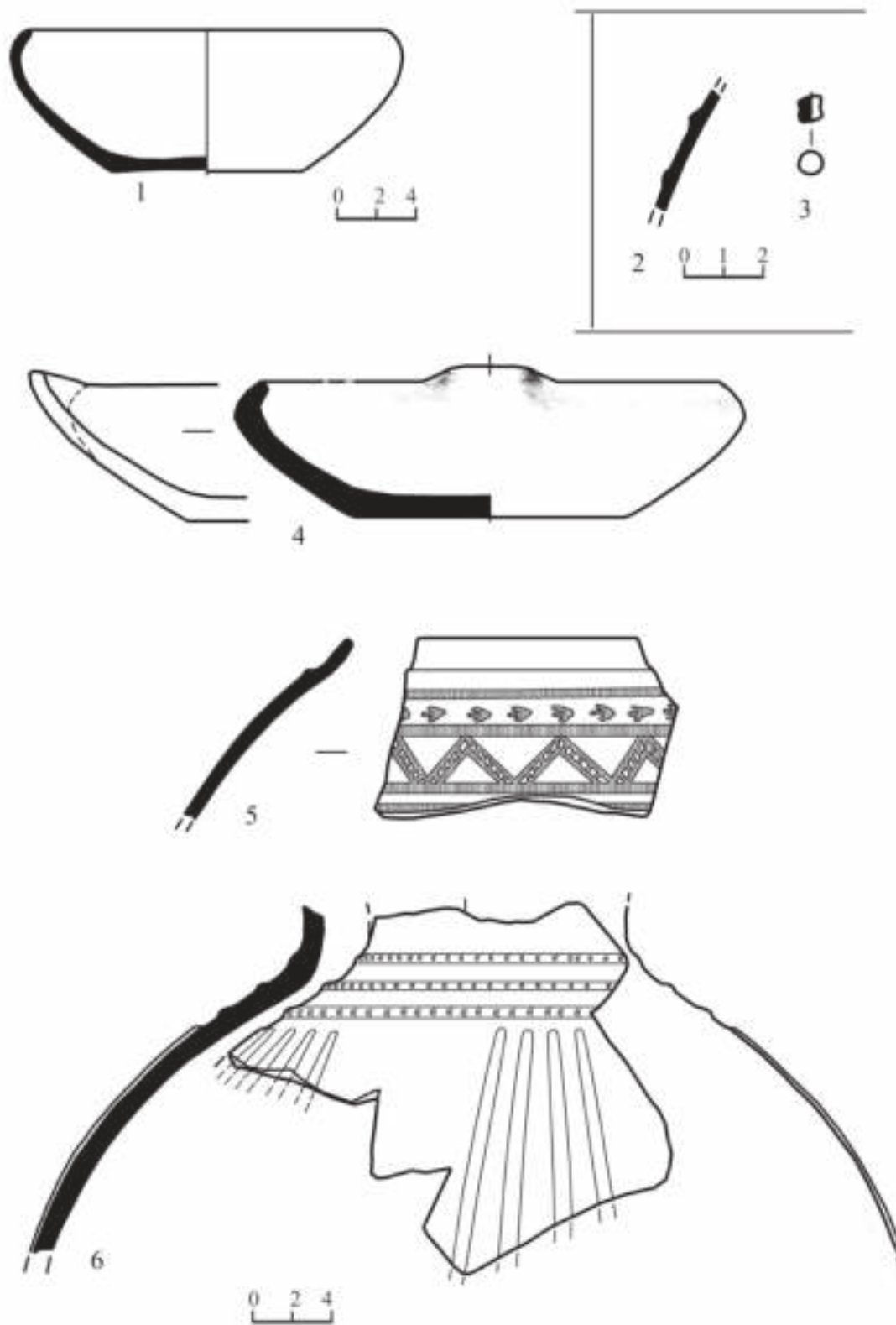

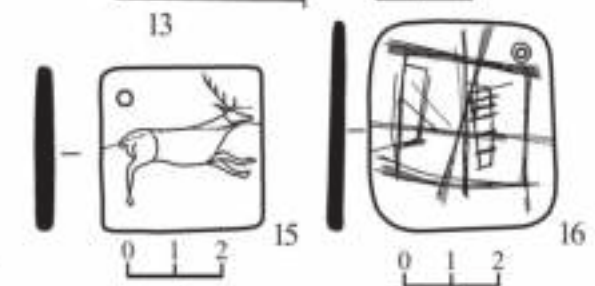
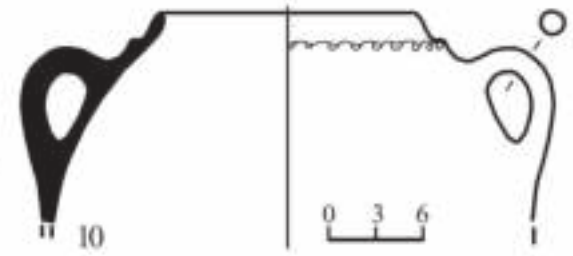
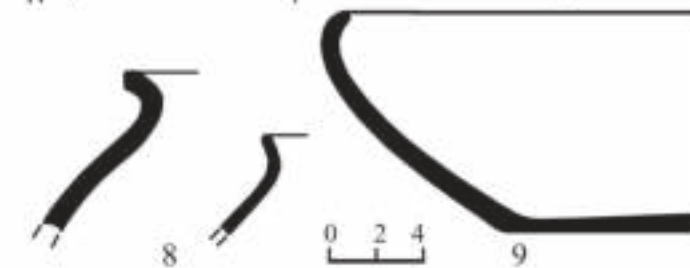
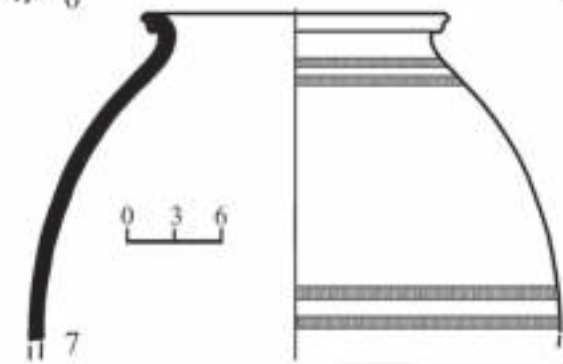
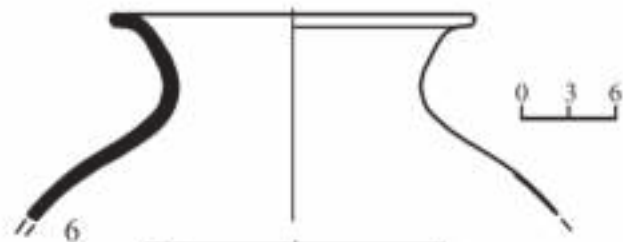
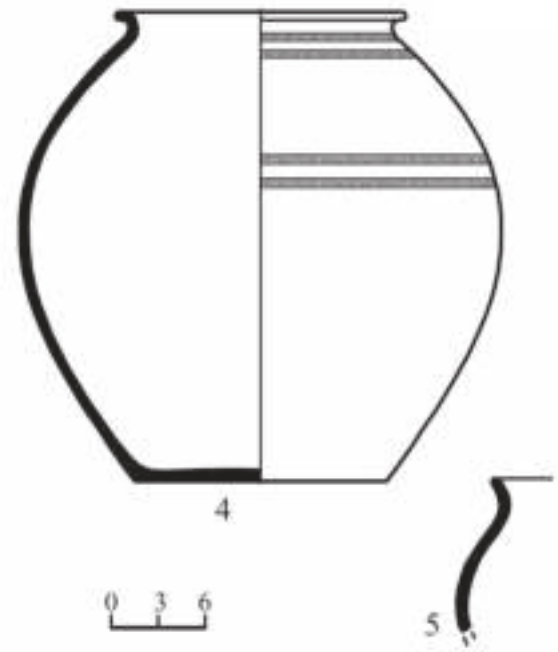
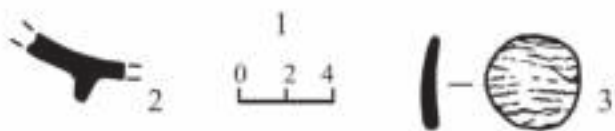
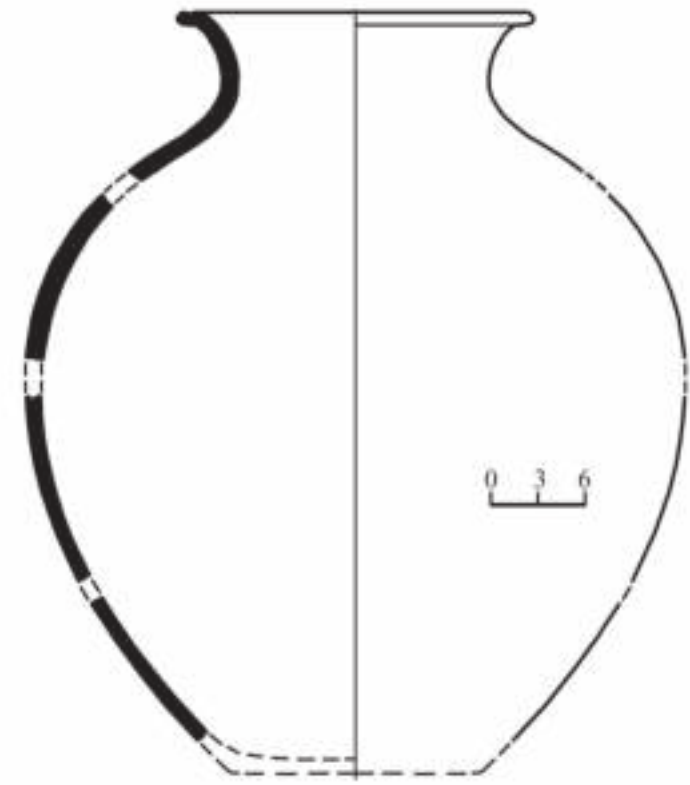

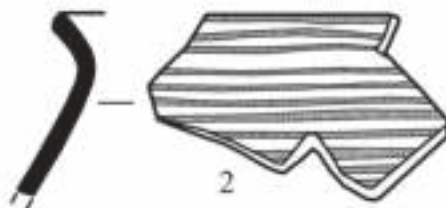

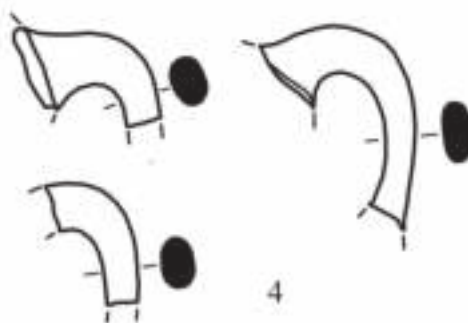
1

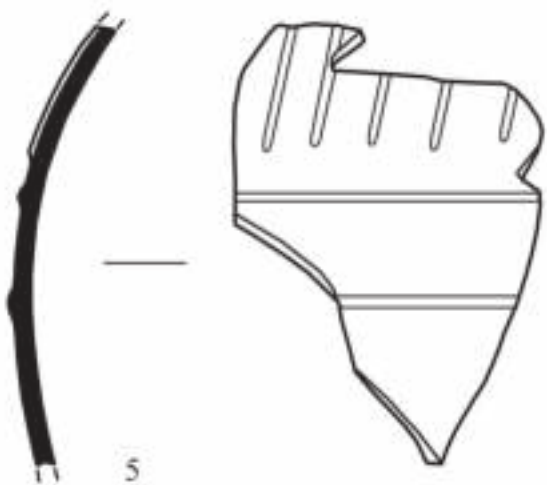
2

3

4

5

6

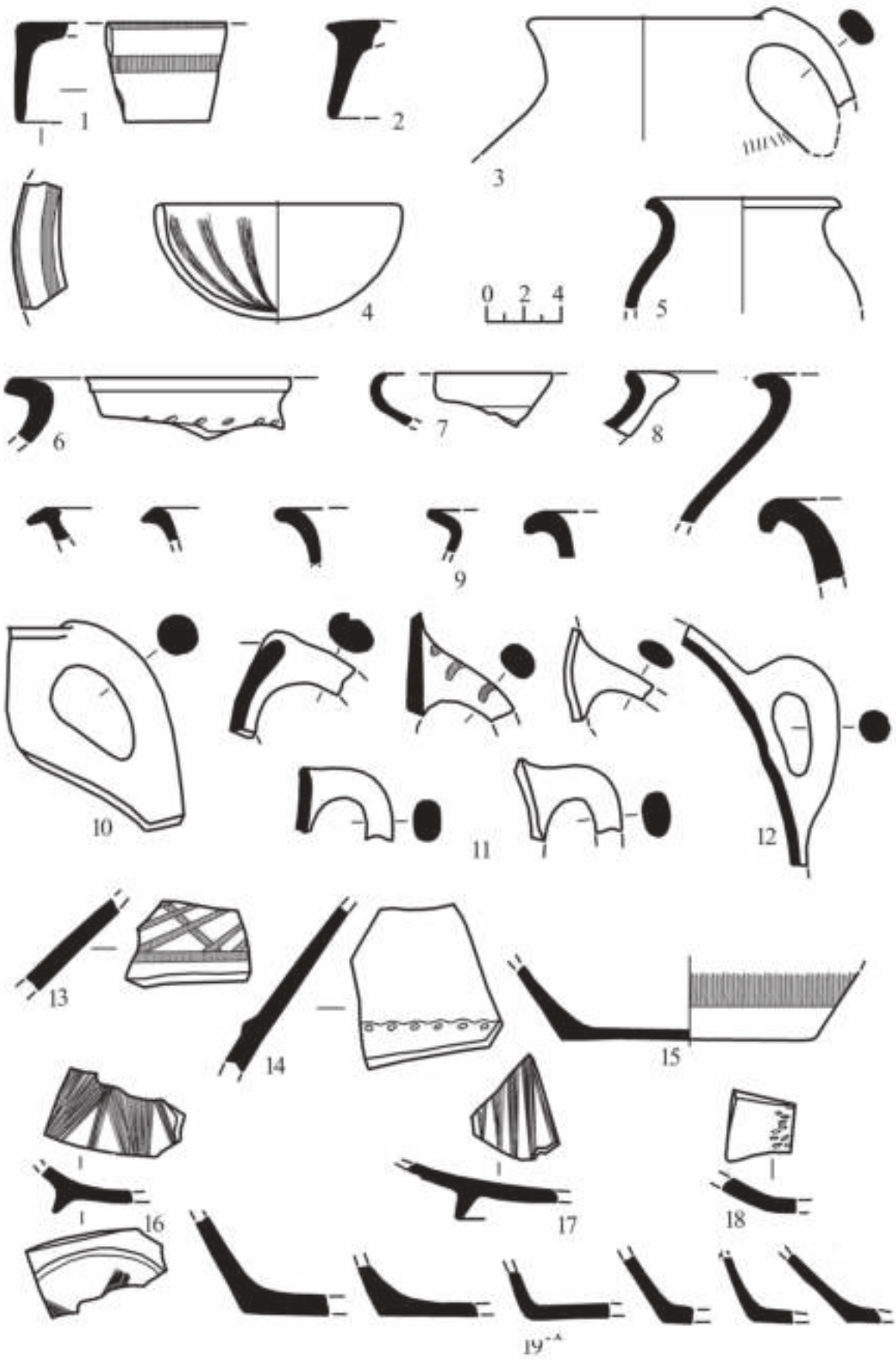
7

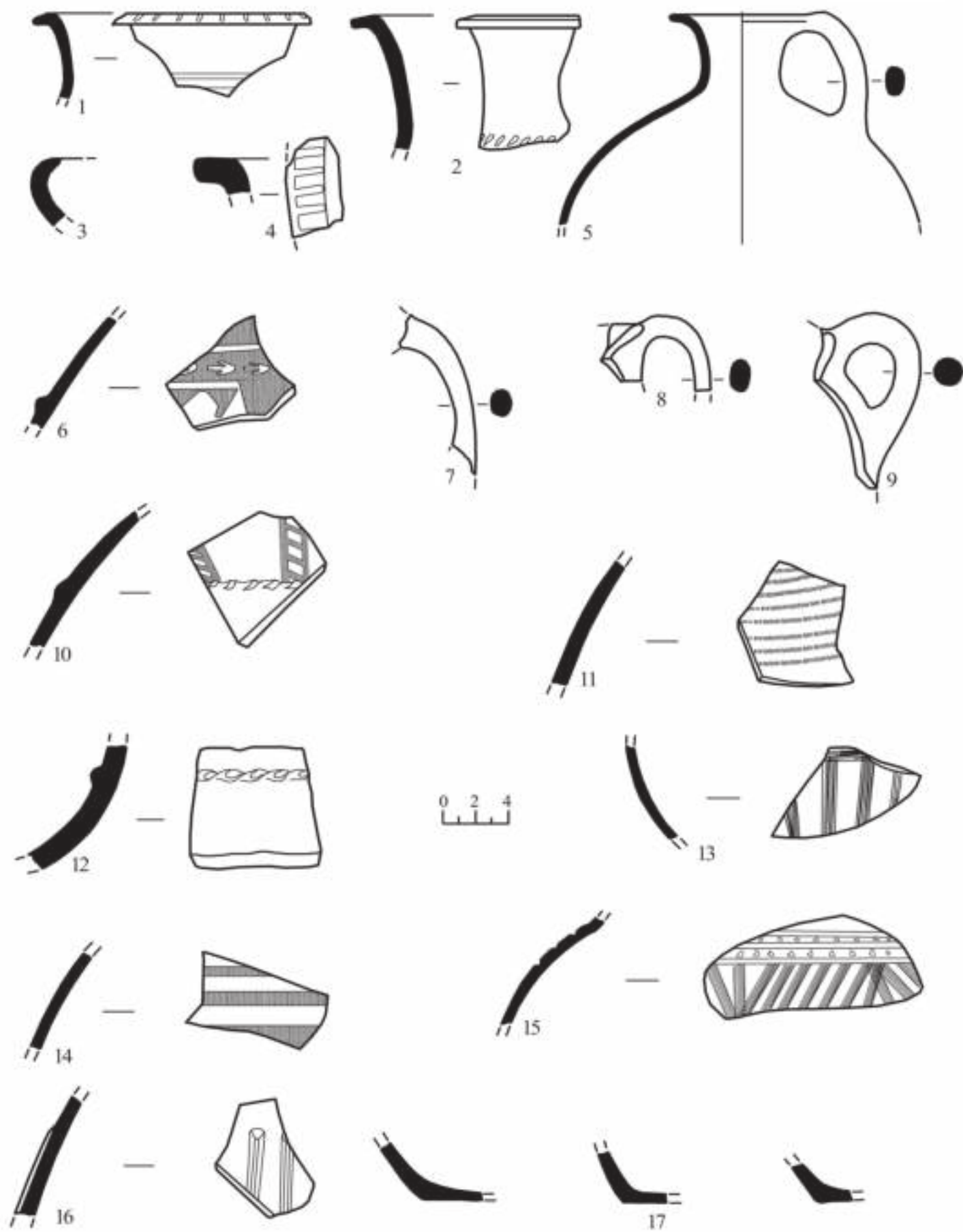

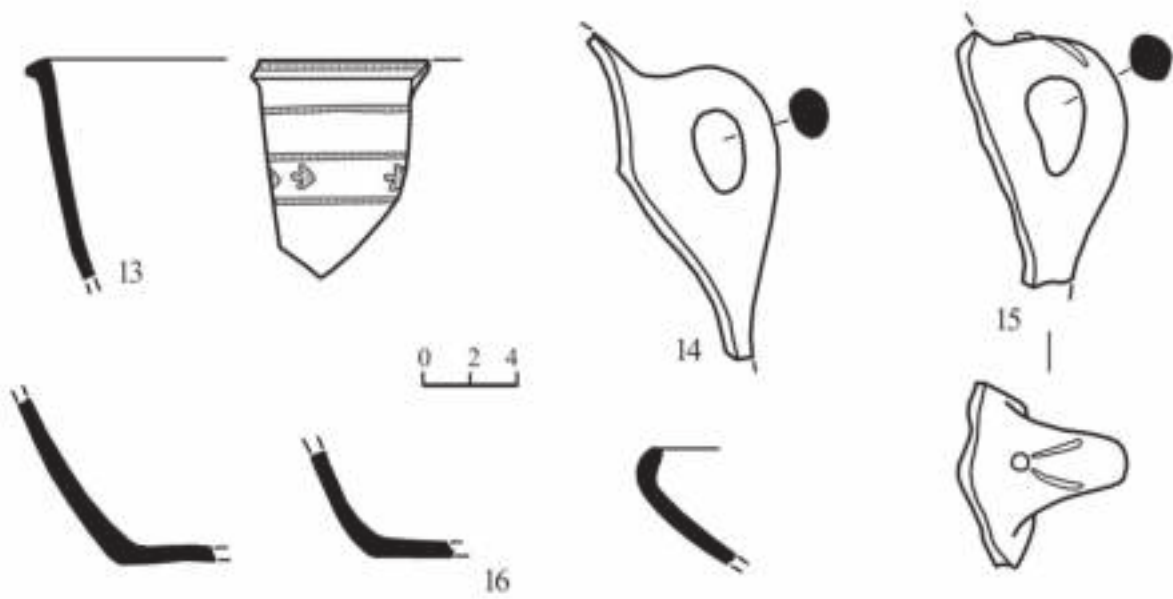
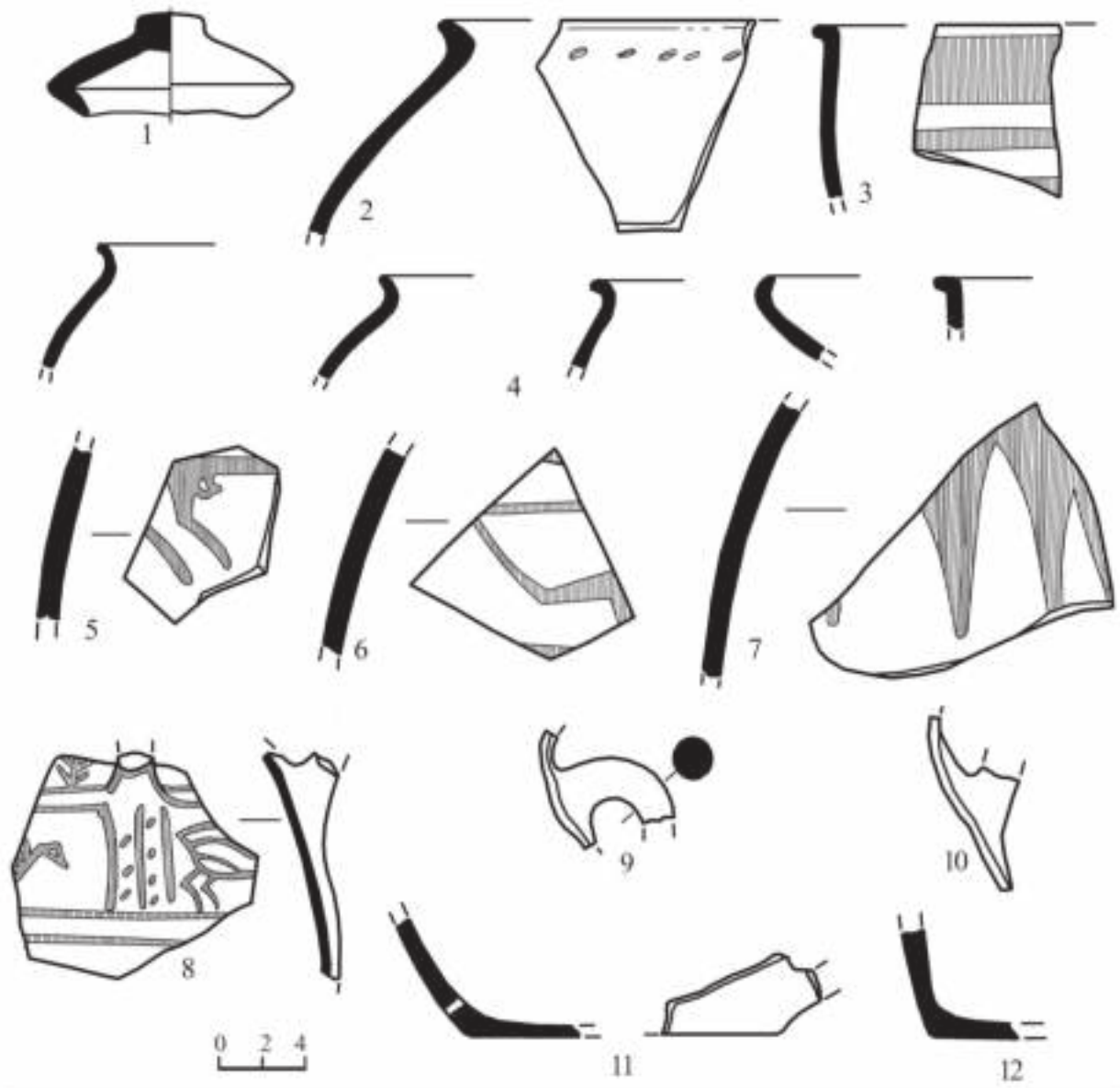
8

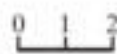
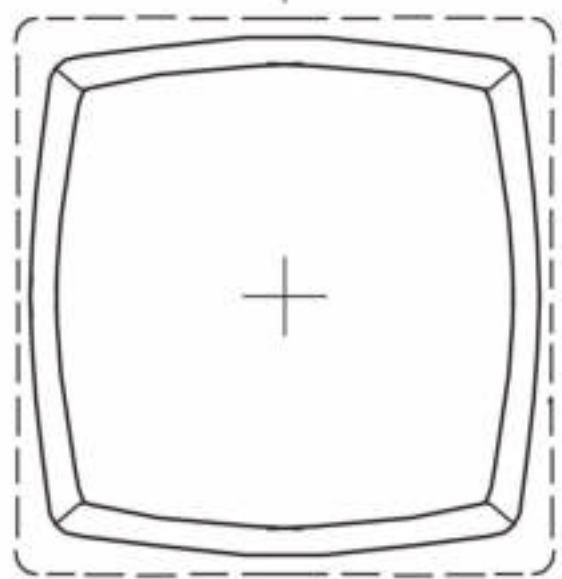
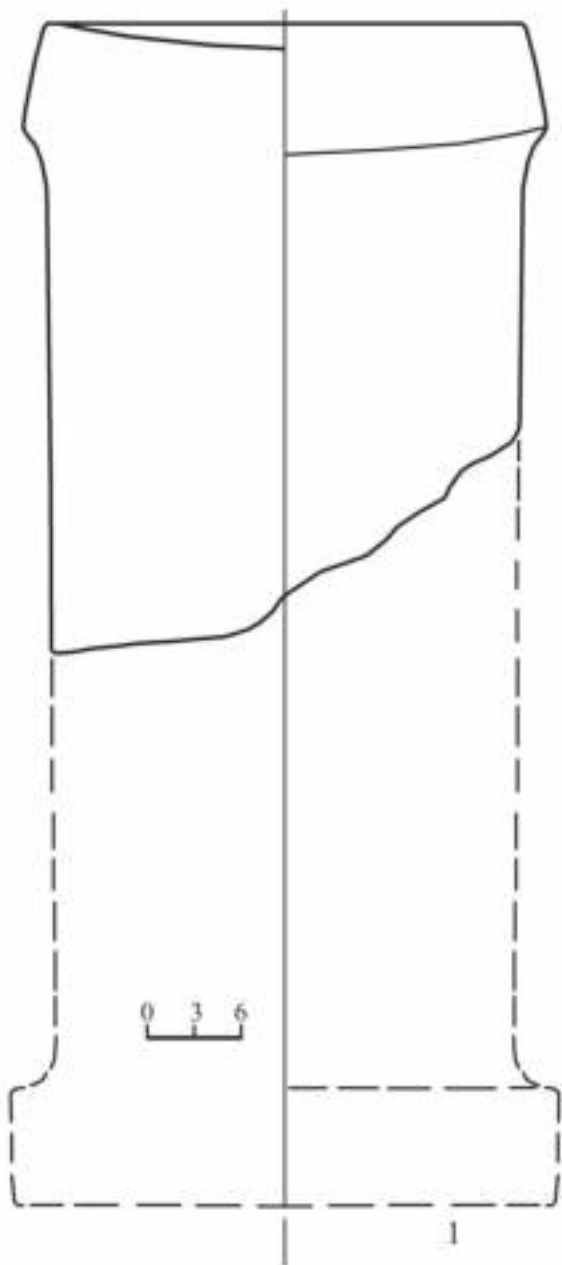

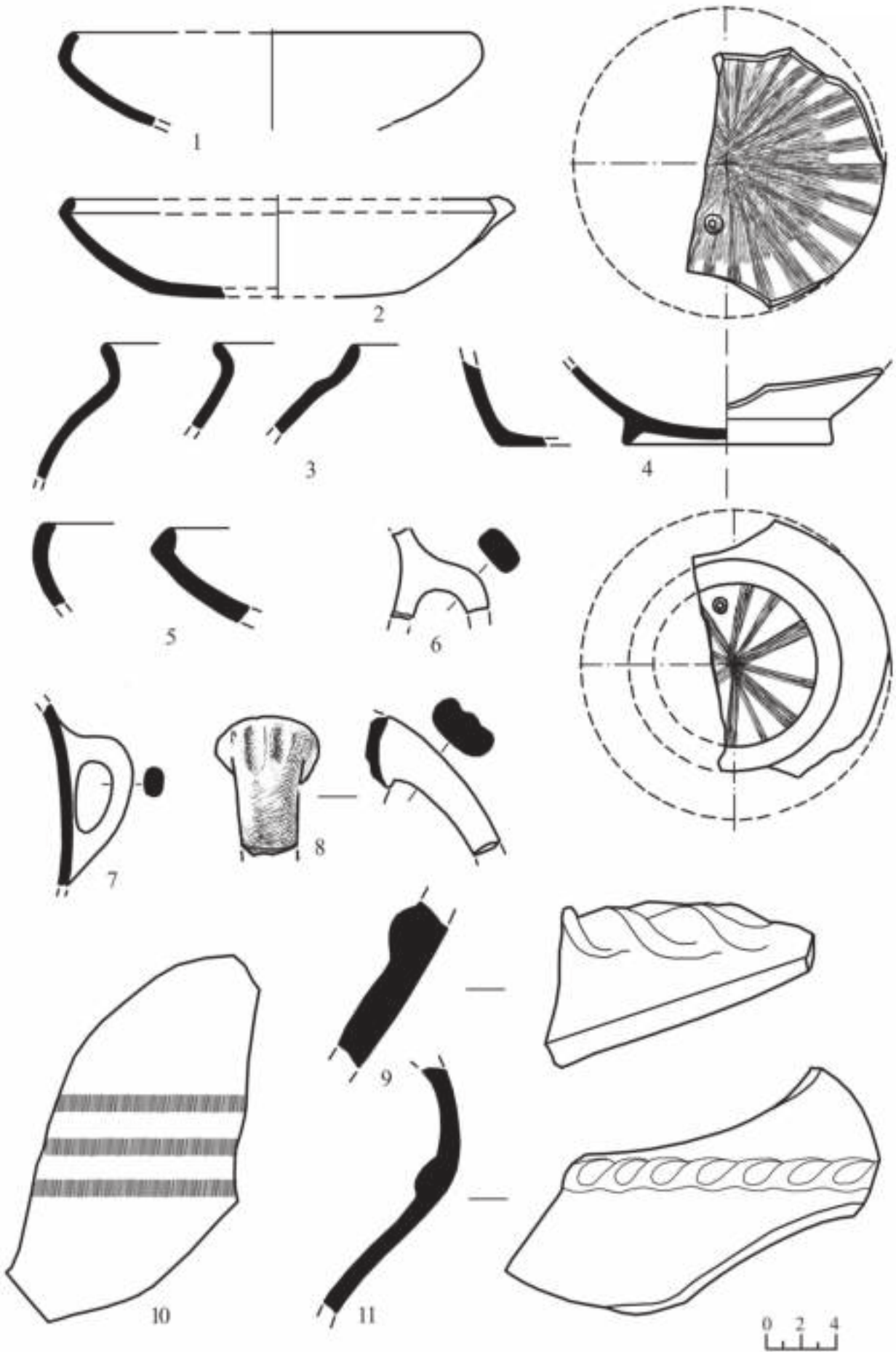
9

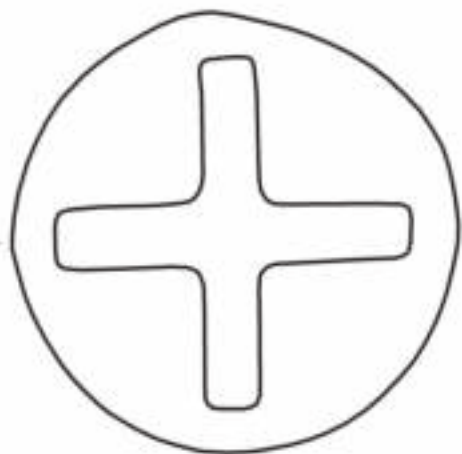

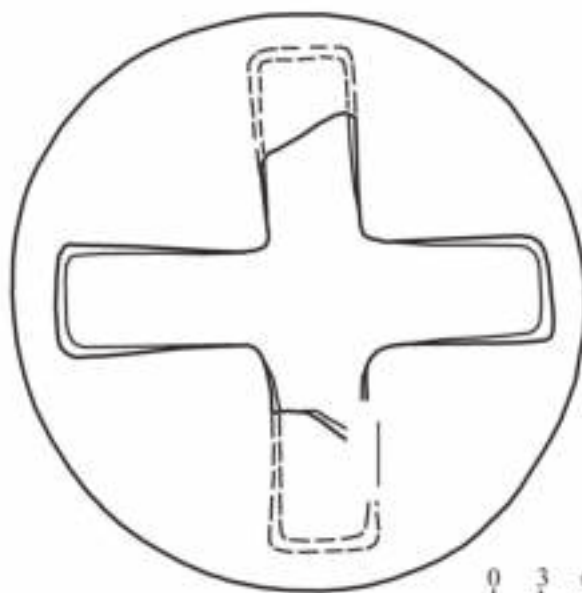

1

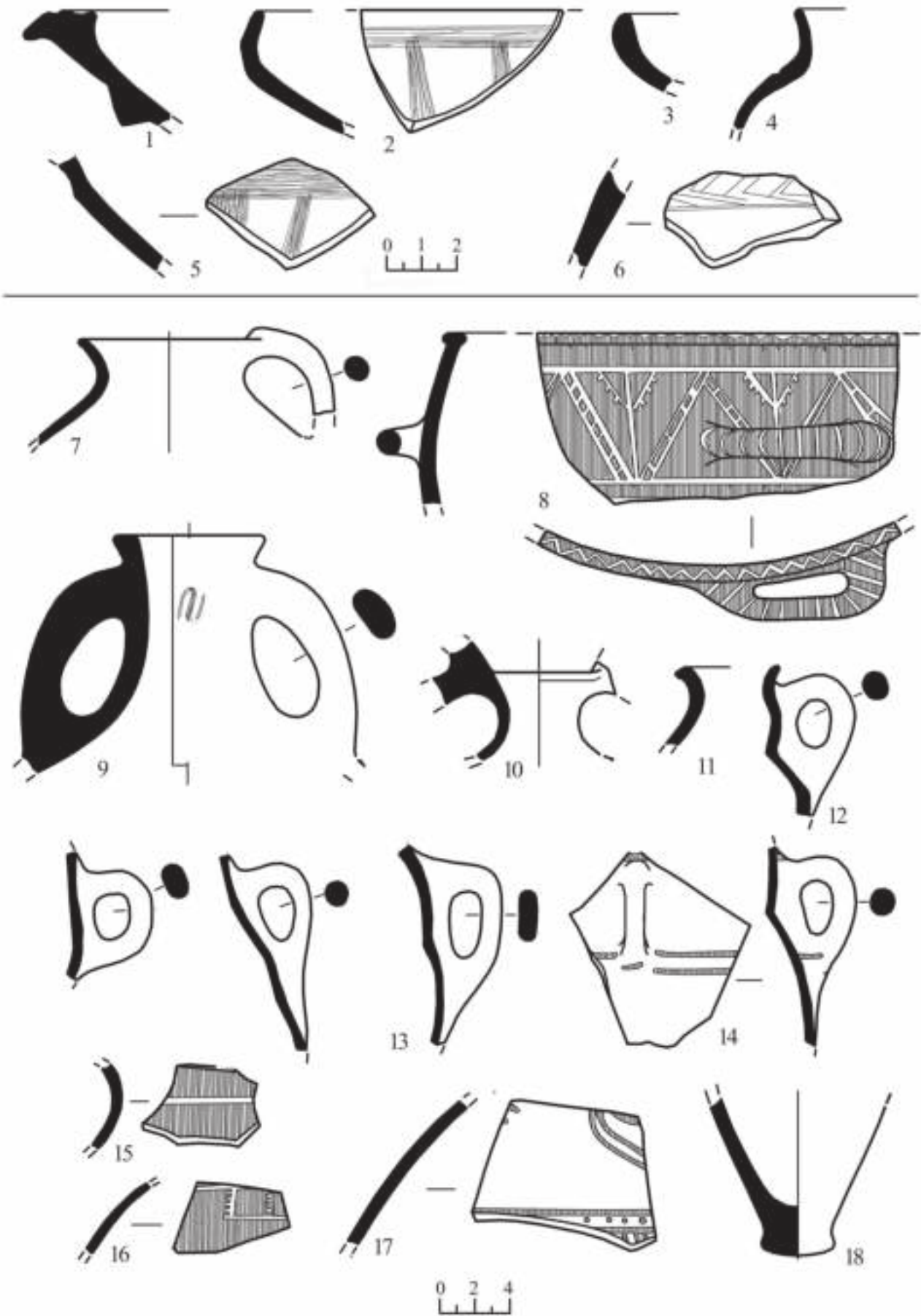
|

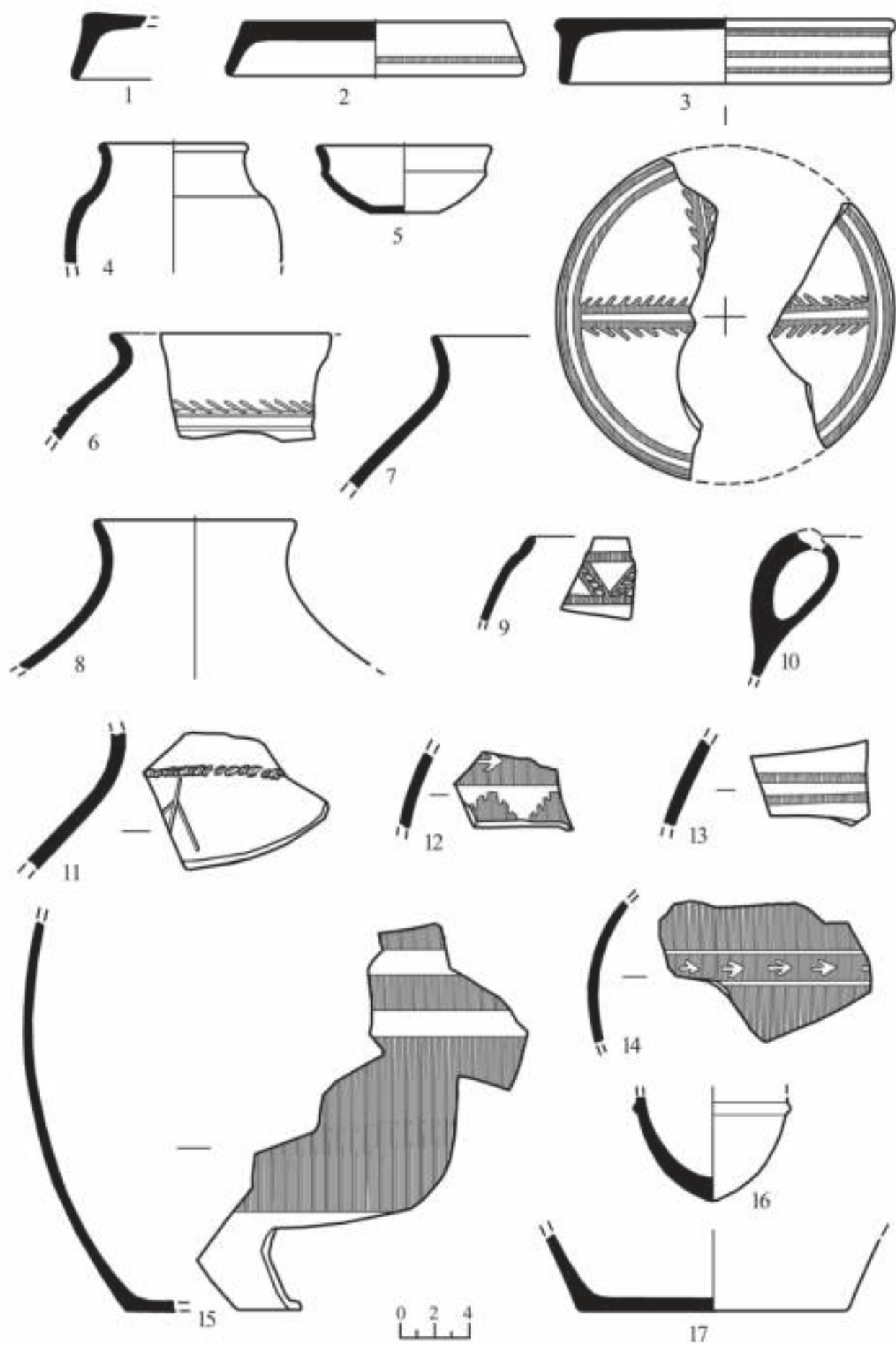

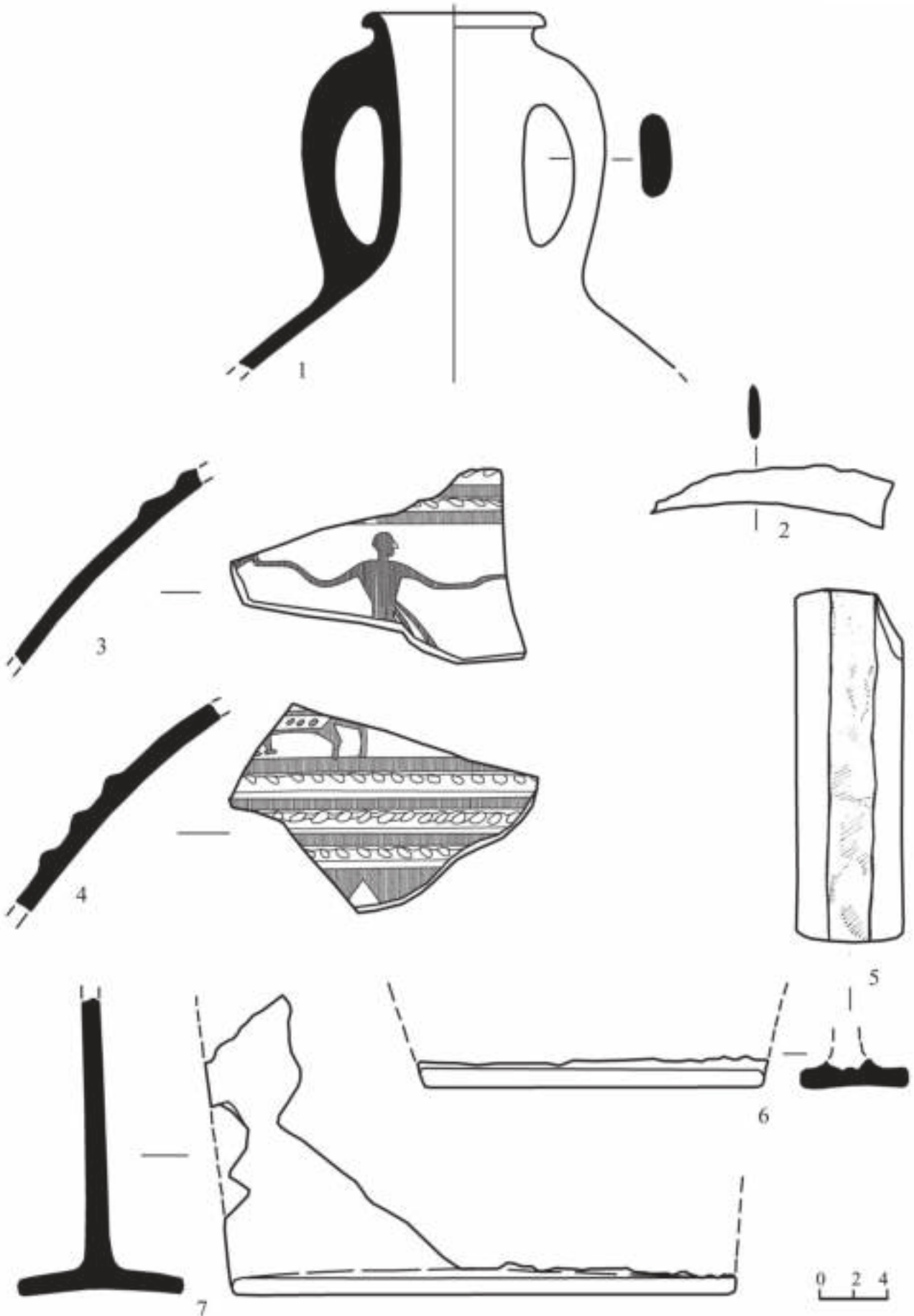
2

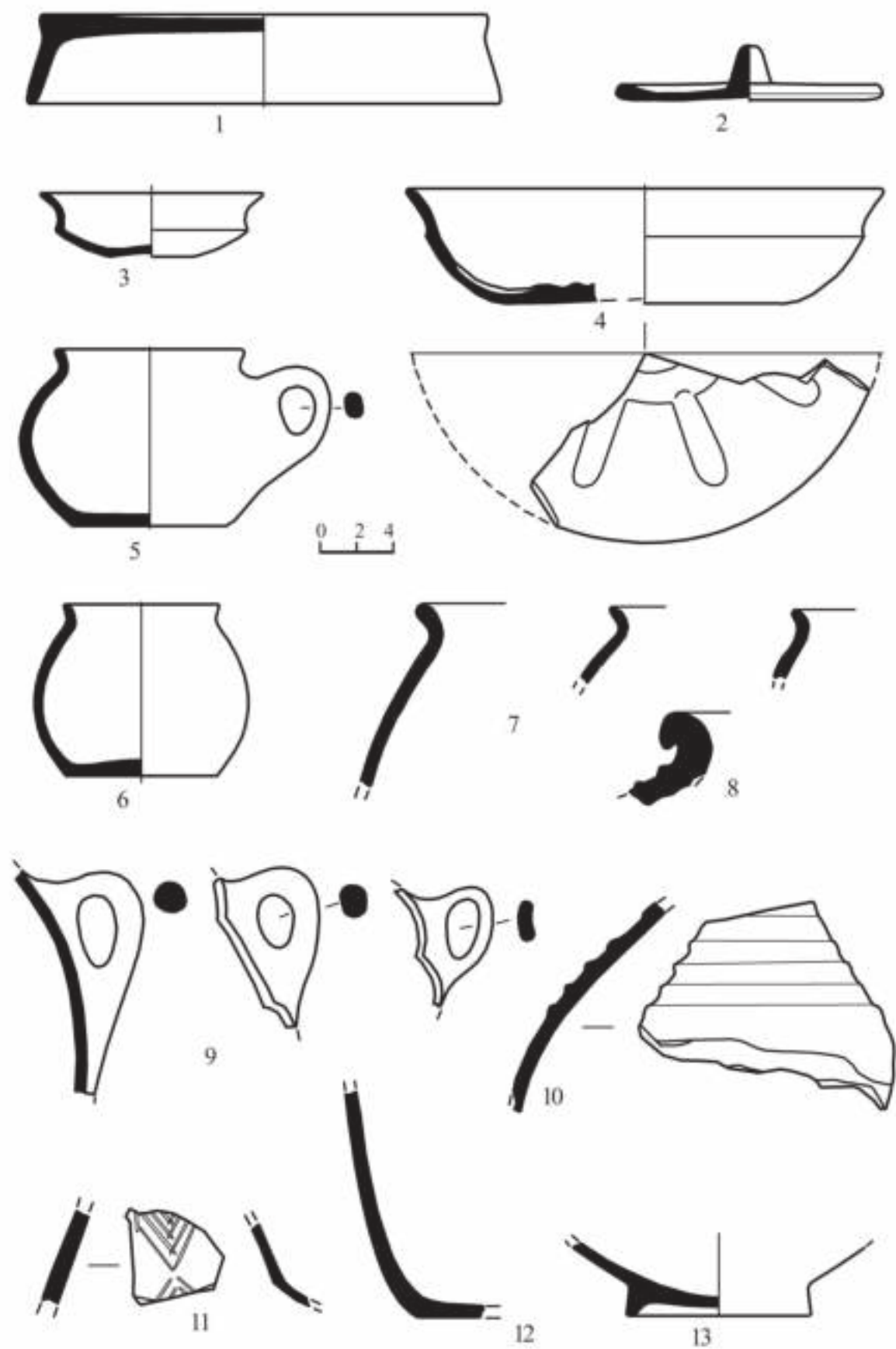

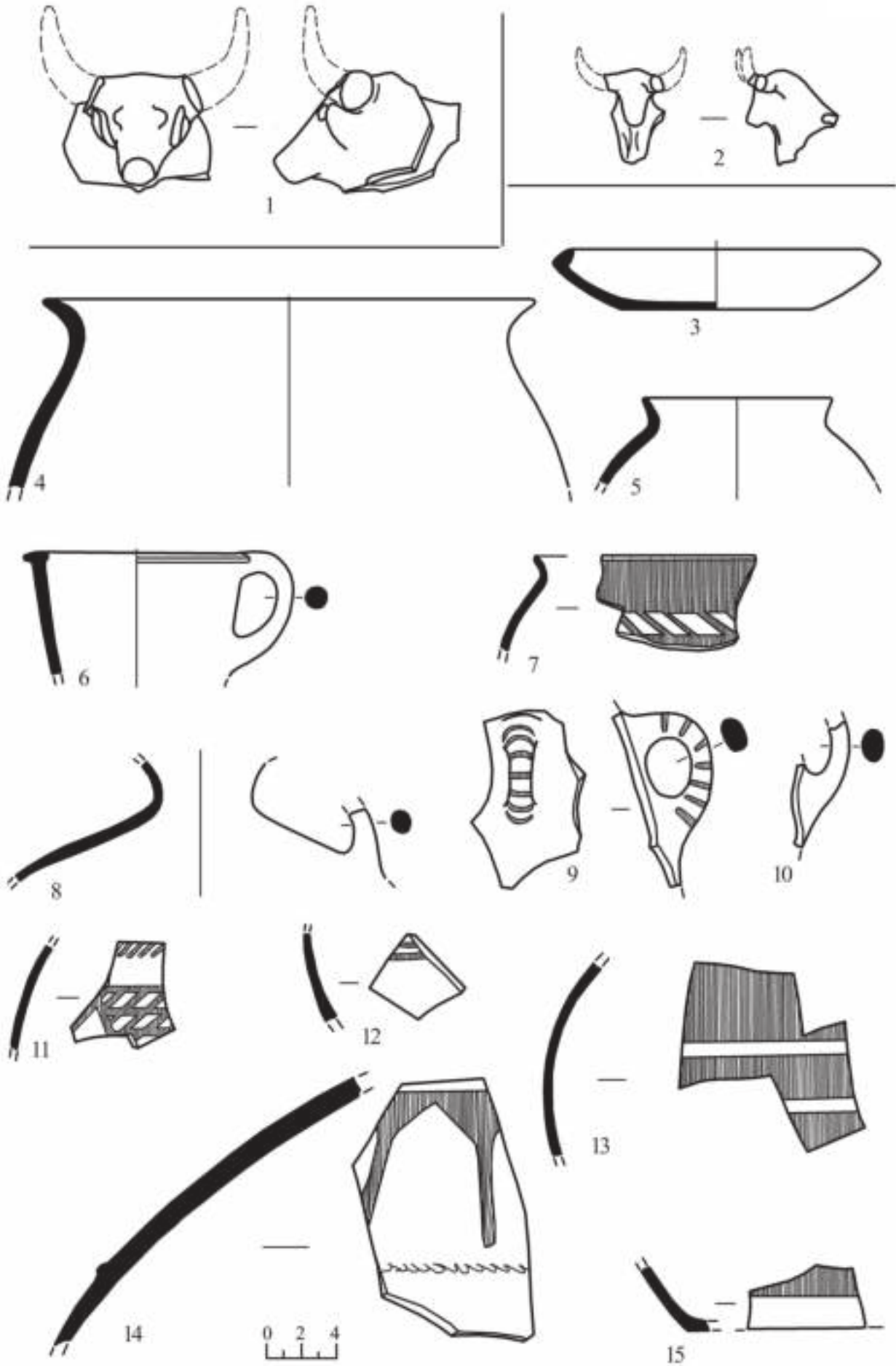
3

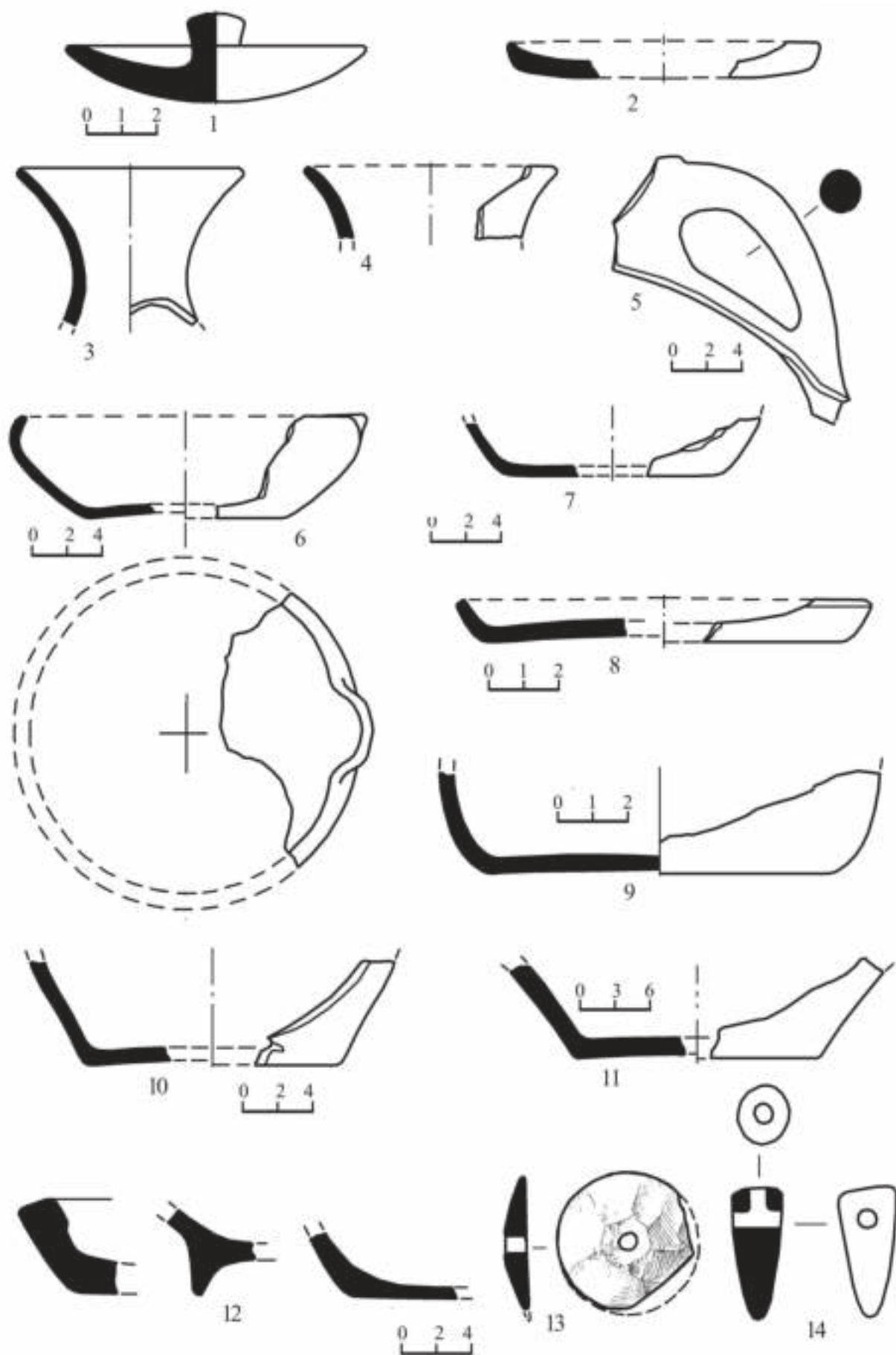

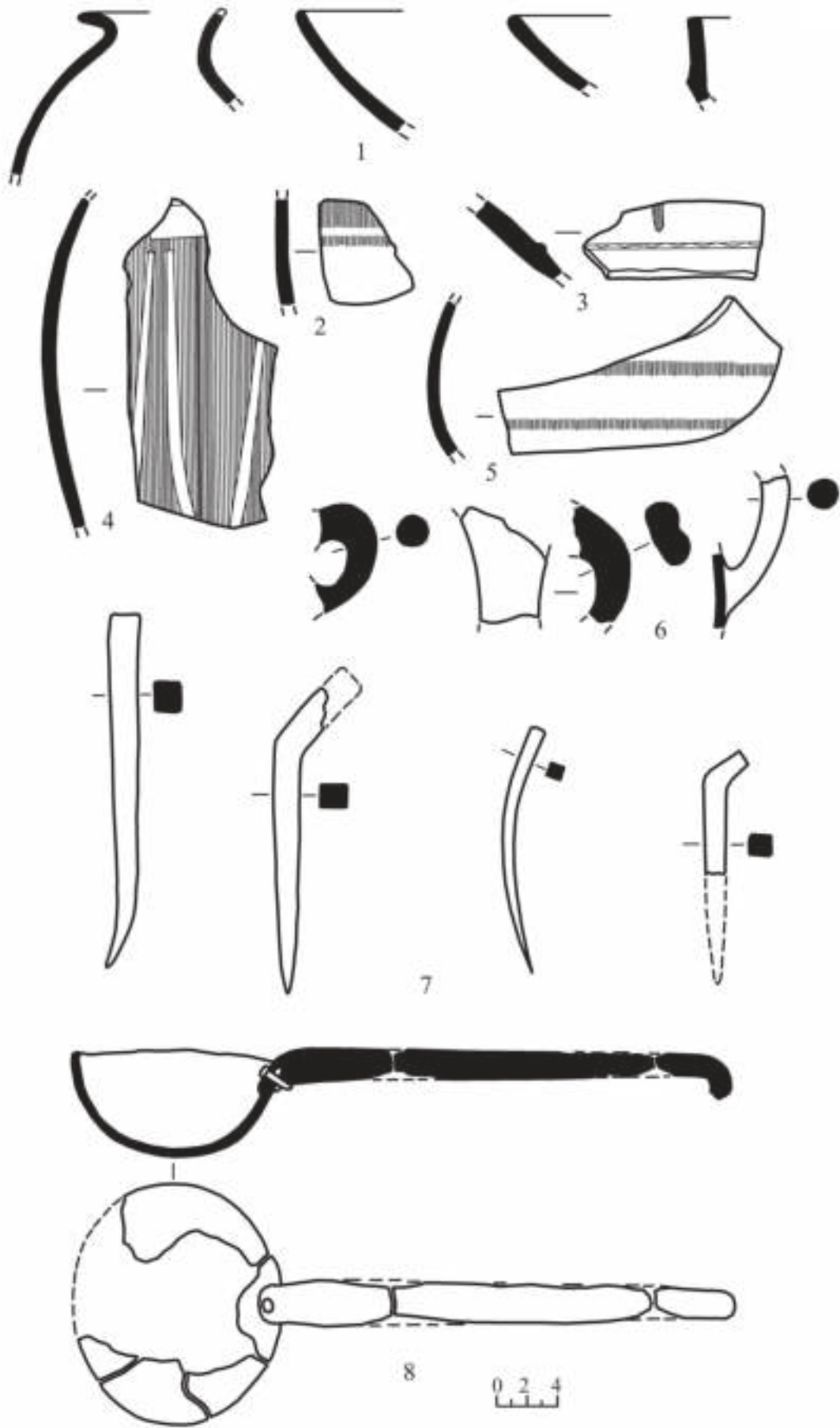

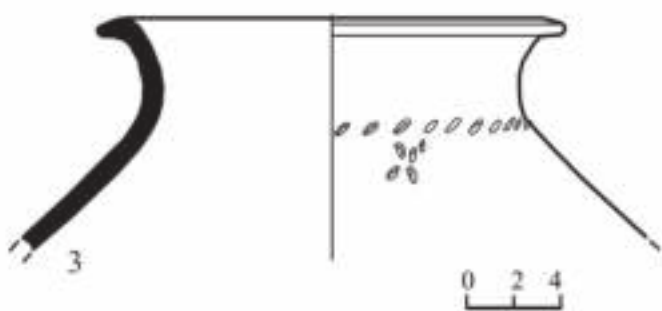
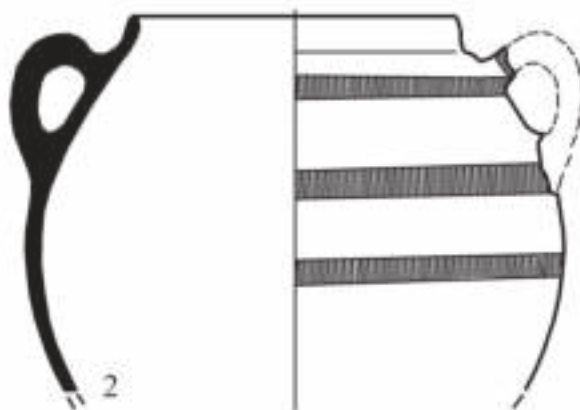

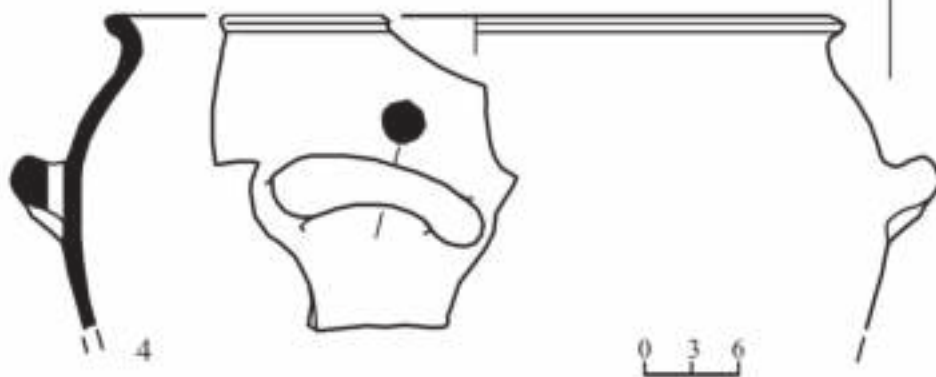

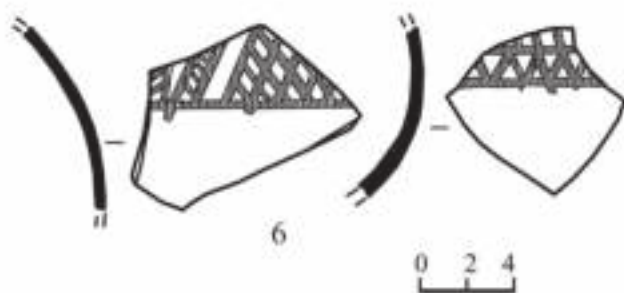

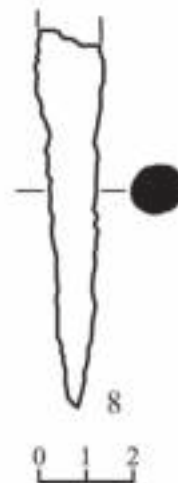
0 2 4

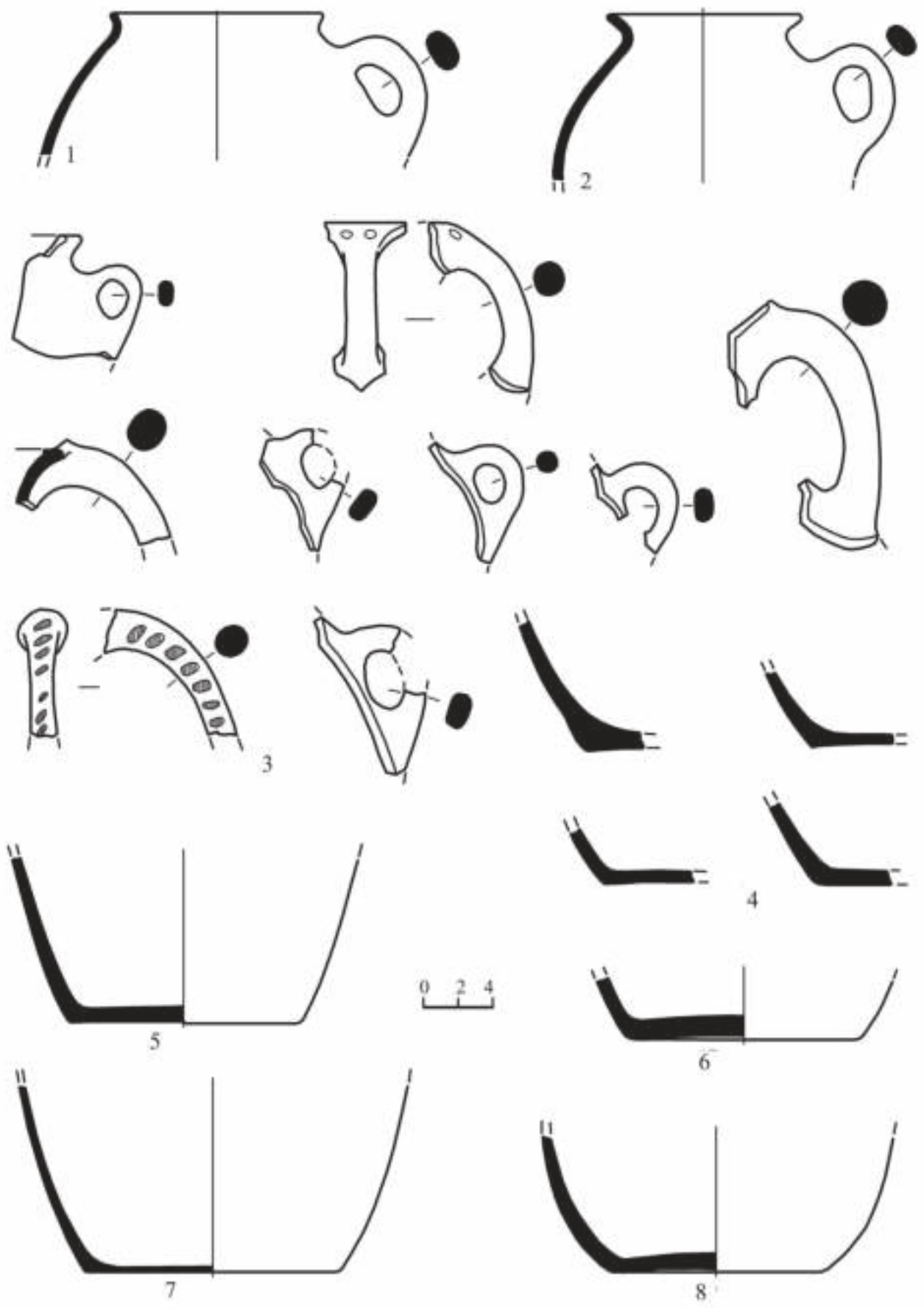
0 3 6

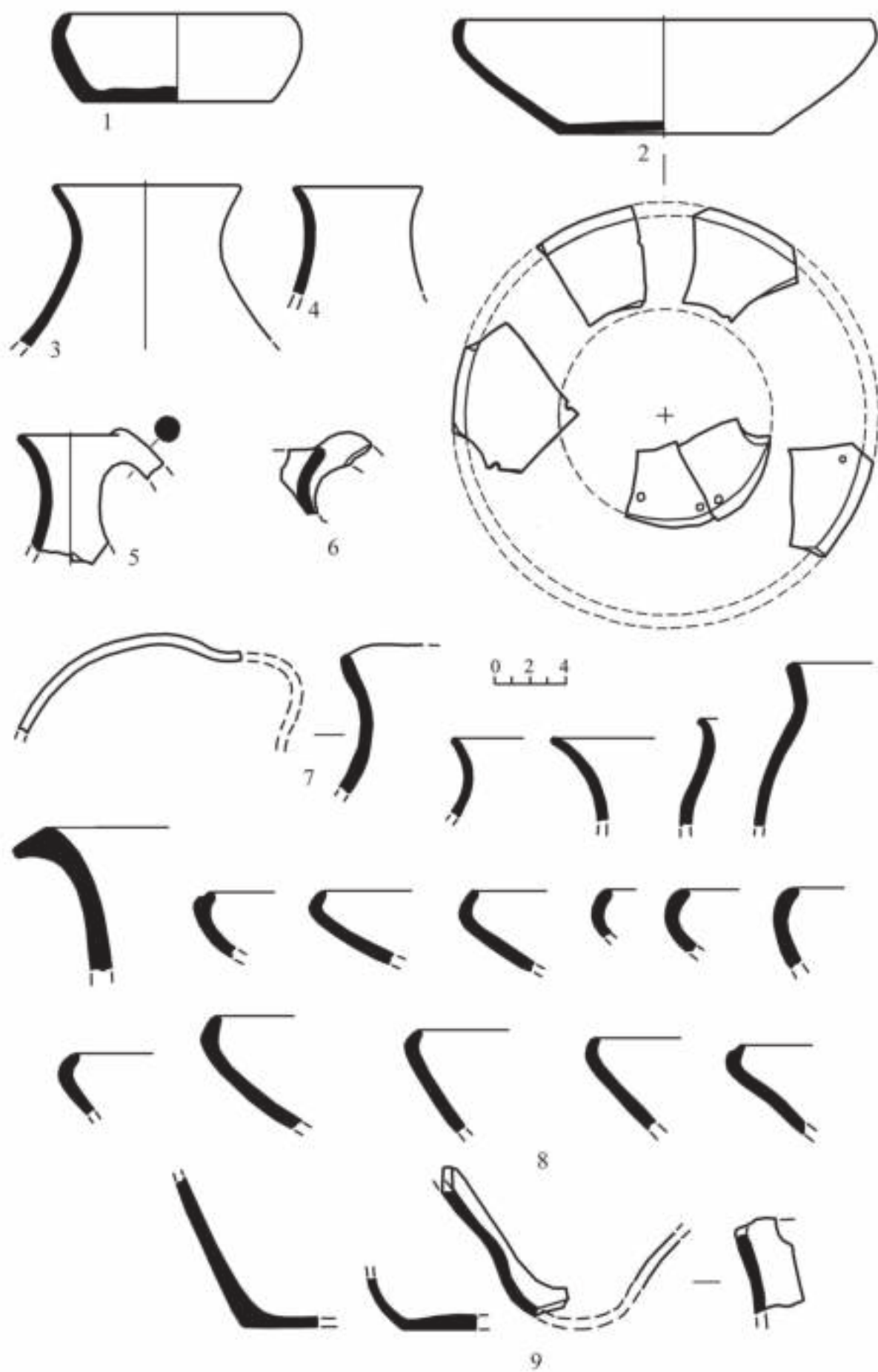

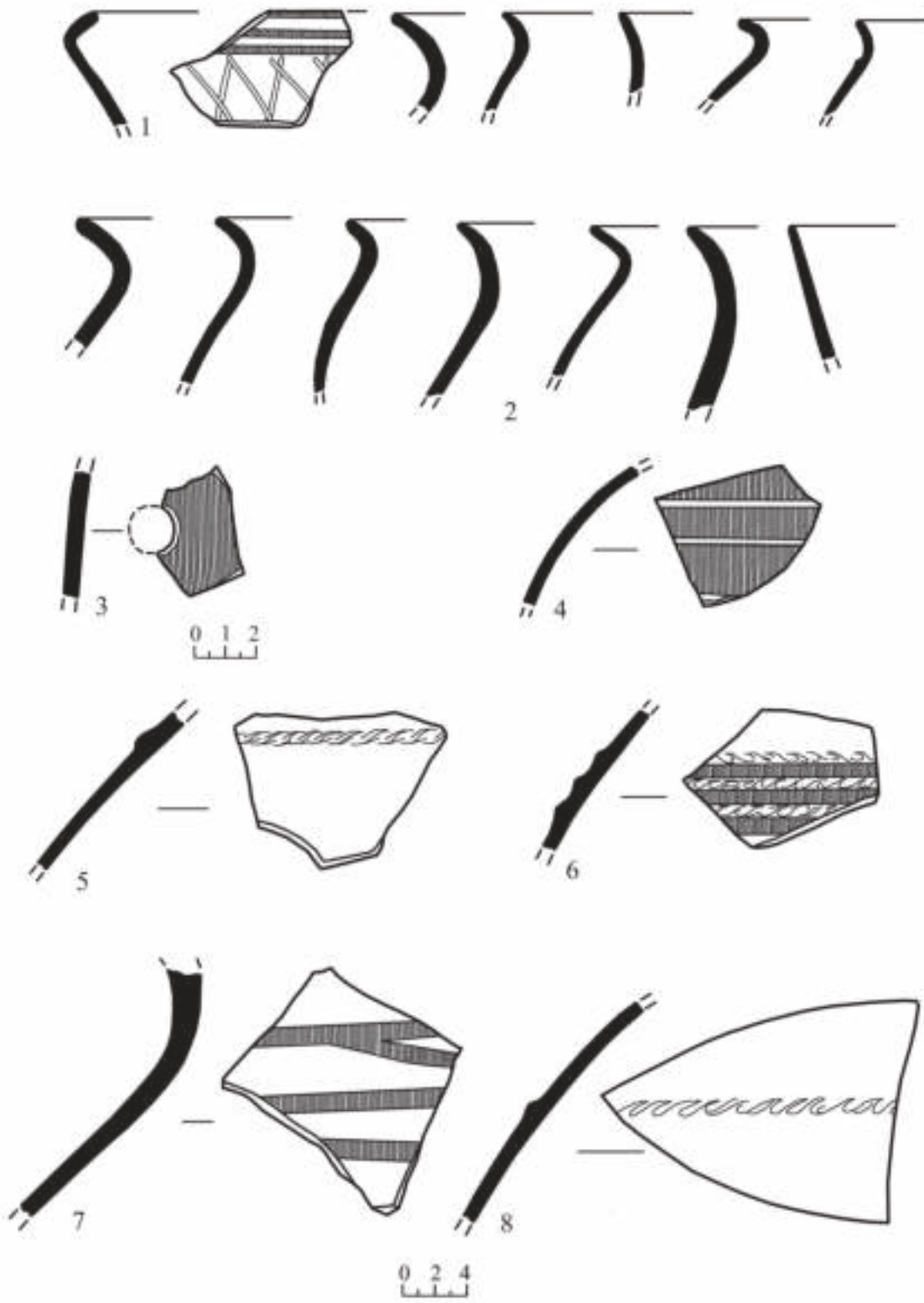
0 2 4

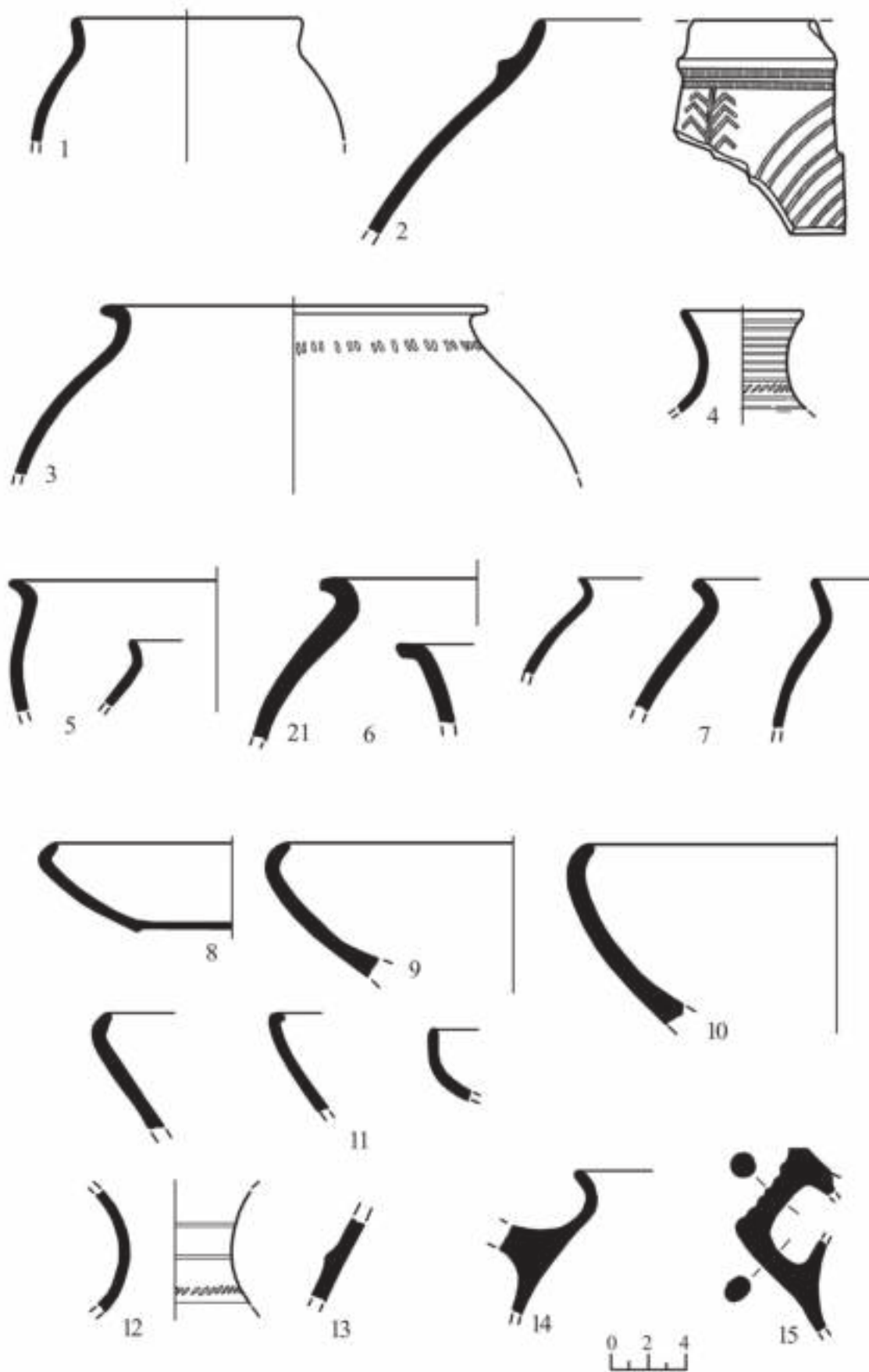

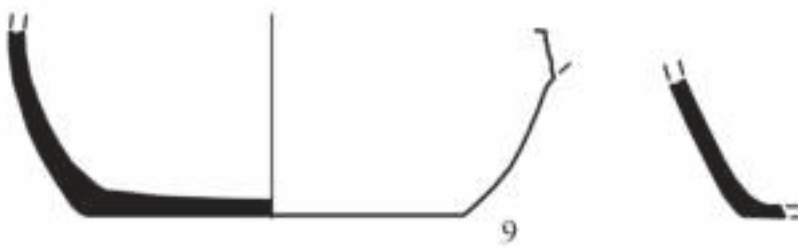
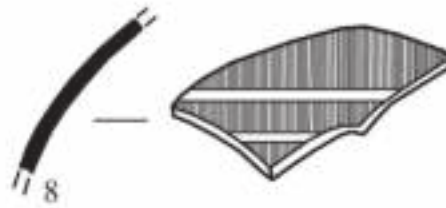
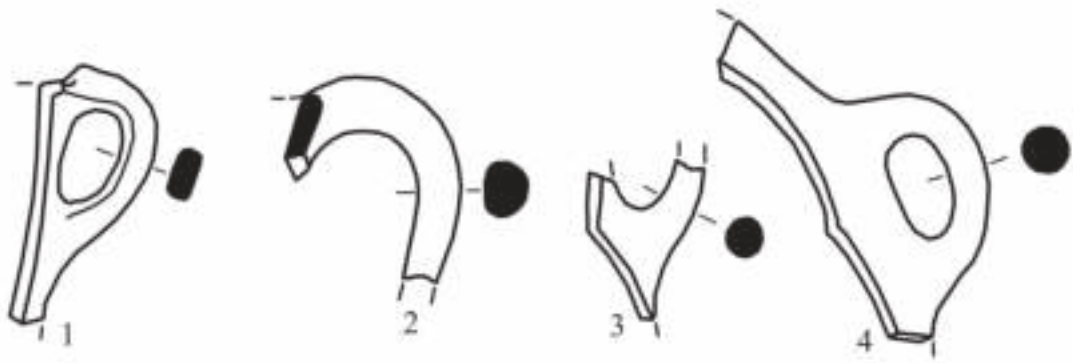
0 1 2

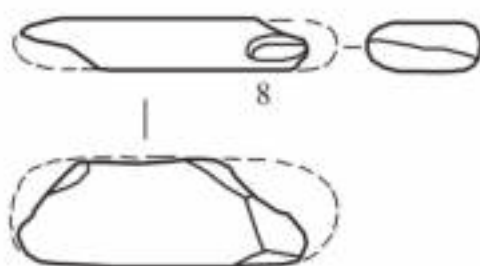
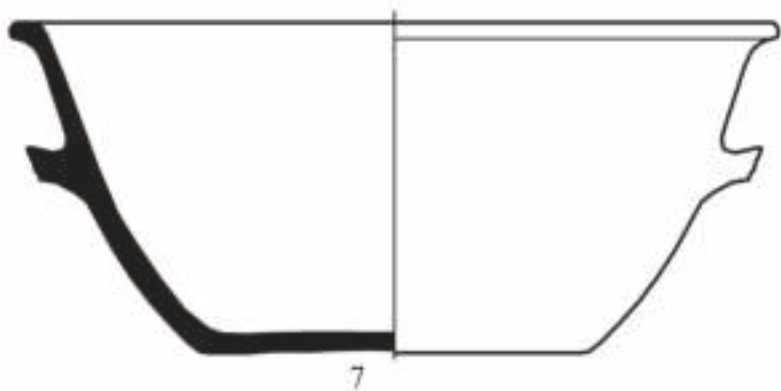
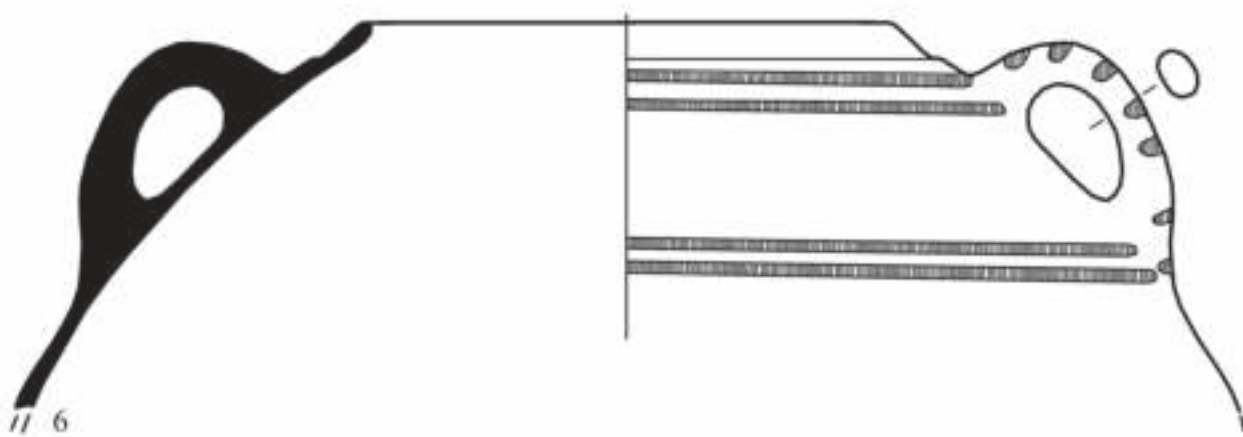
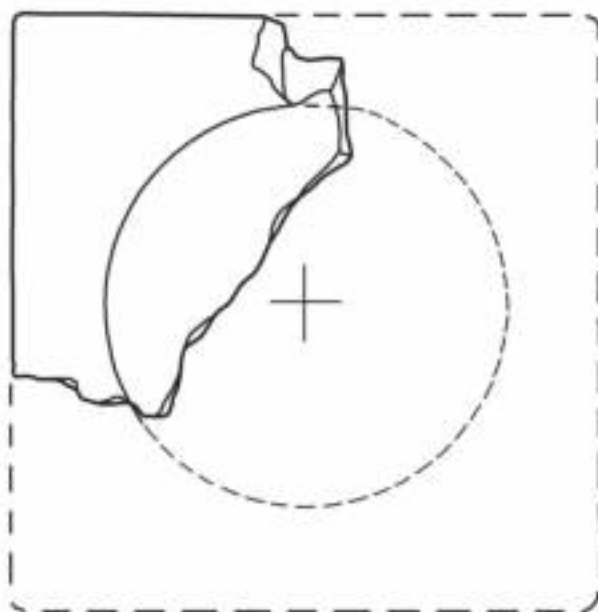
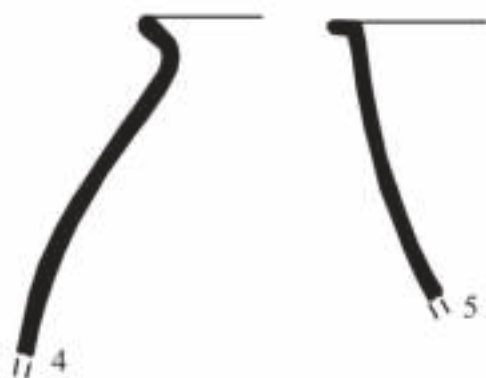
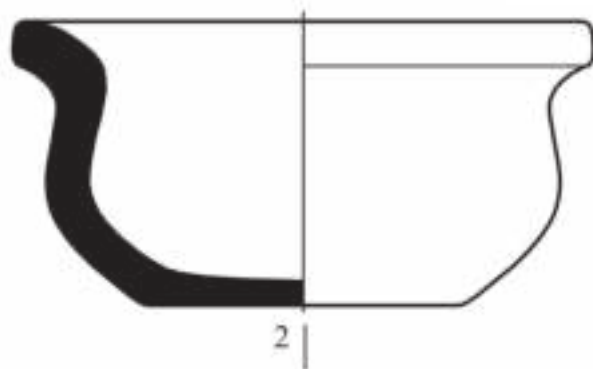

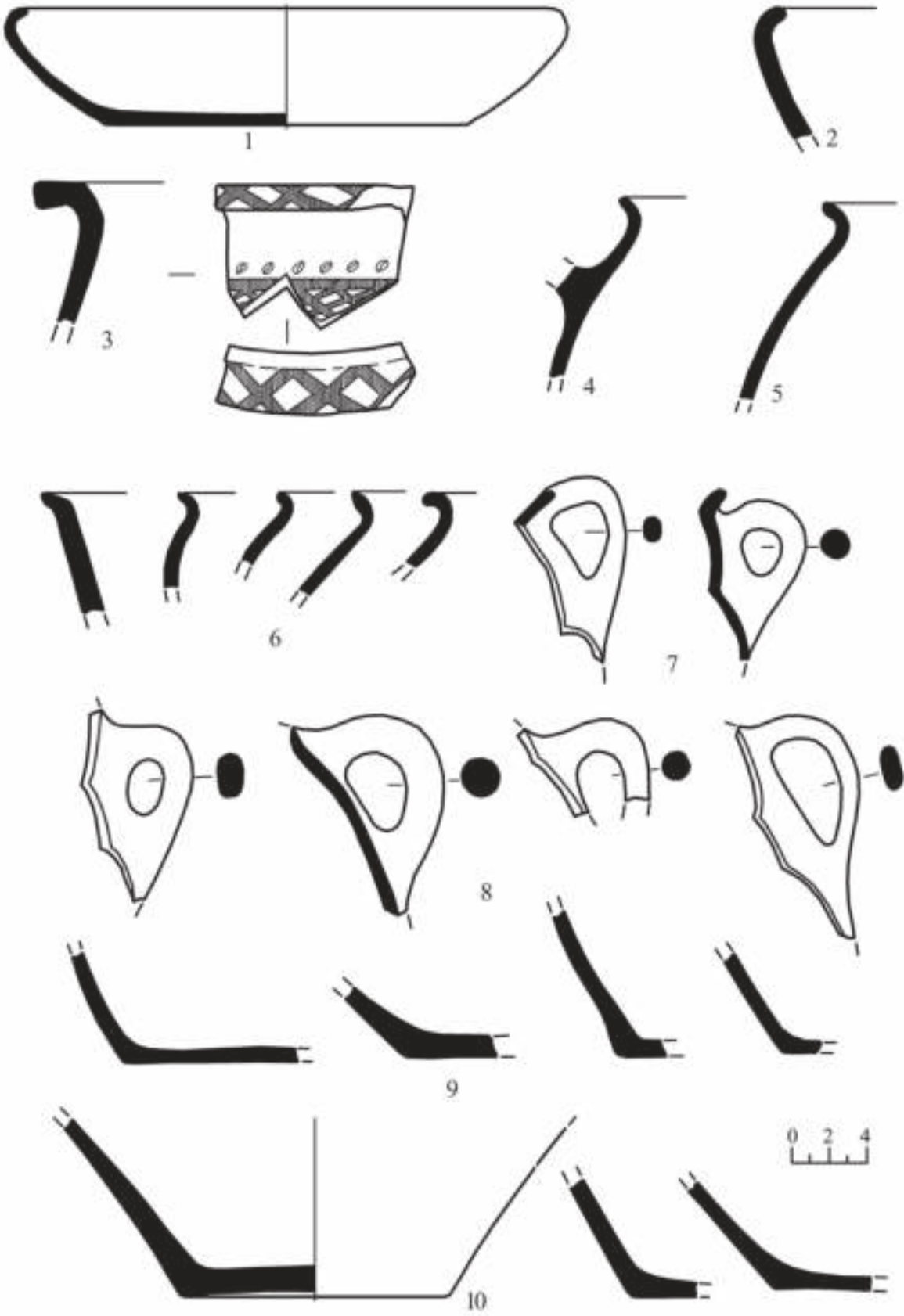

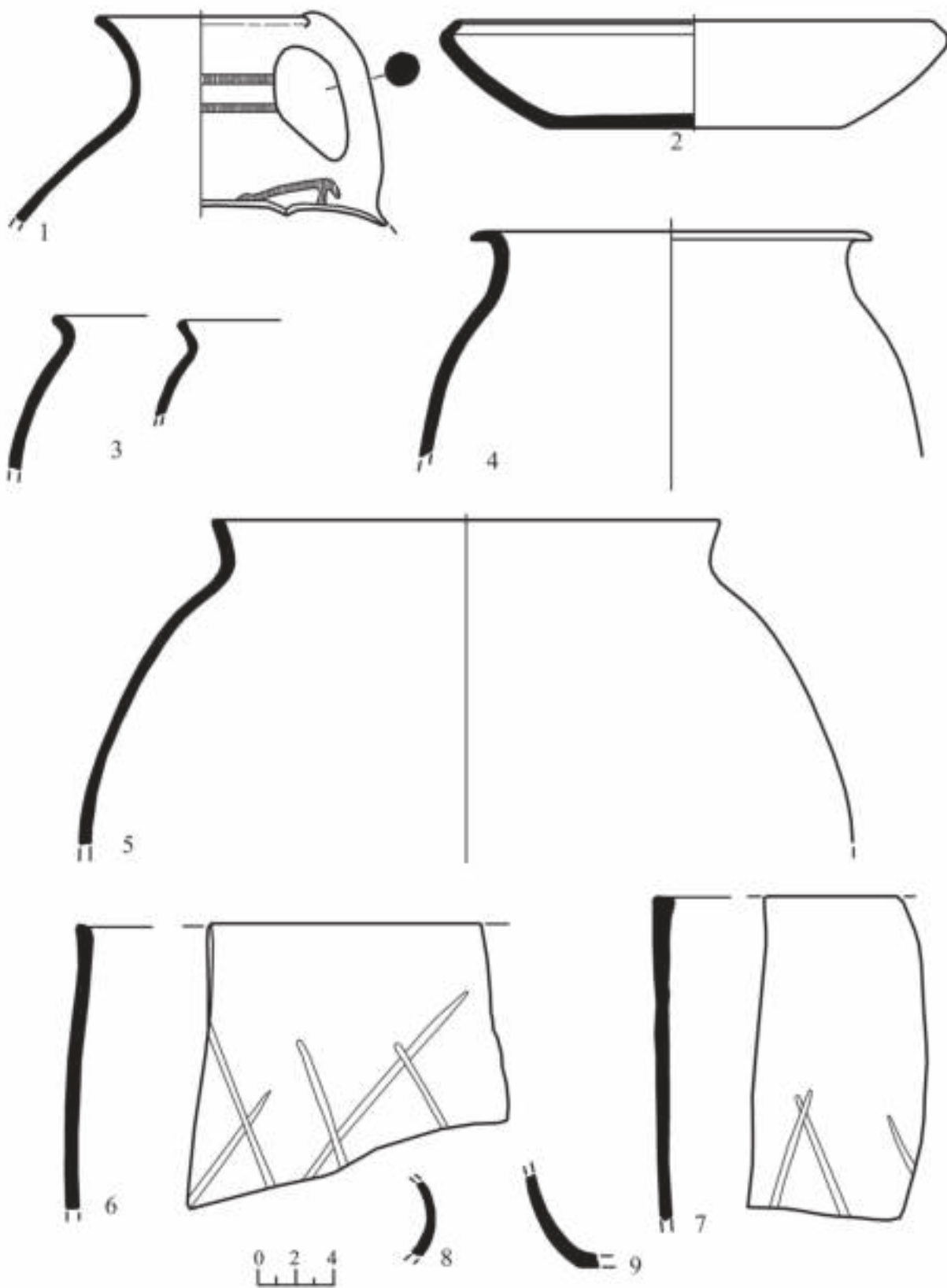

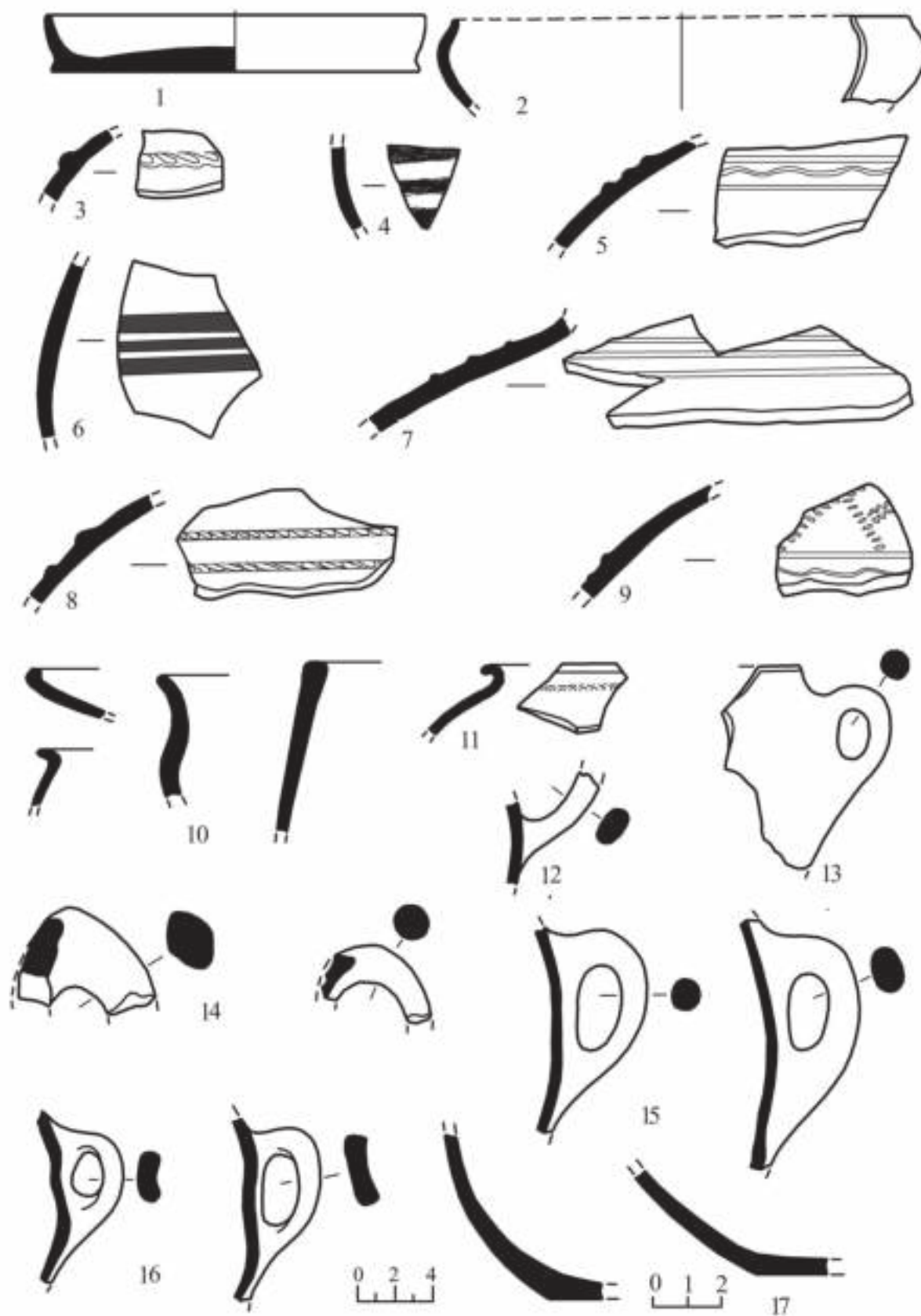

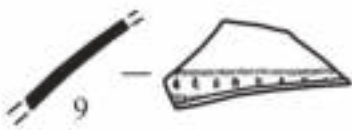
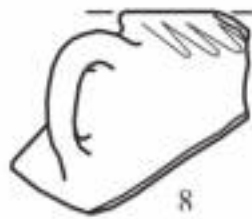
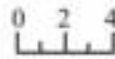
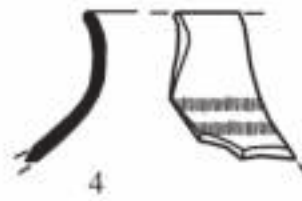
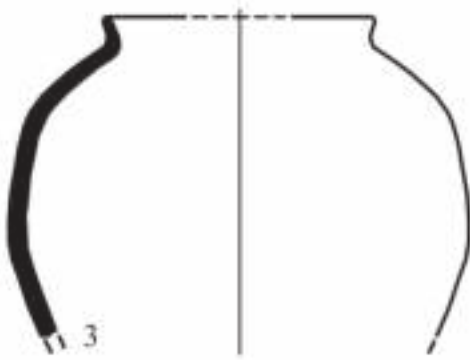
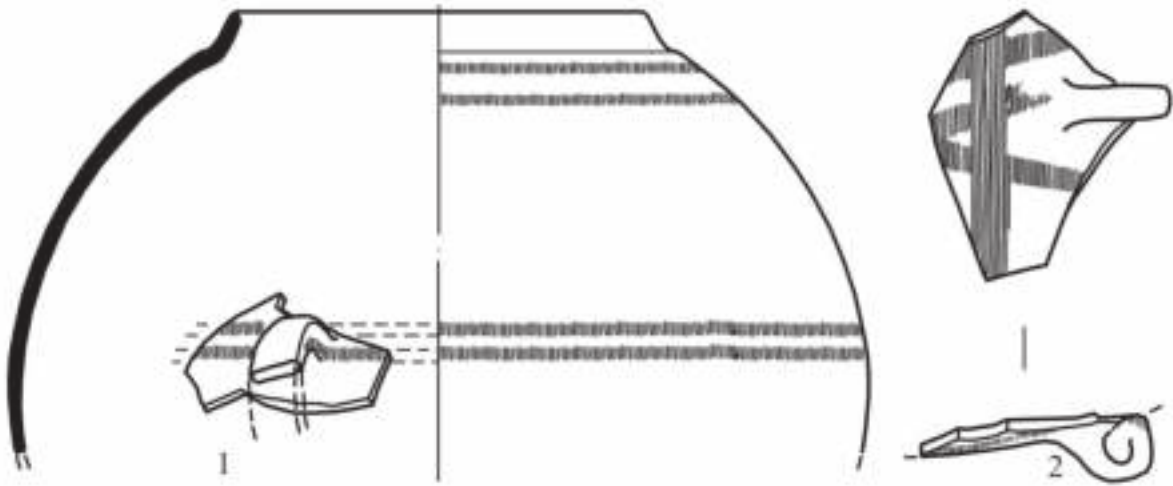

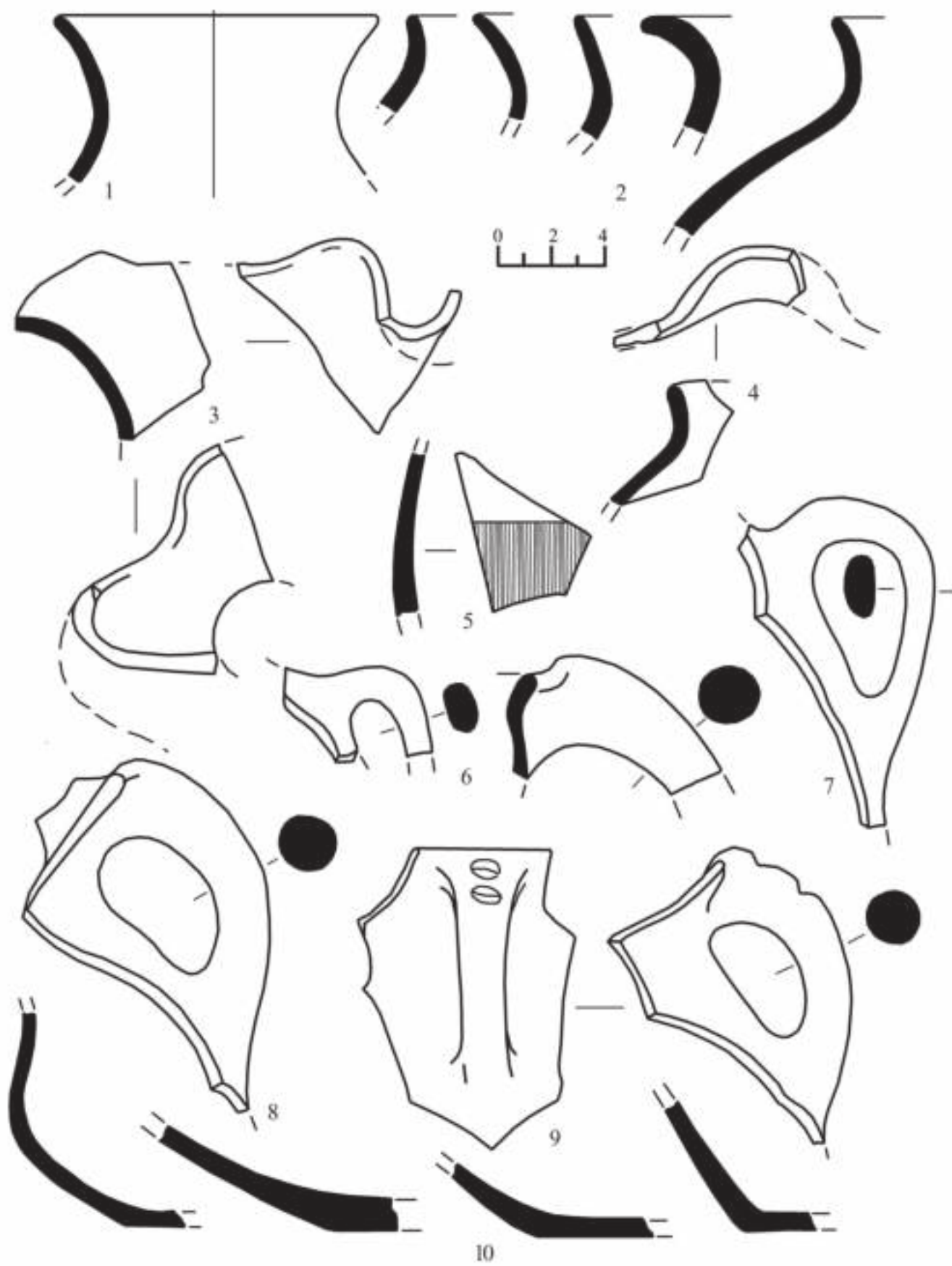

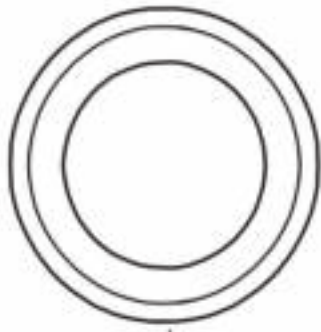
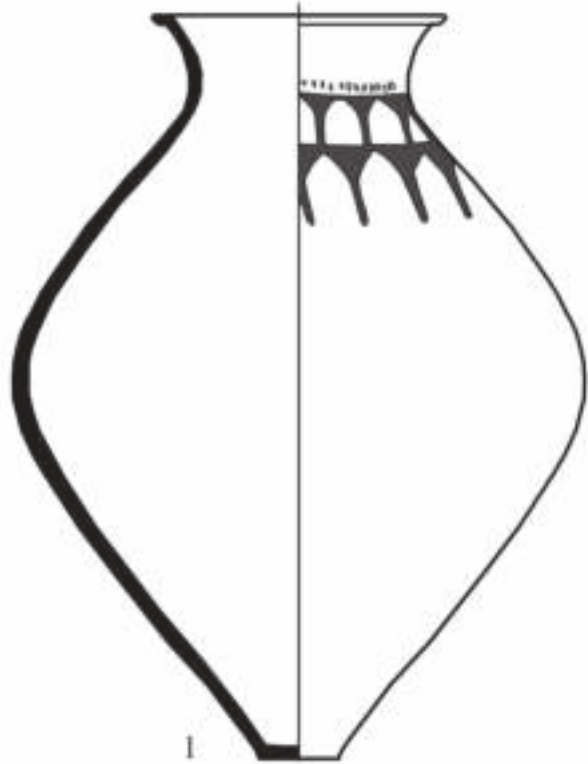
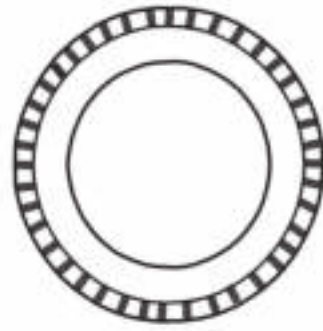
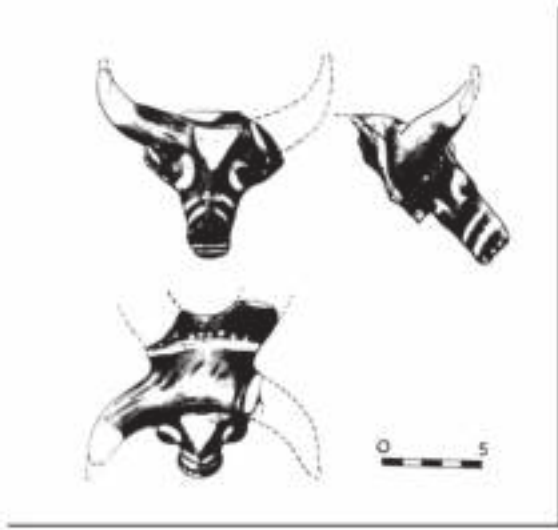

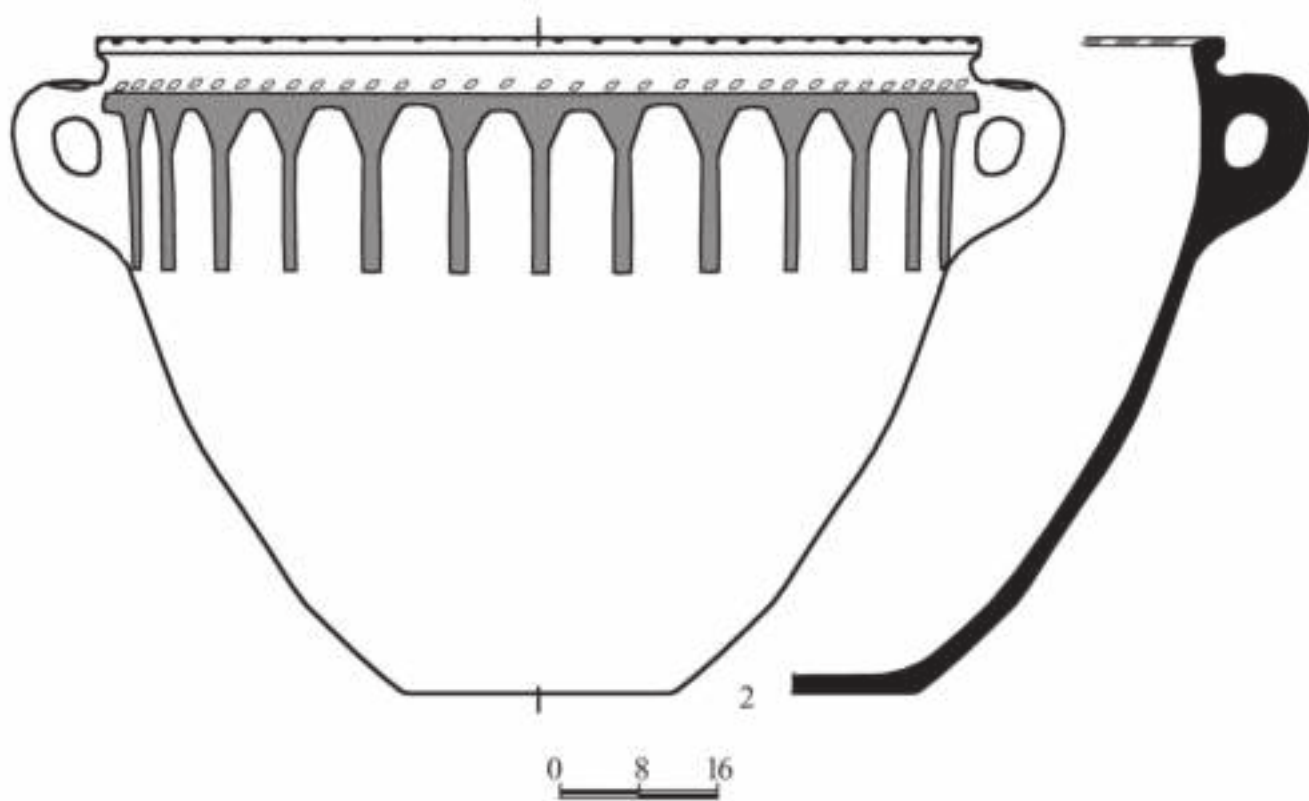
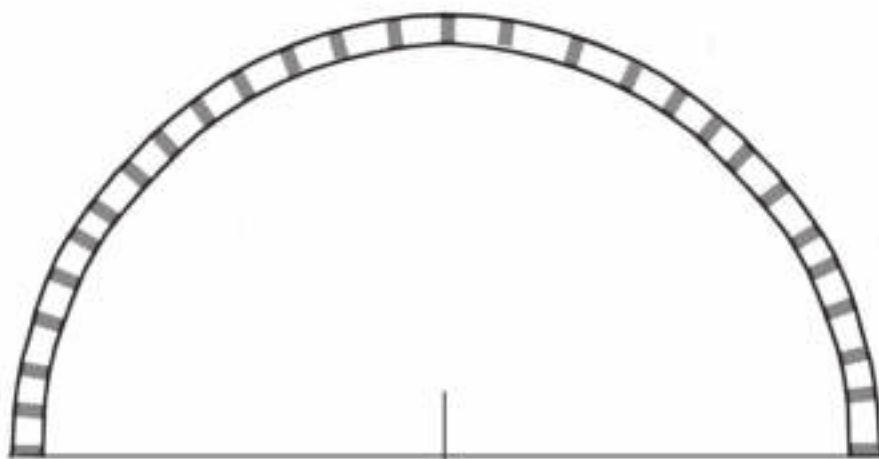
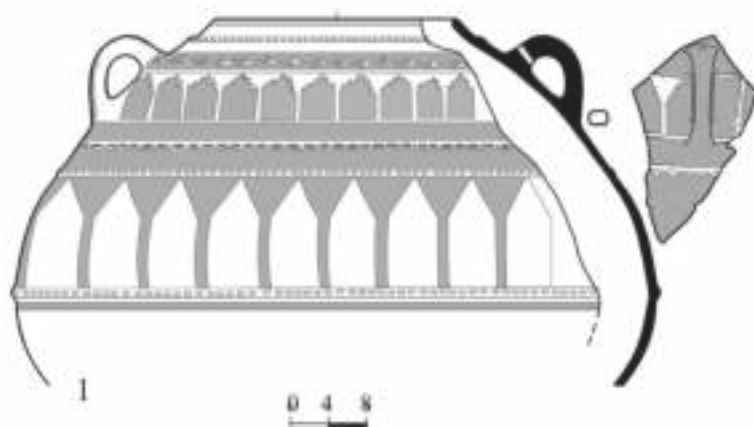

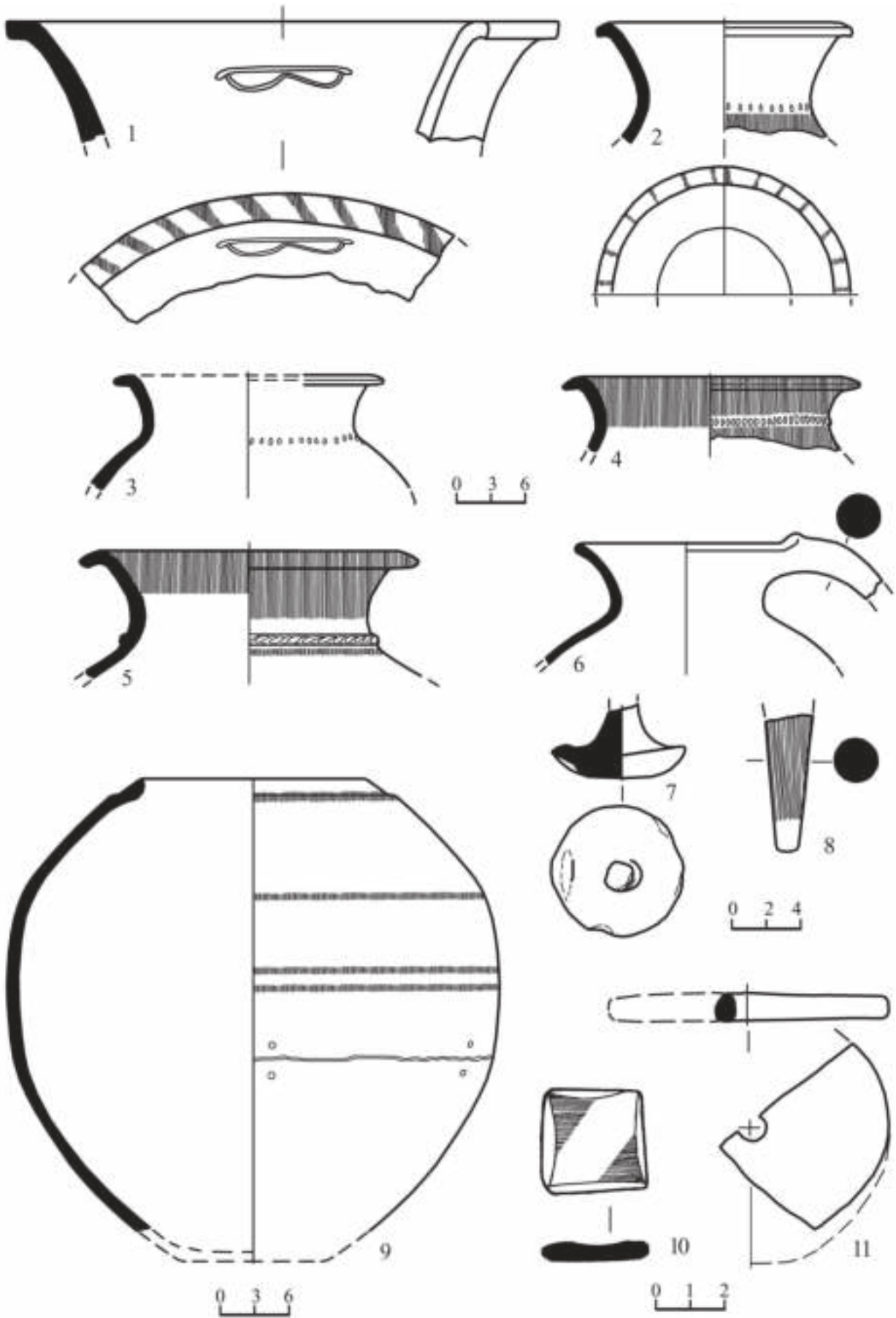

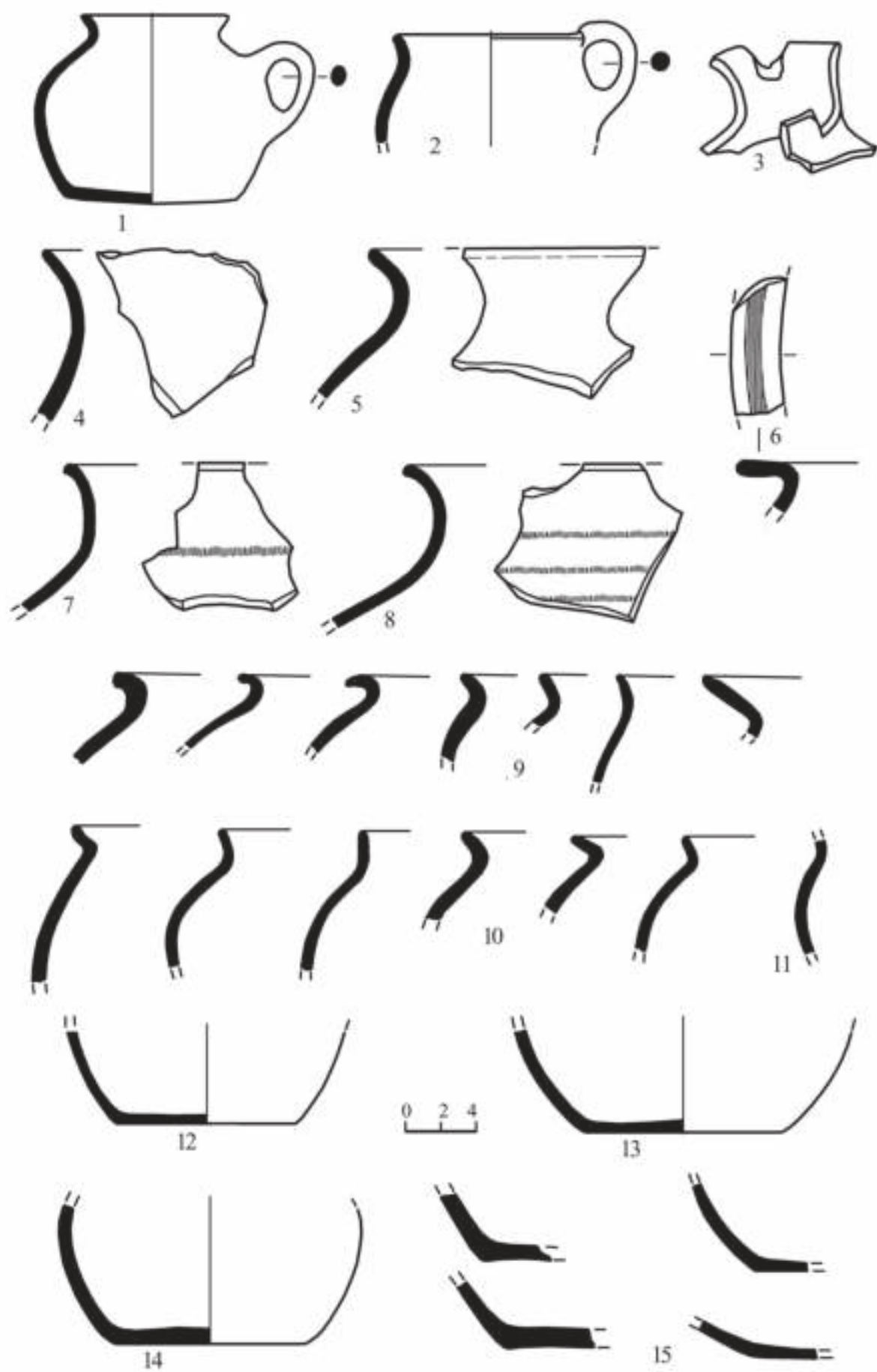

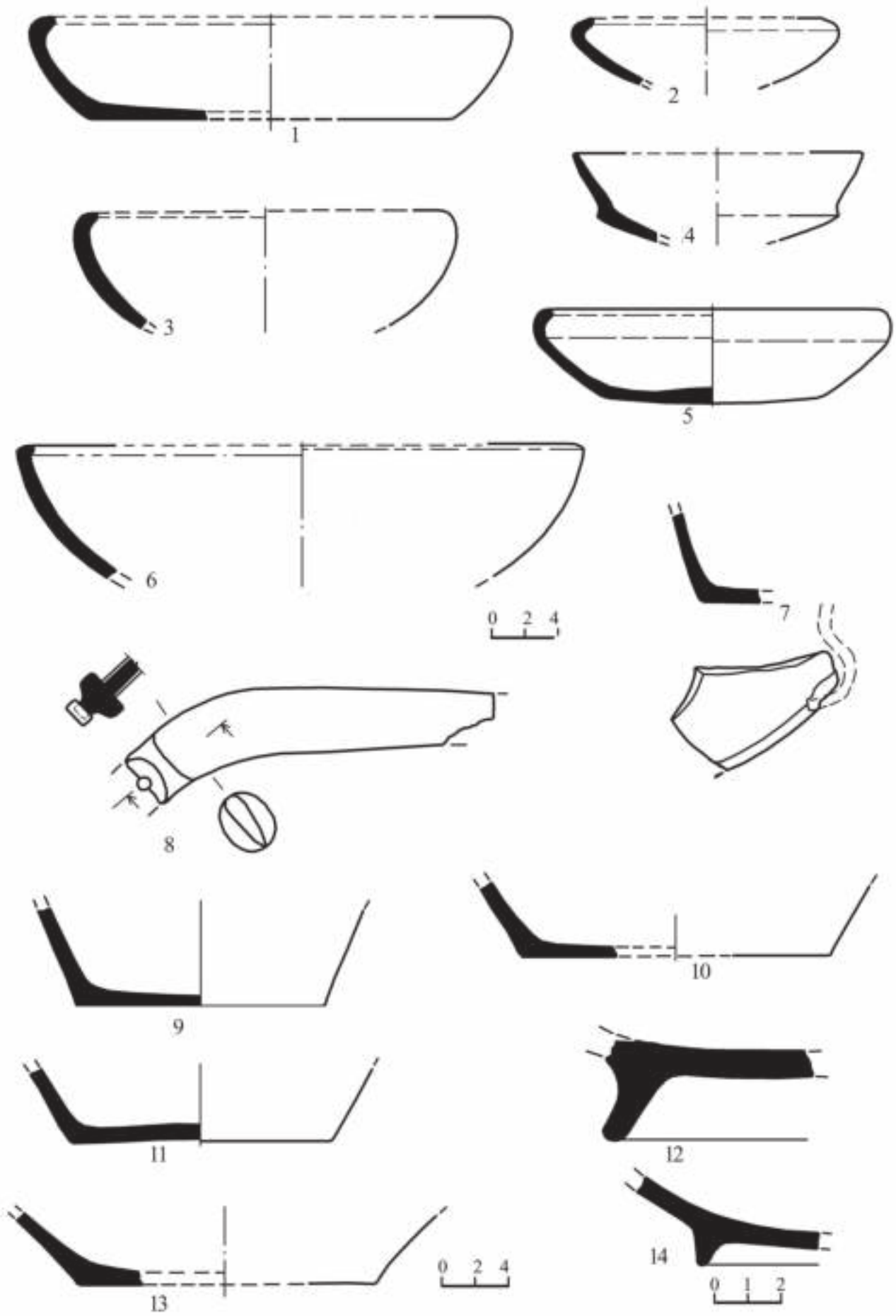

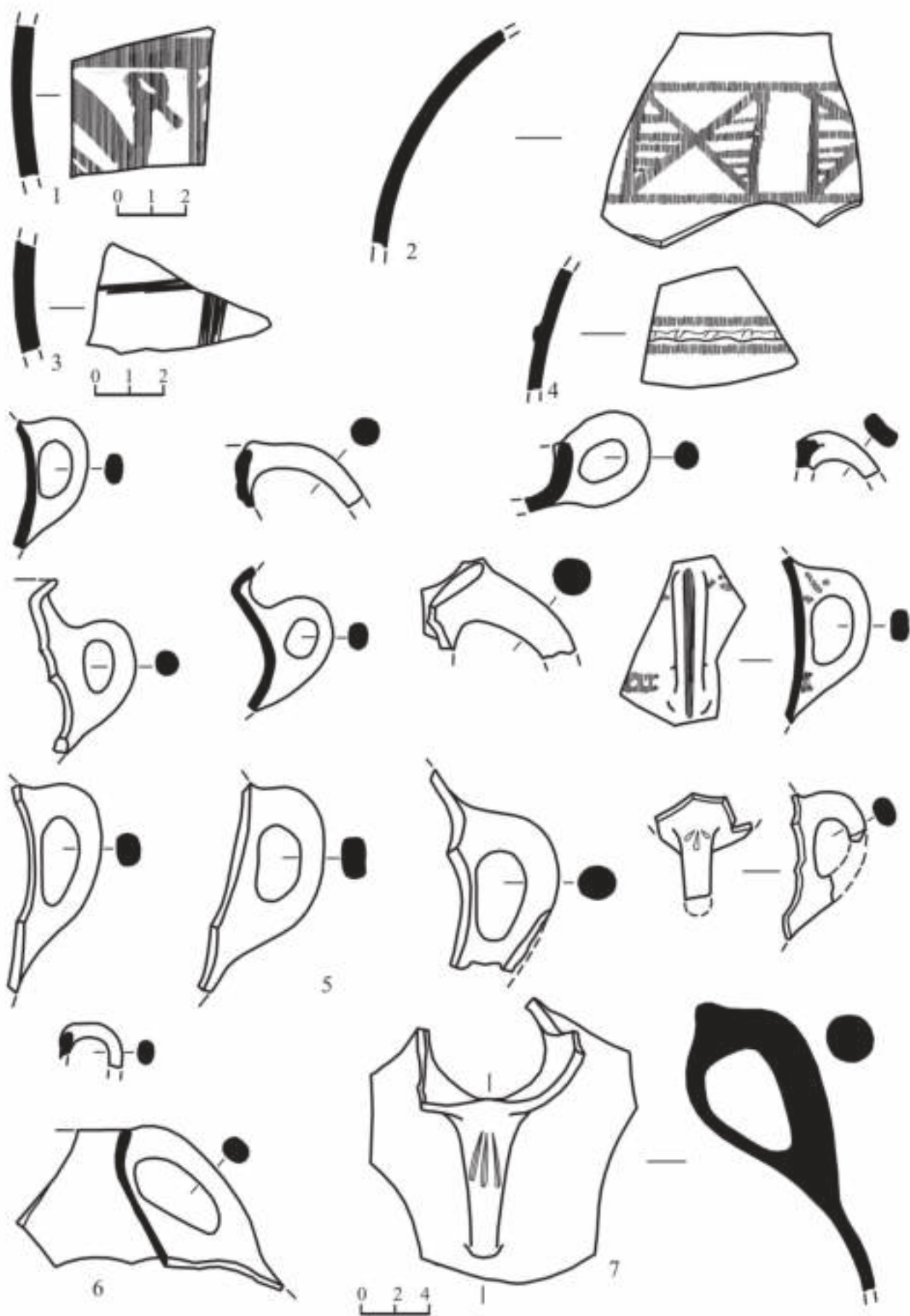

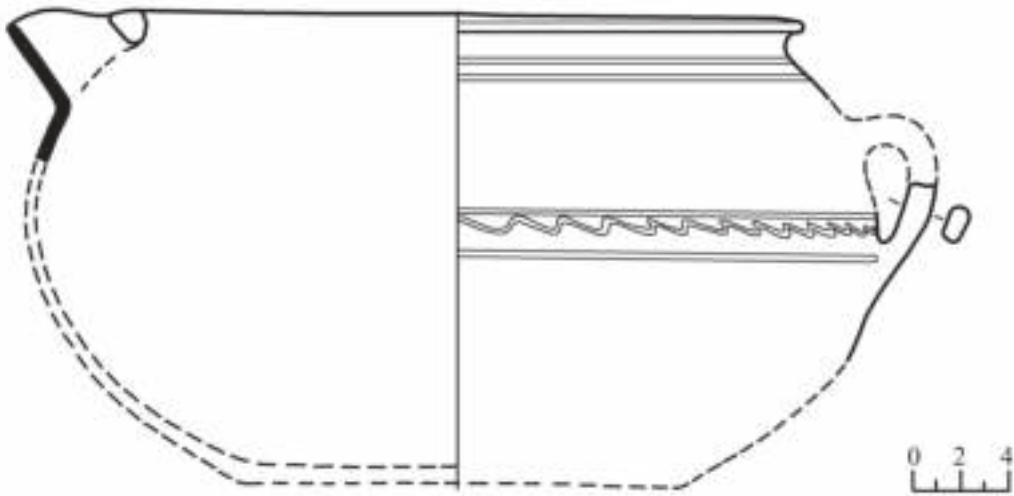

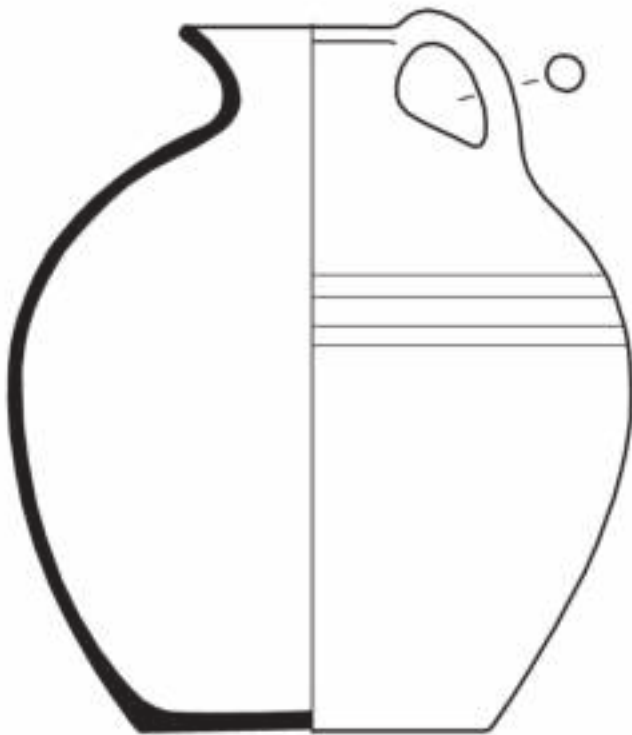

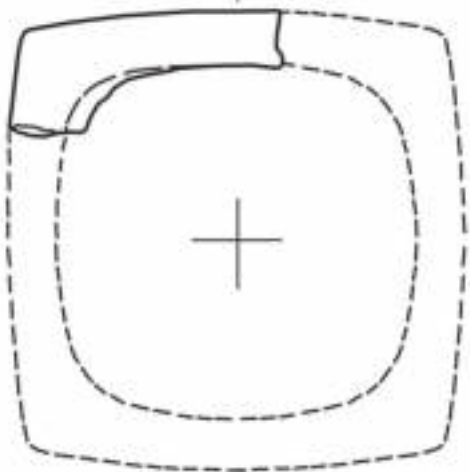
1

3

2

6

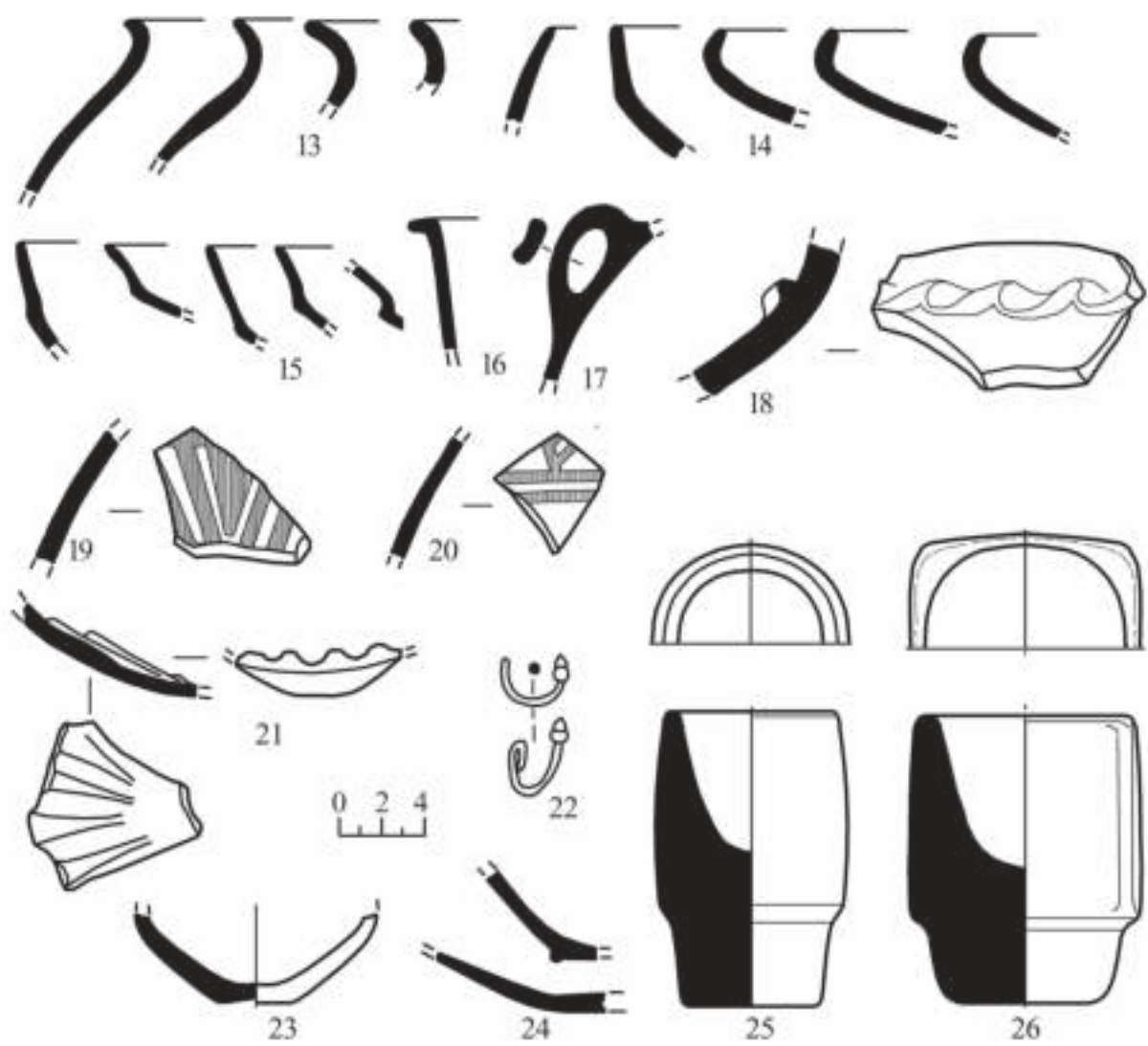
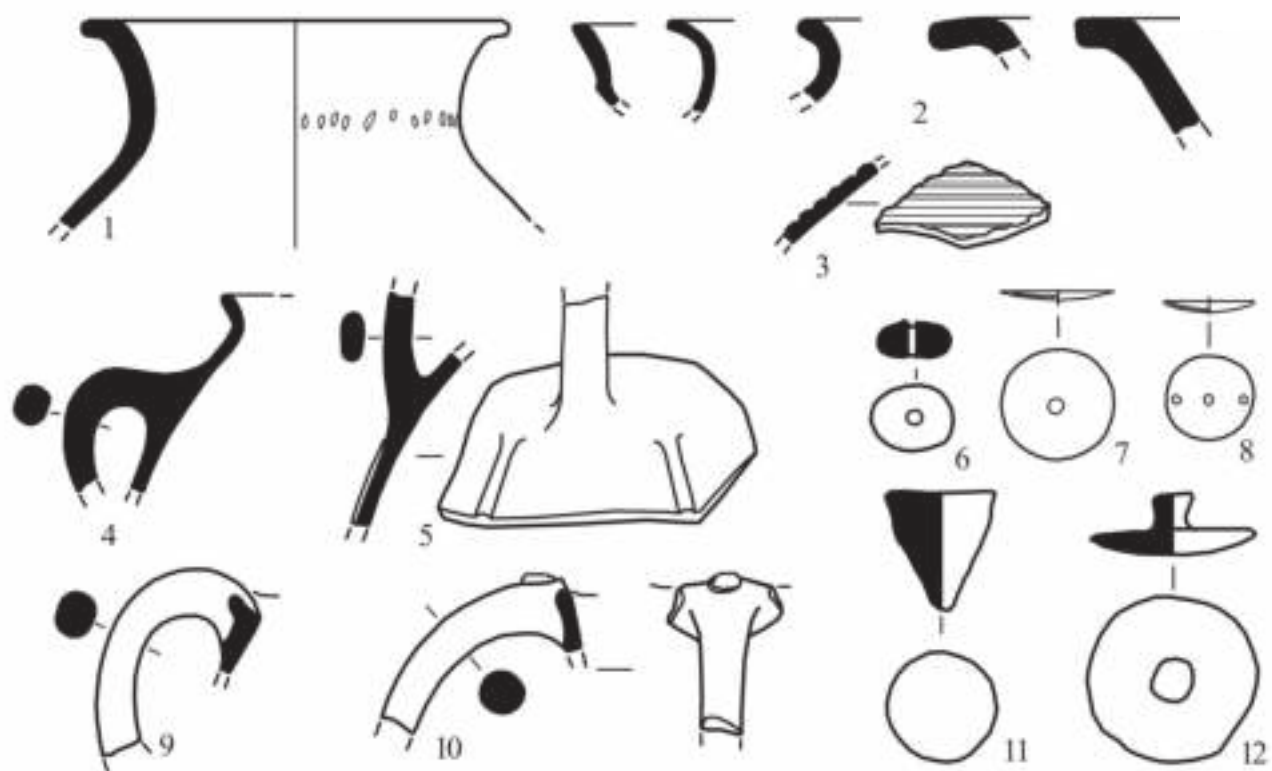
4

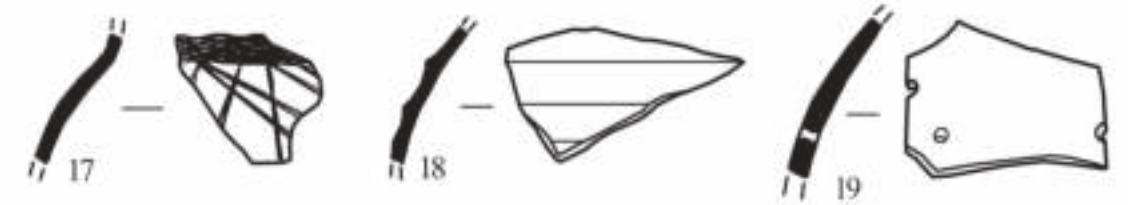
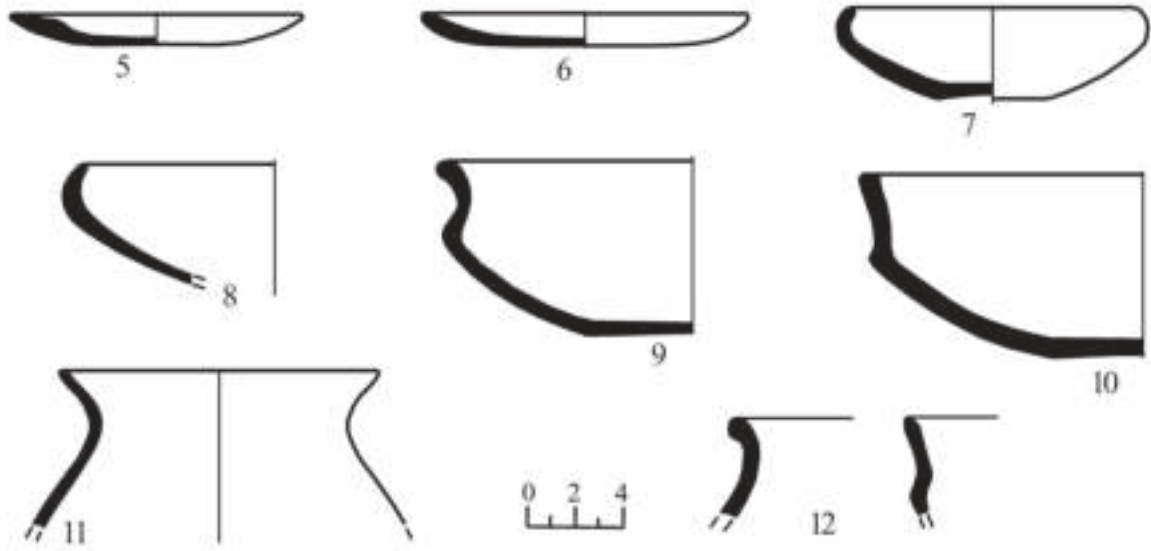
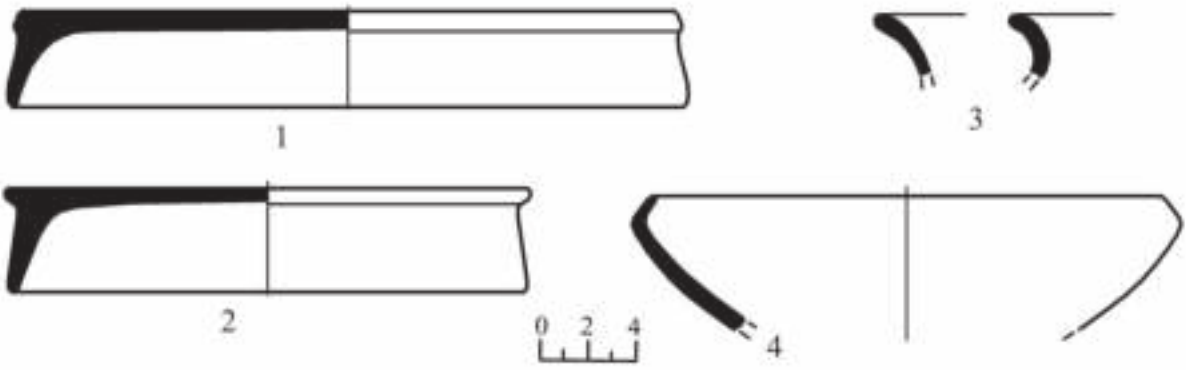

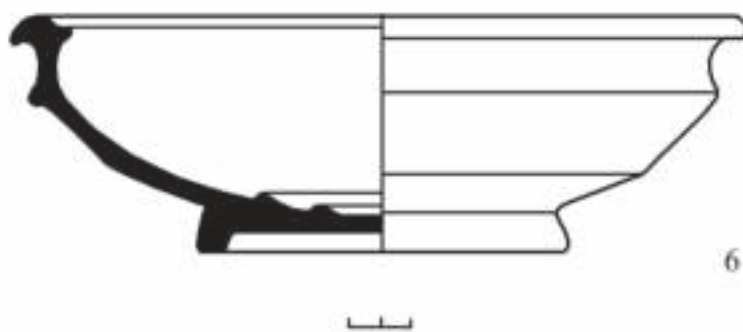
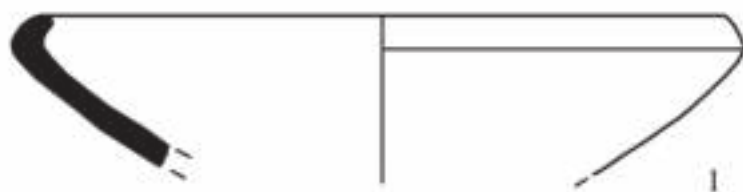
5

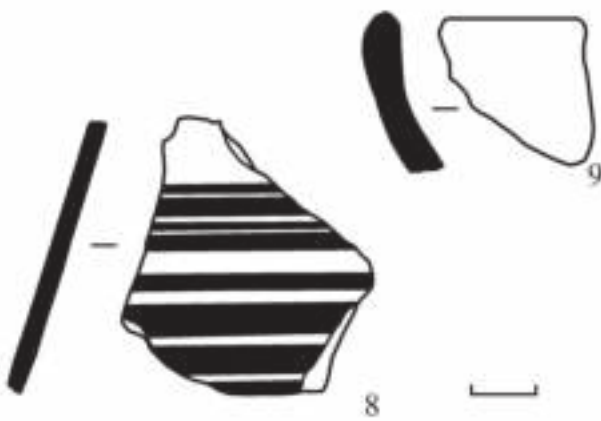
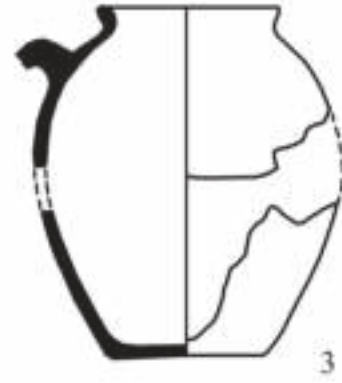
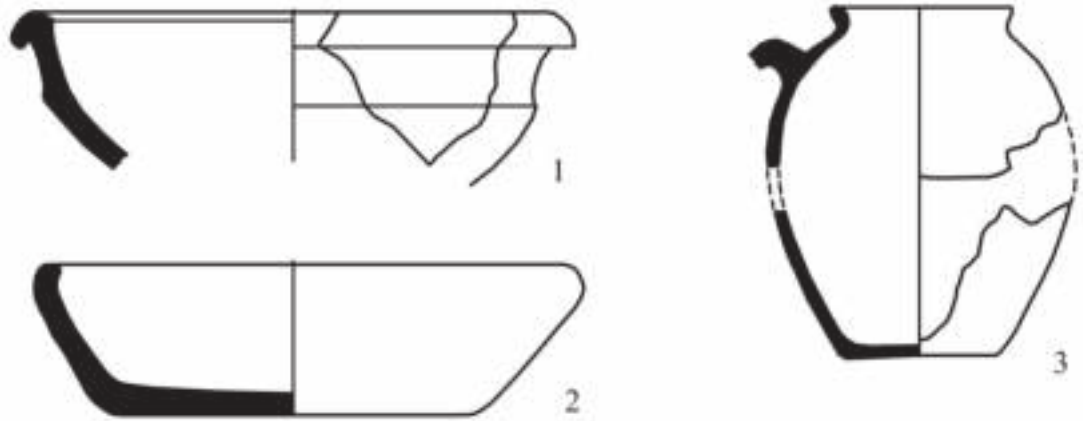

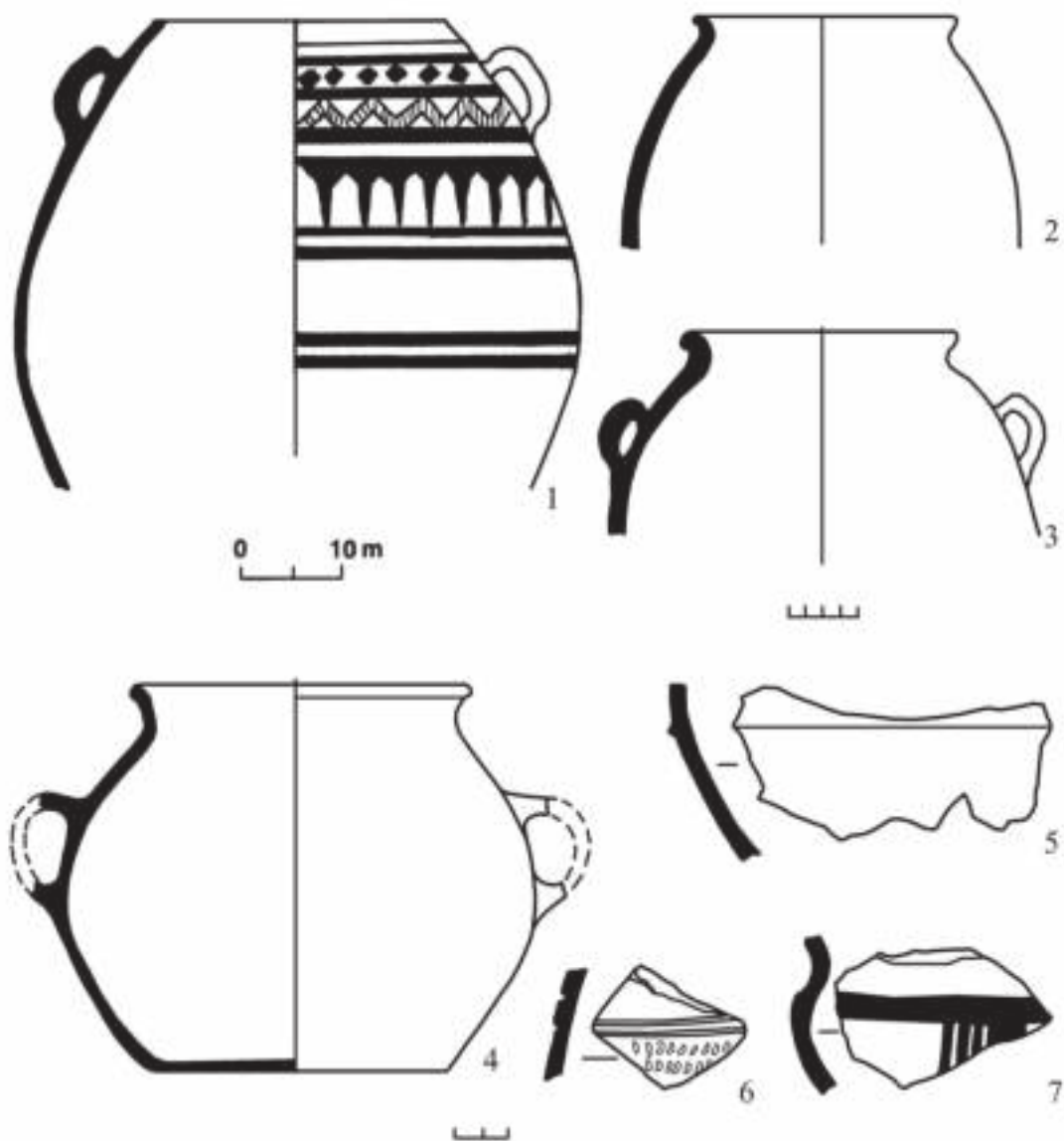
7

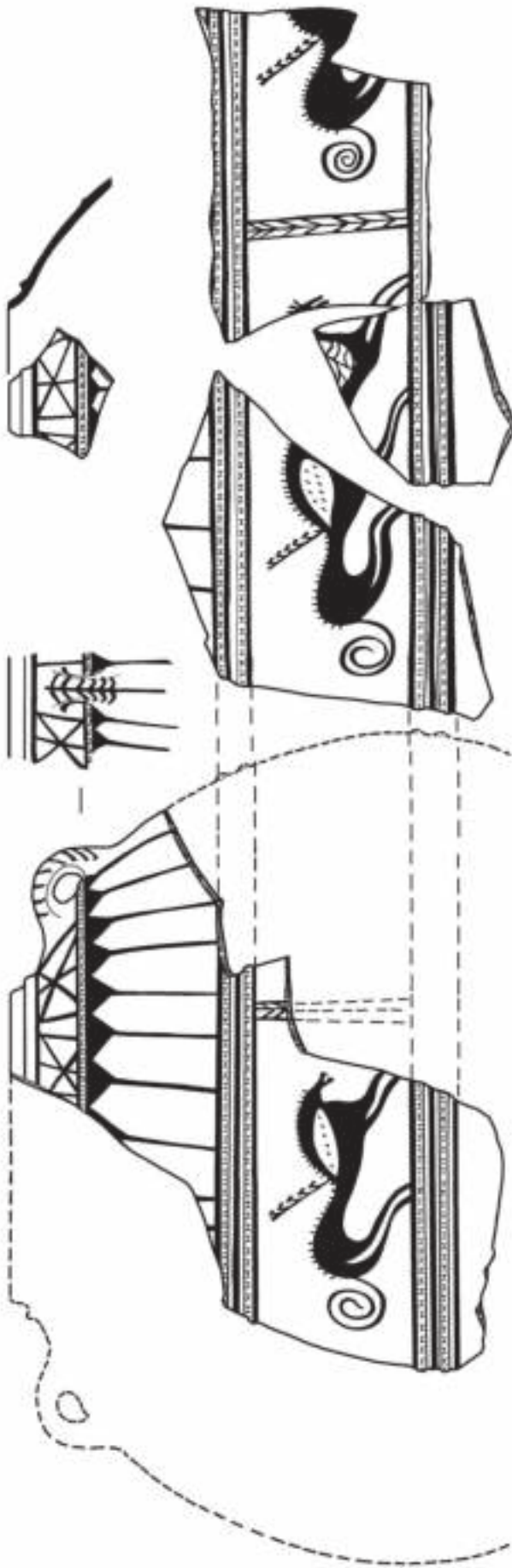

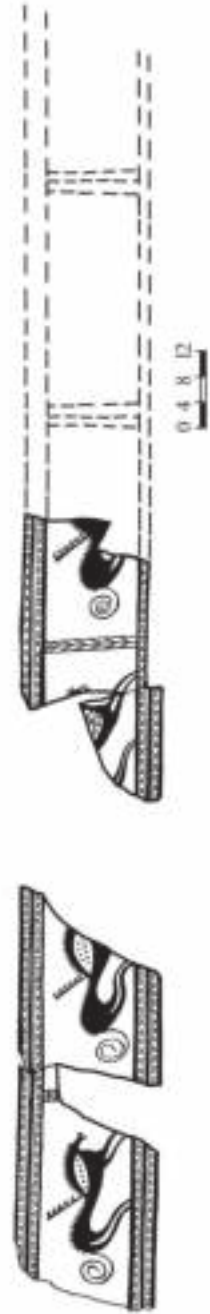

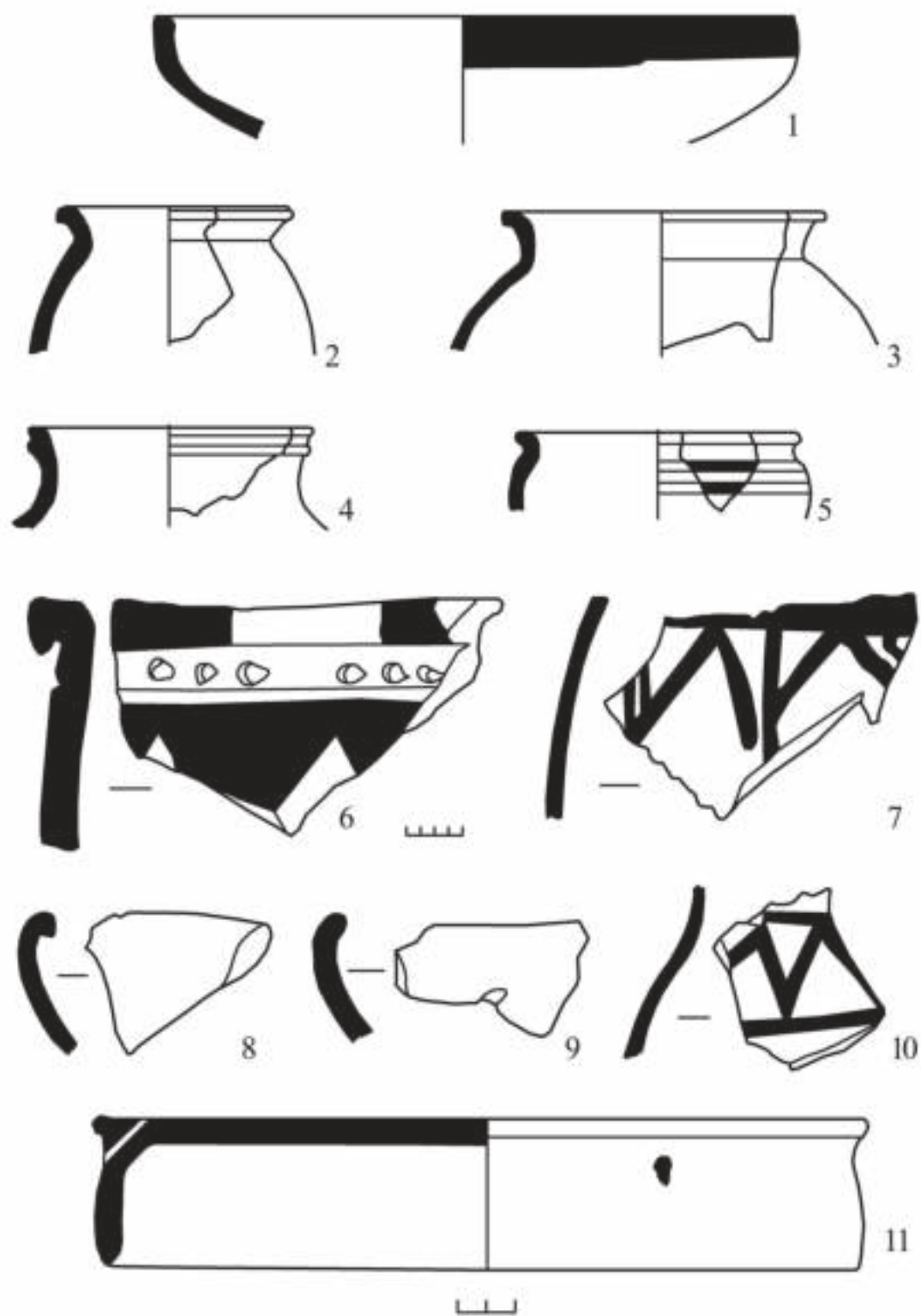

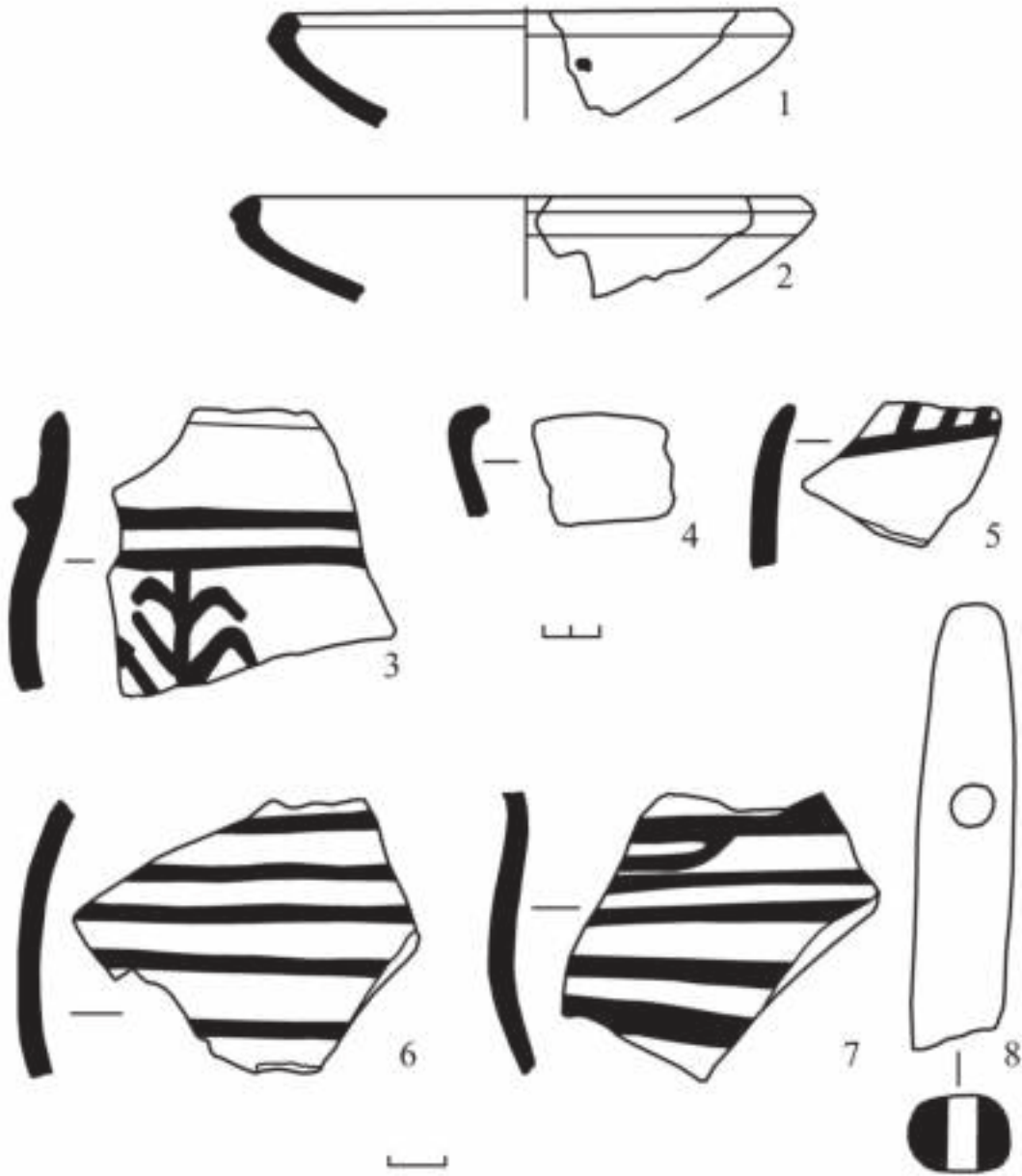

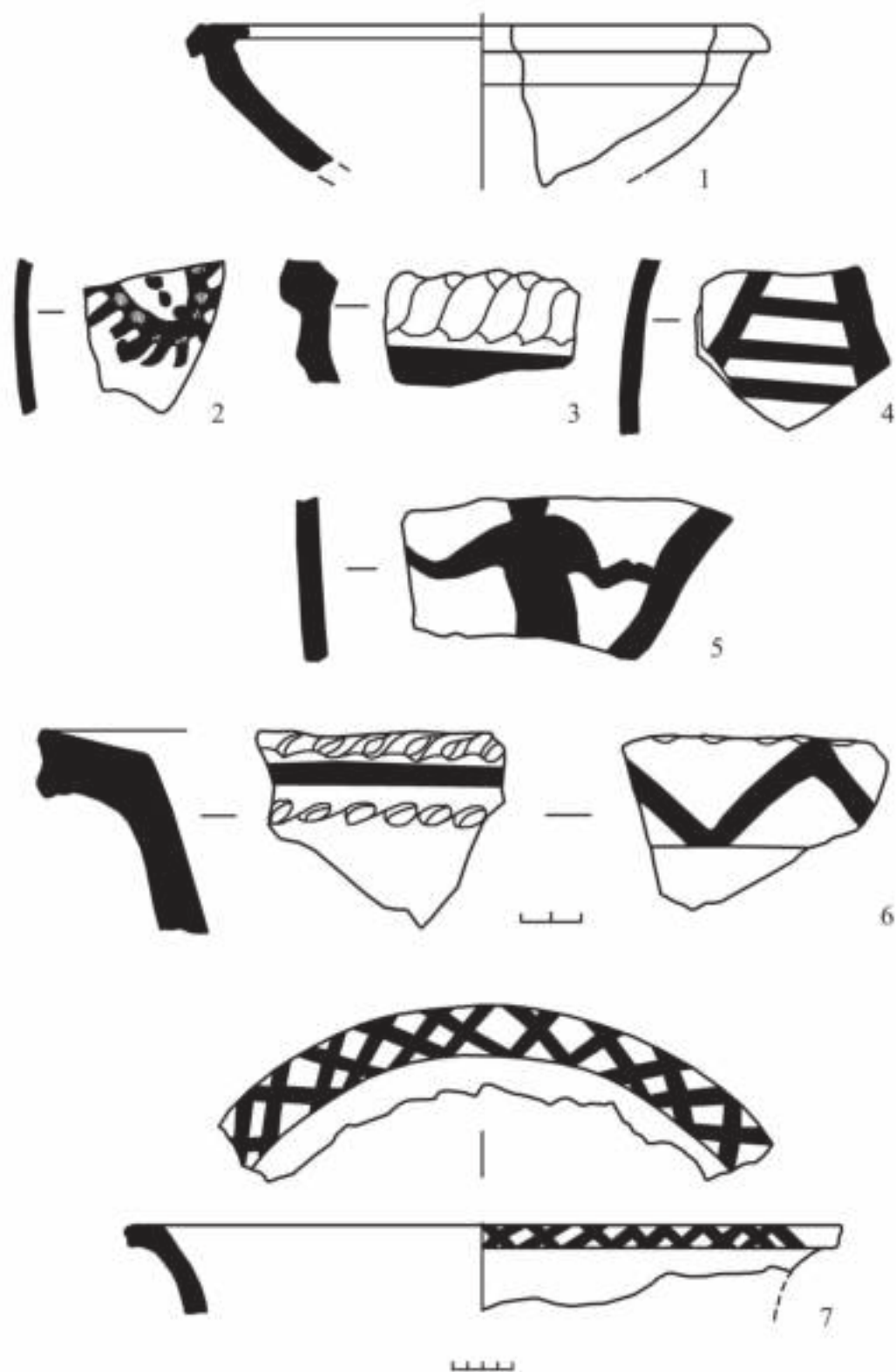
0 2 4 6

0 4 8 12

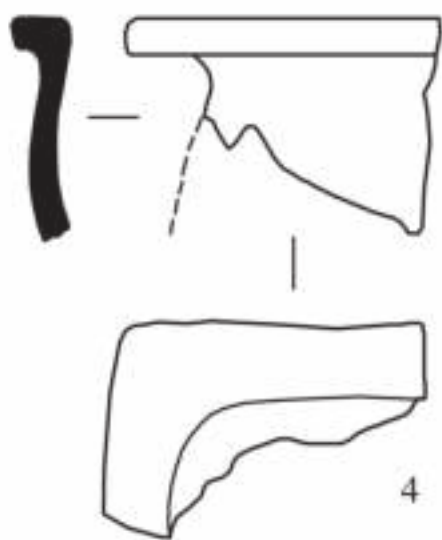
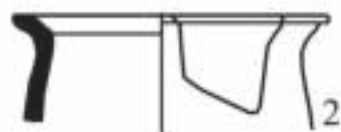
1

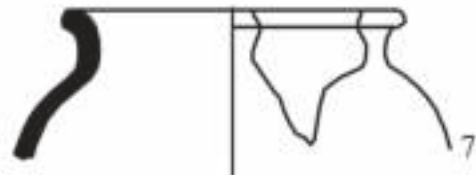
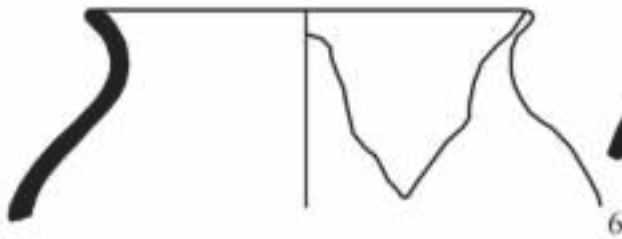
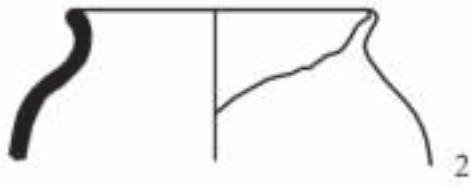

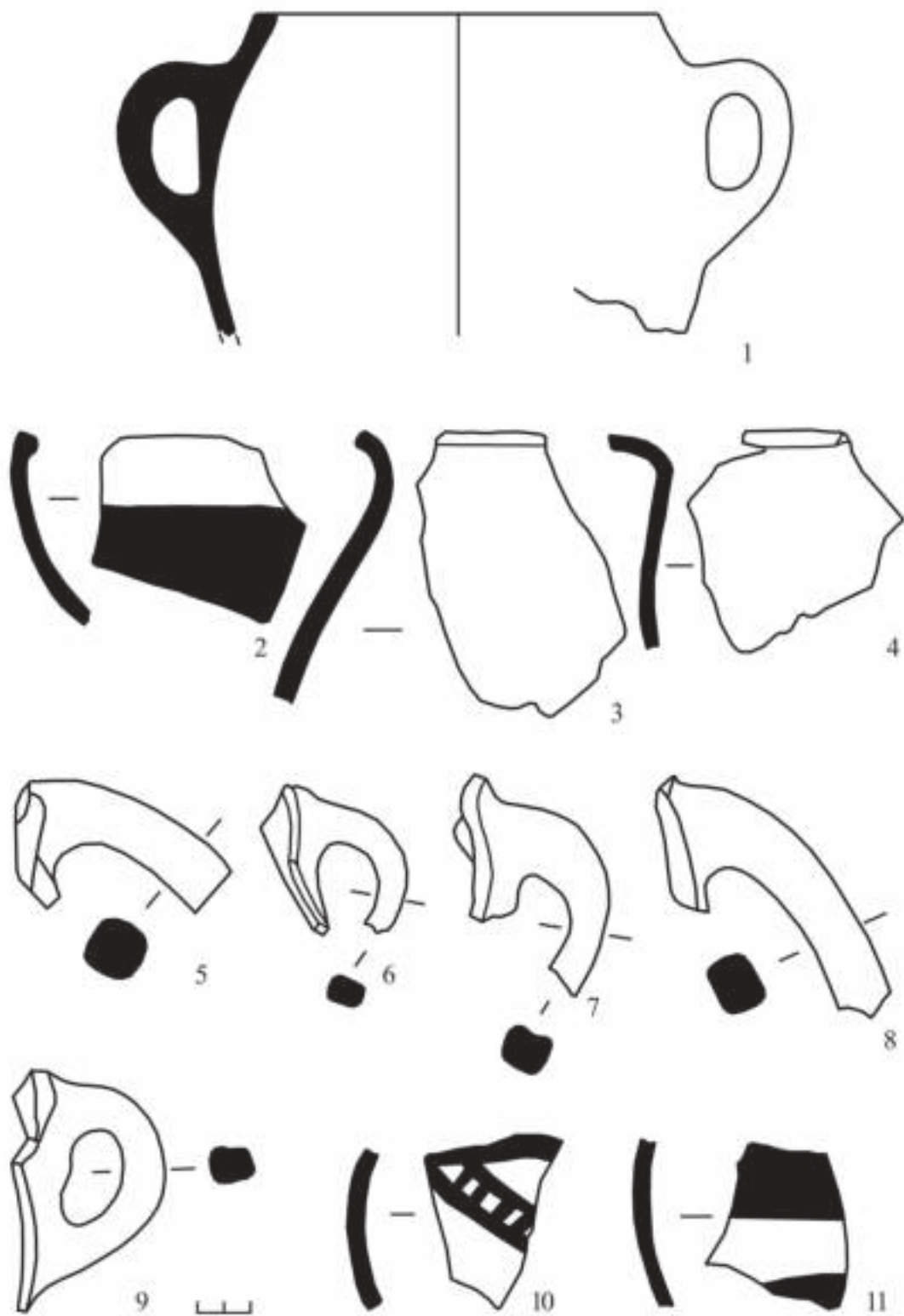
2

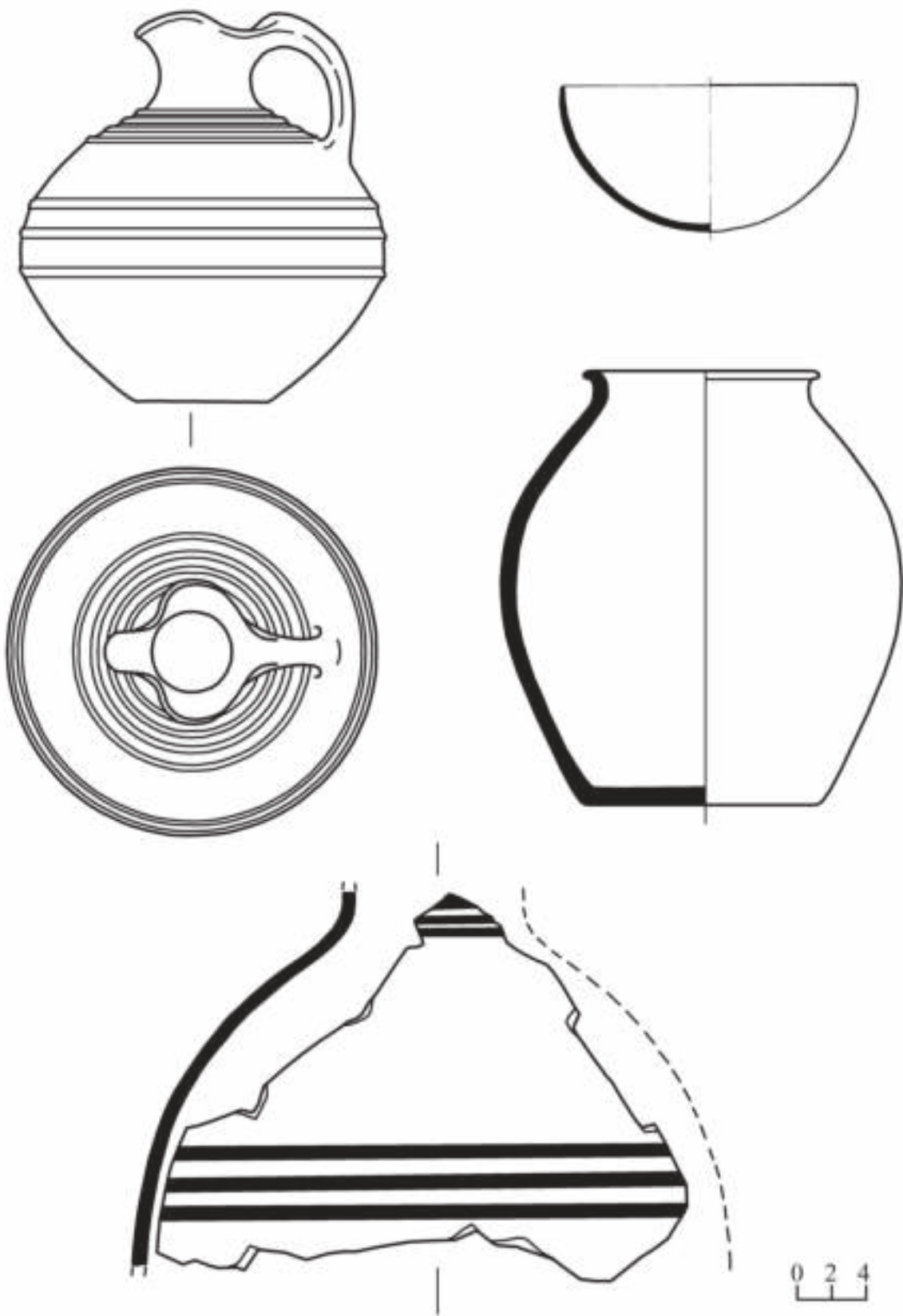

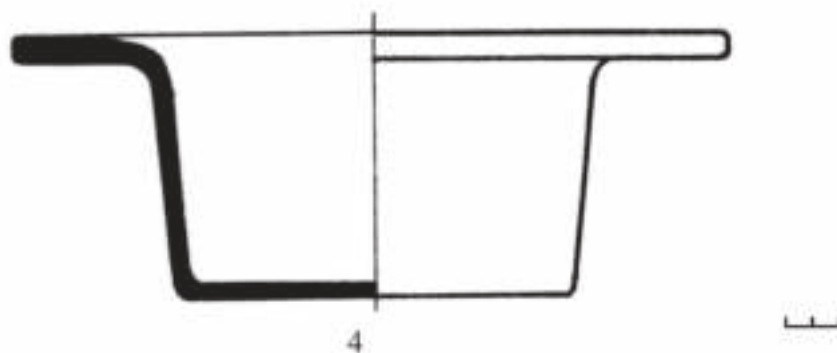
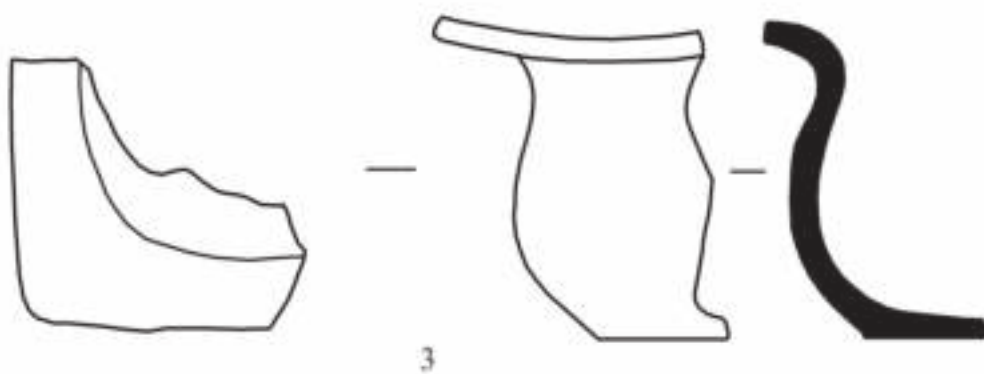
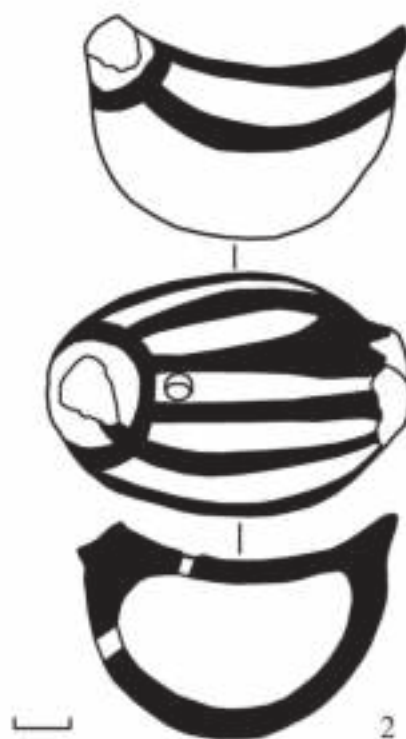
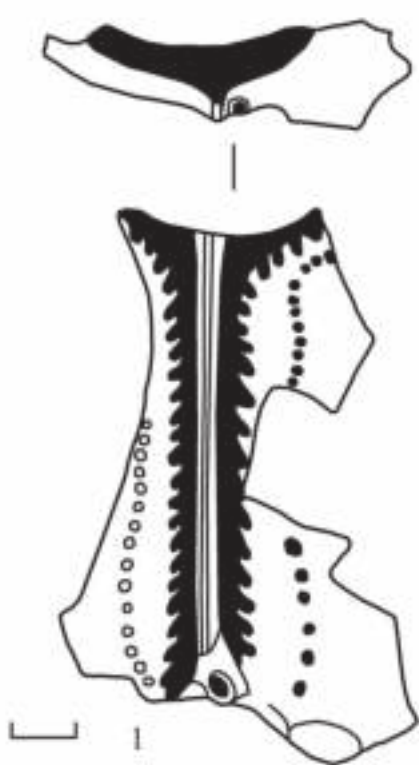
3

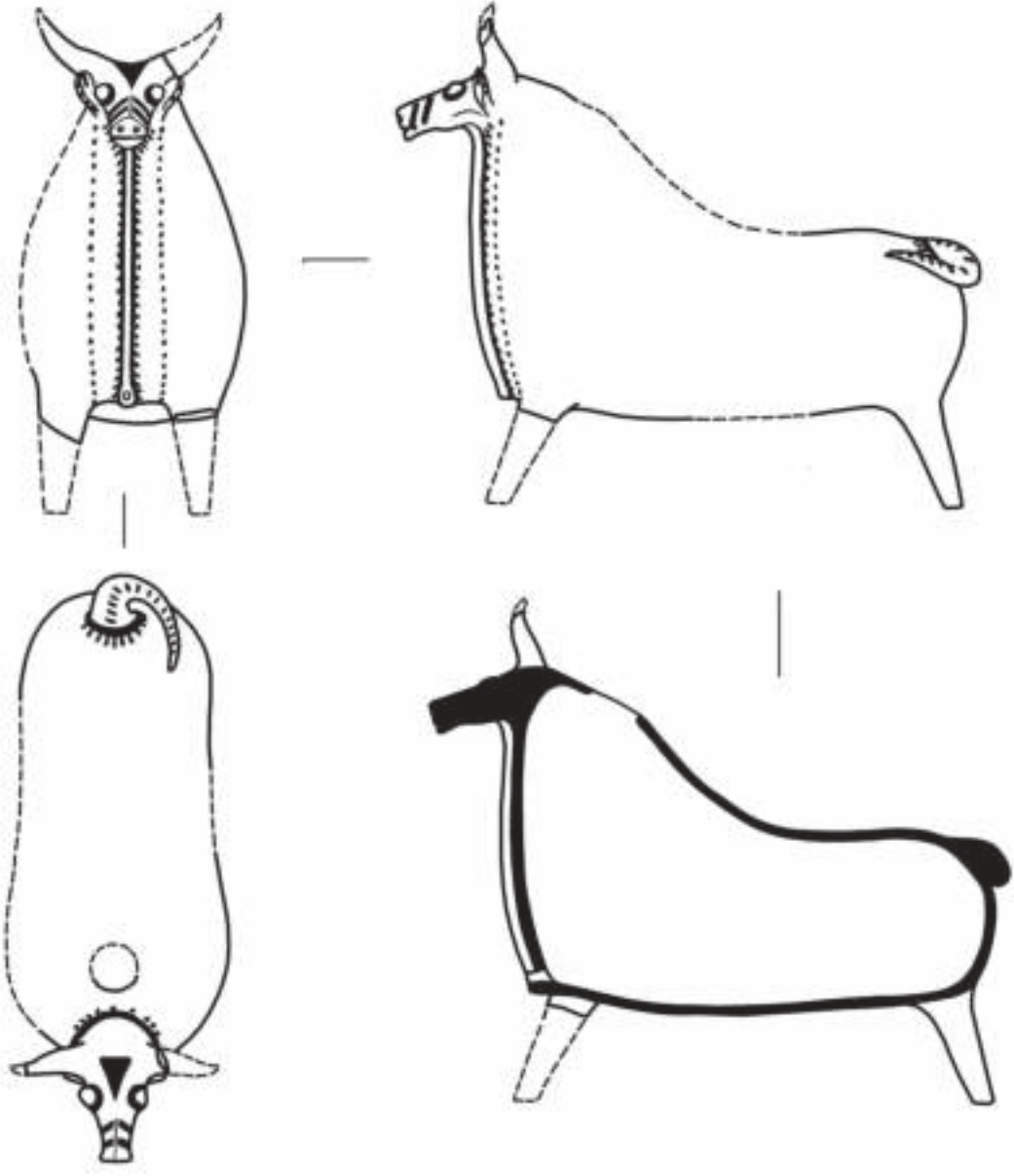

1

2

3

4

1

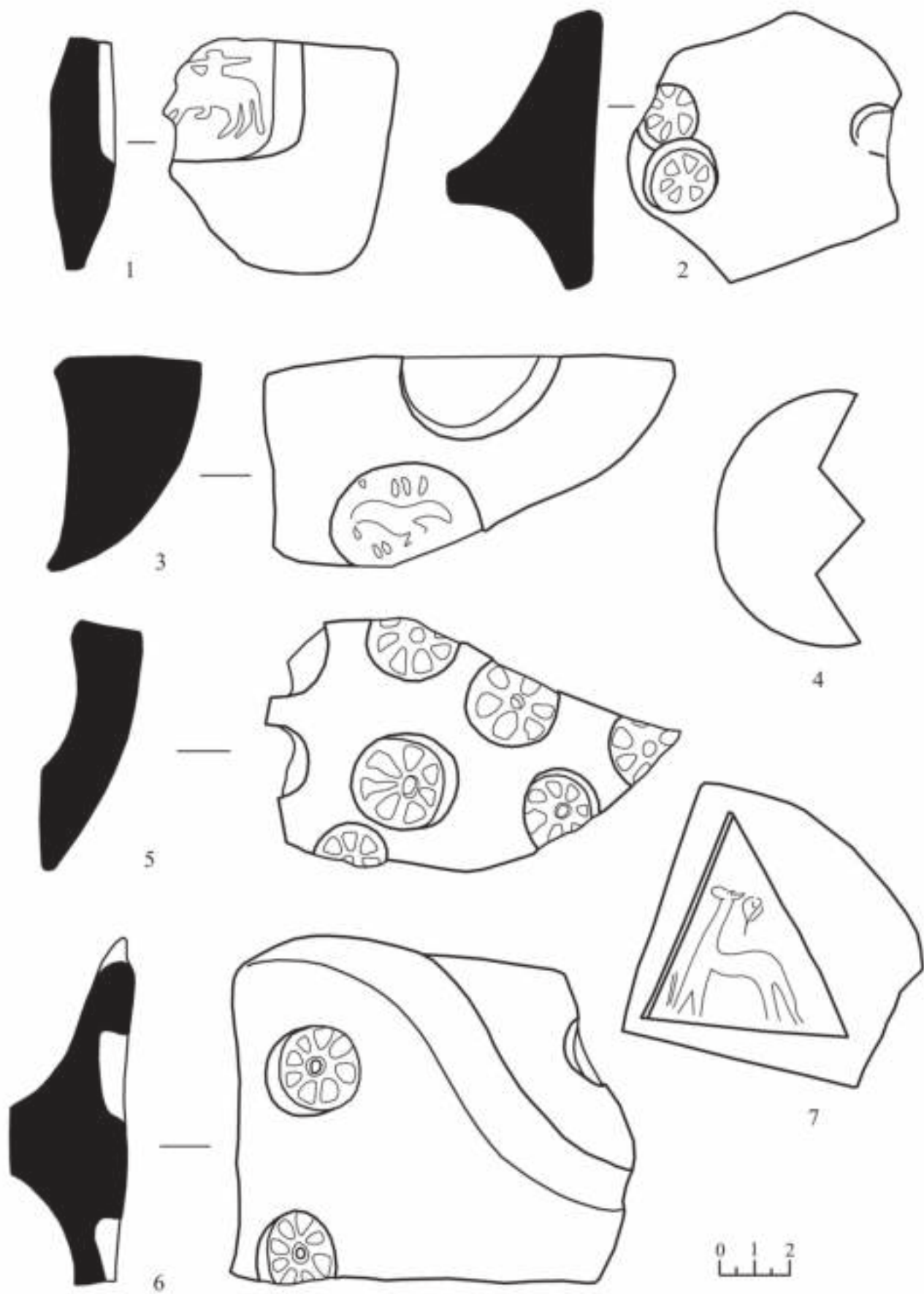

2

3

1

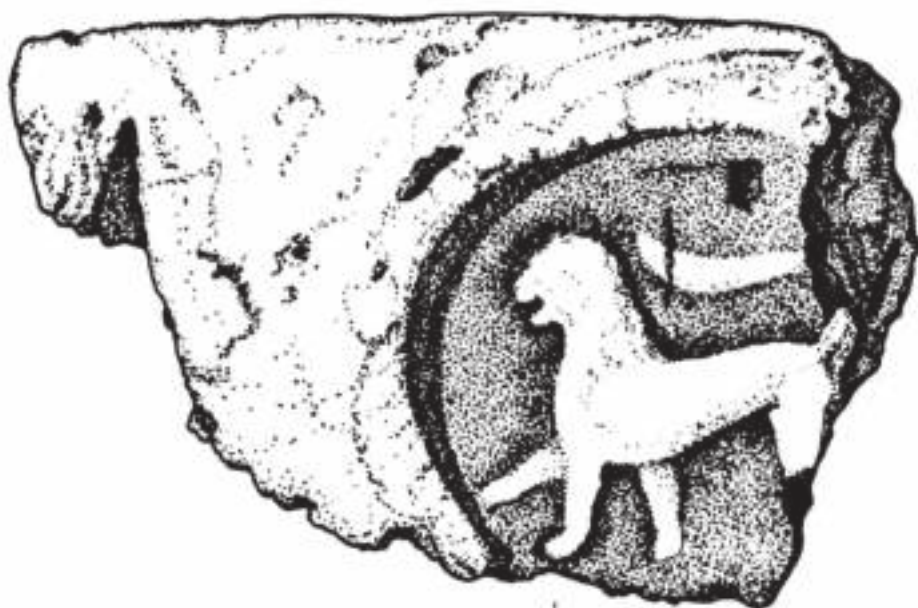
2

3

4

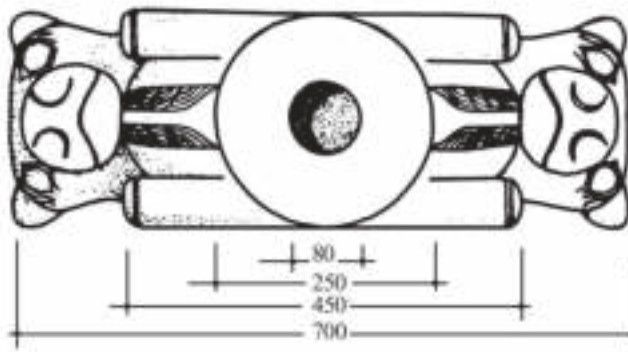
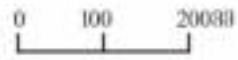
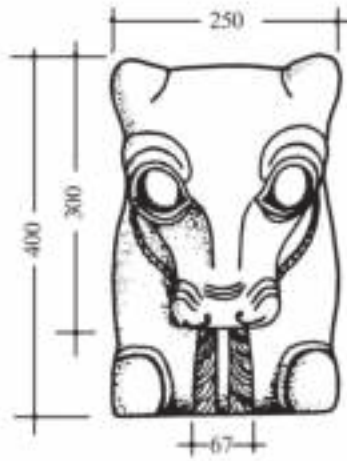
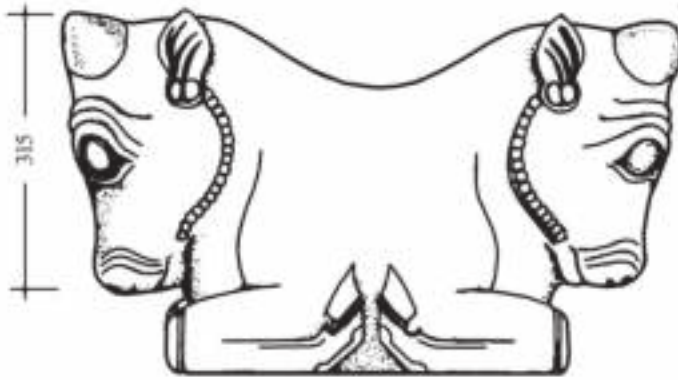

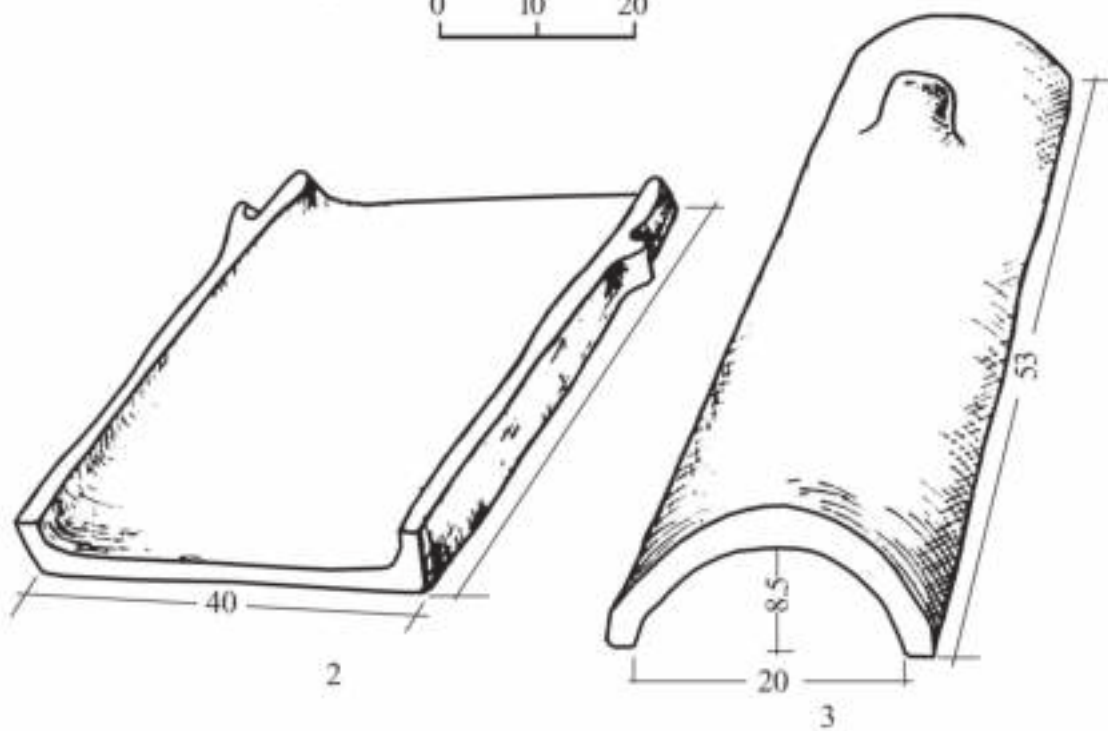
1

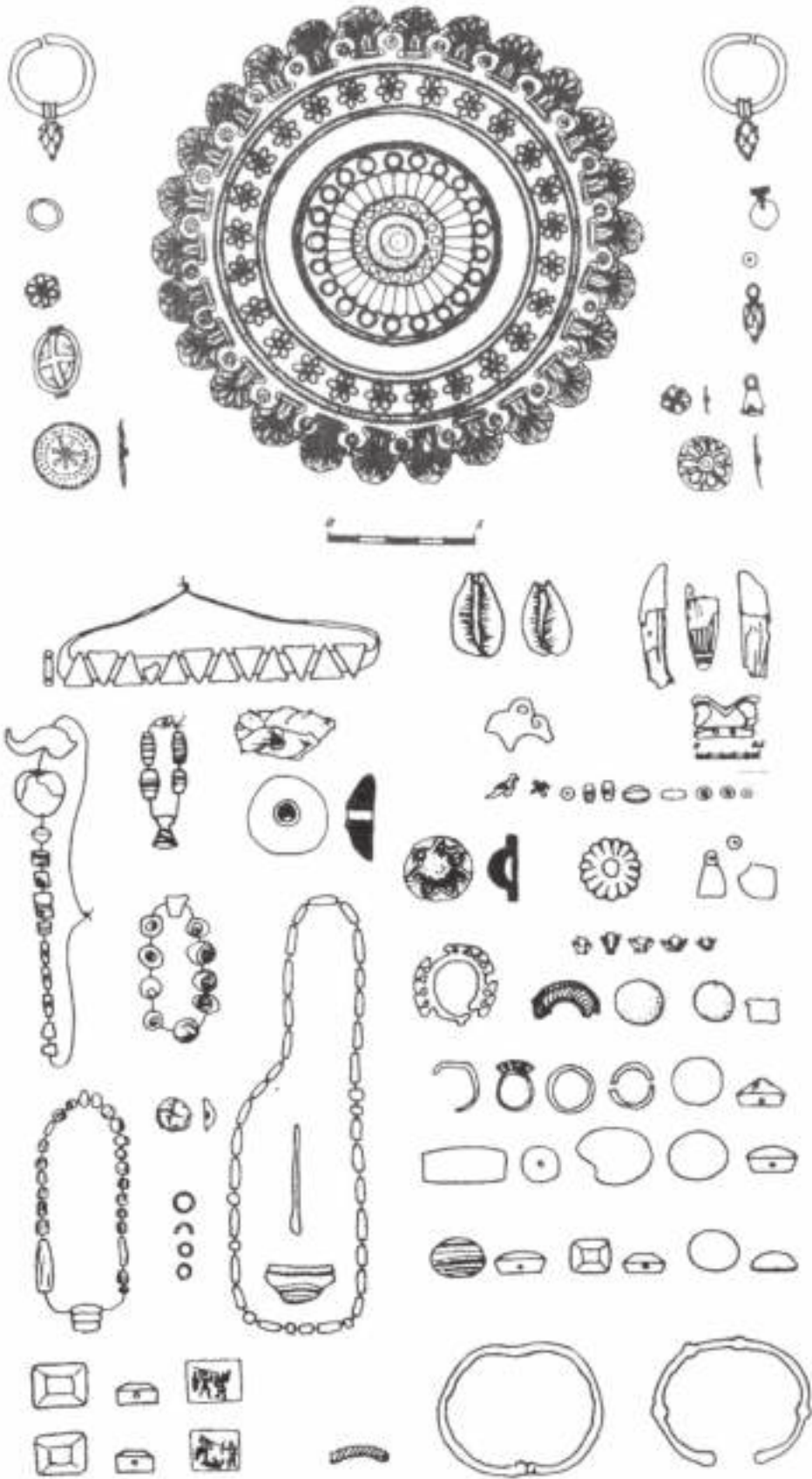

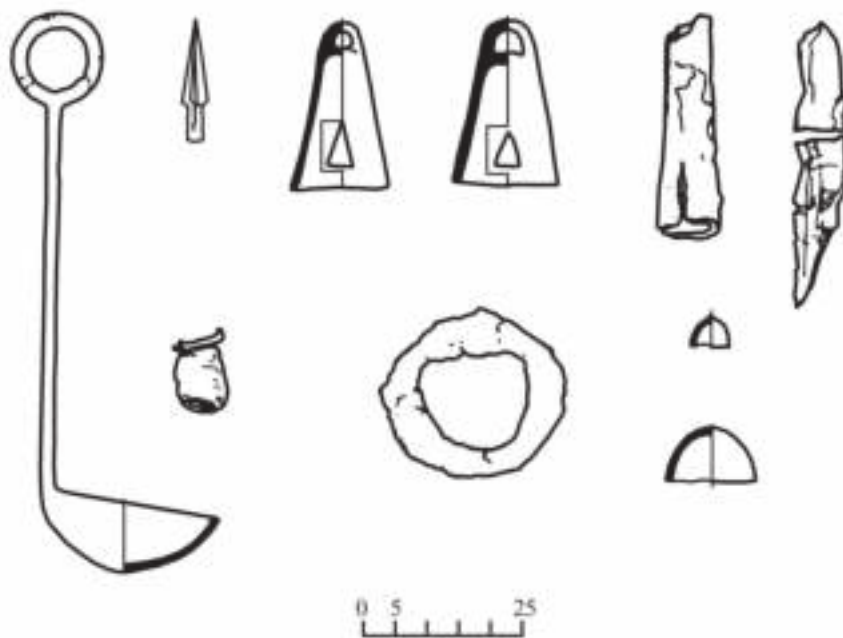
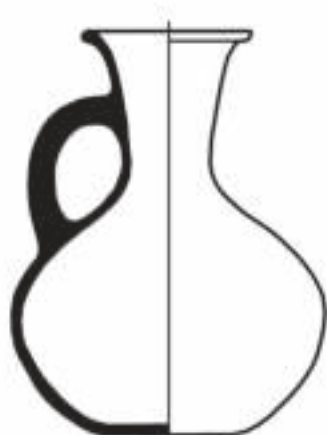
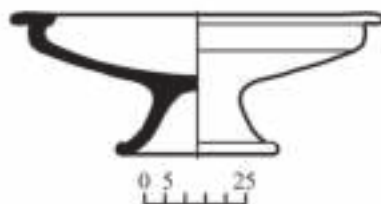
2

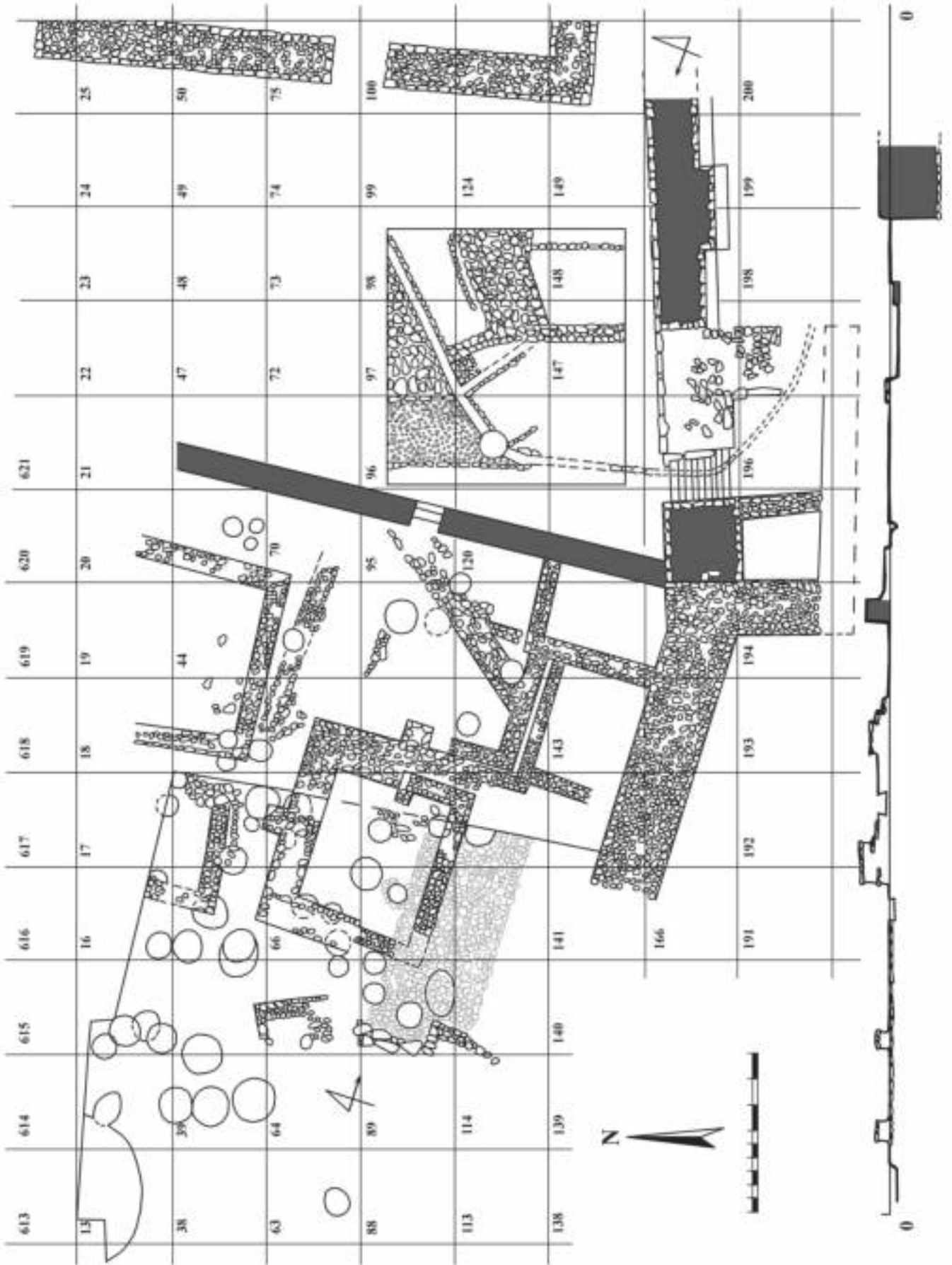

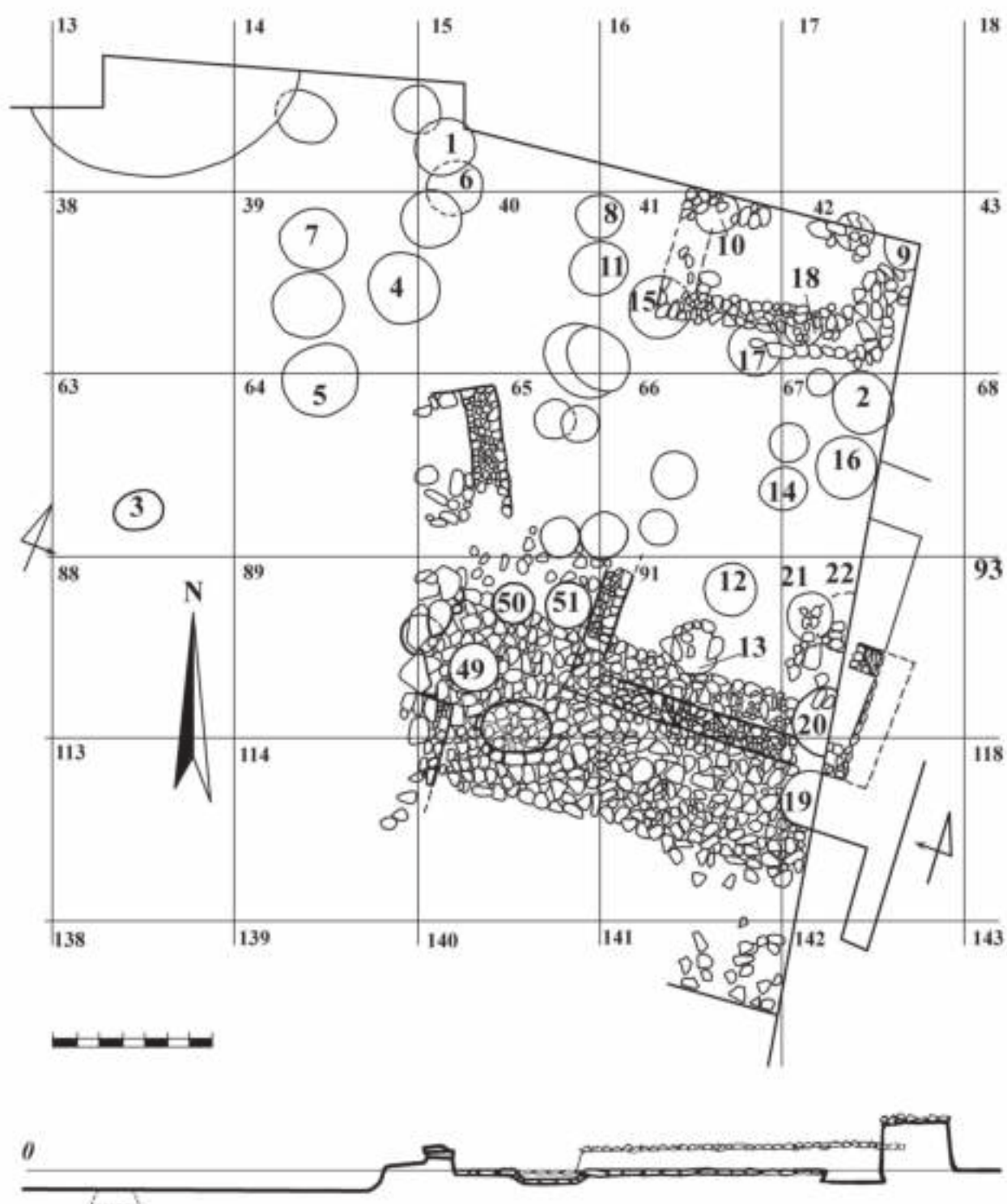

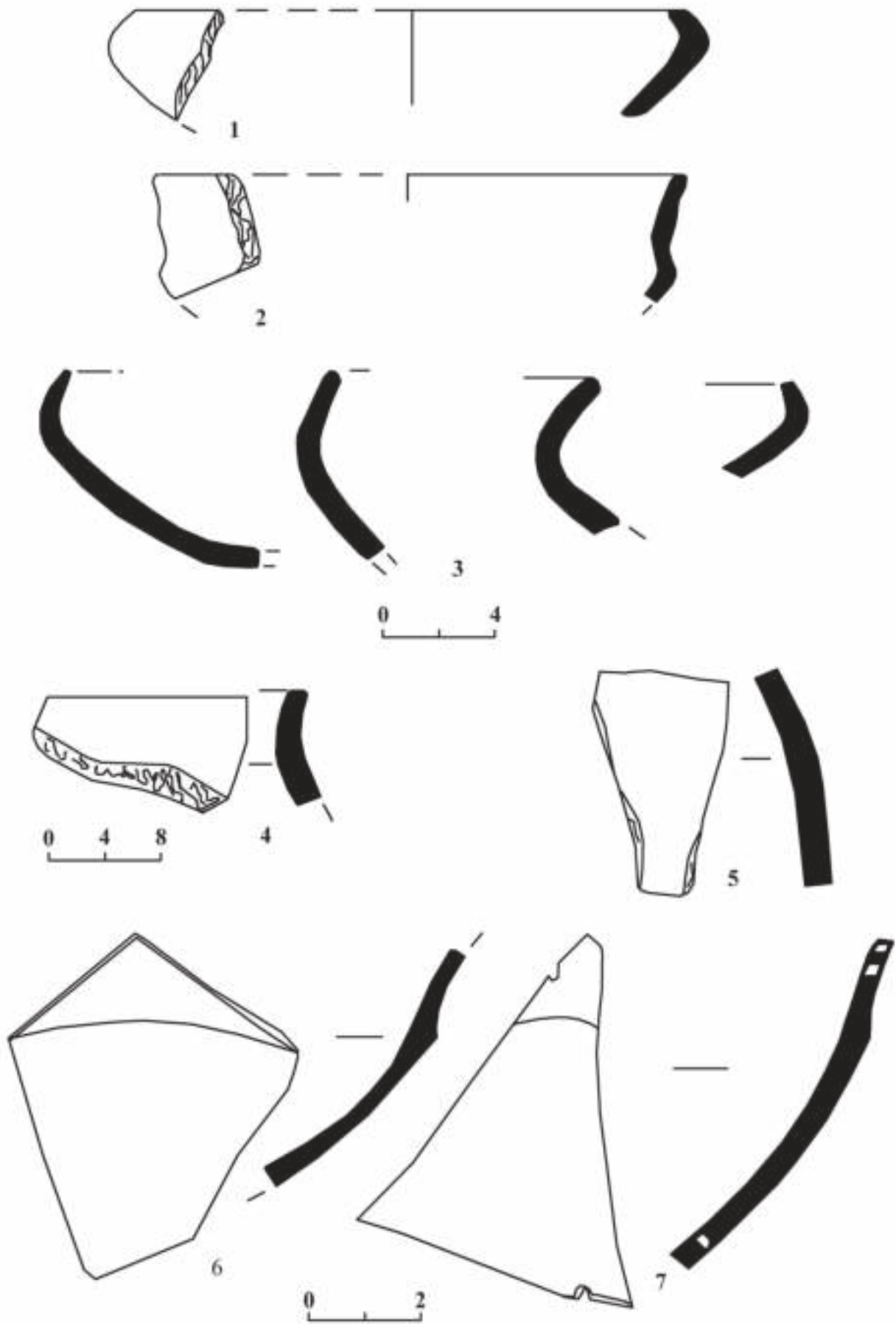

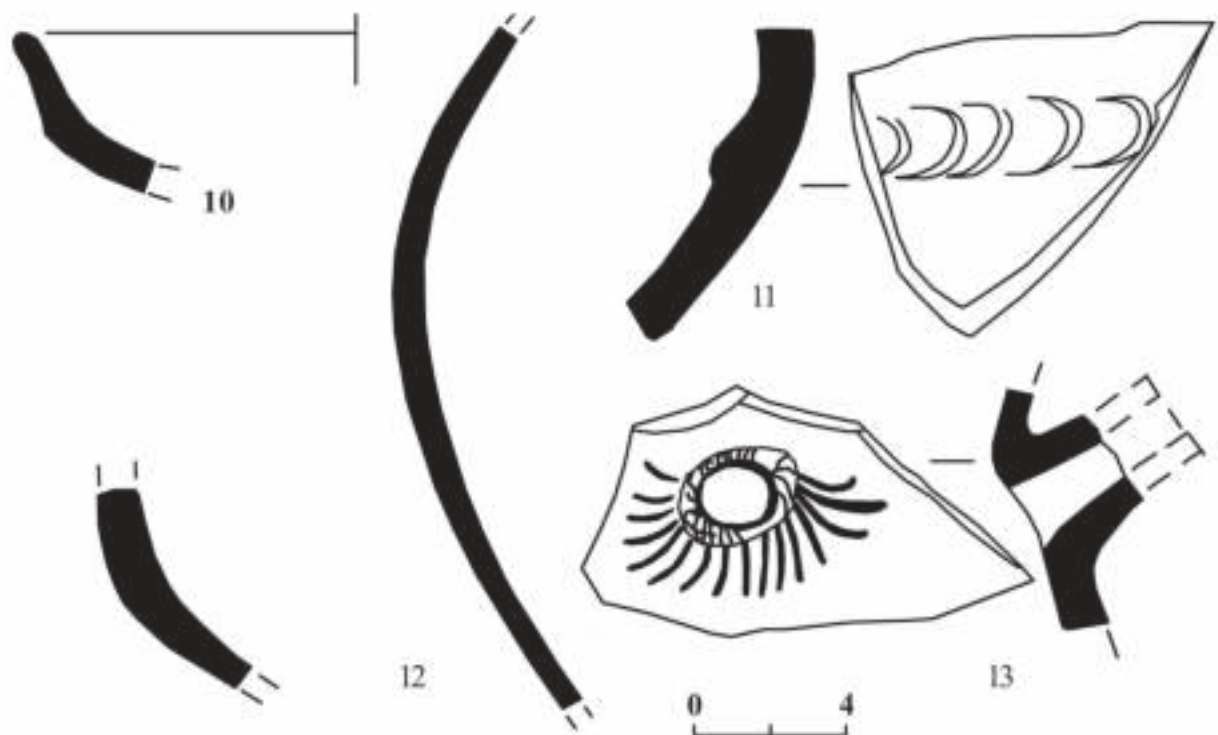
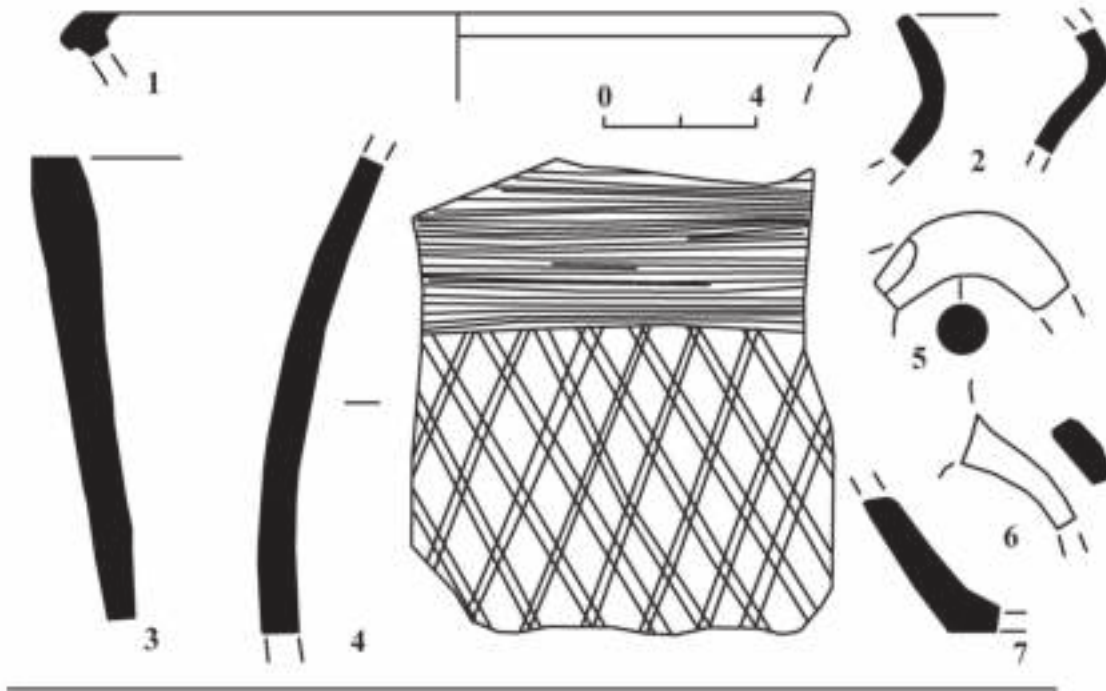

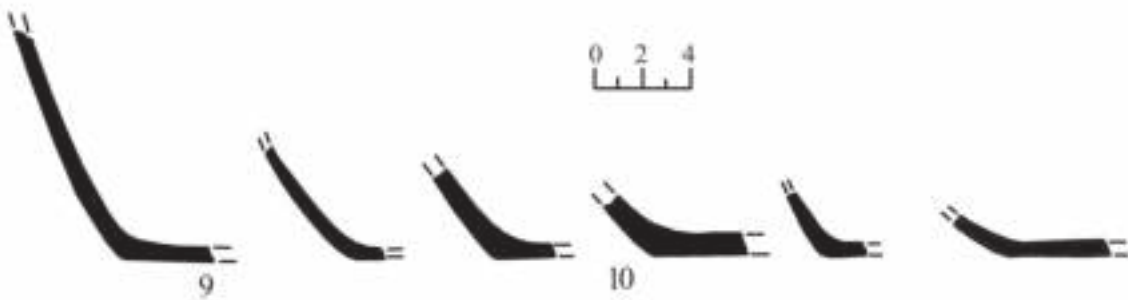
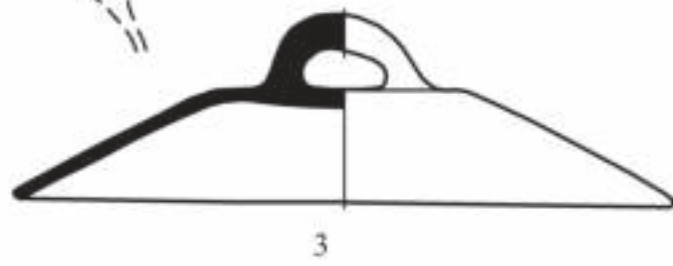
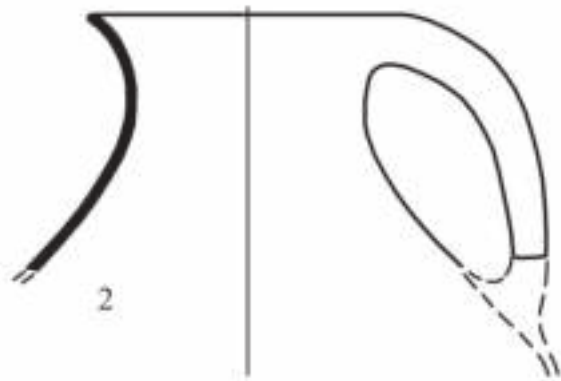
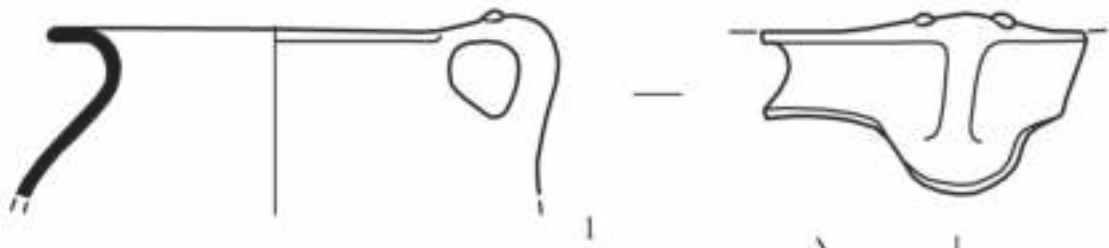

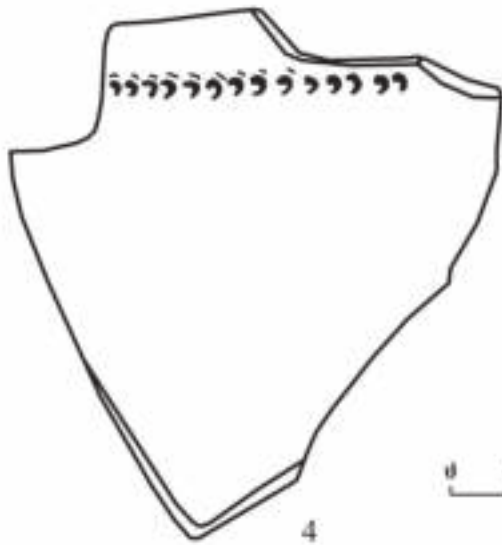
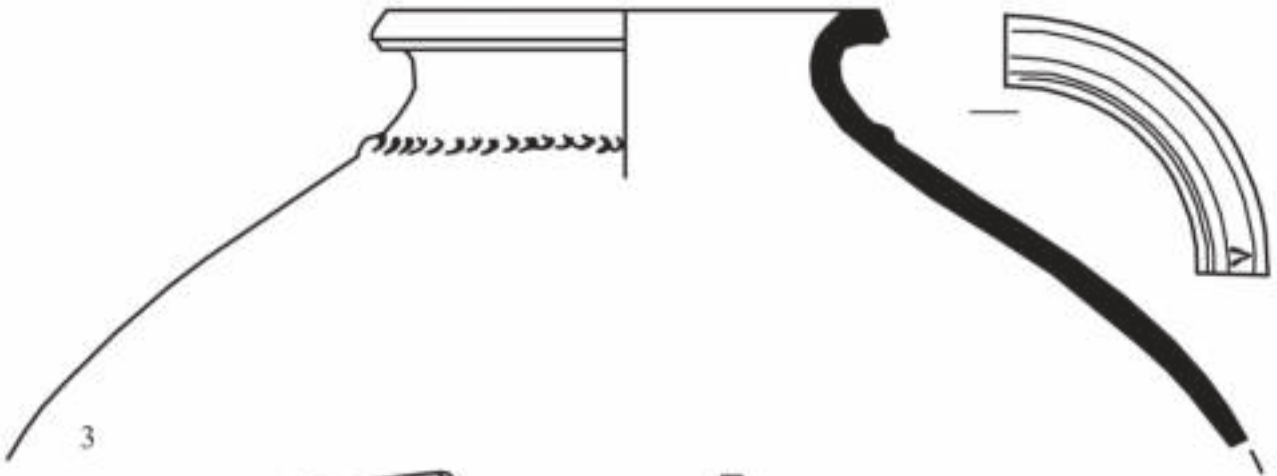
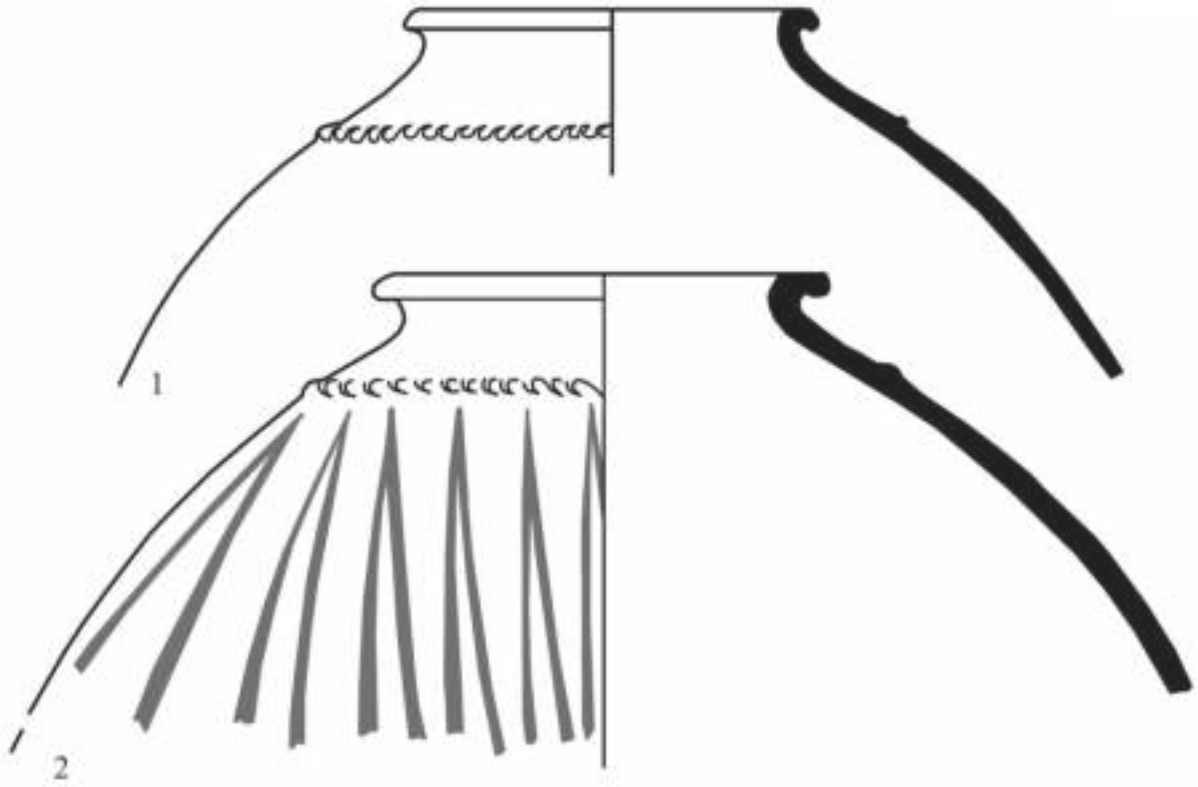

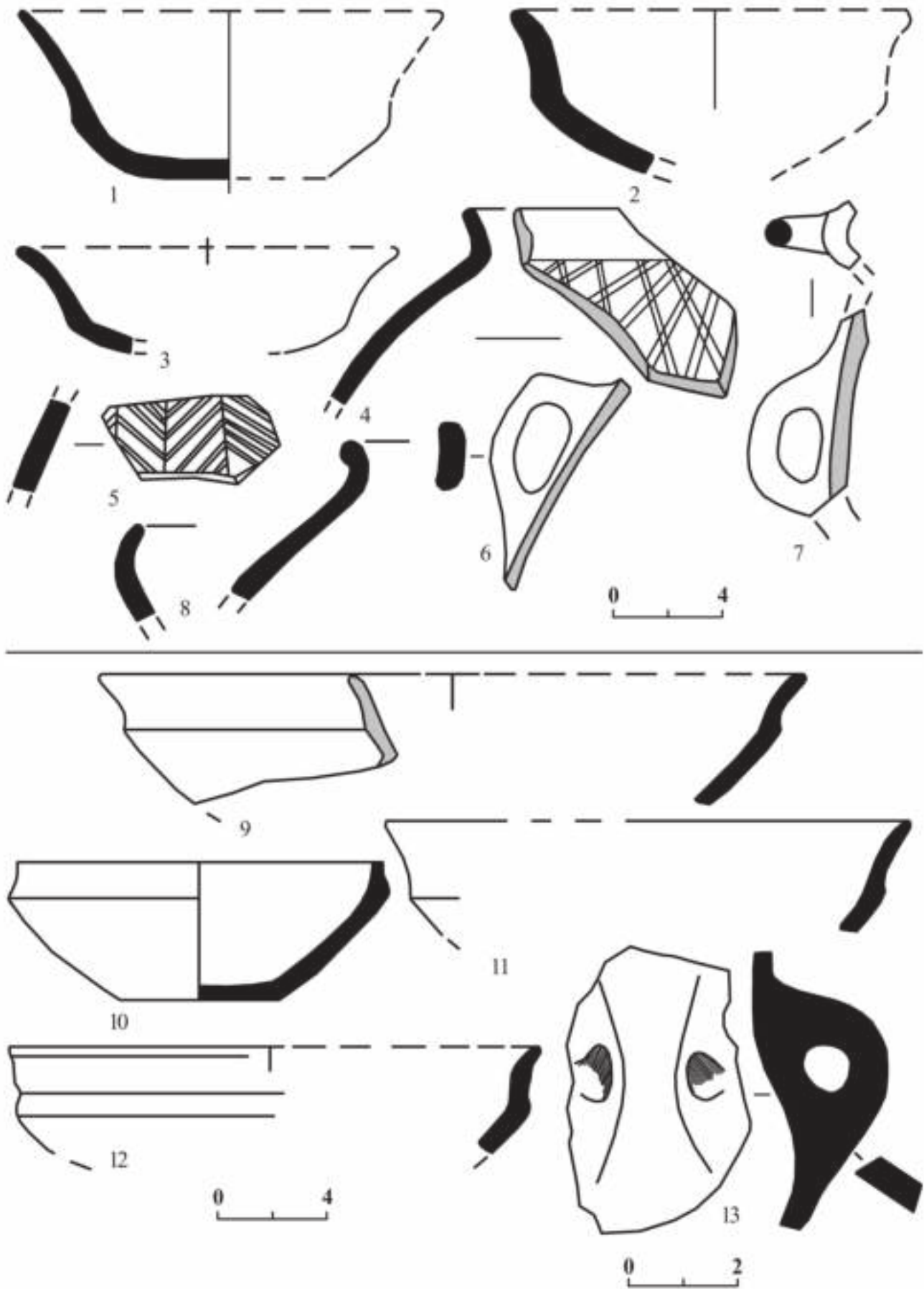

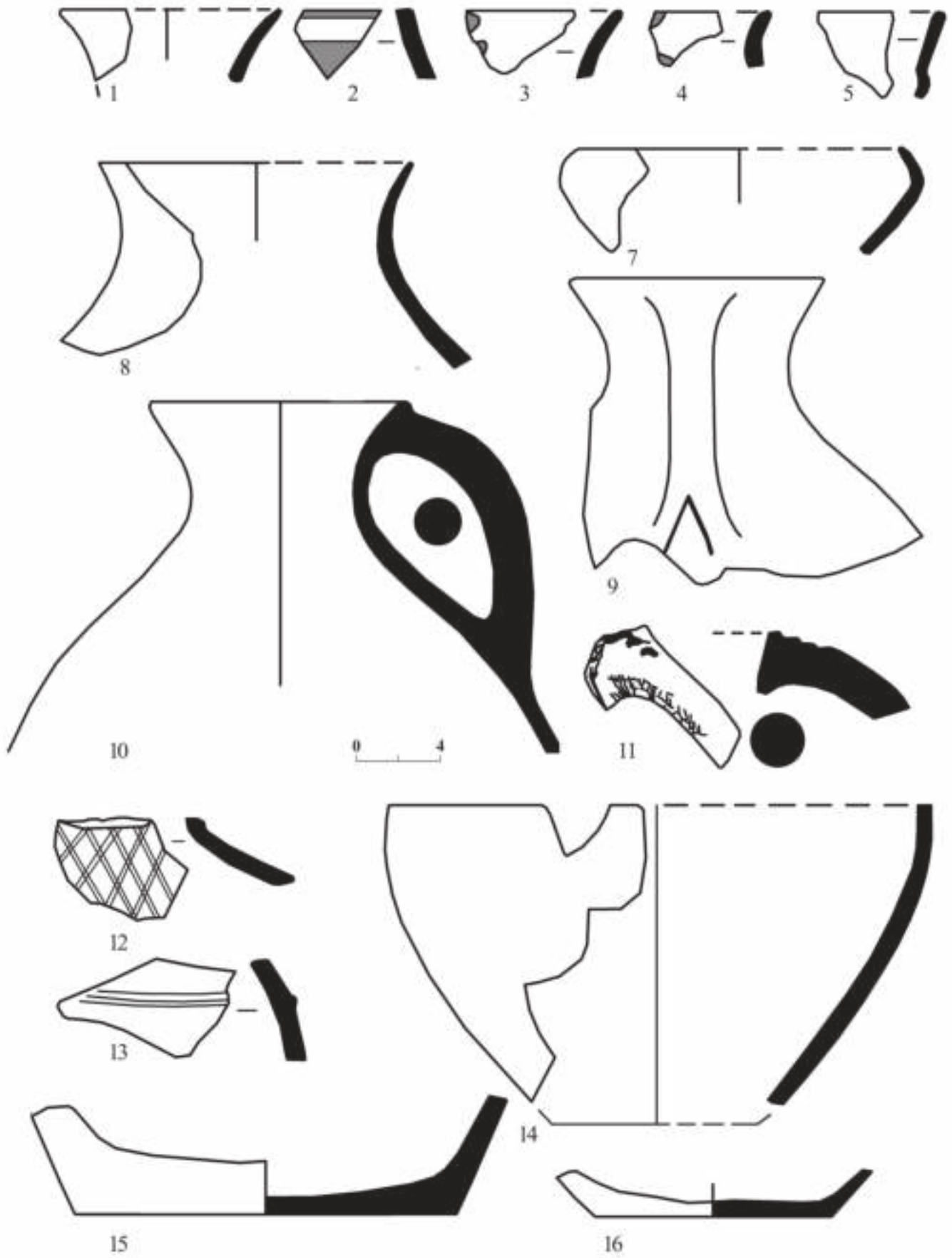

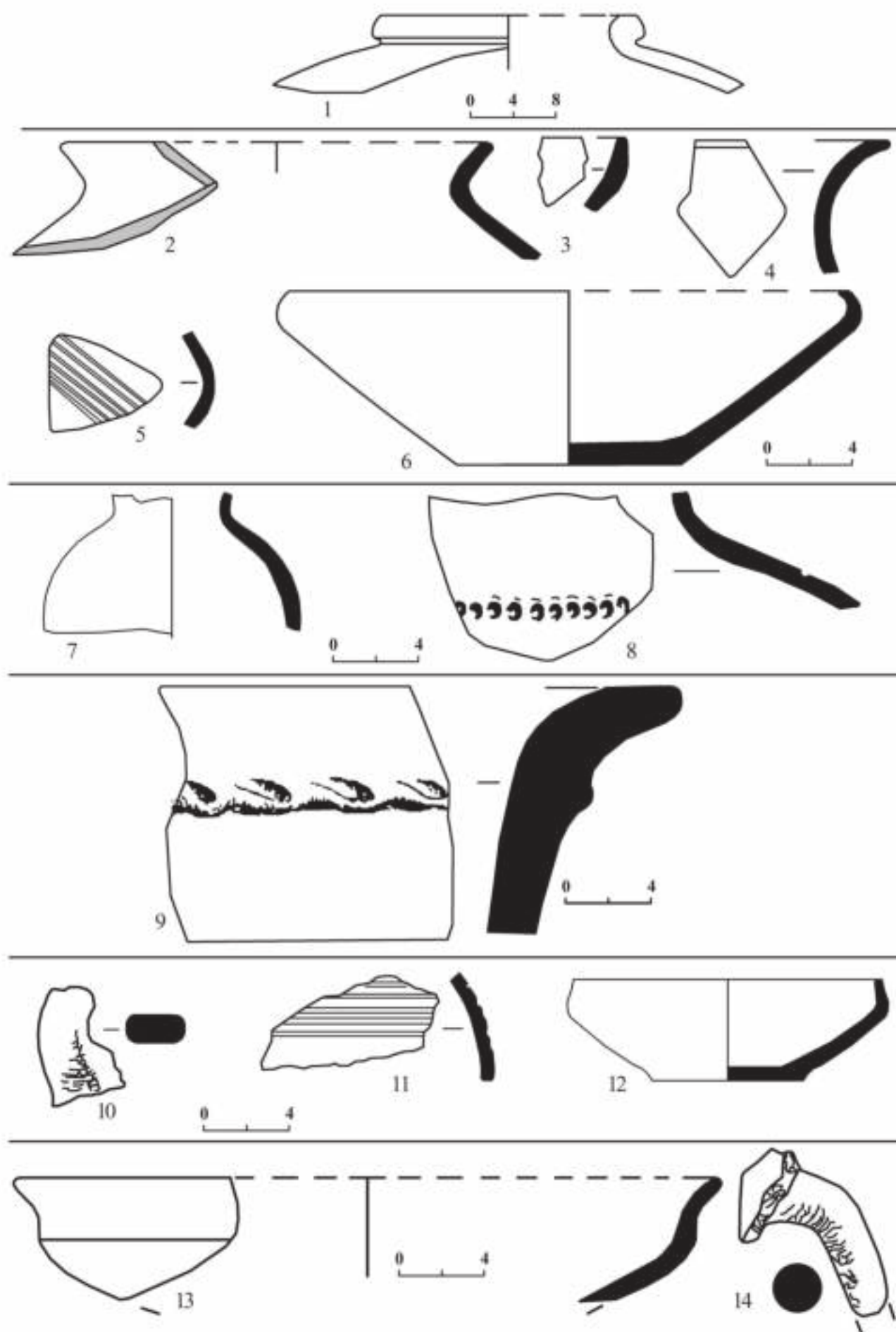

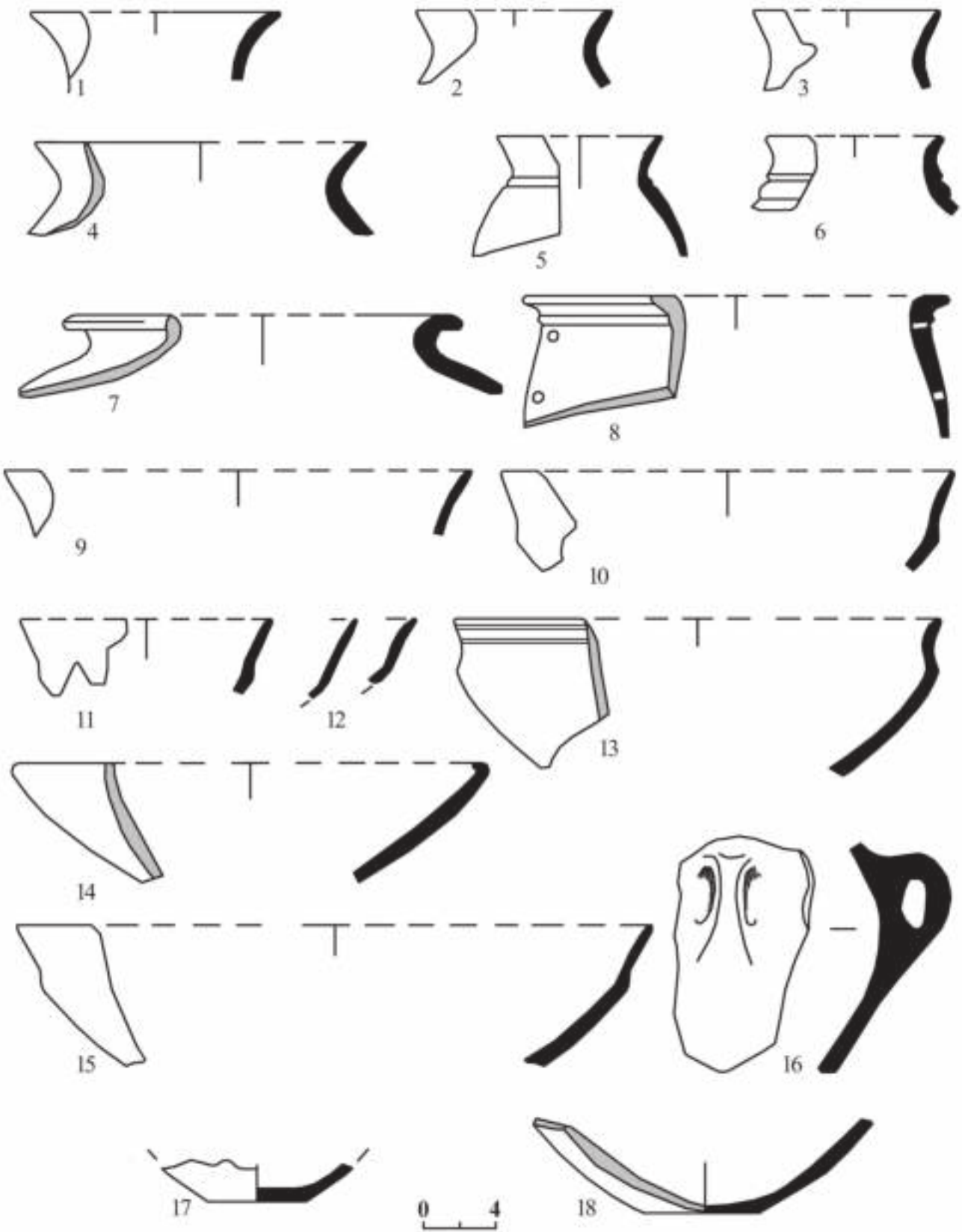

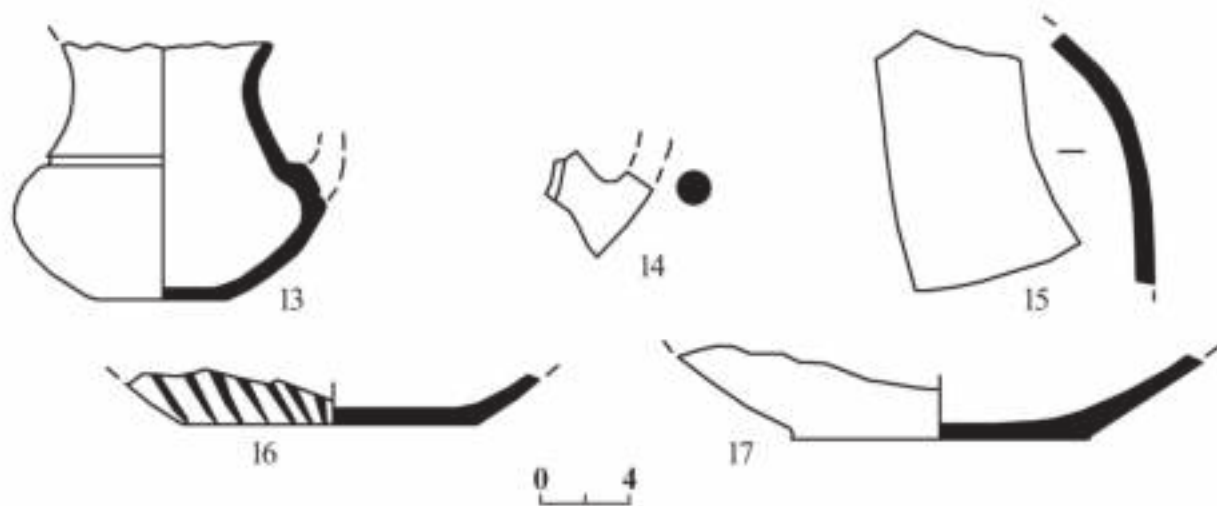
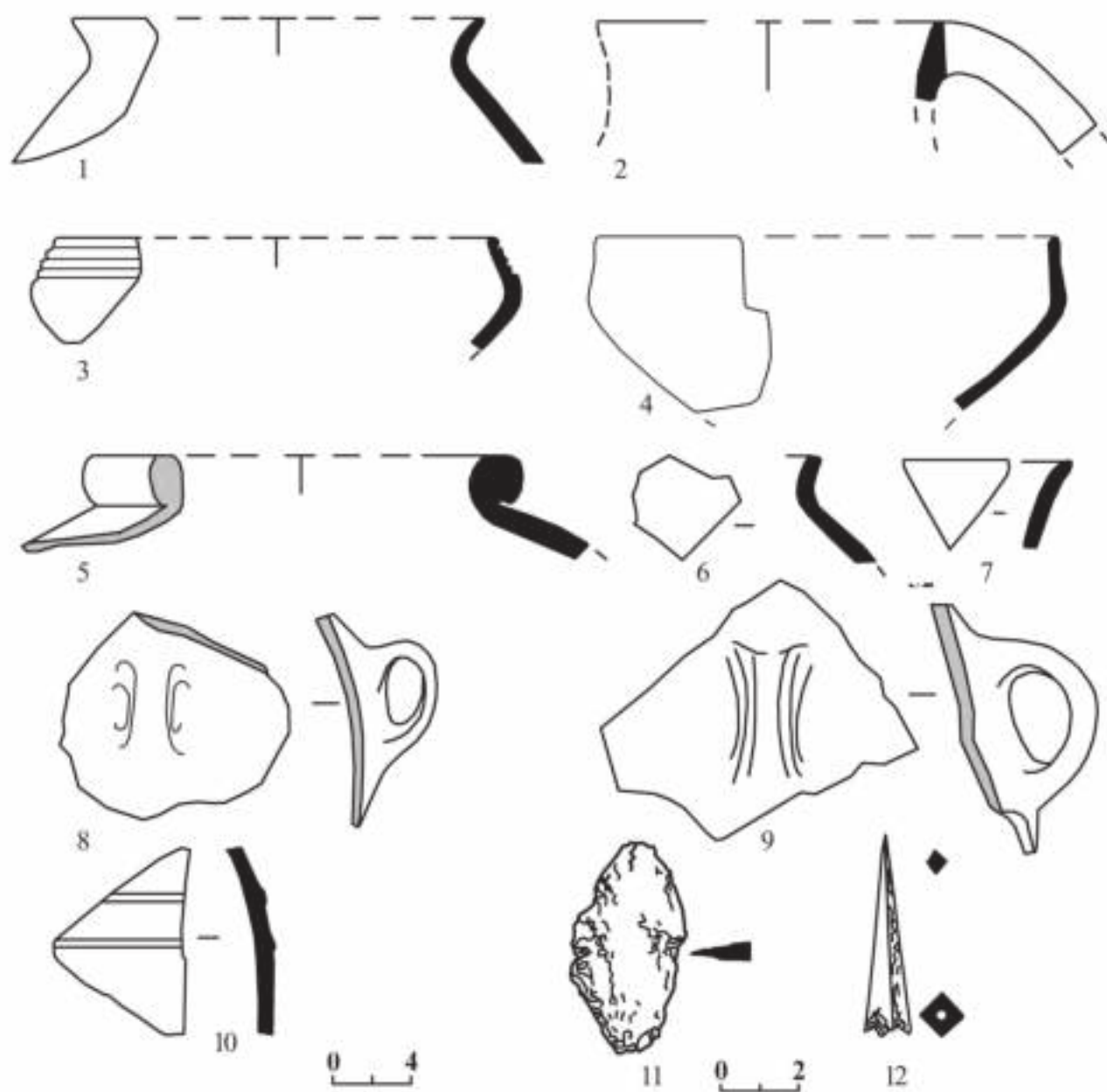
4

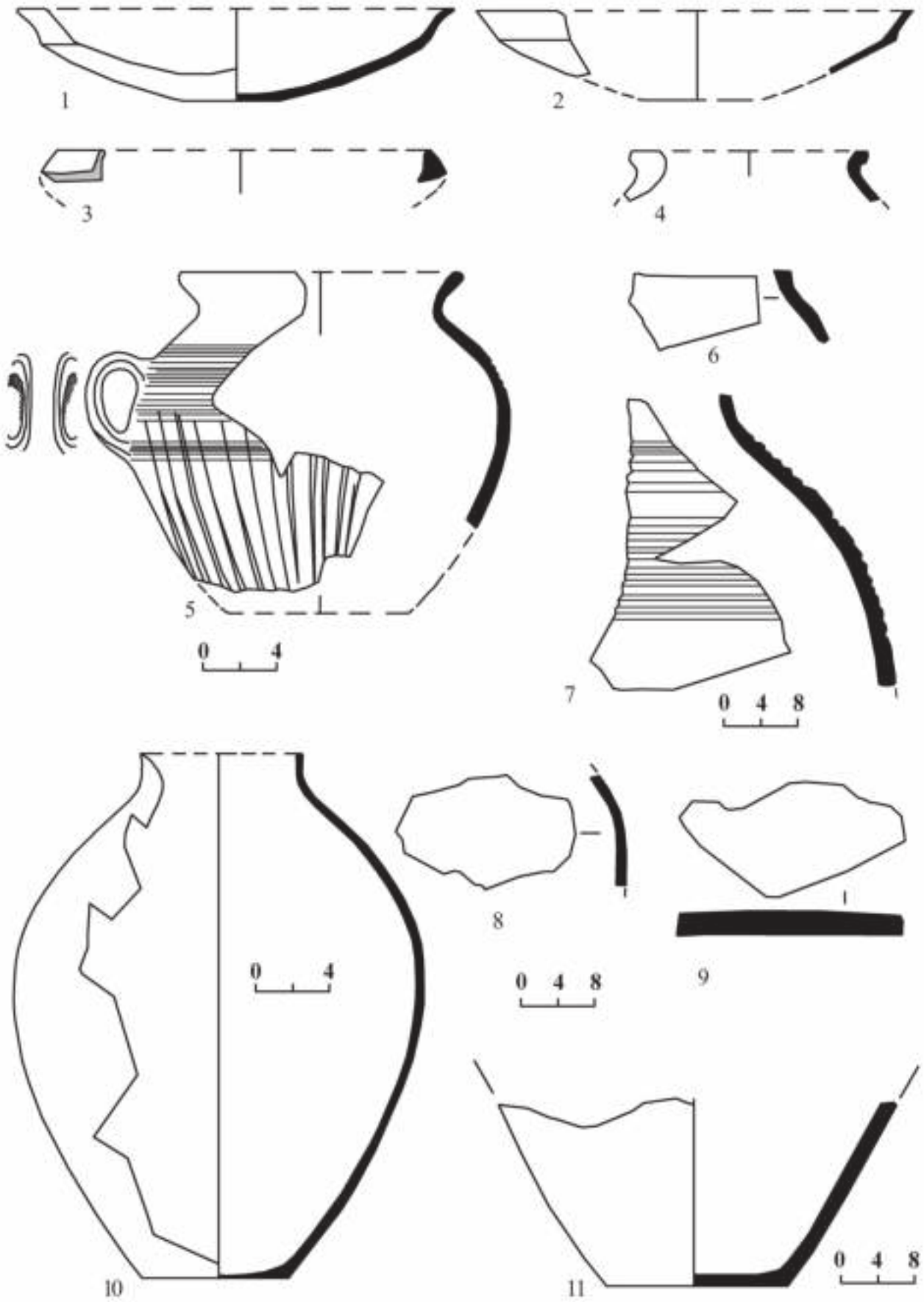

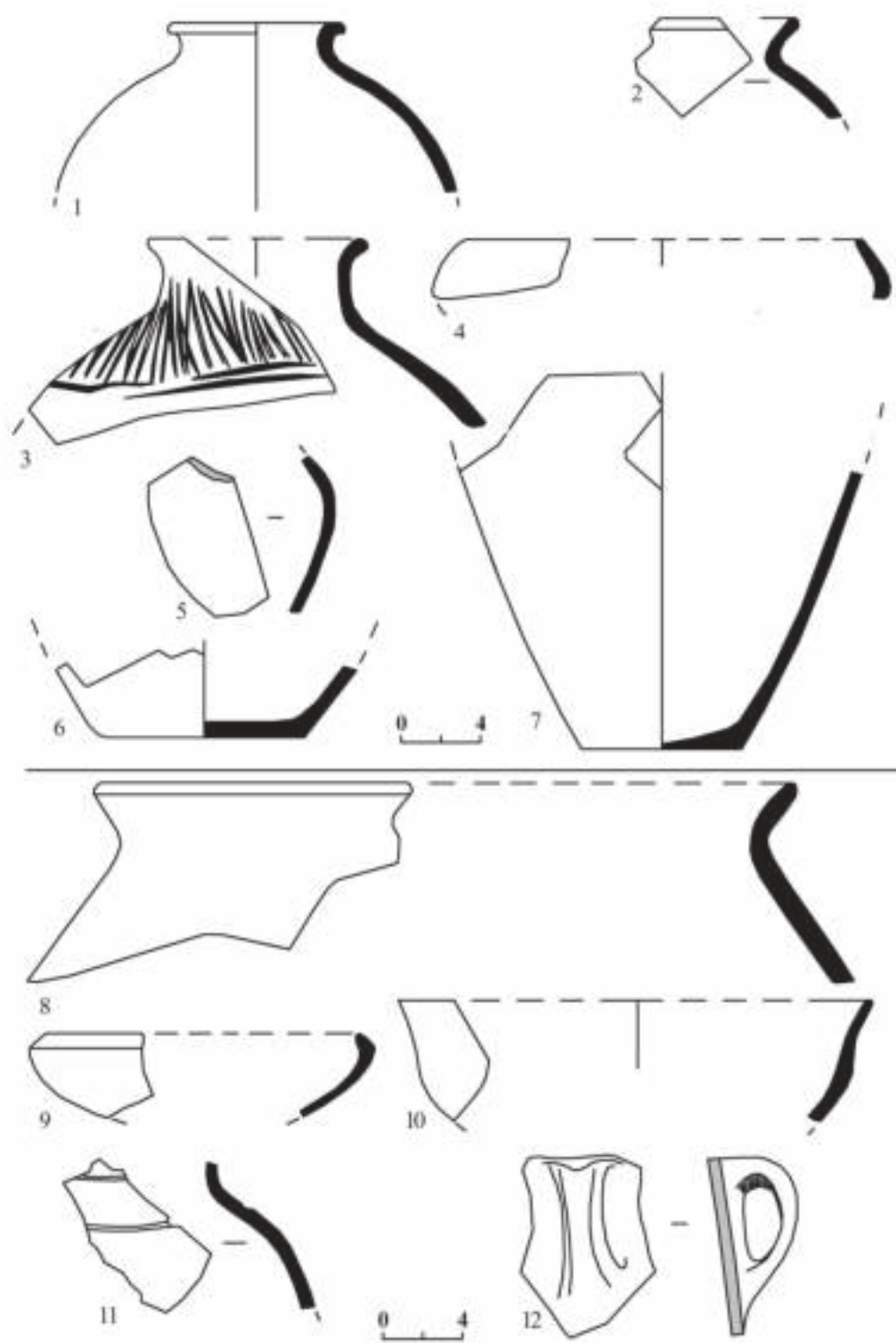

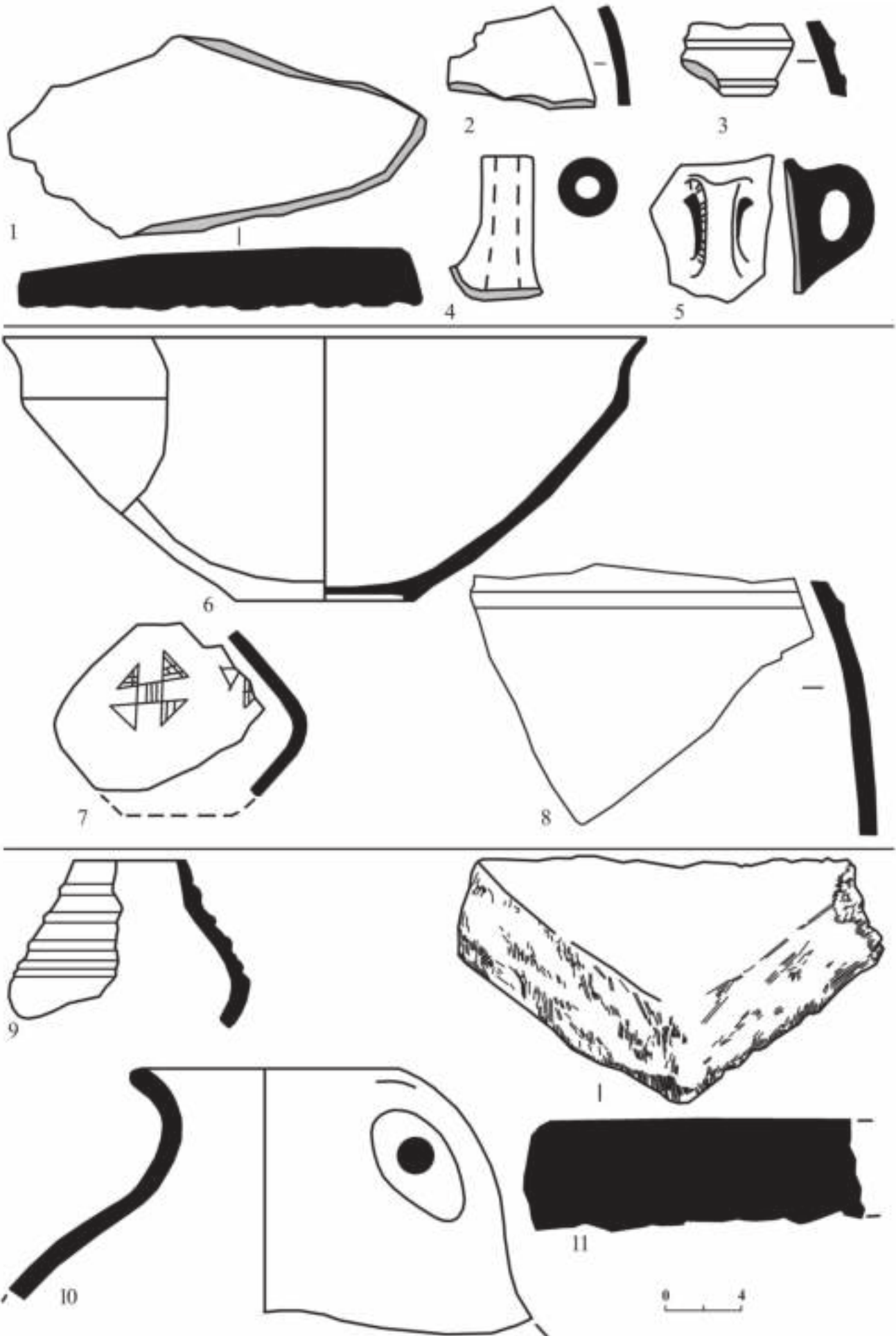

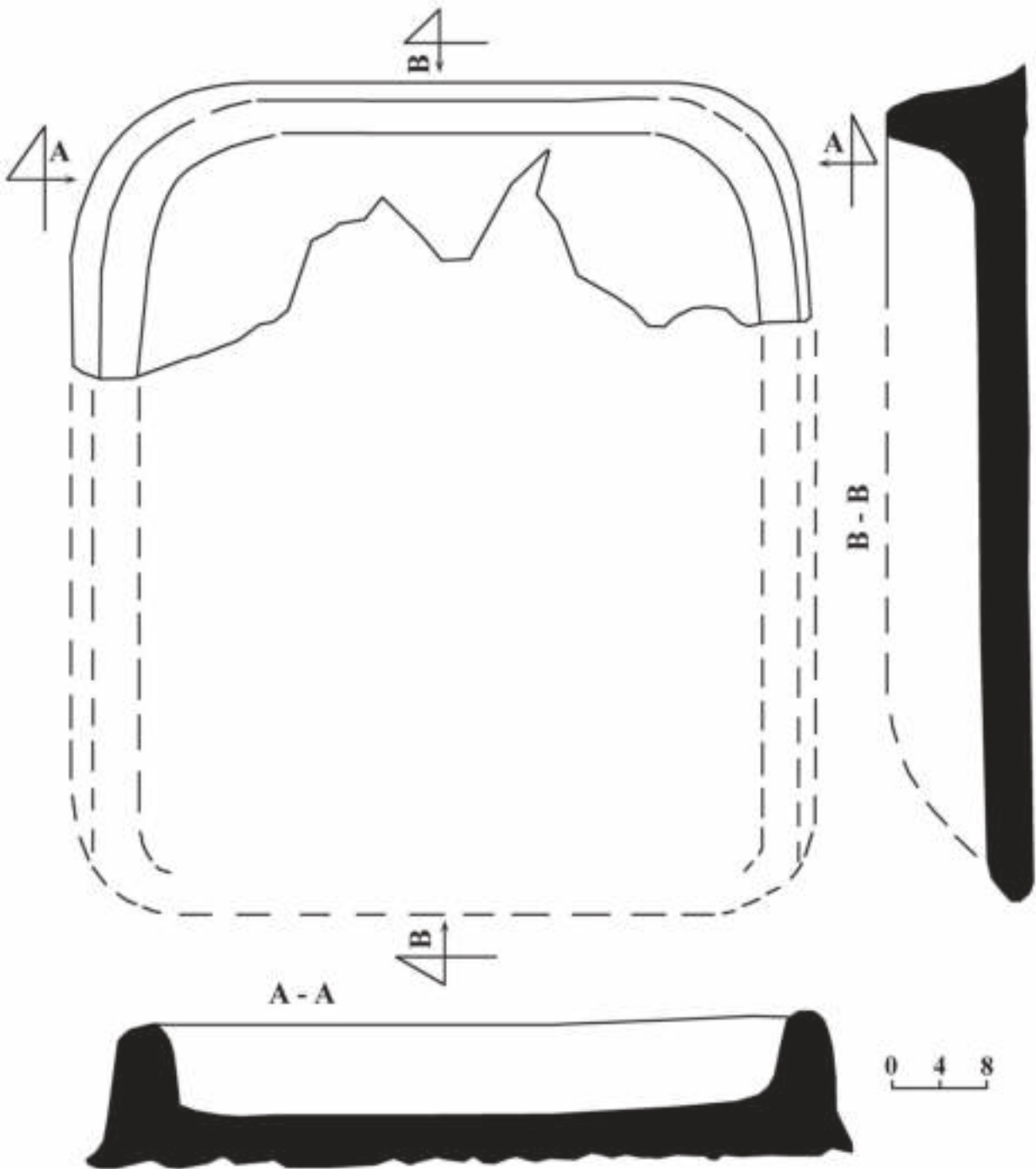
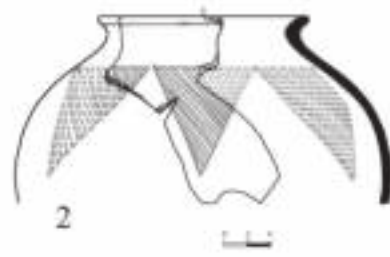
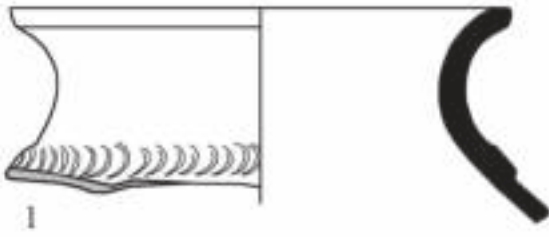

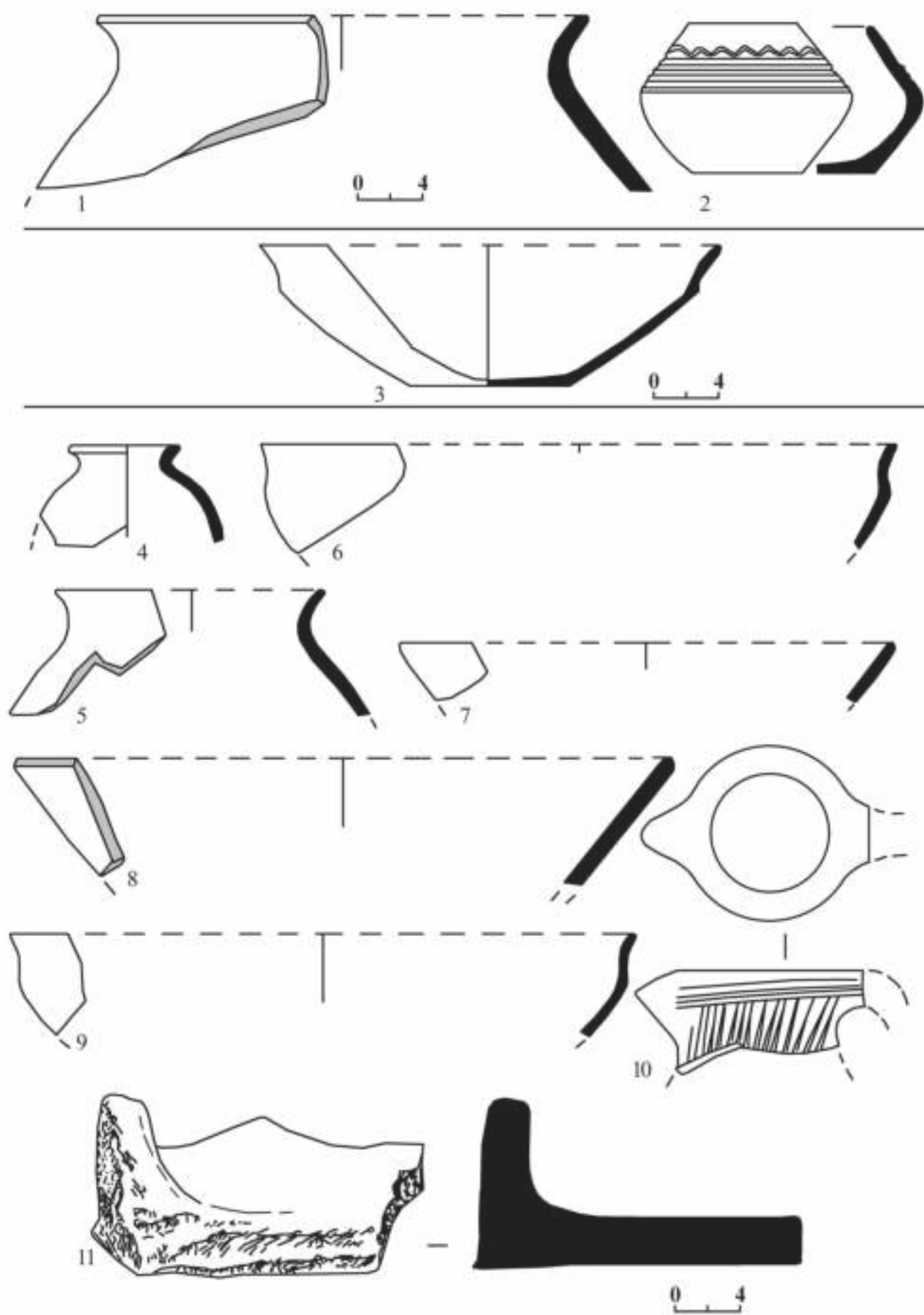

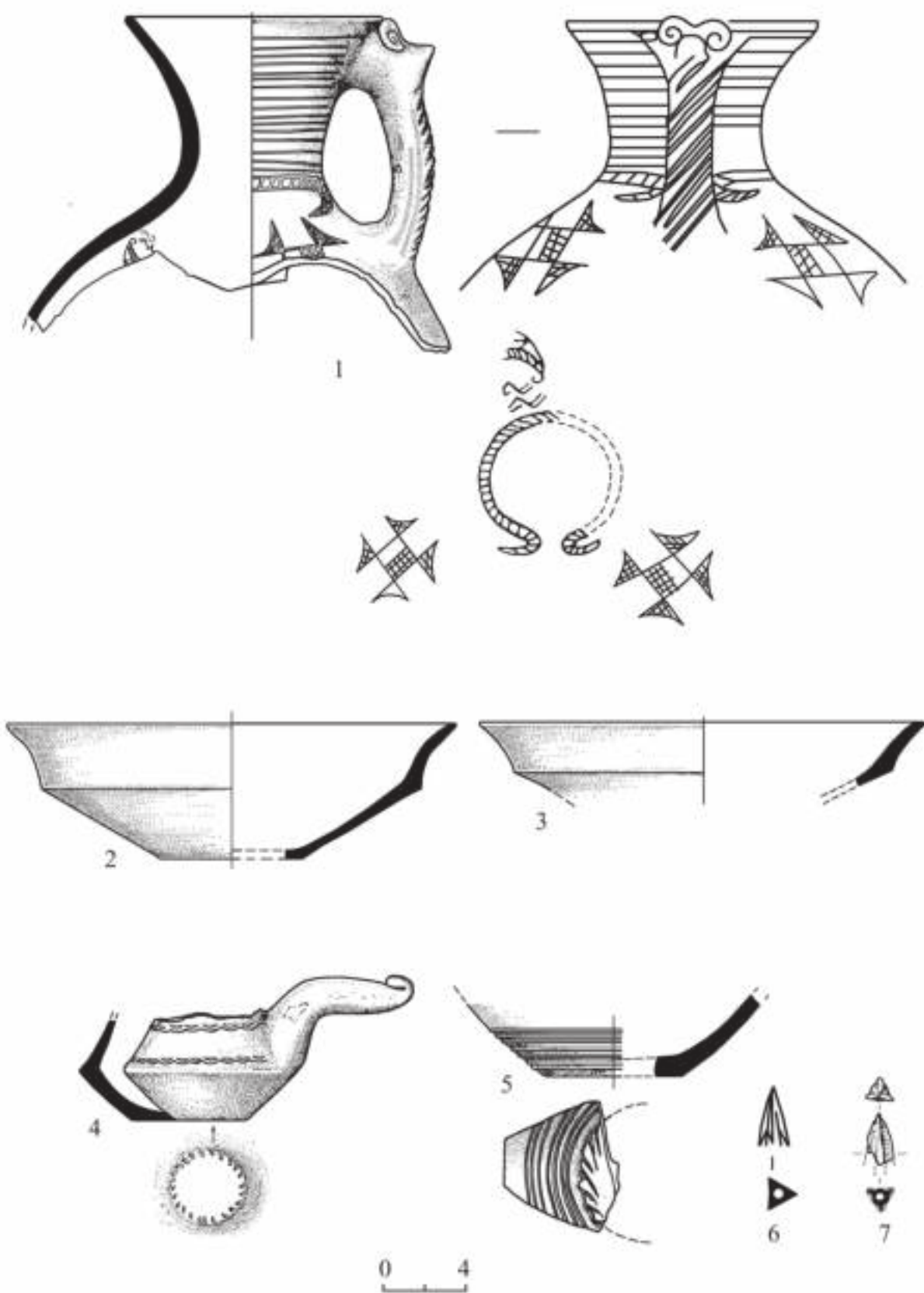

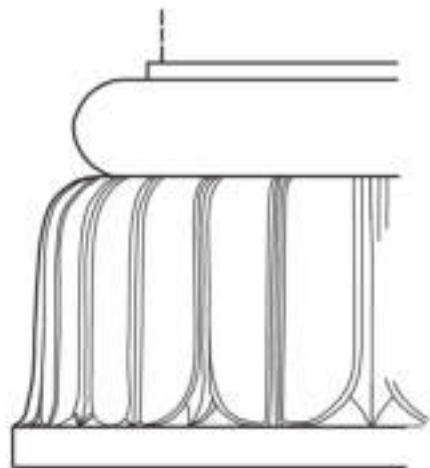
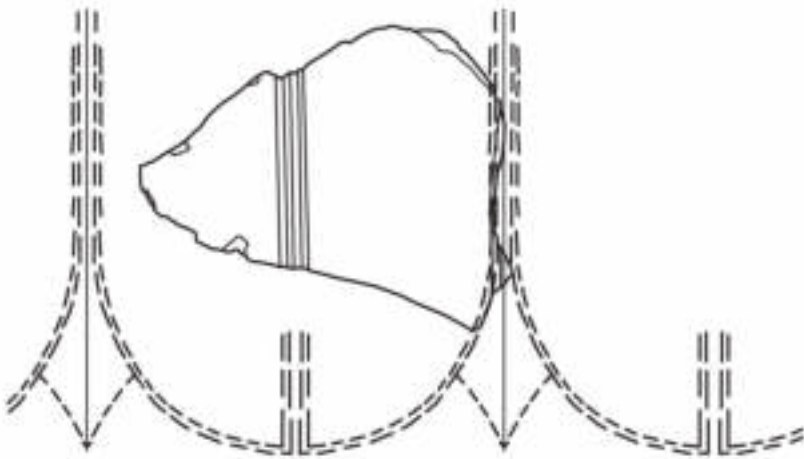
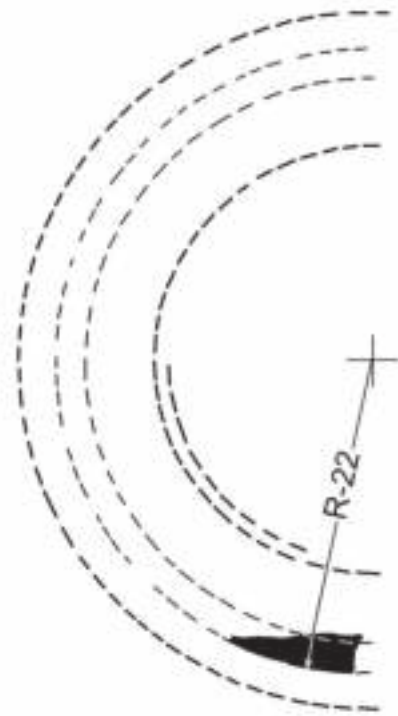
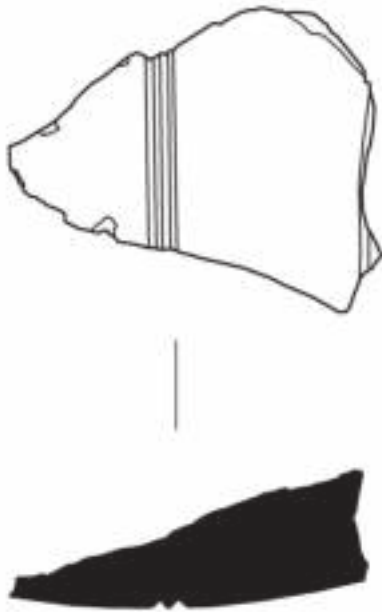

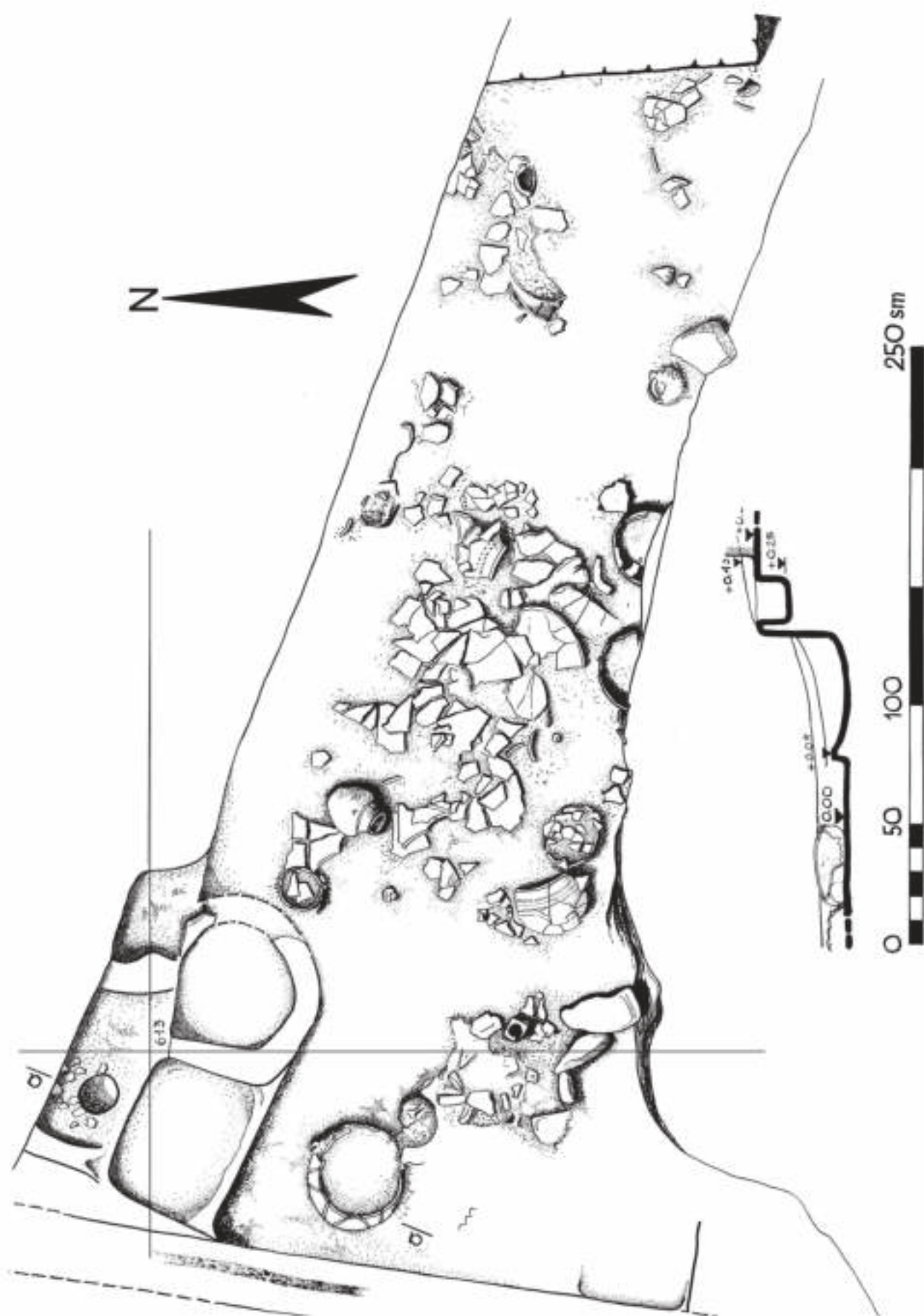

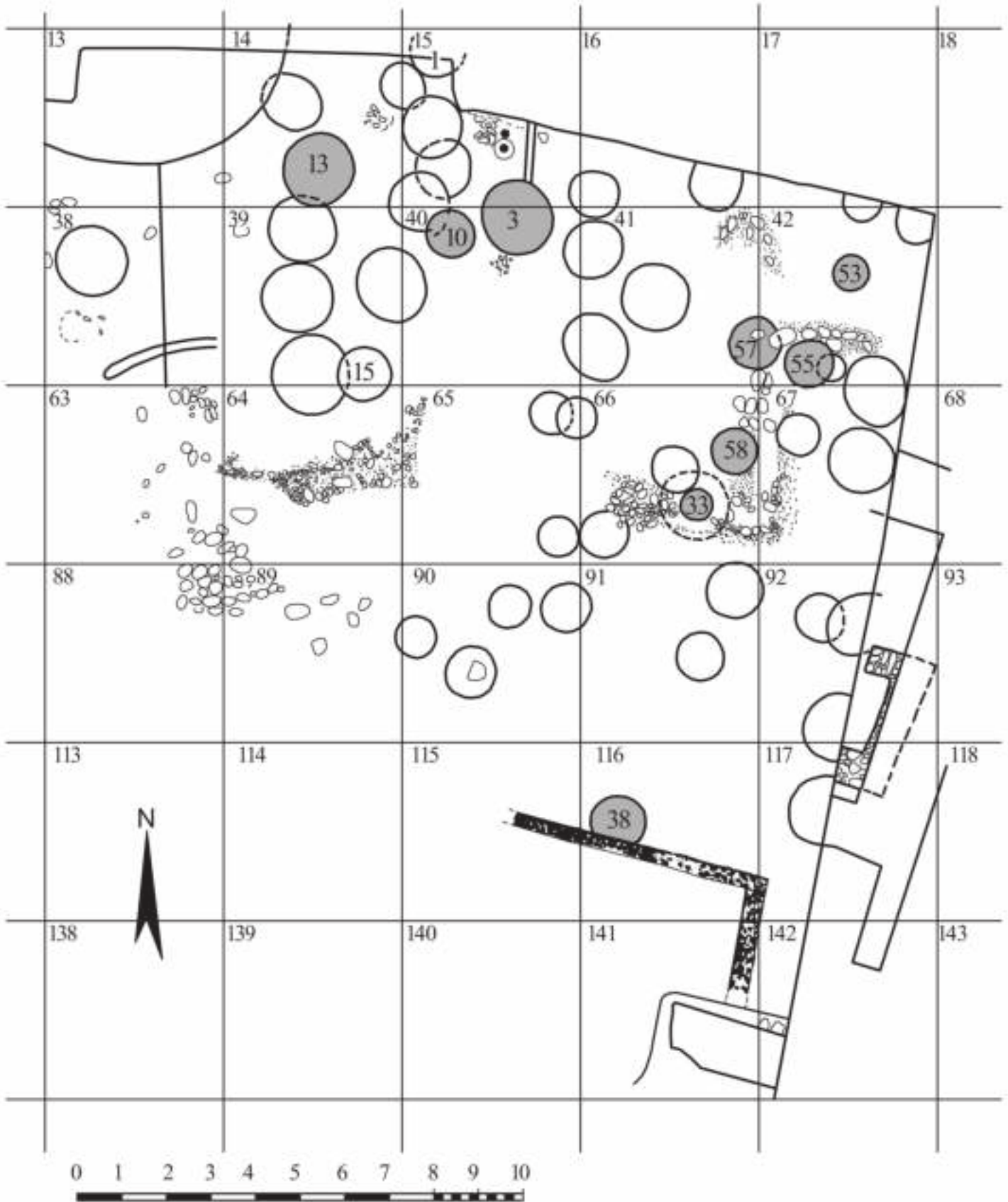

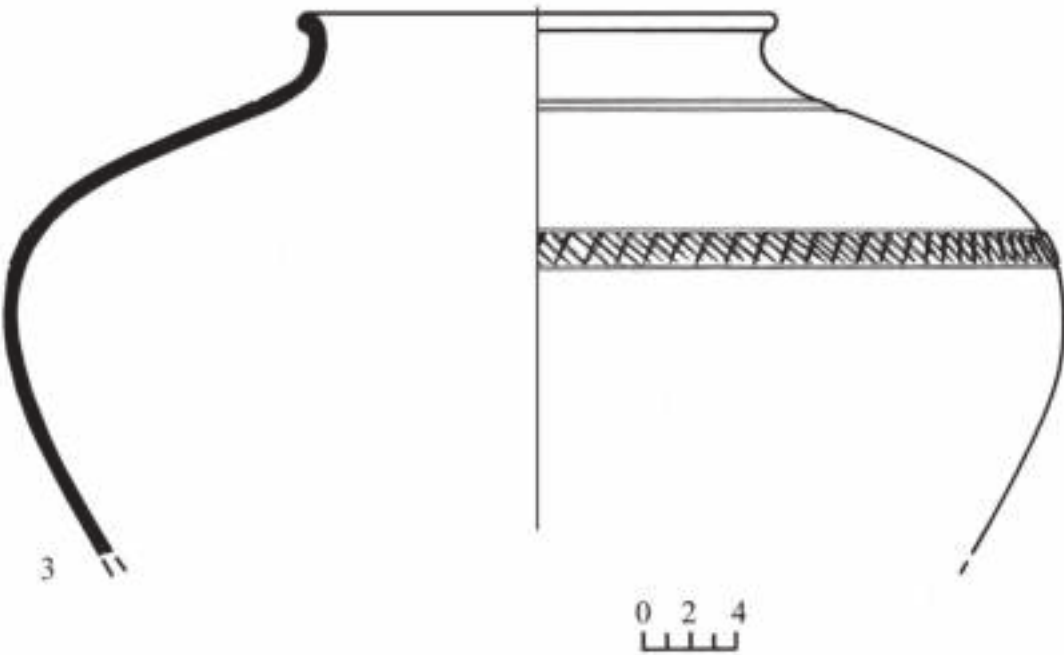
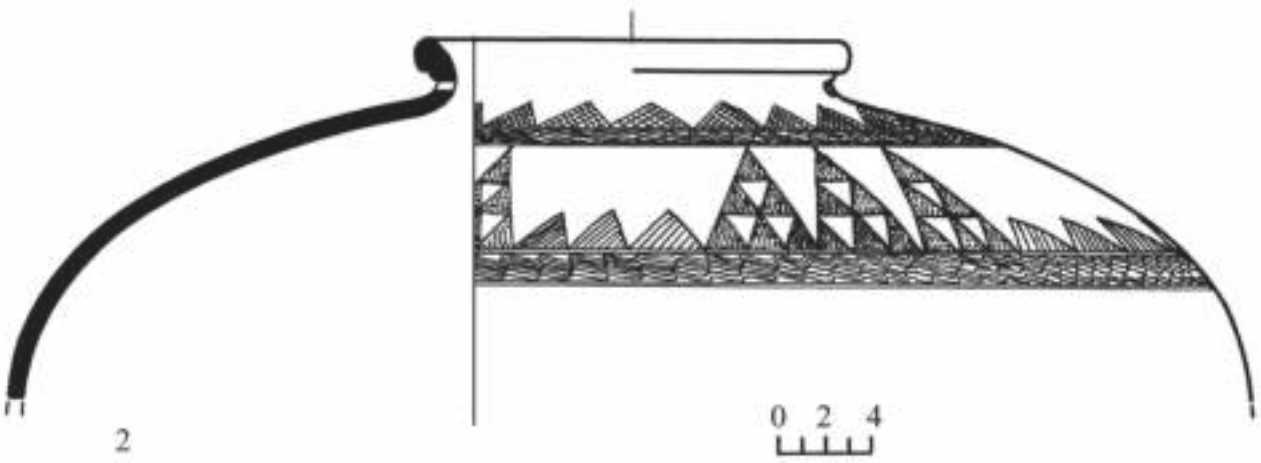
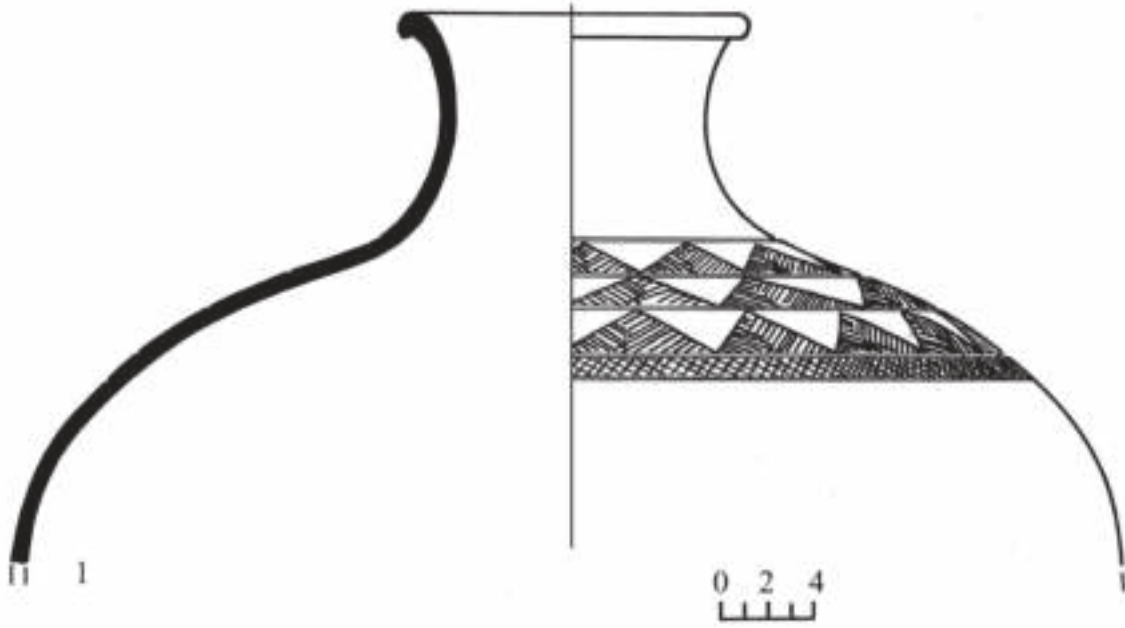

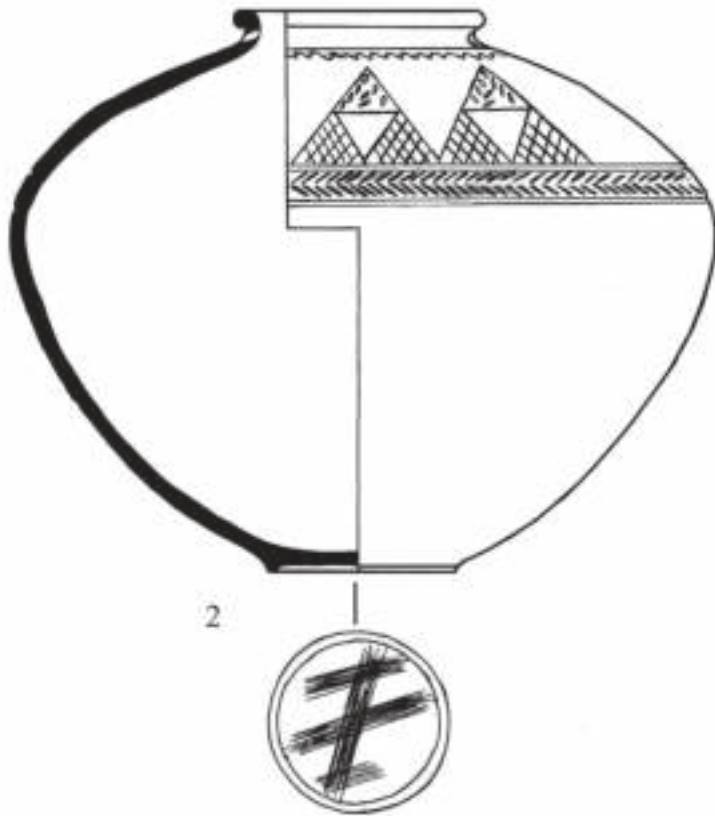
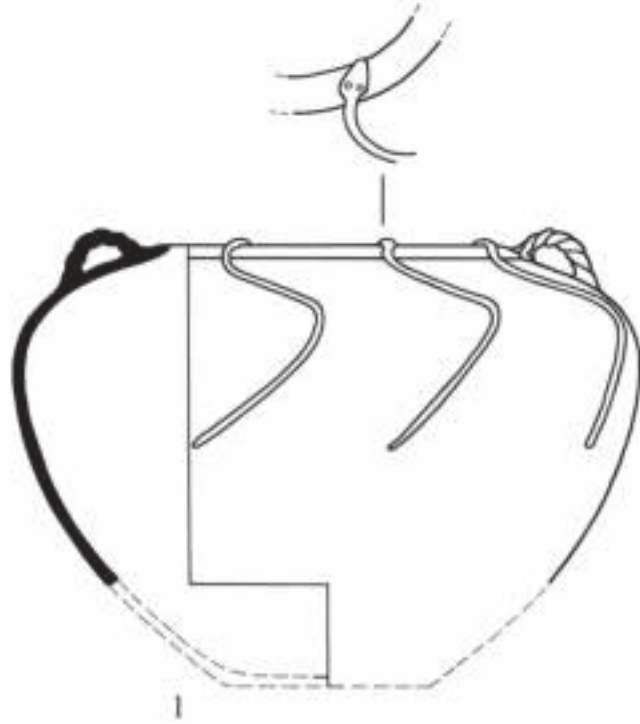

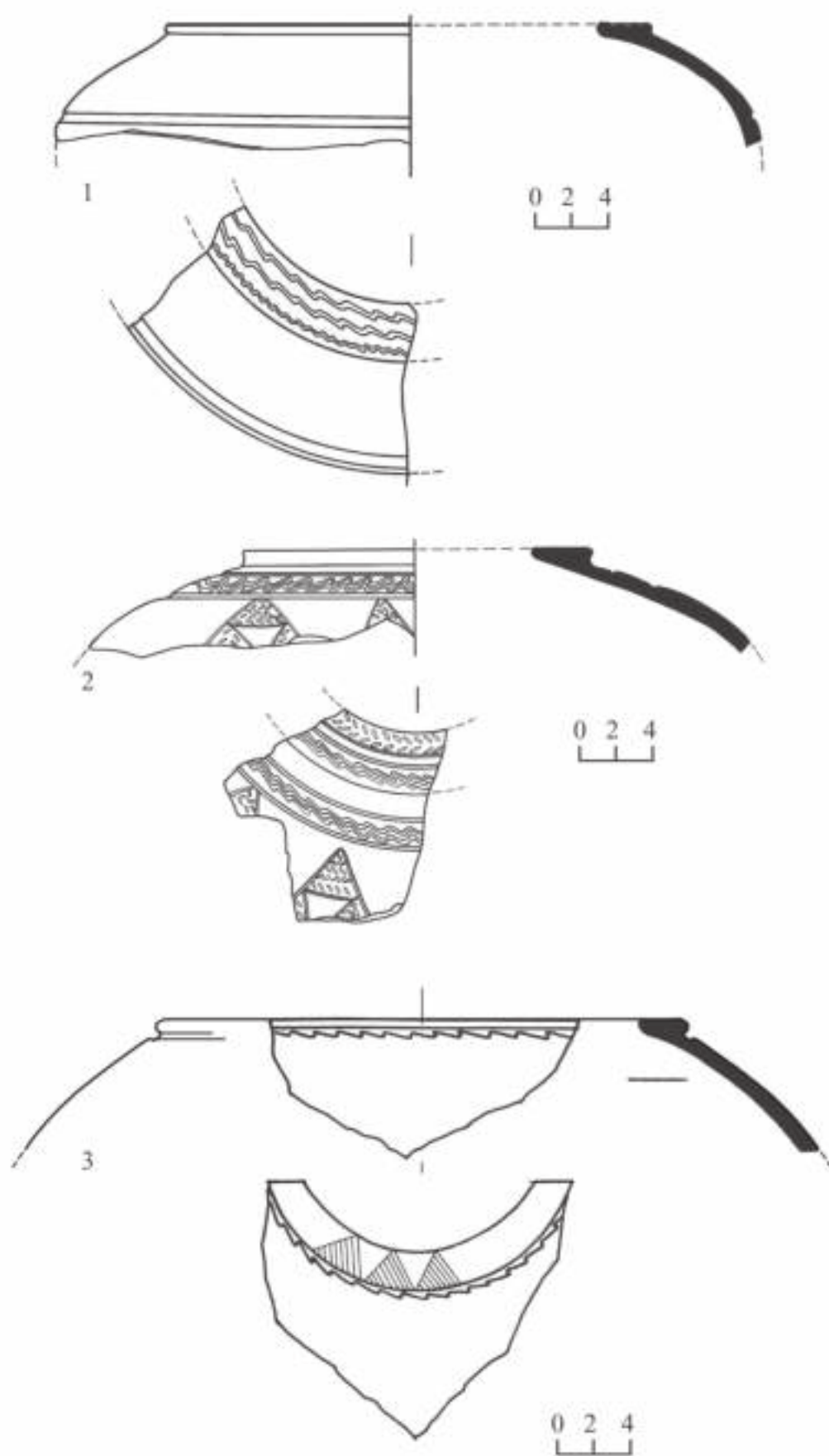

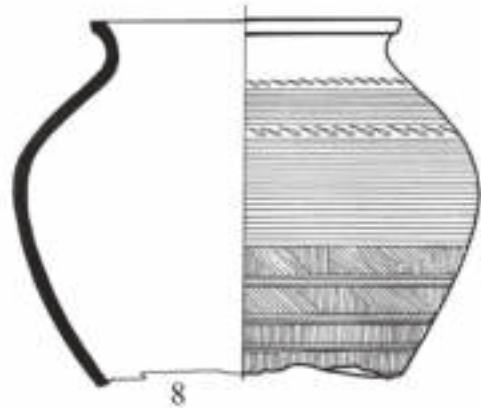
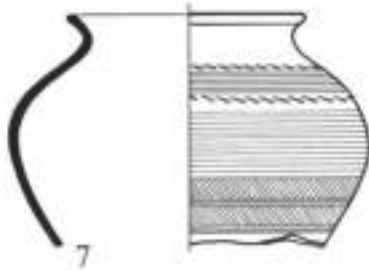
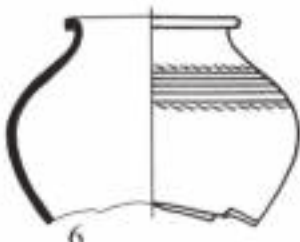
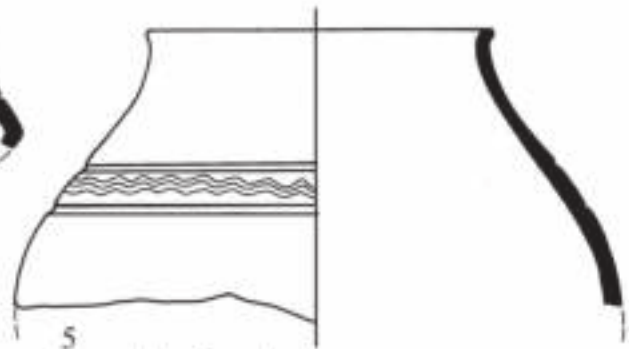
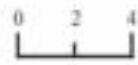
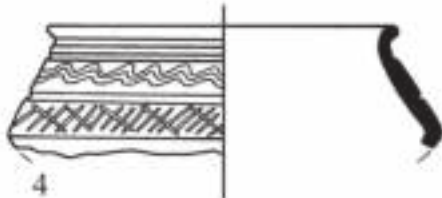
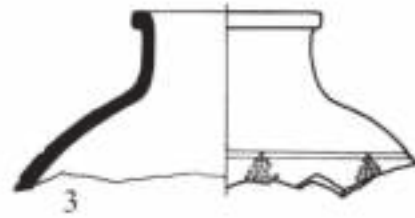
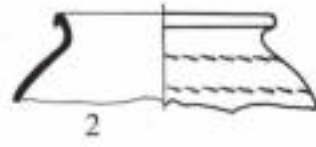
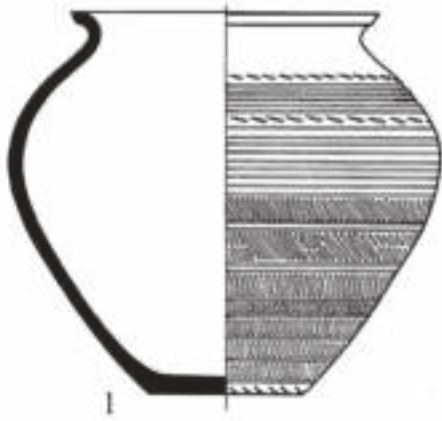

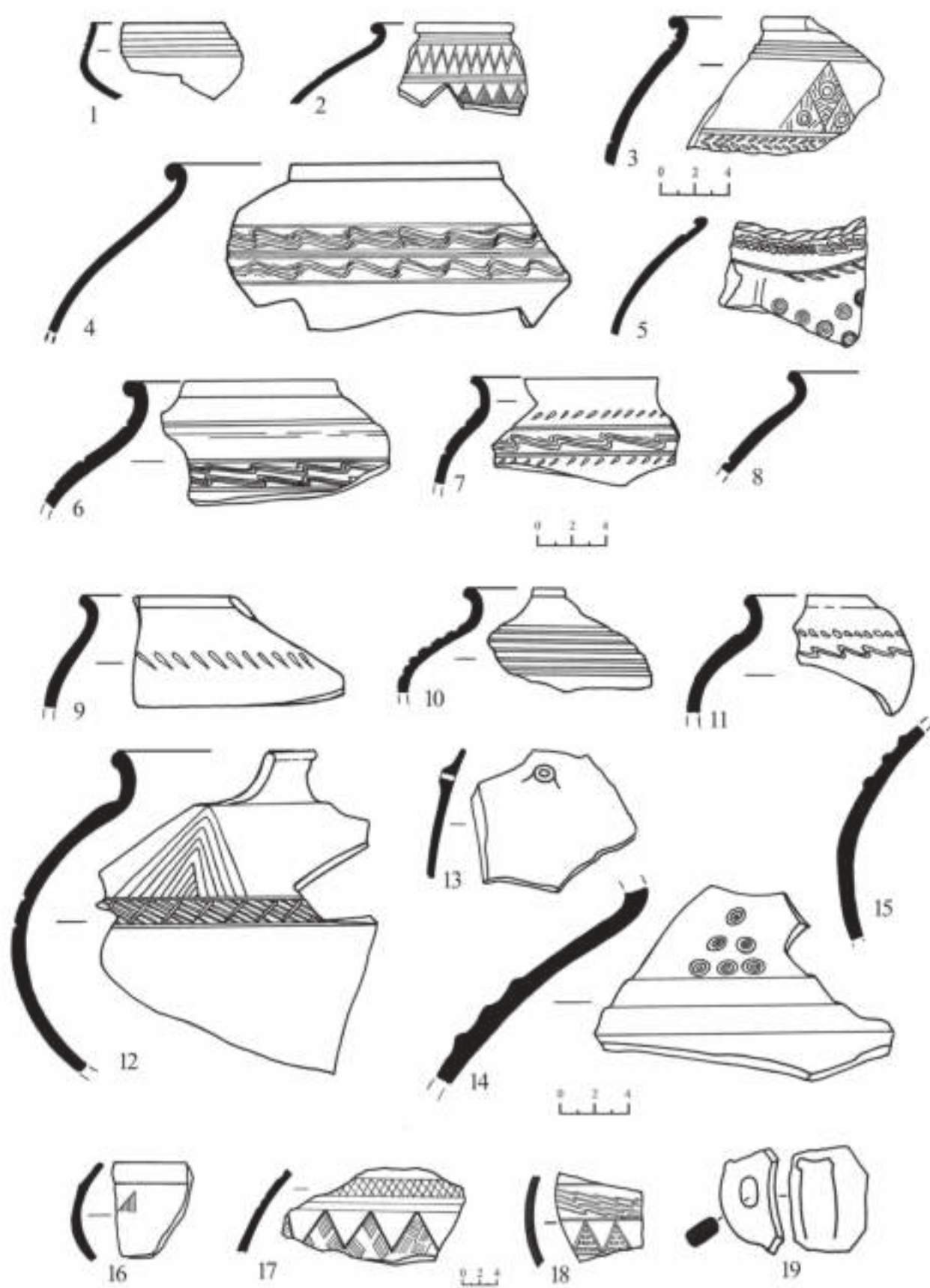
1

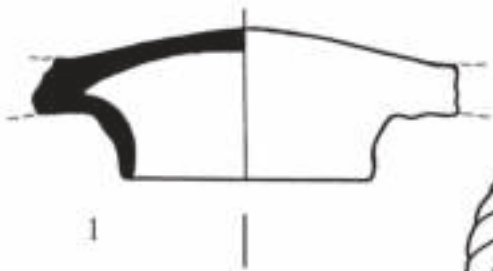

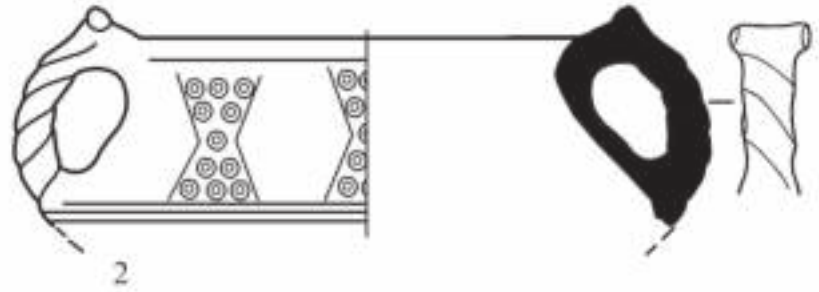

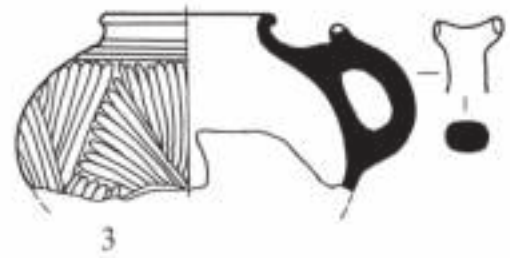
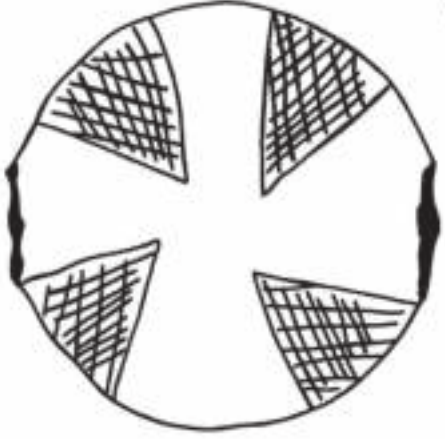

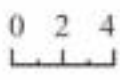
1

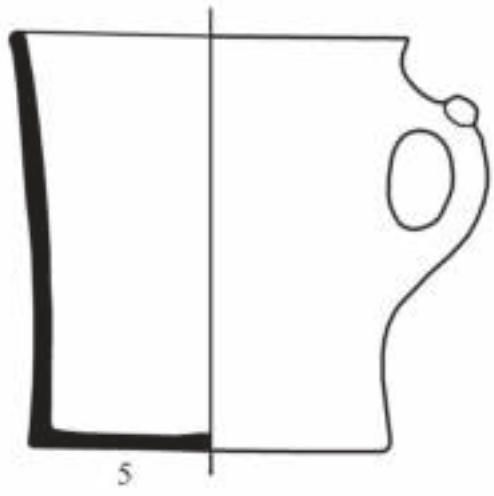
2

3

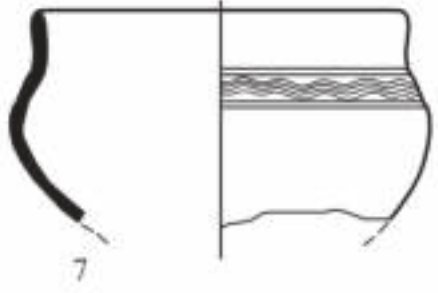
4

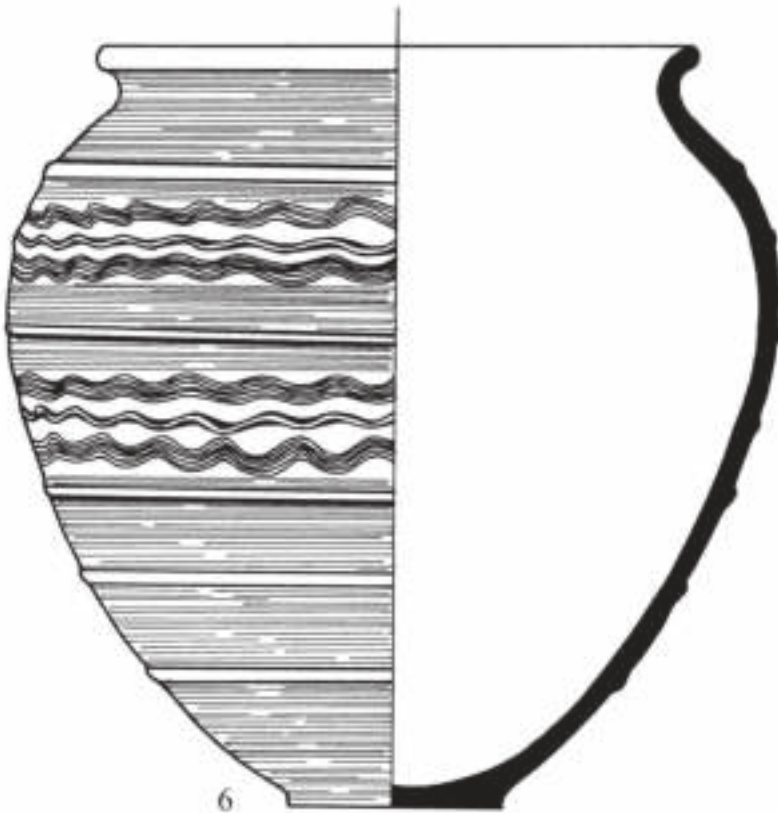
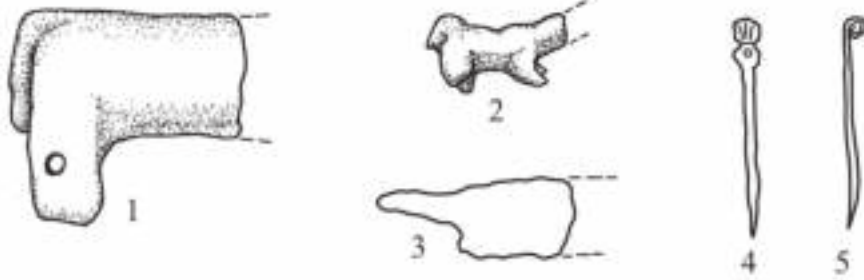
5

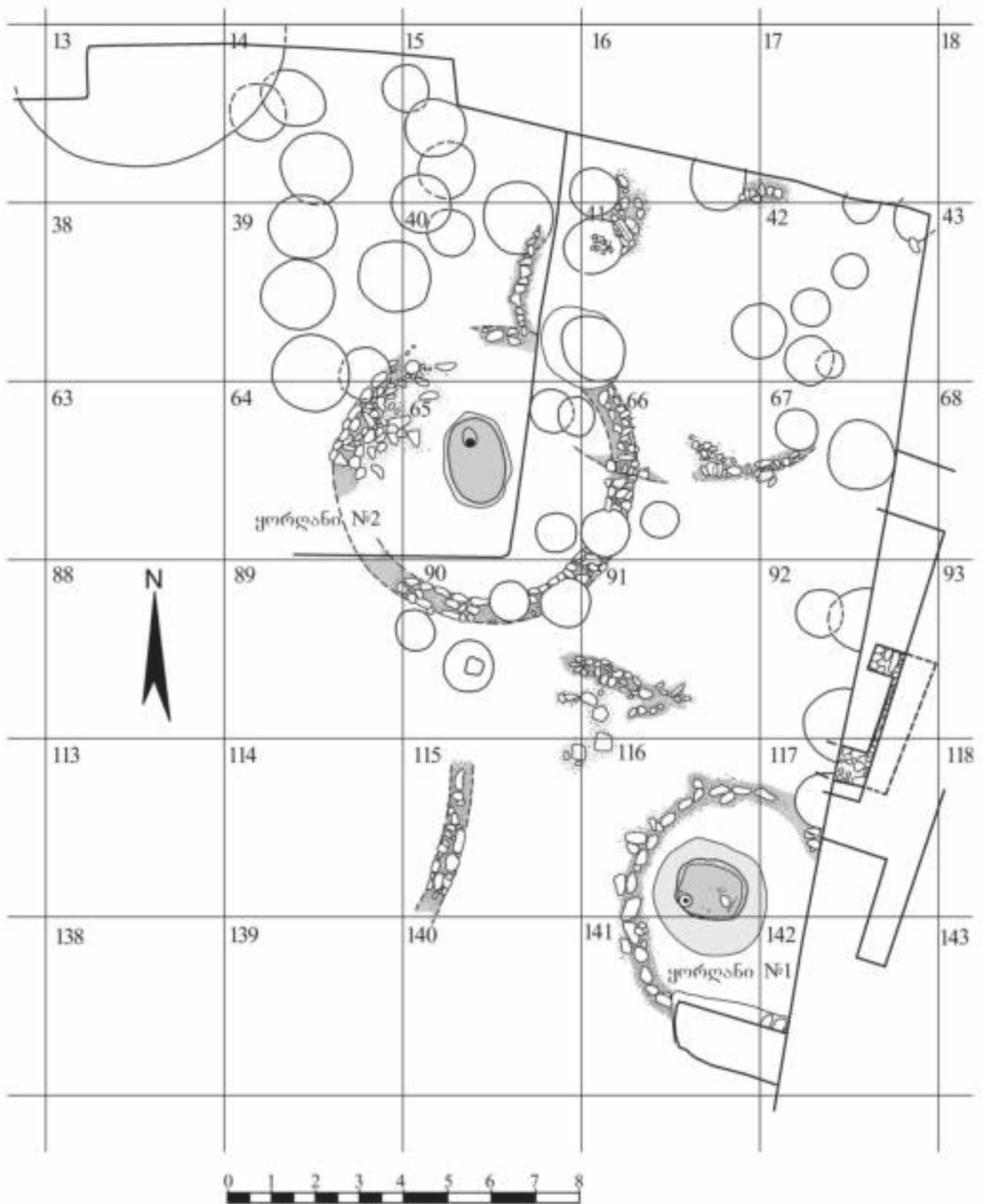

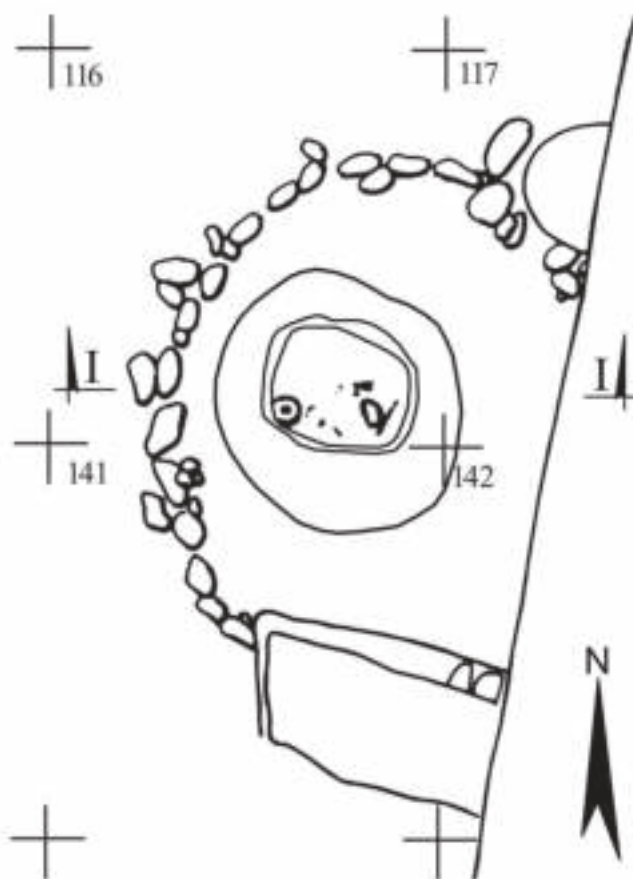
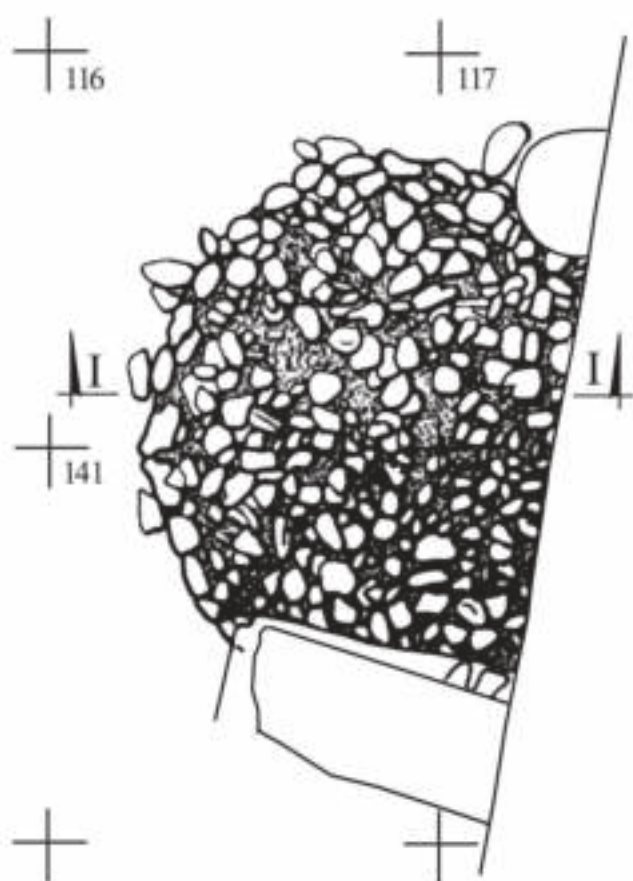
6

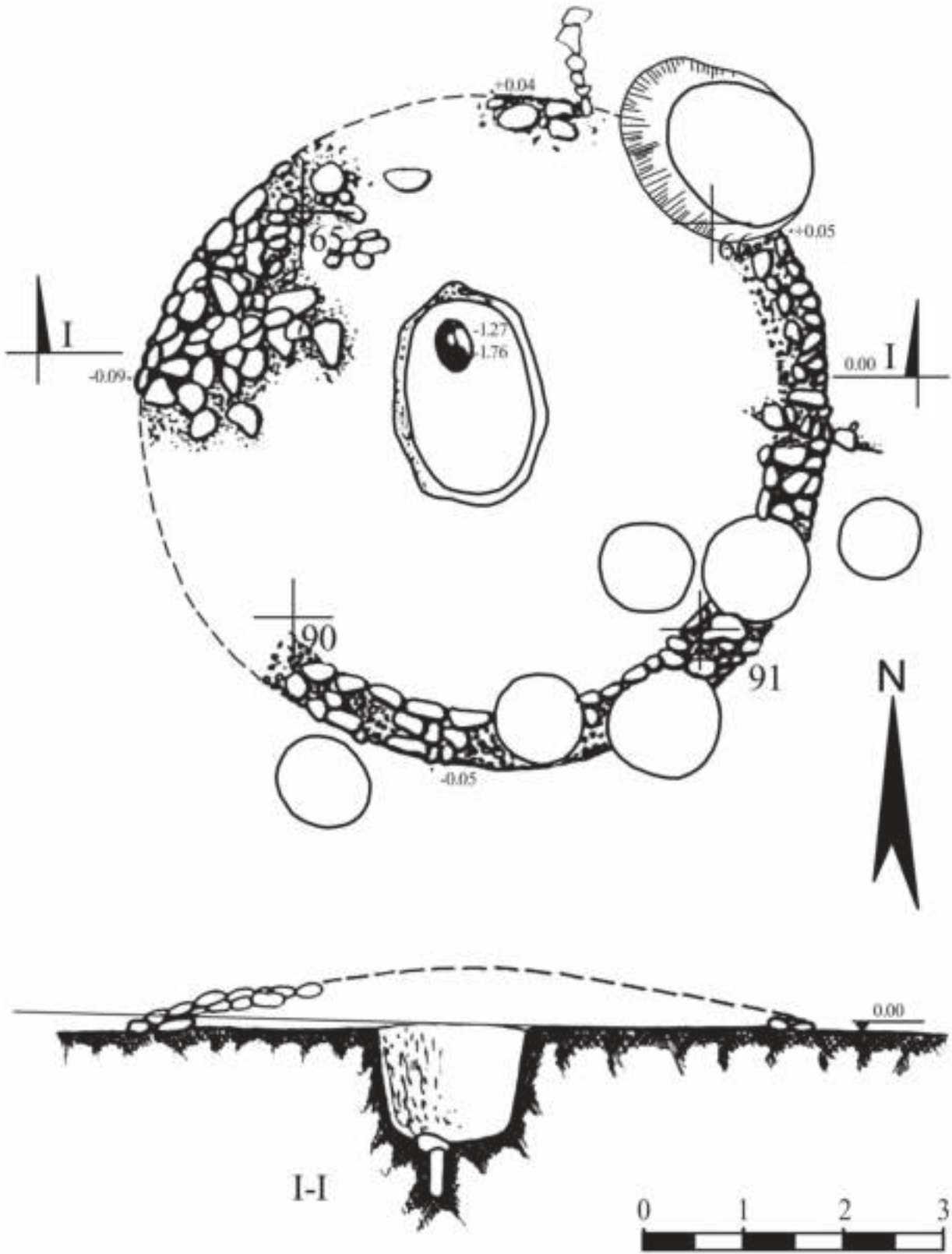

7

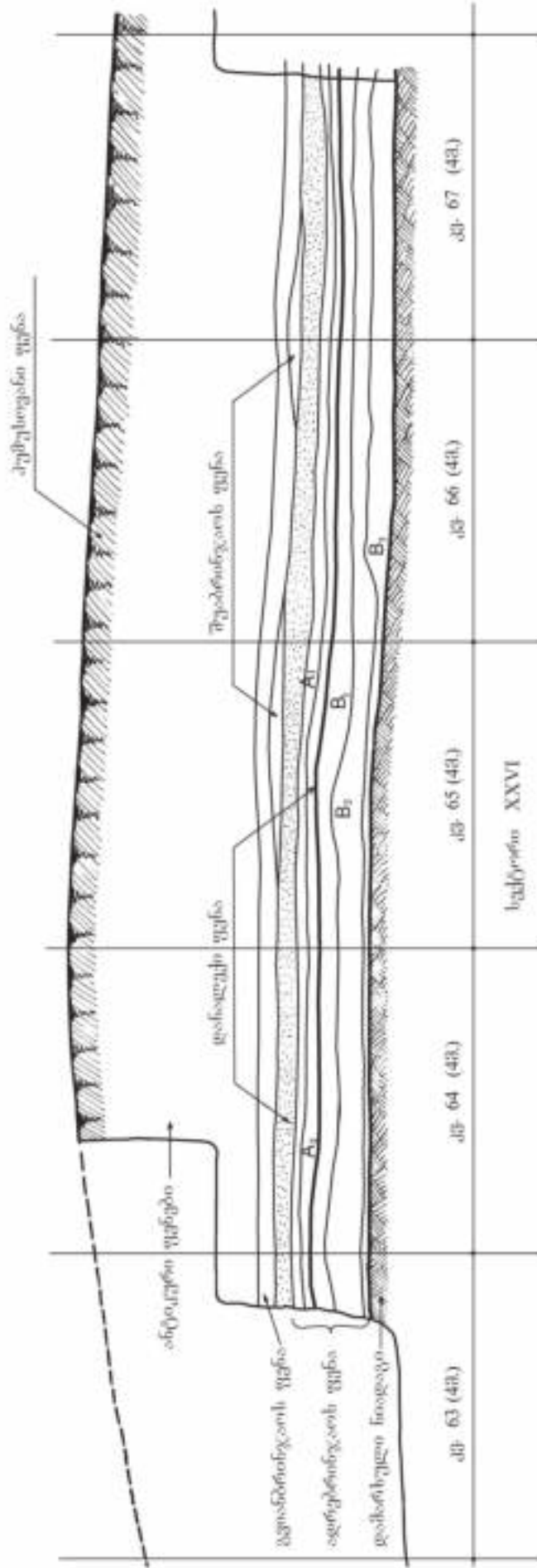

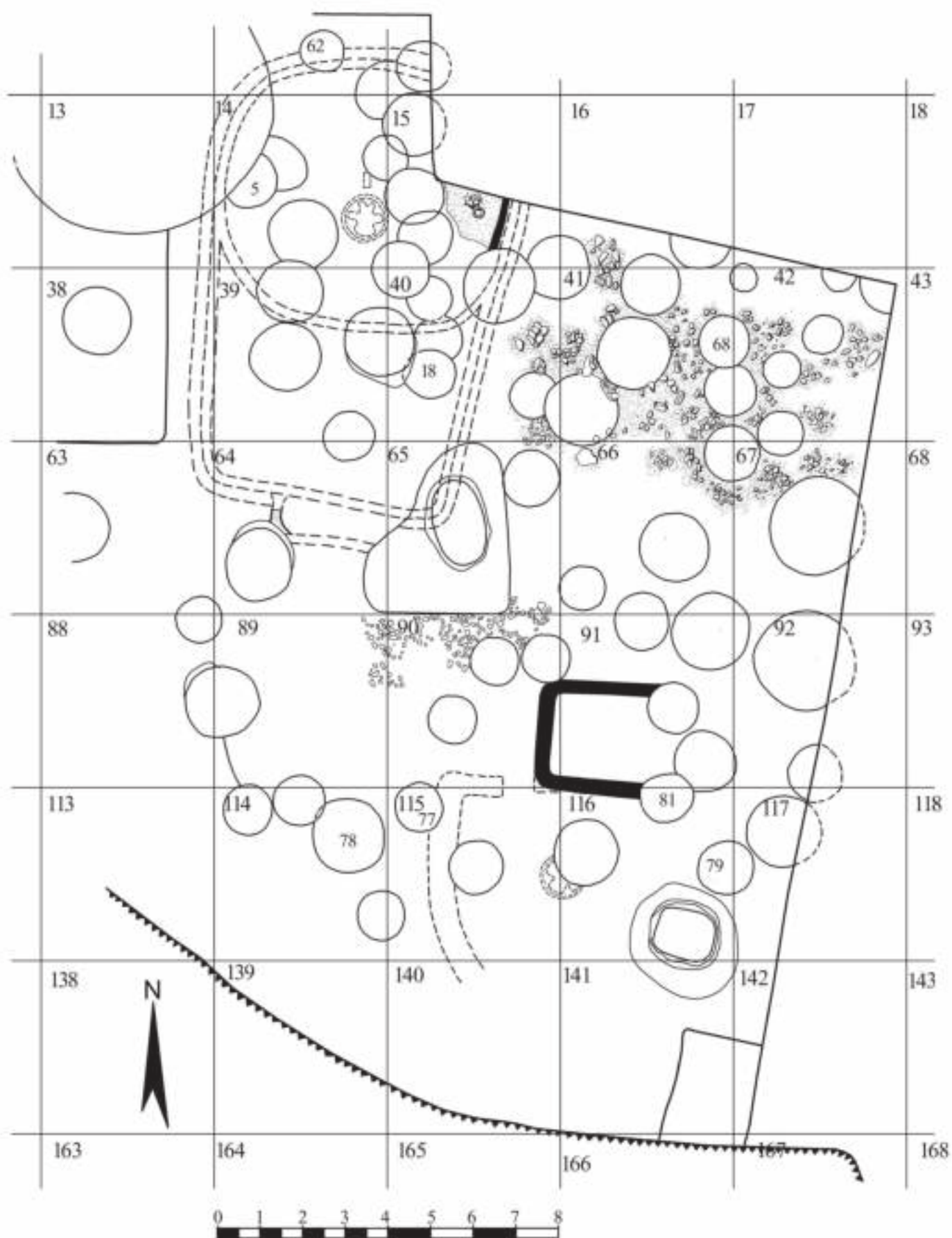

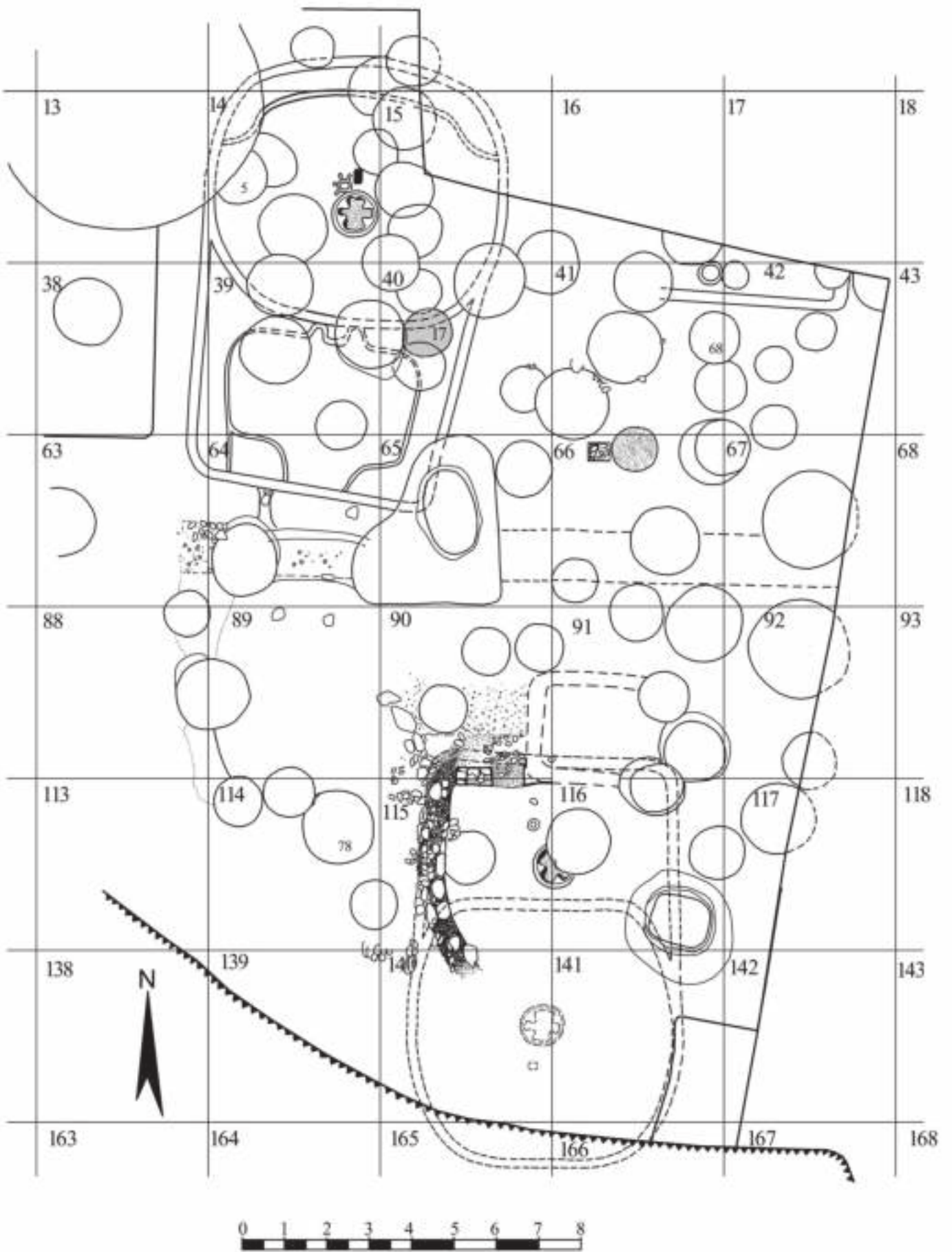

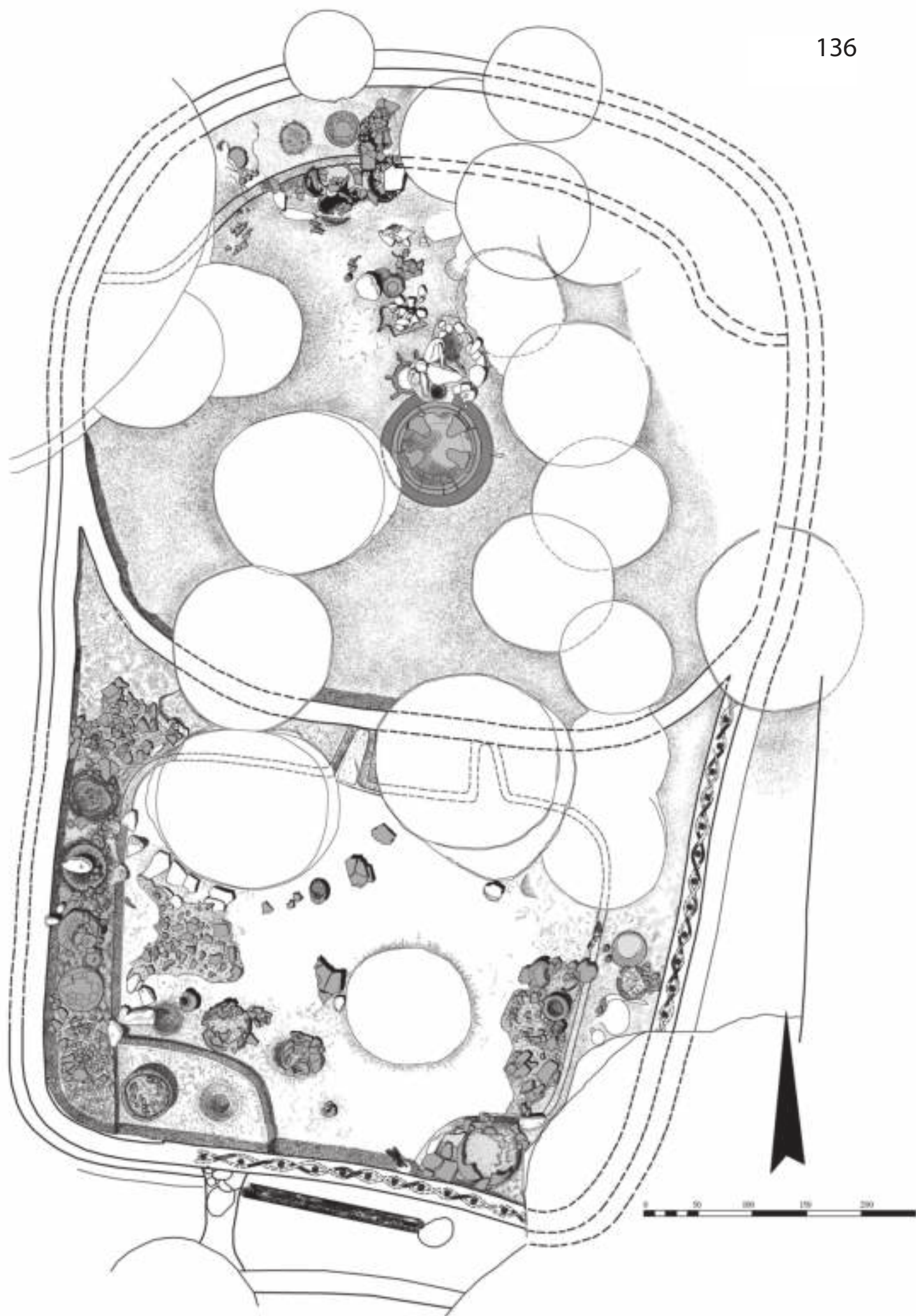
ცინიამორას სტირატიკული ძრილი

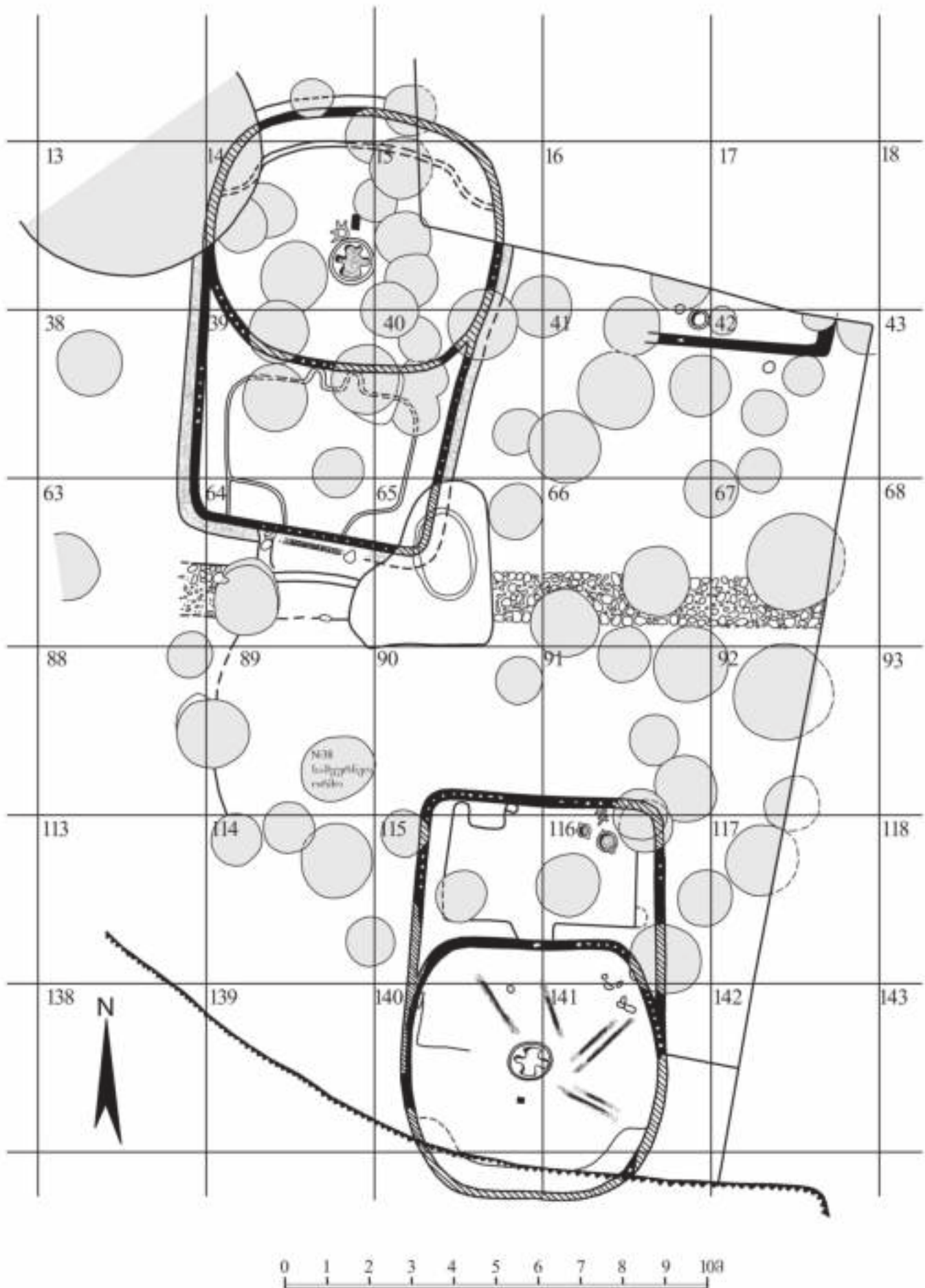

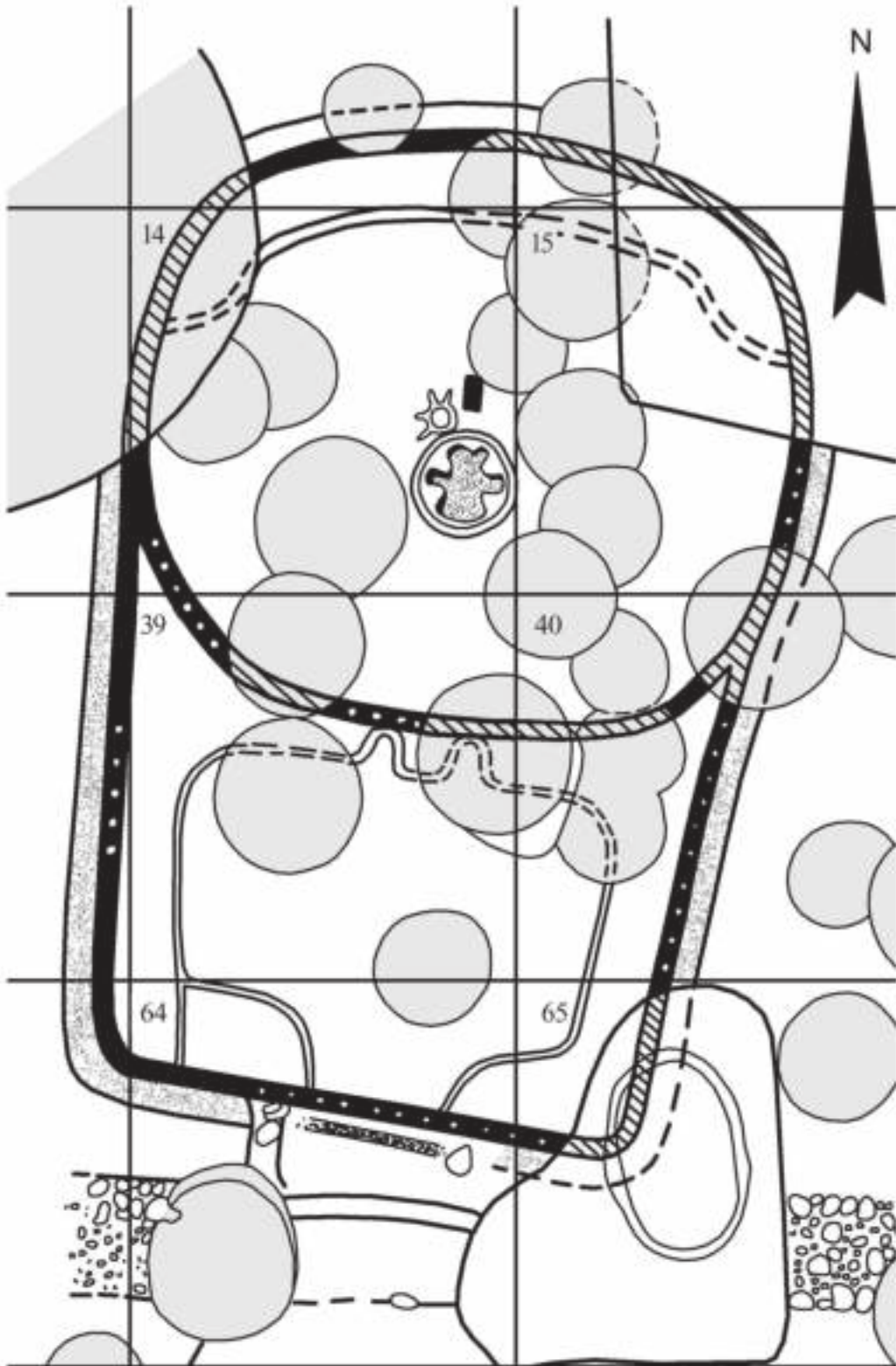

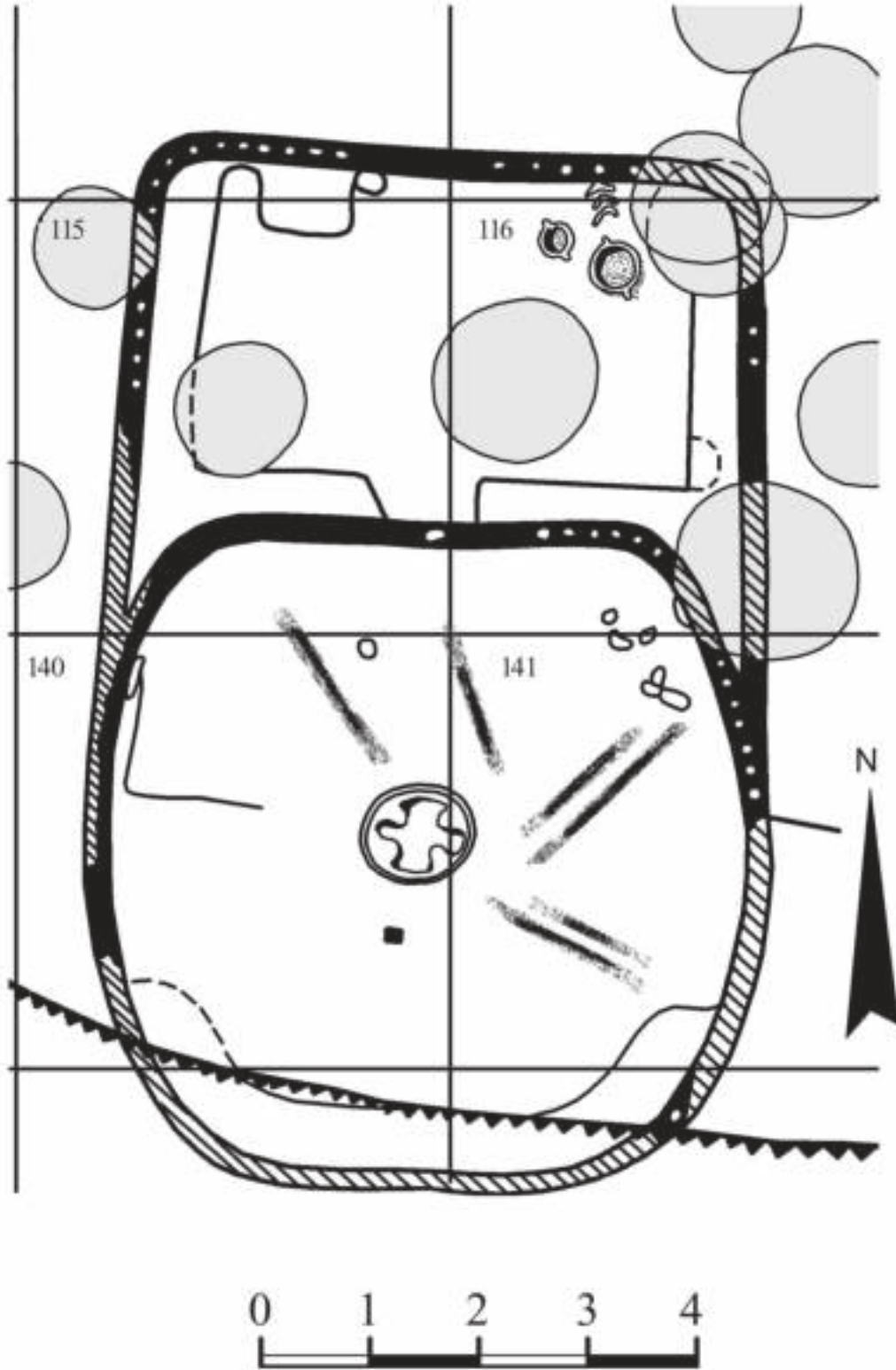

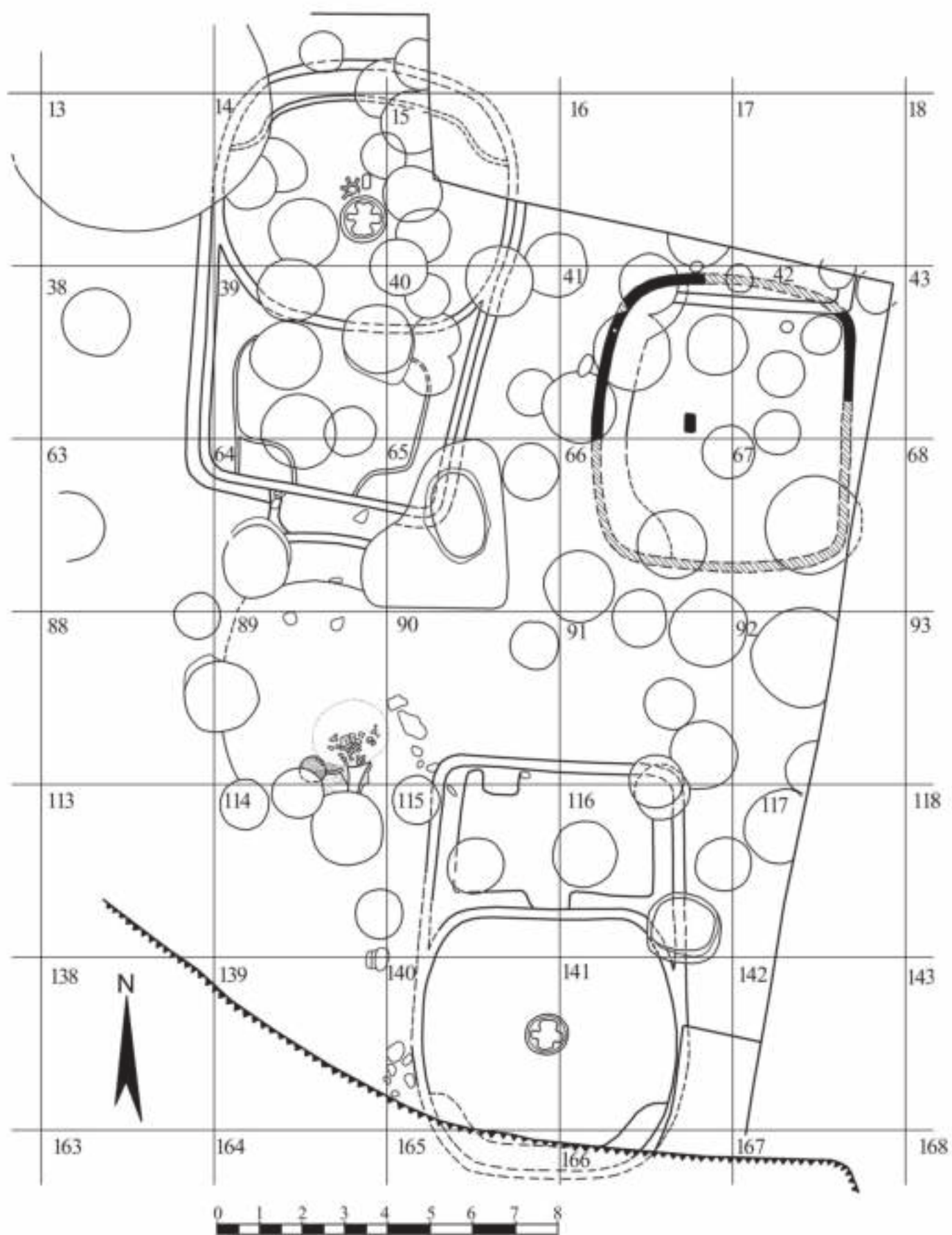

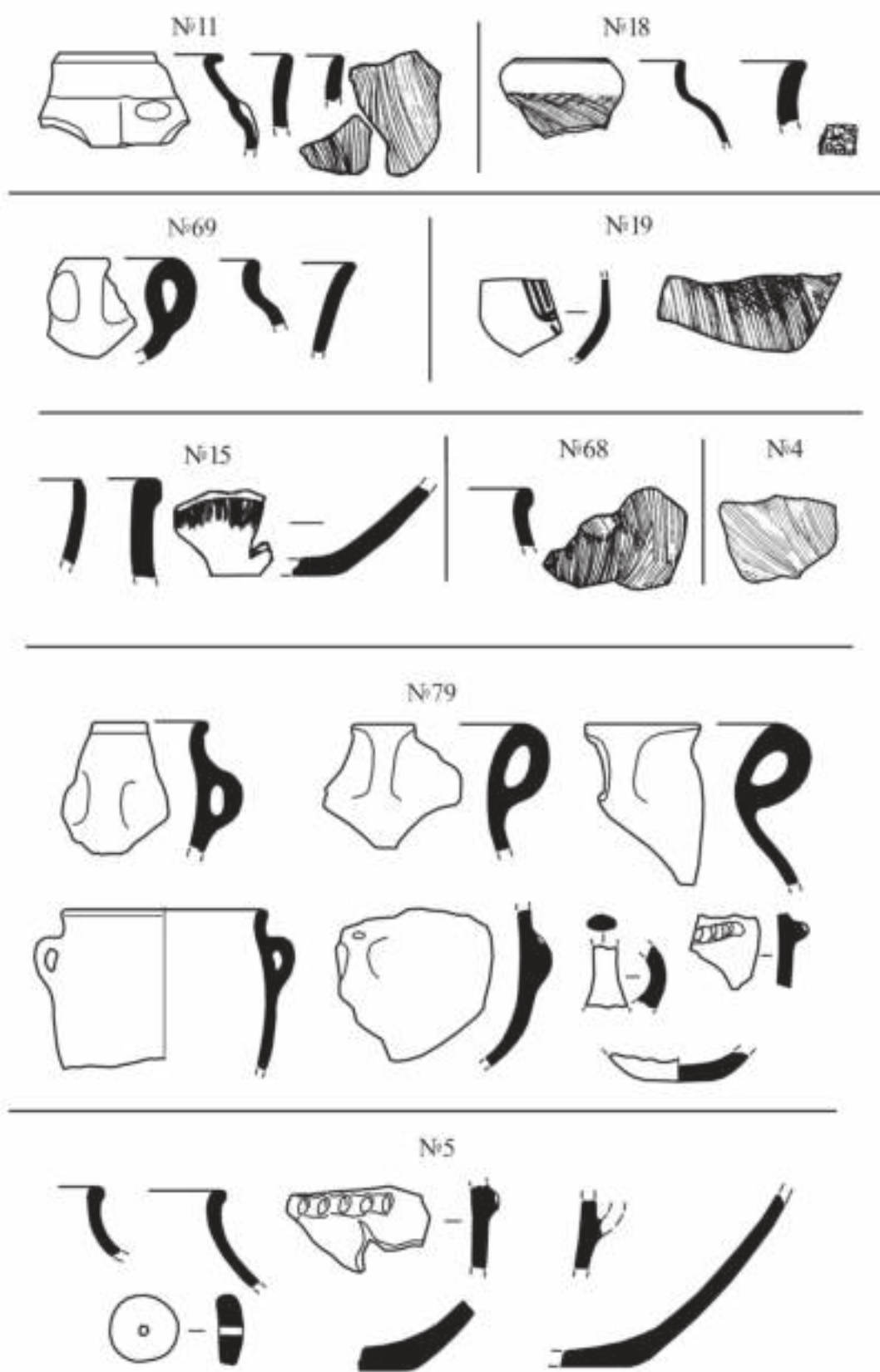

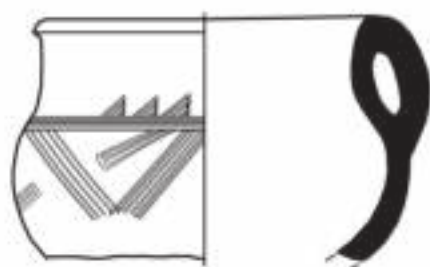
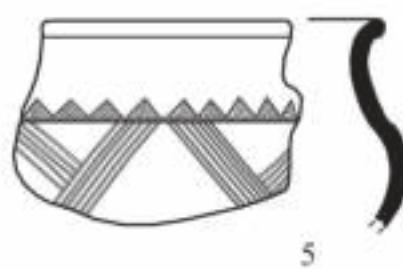
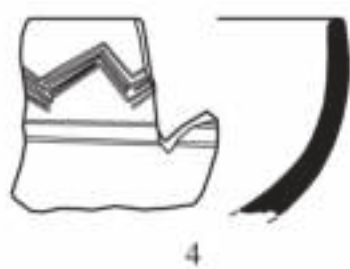
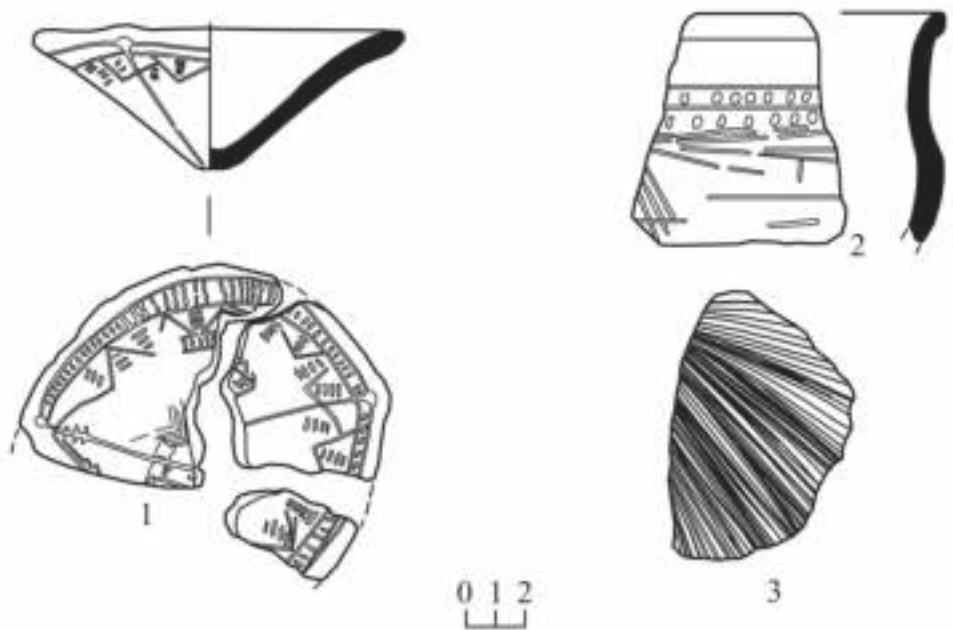

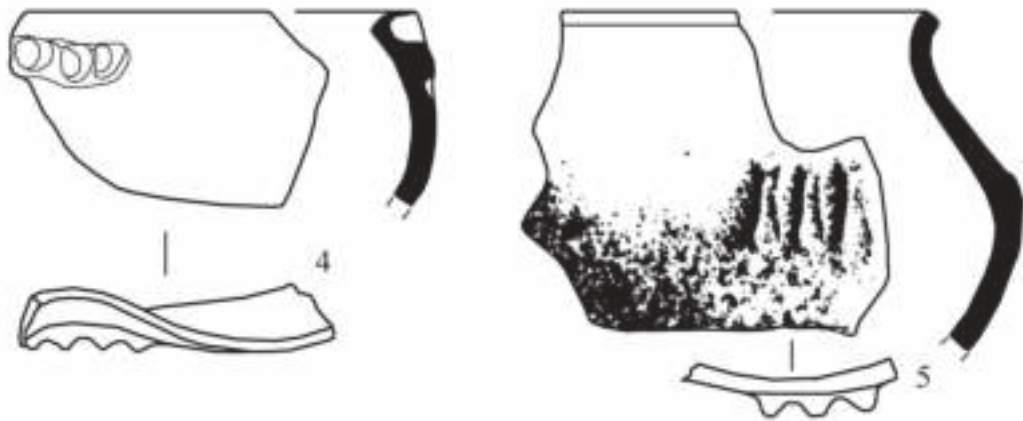
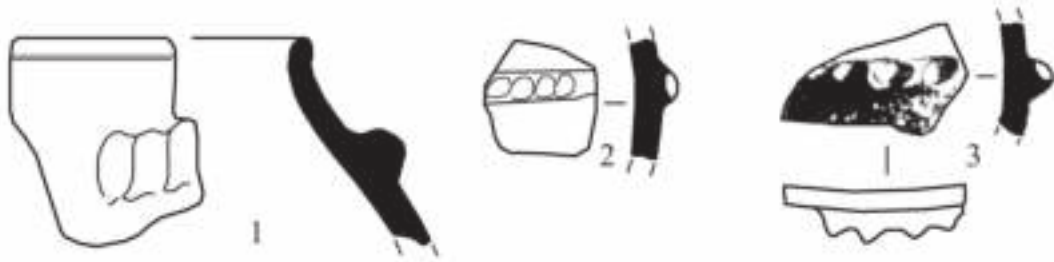

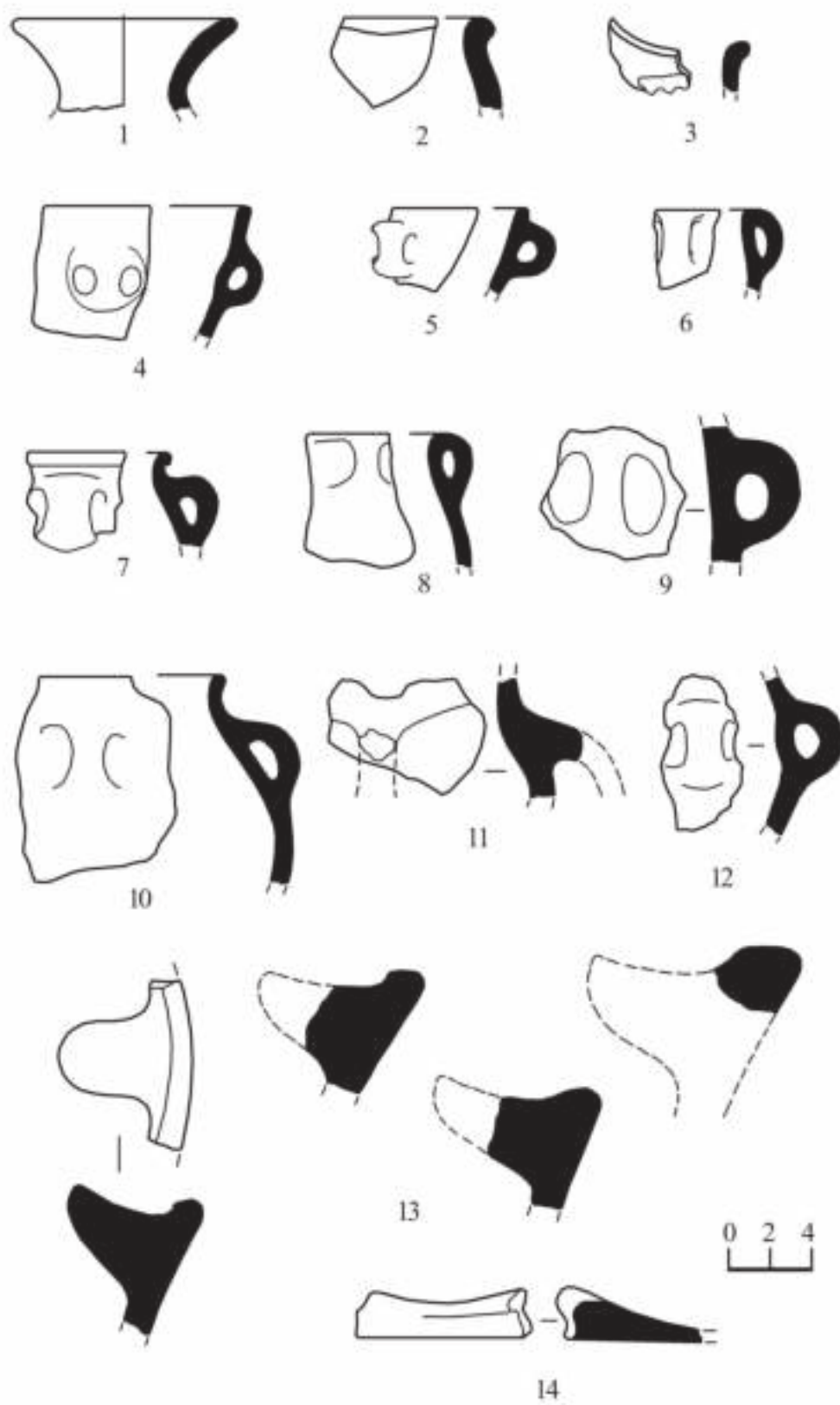

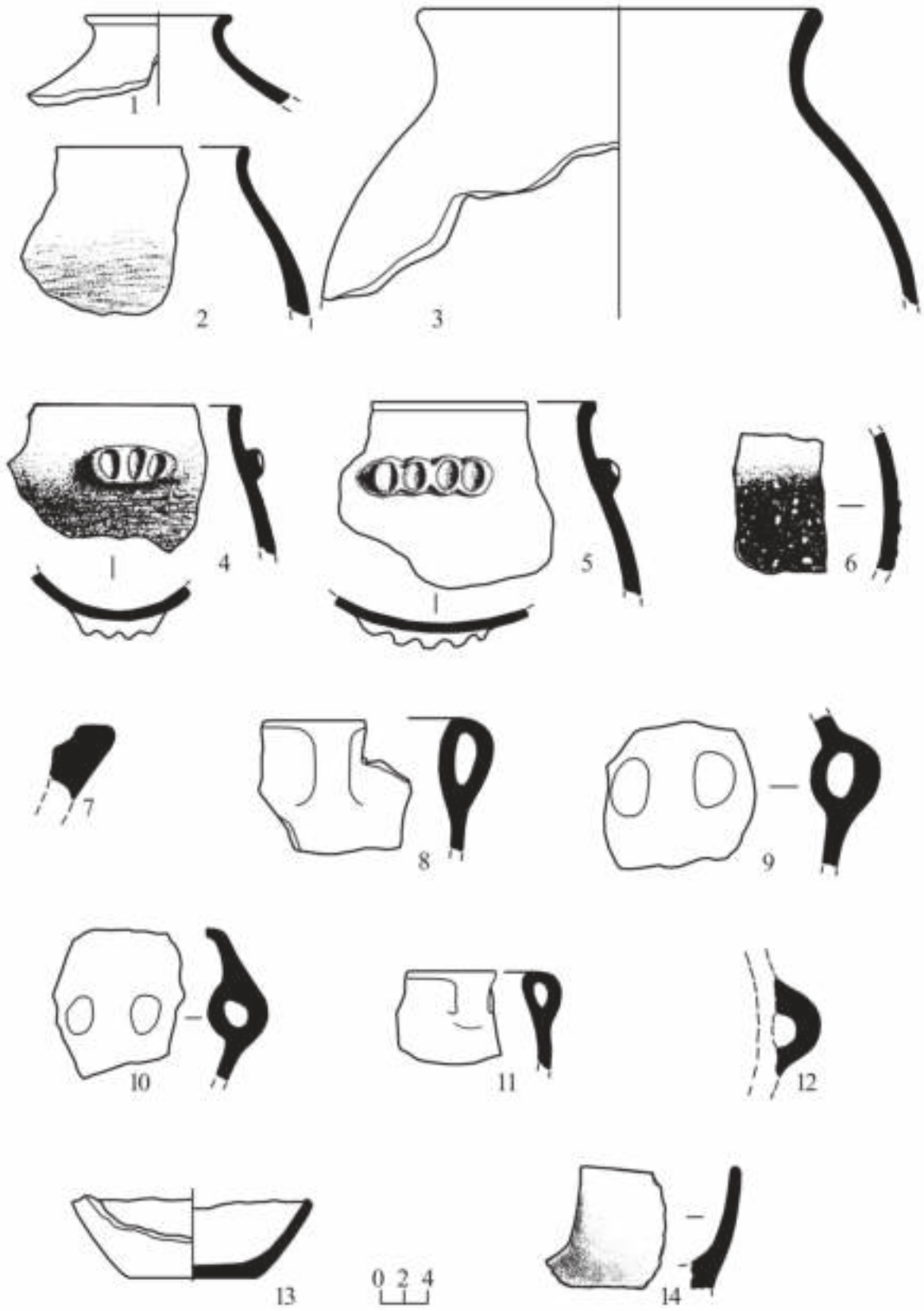

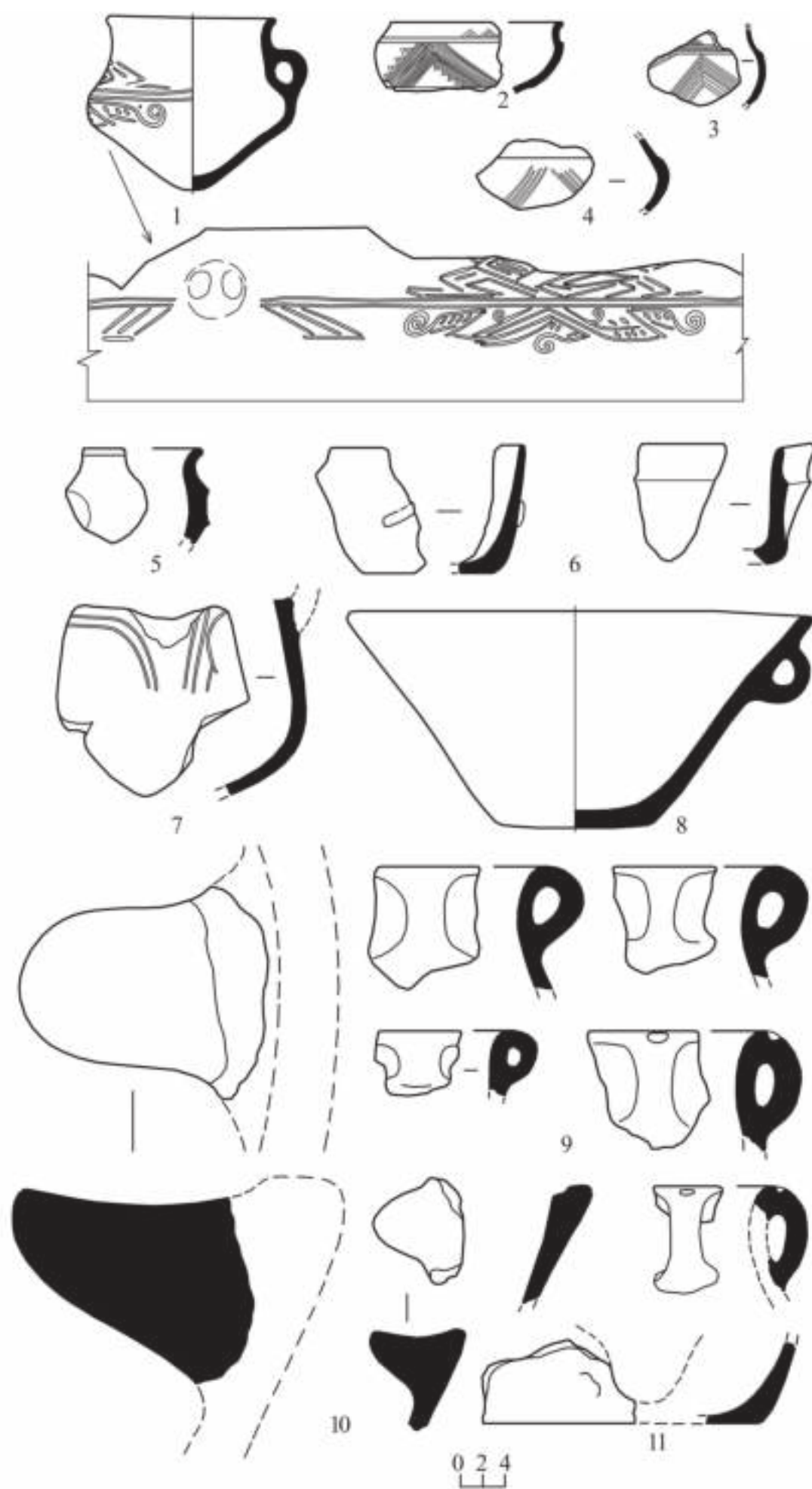

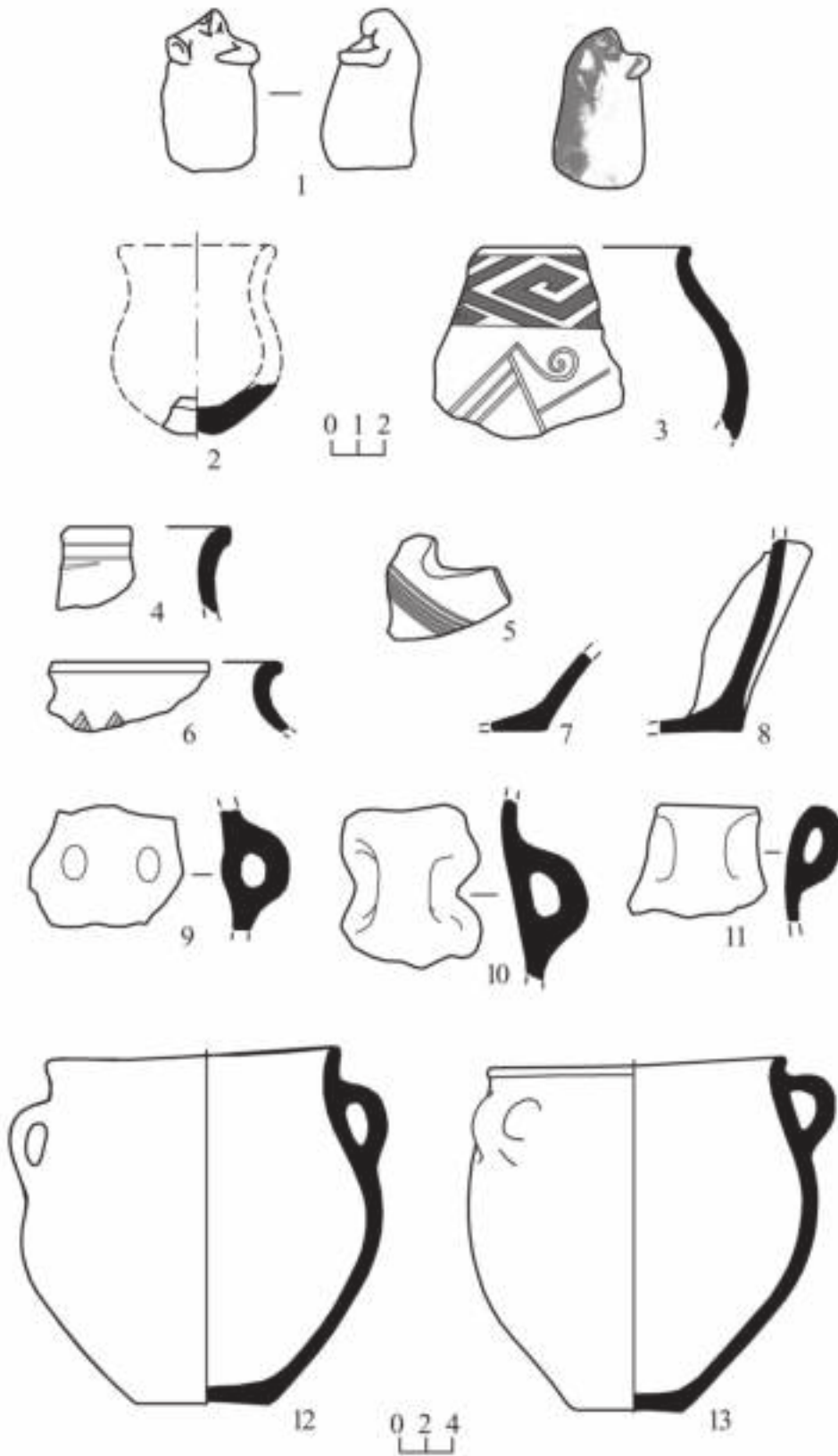
0 2 4

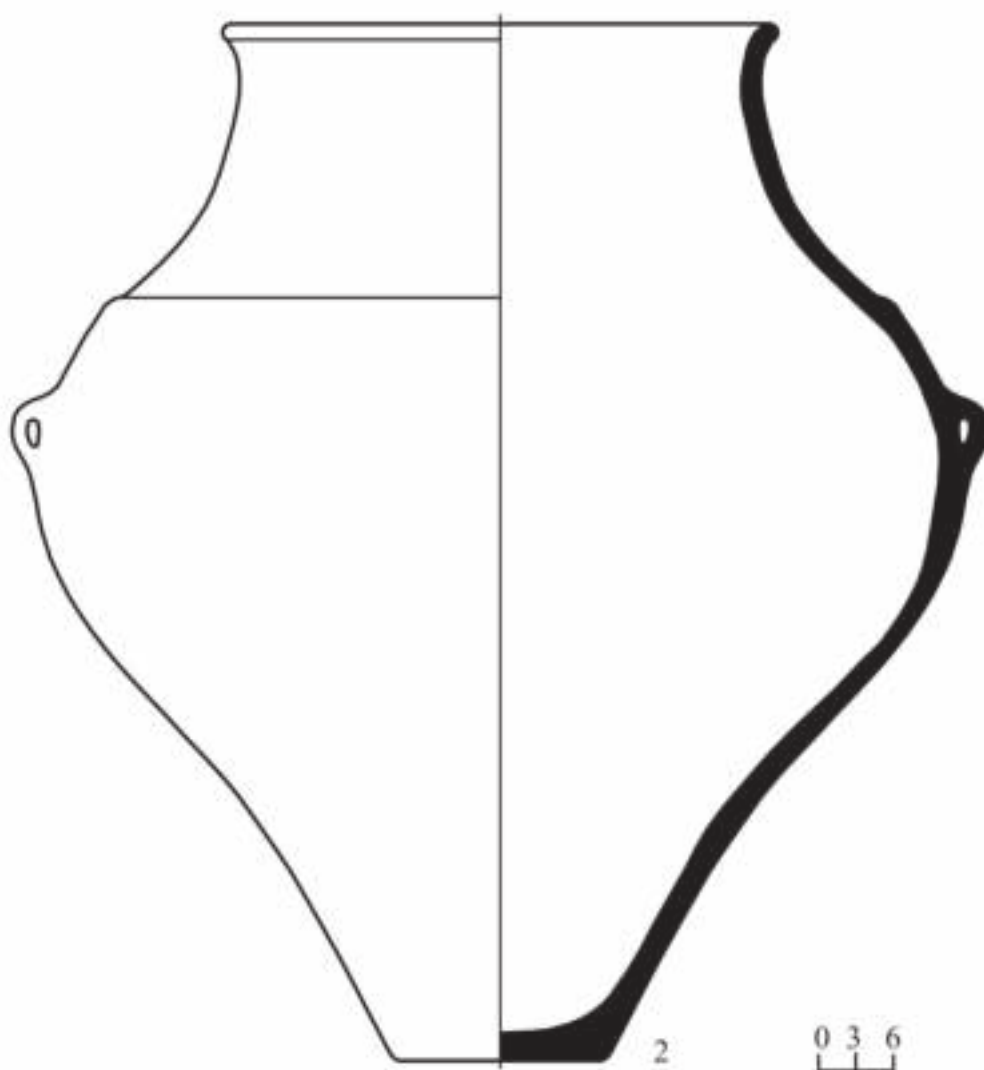
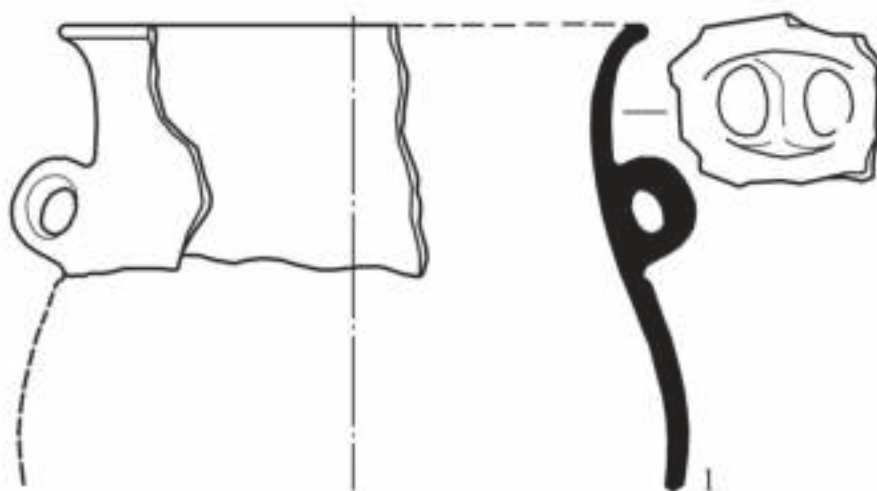

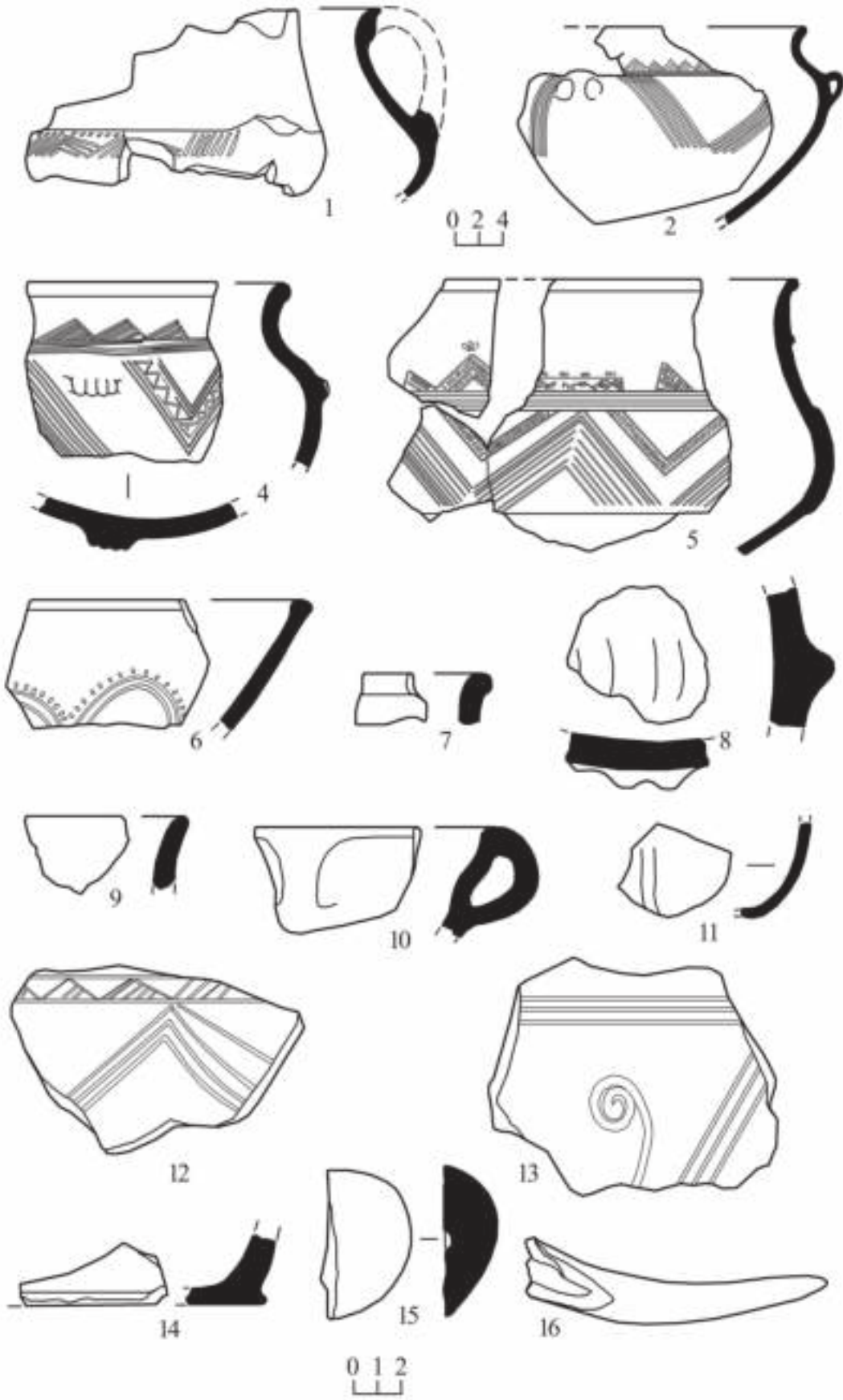

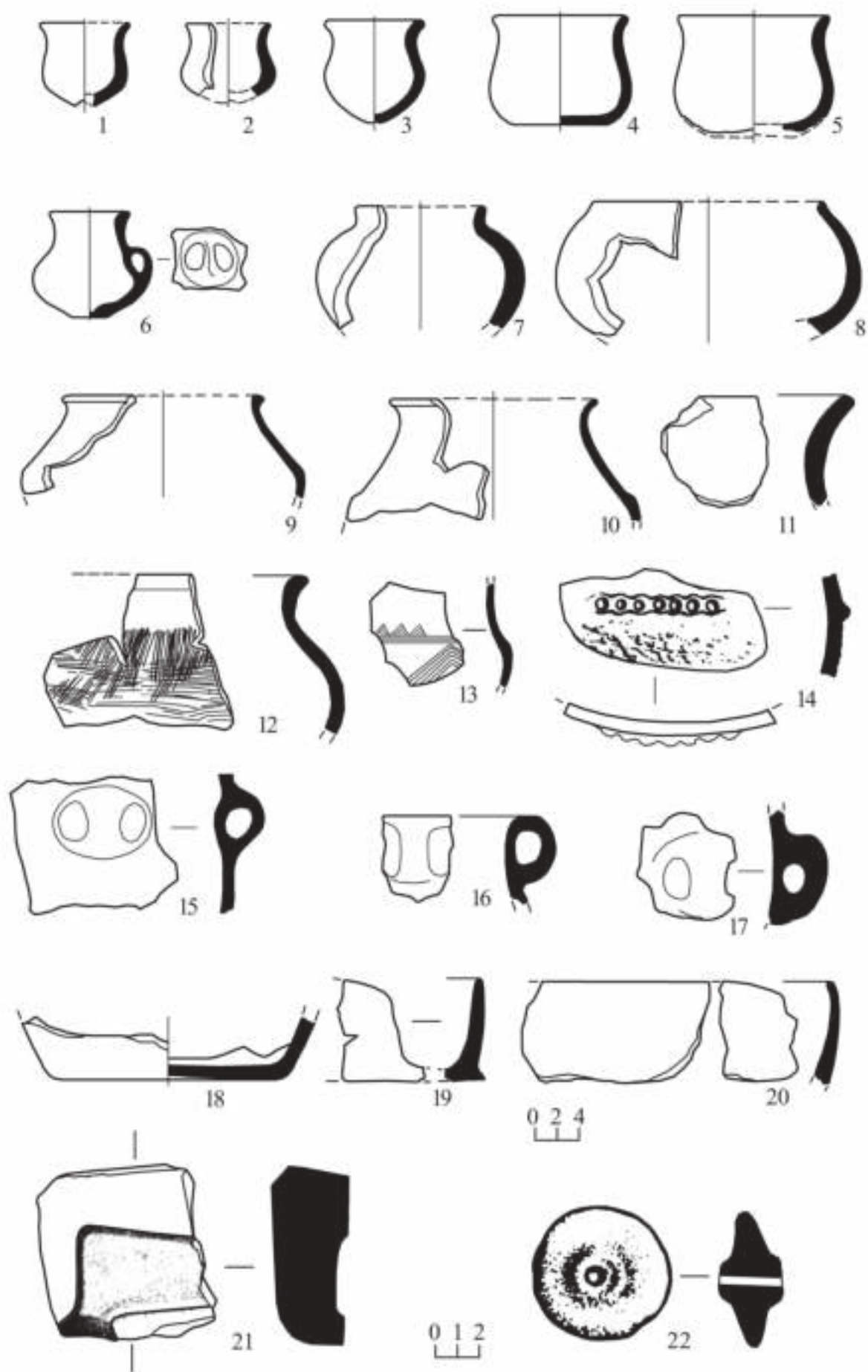

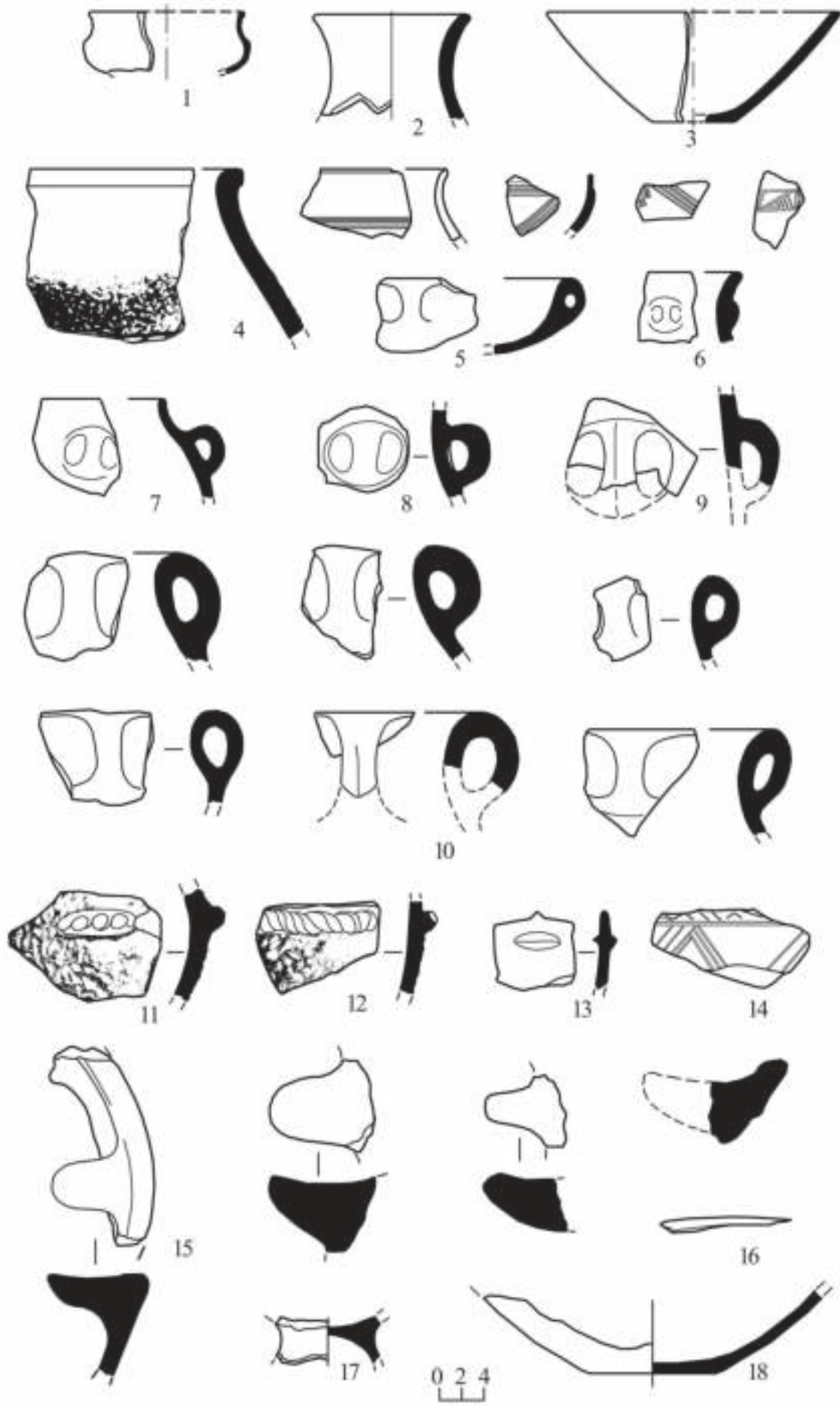

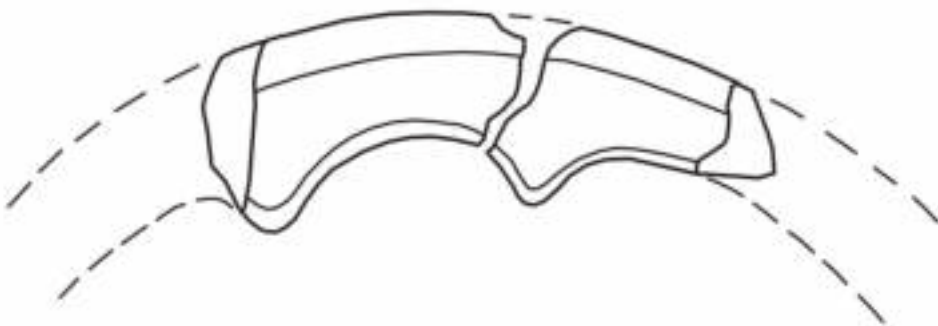

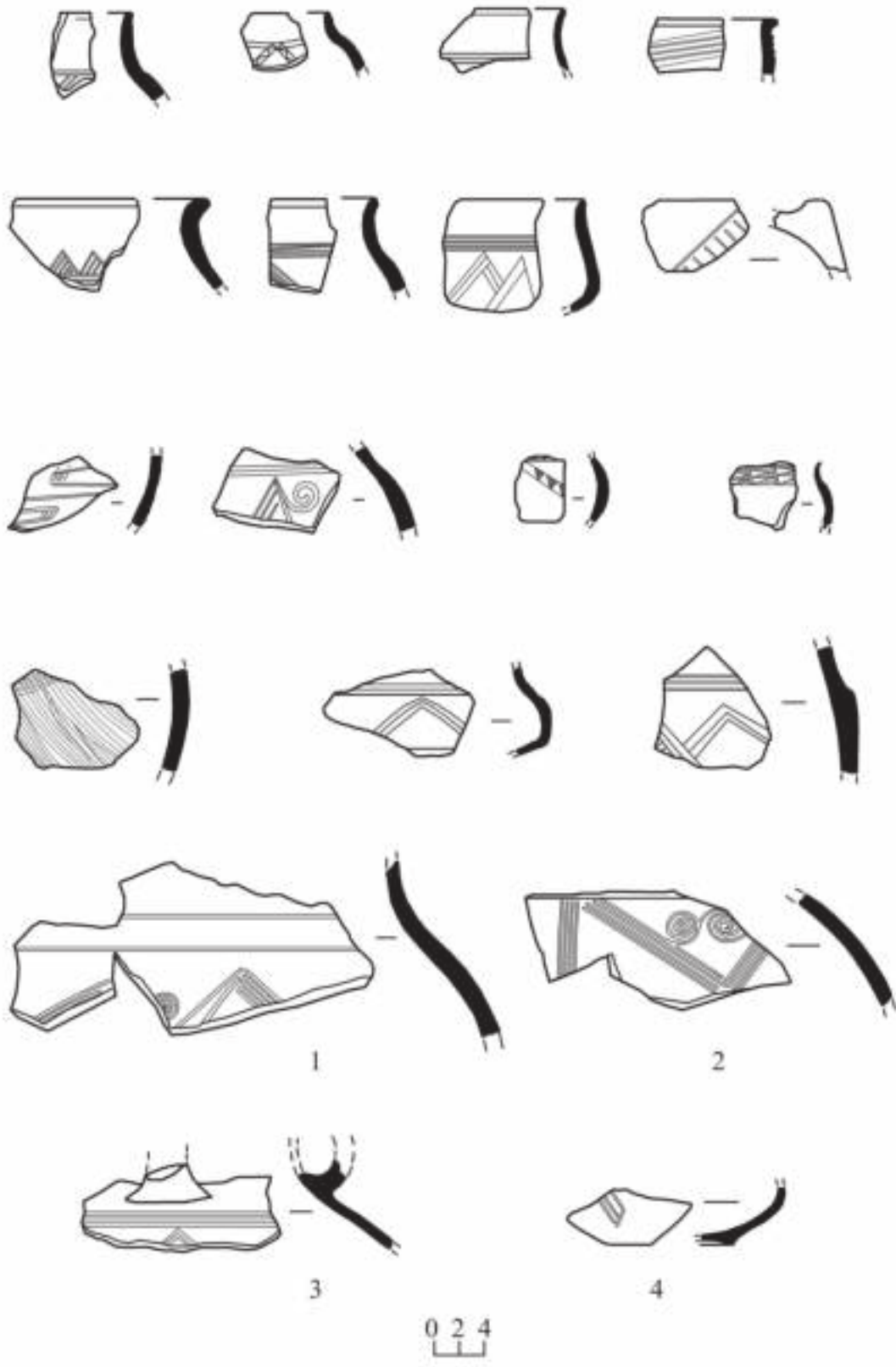

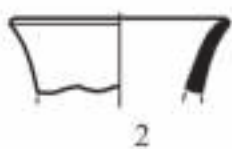
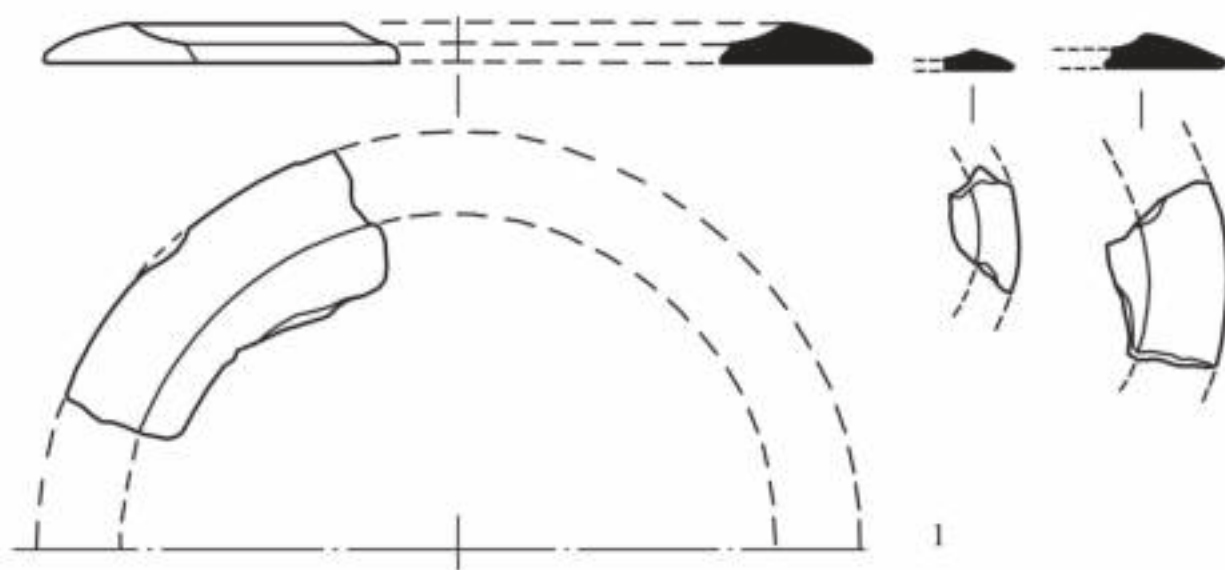

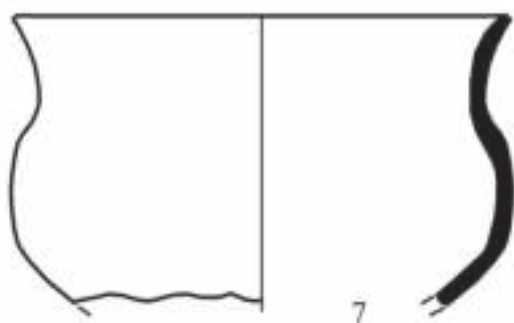
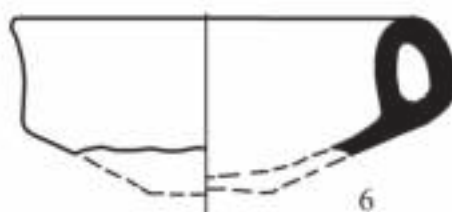

0 2 4

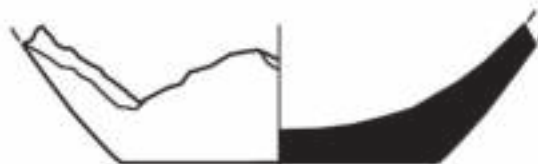

0 2 4

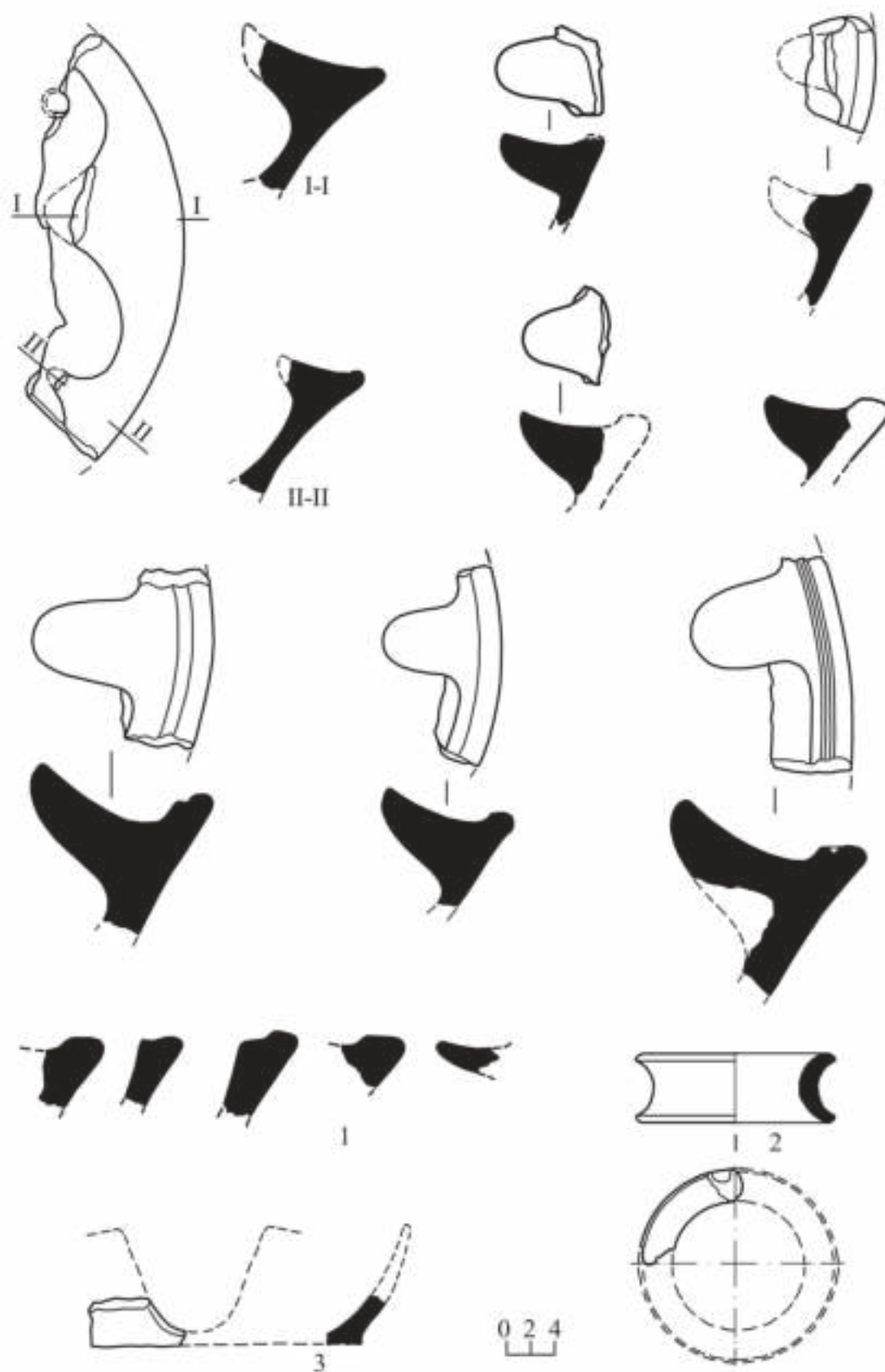
9

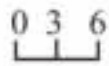
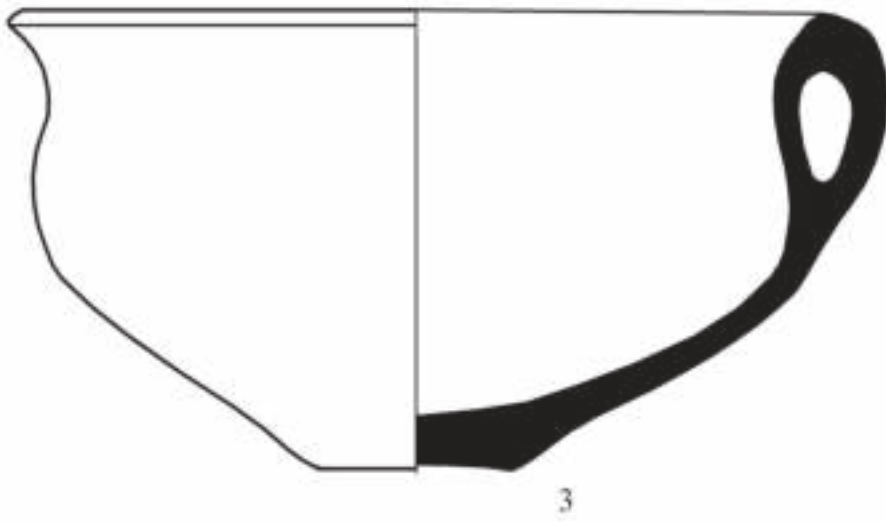
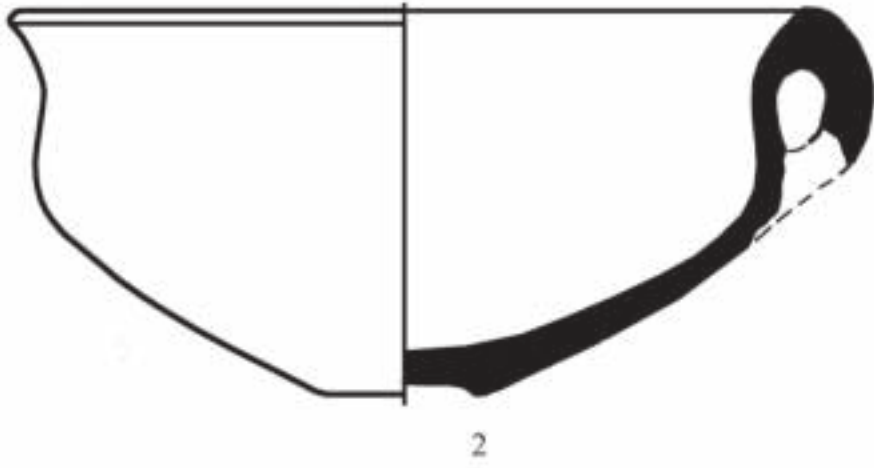
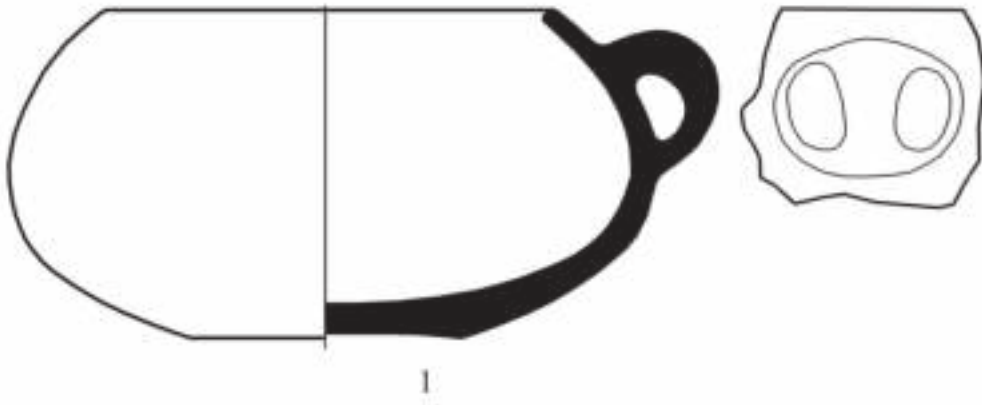

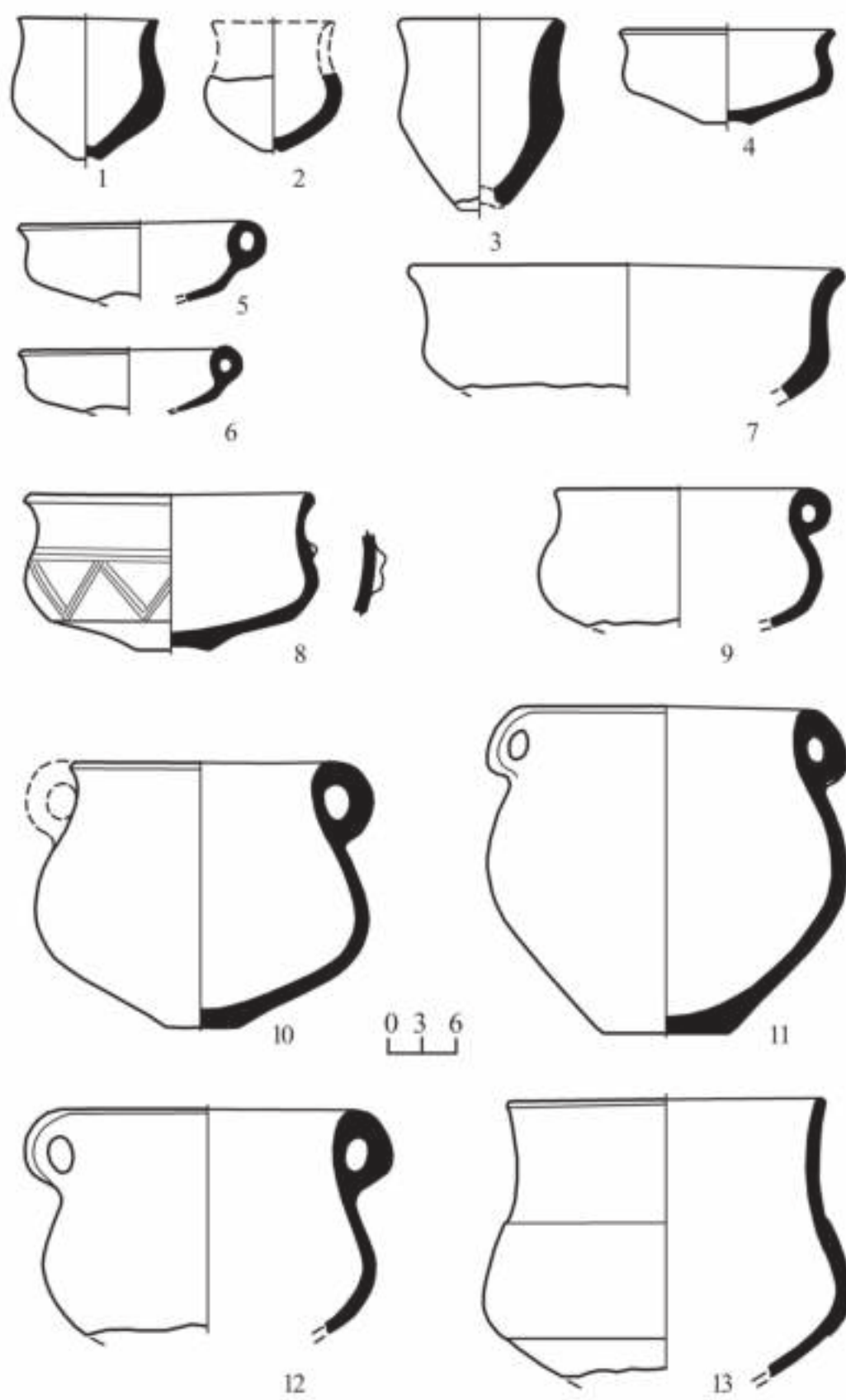

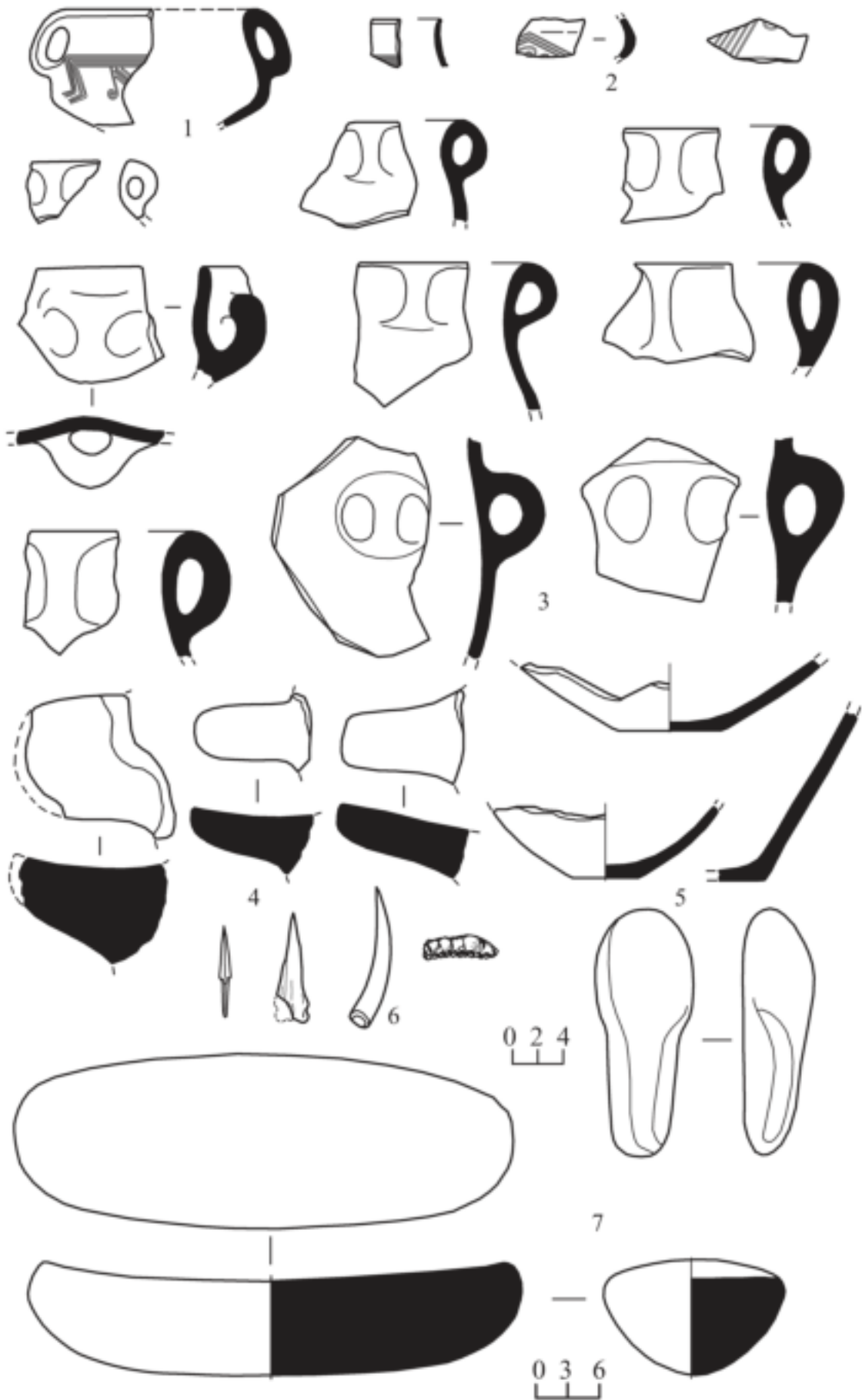
0 2 4

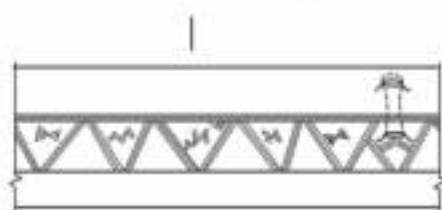
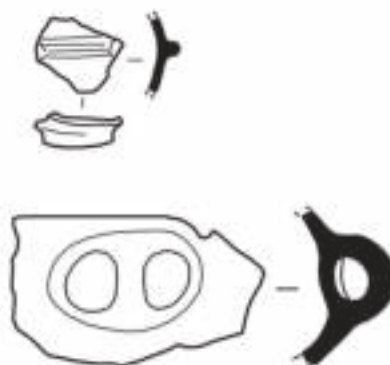

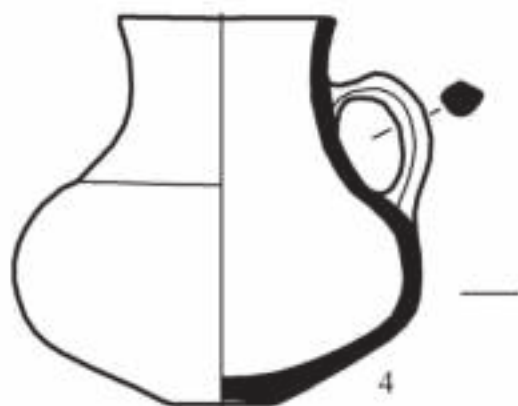

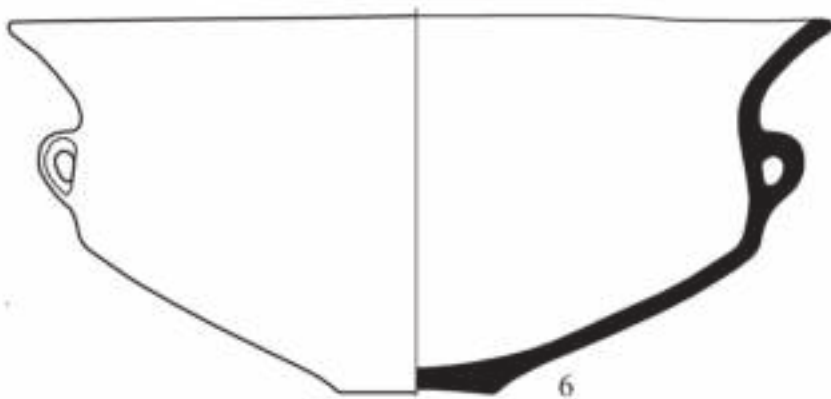
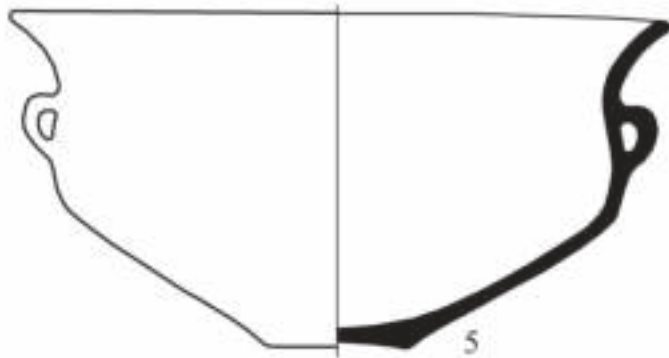
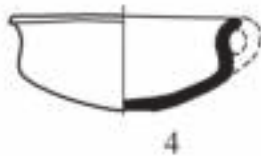
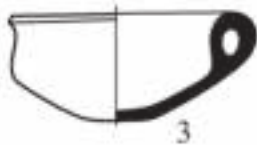

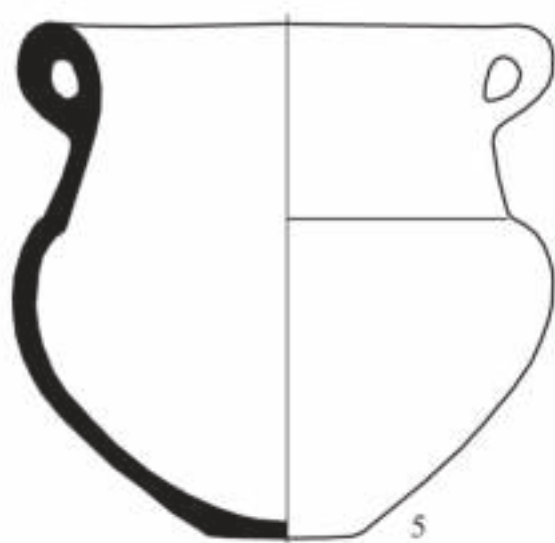
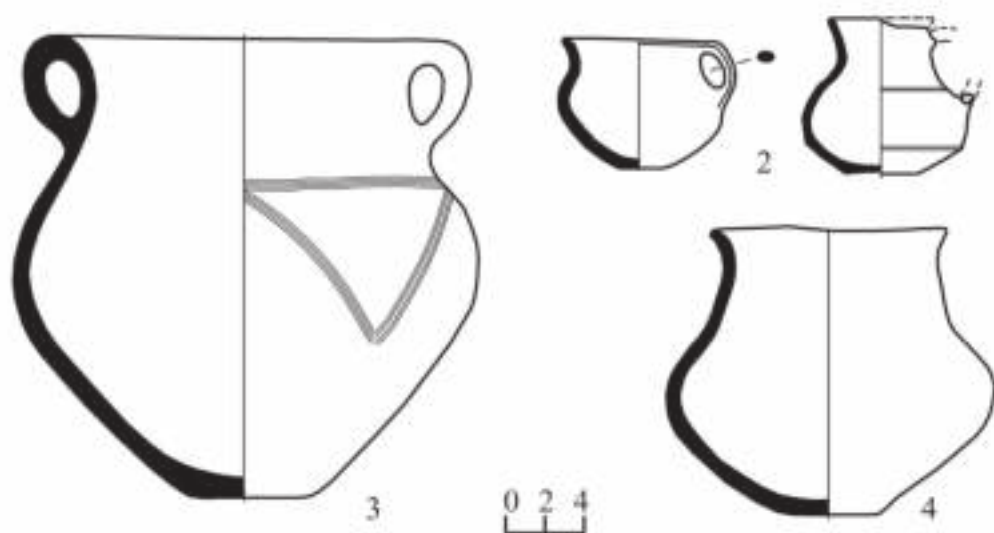
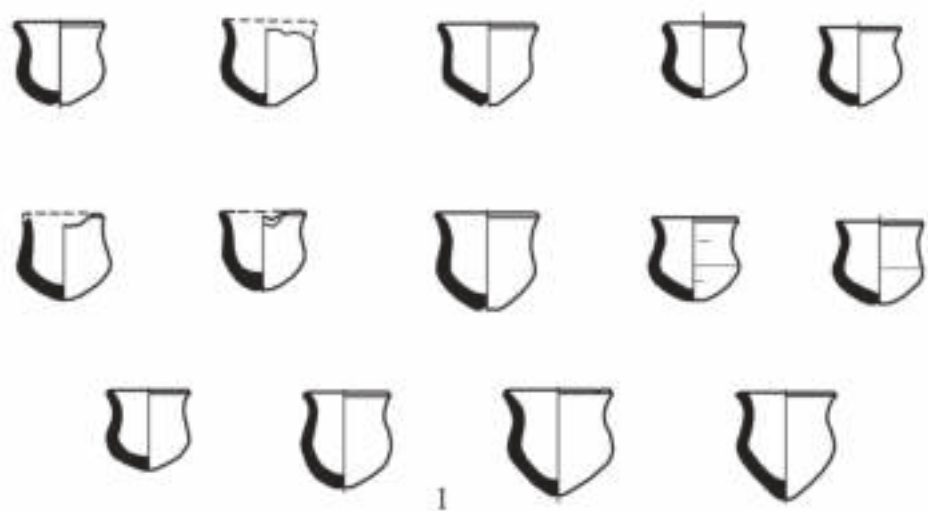
036

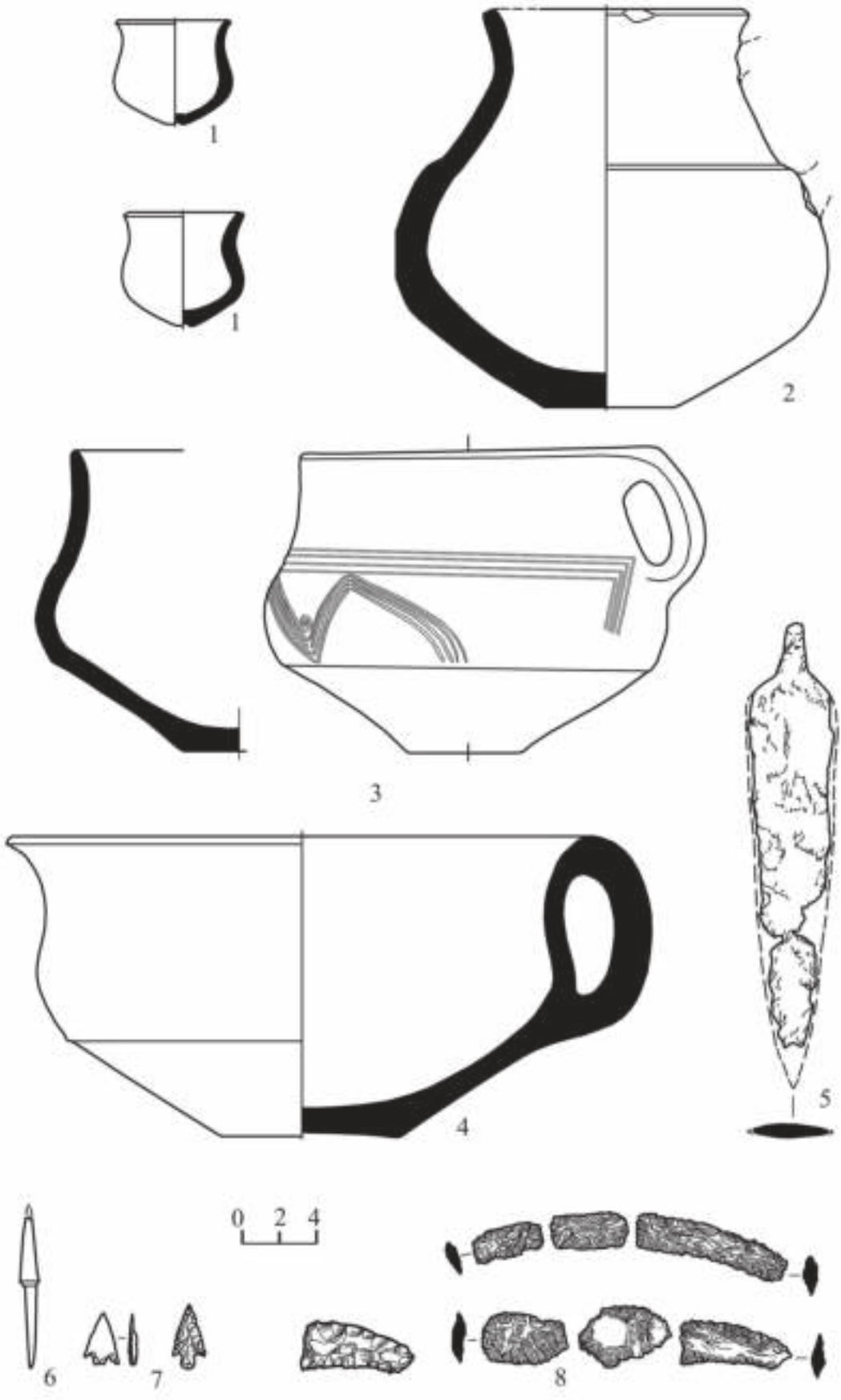

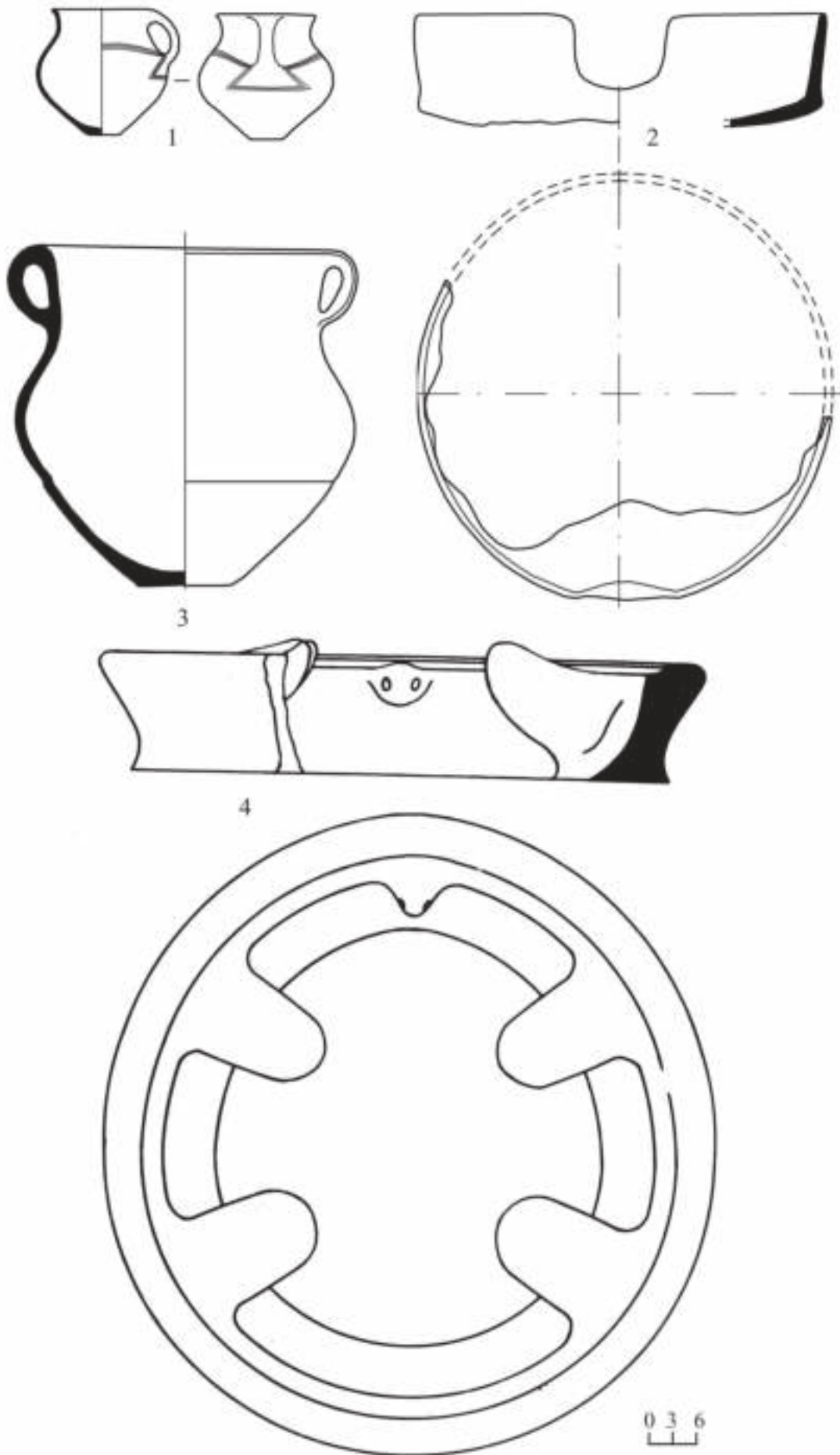
0 2 4

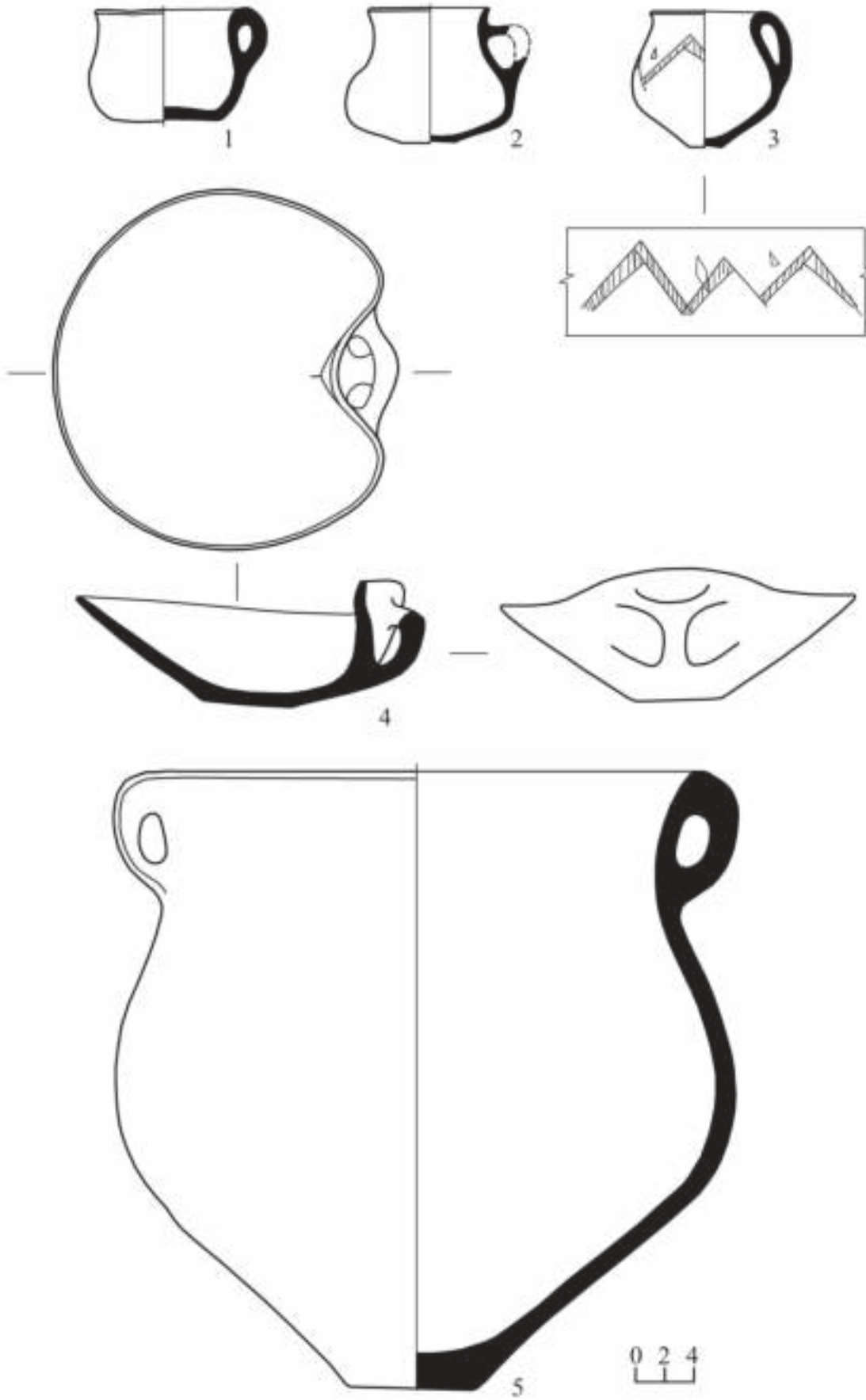

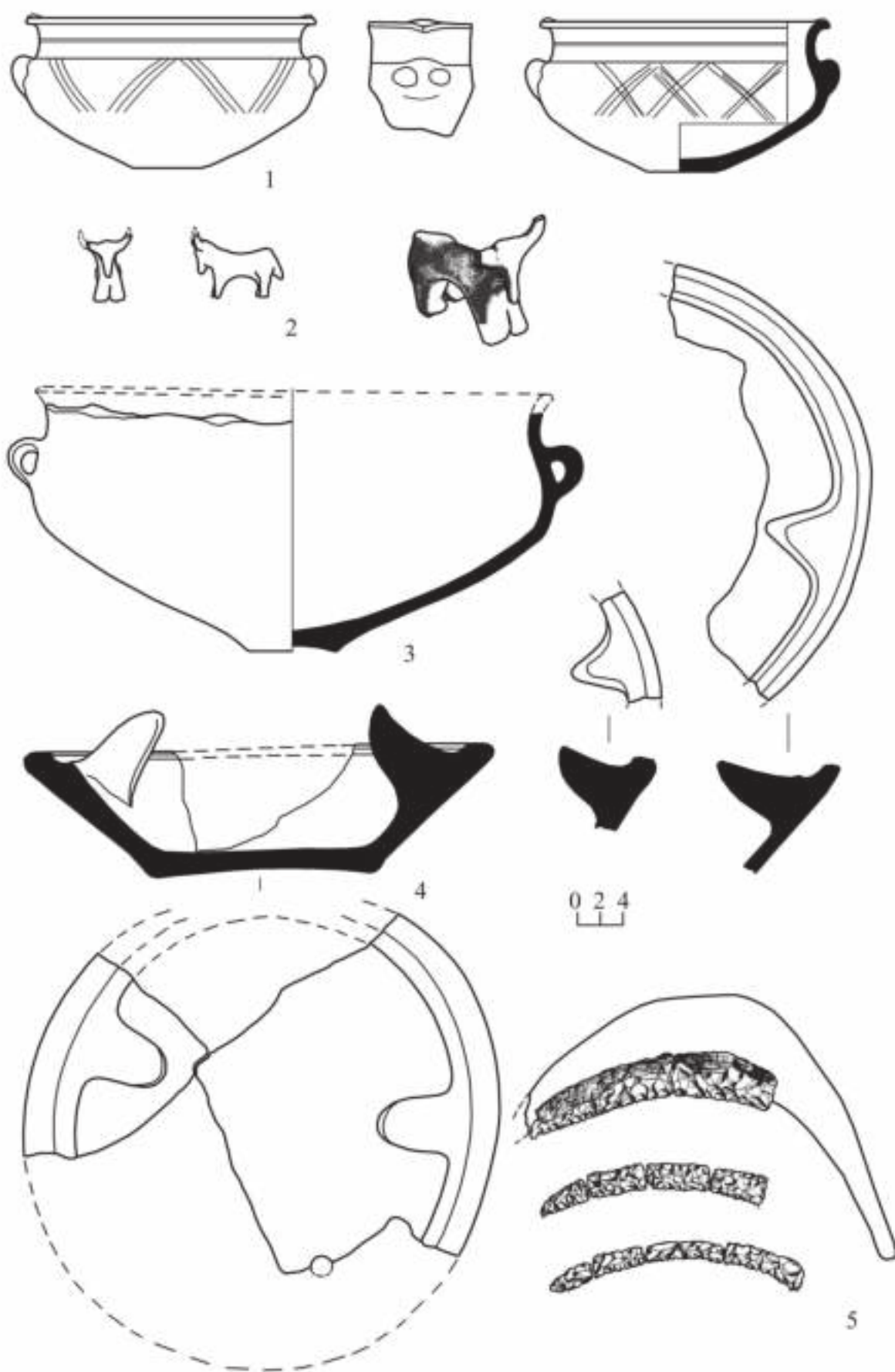
0 2 4

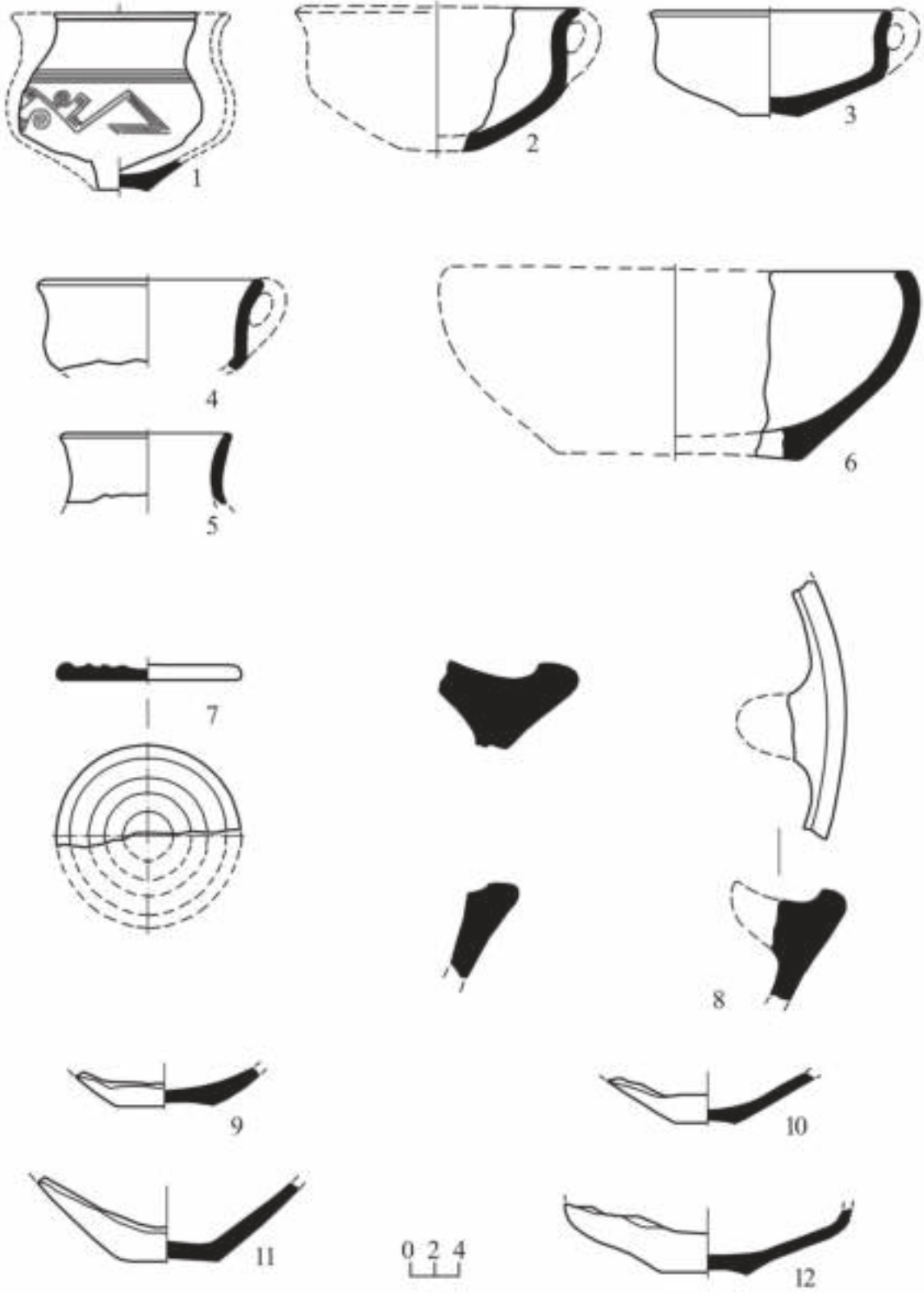

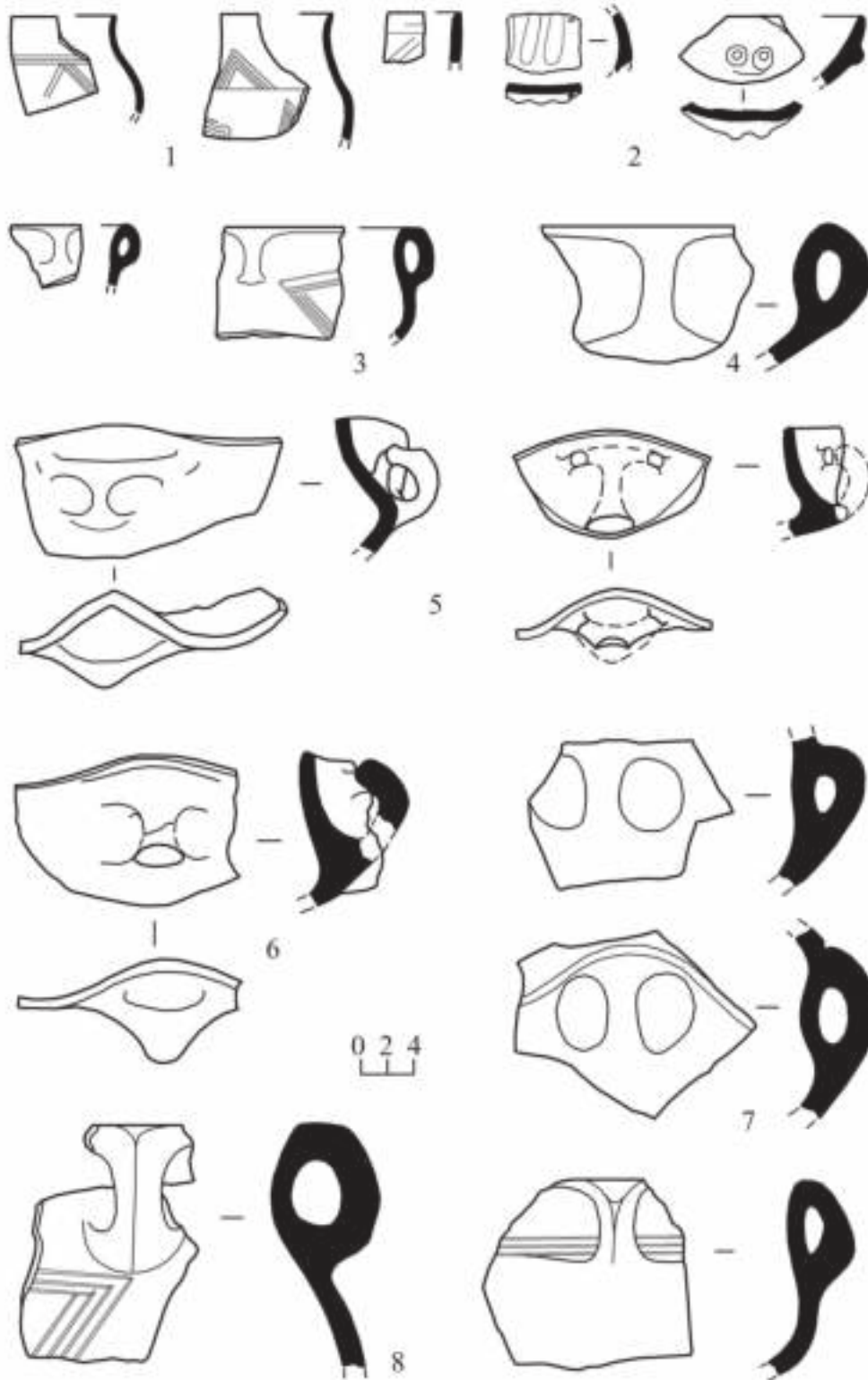

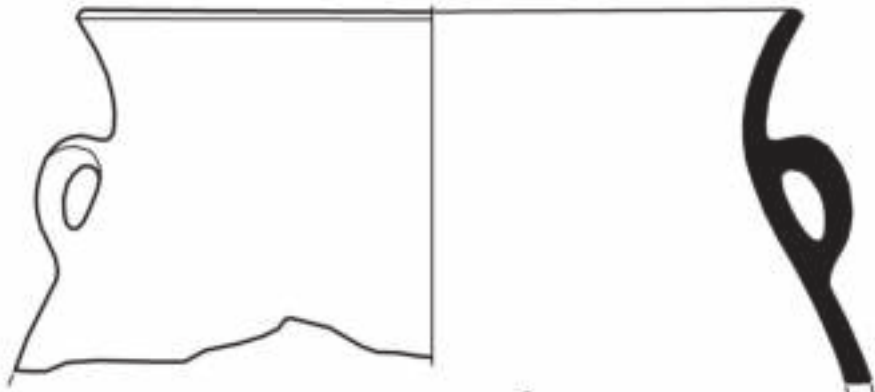

1

2

3

4

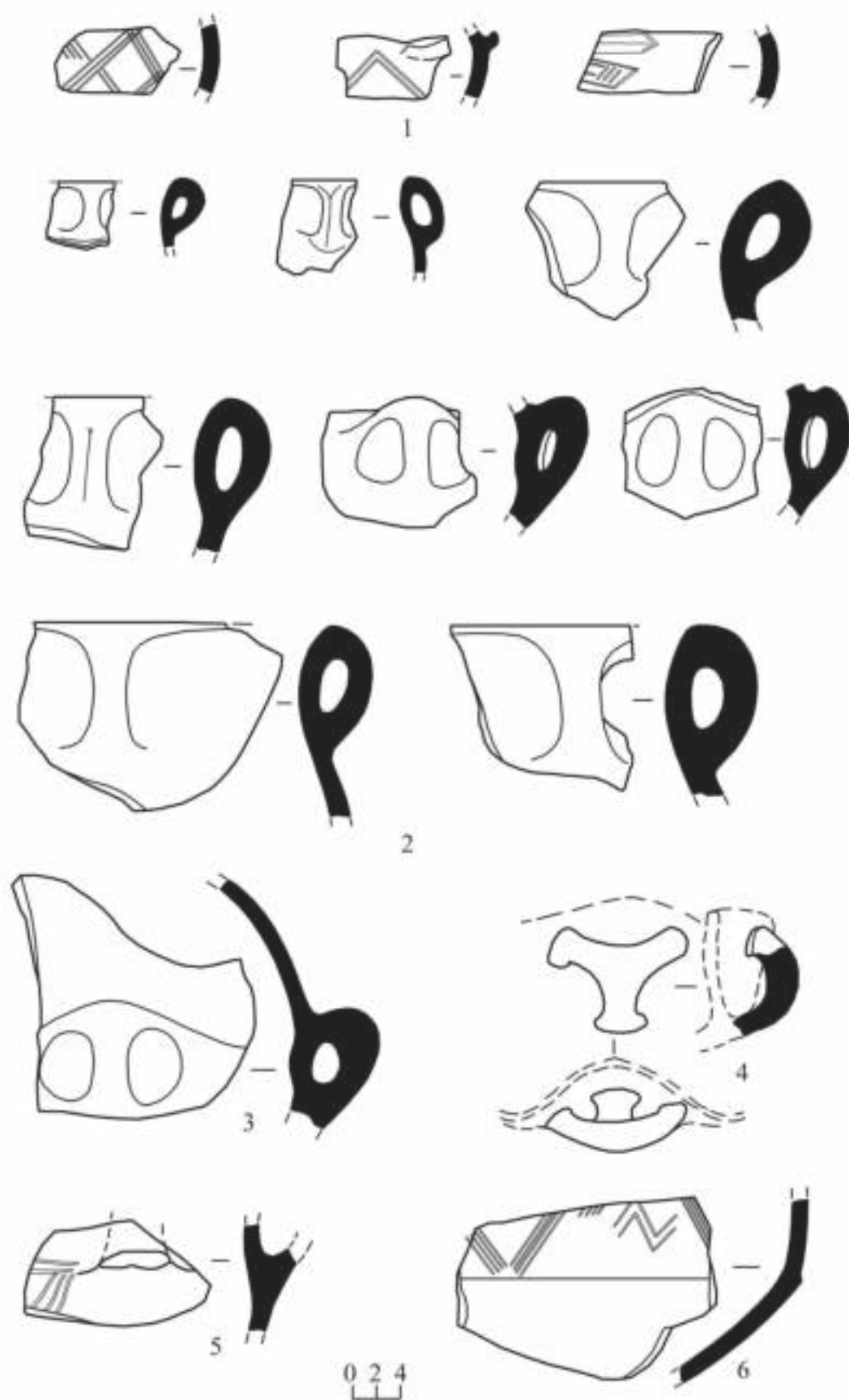

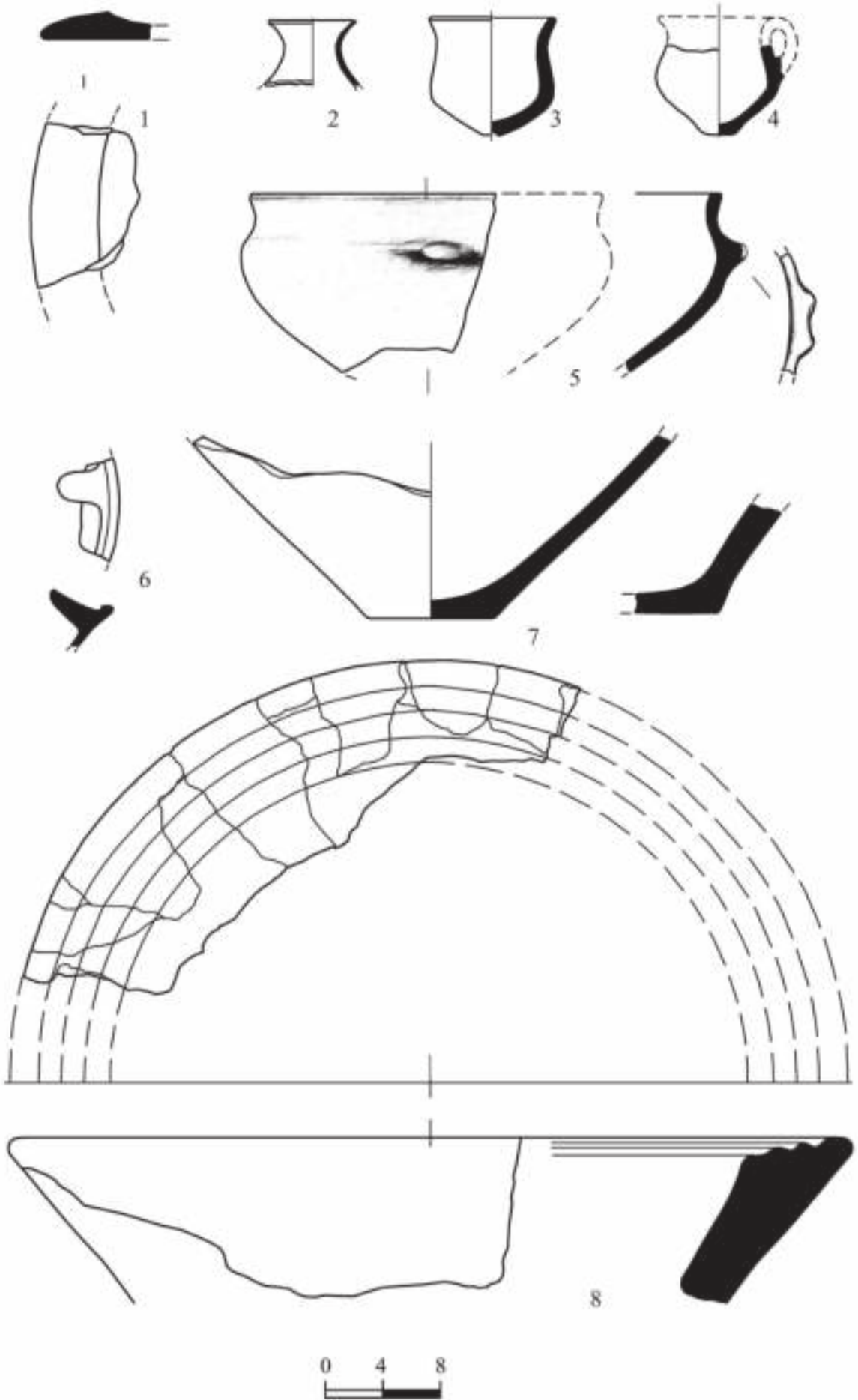
5

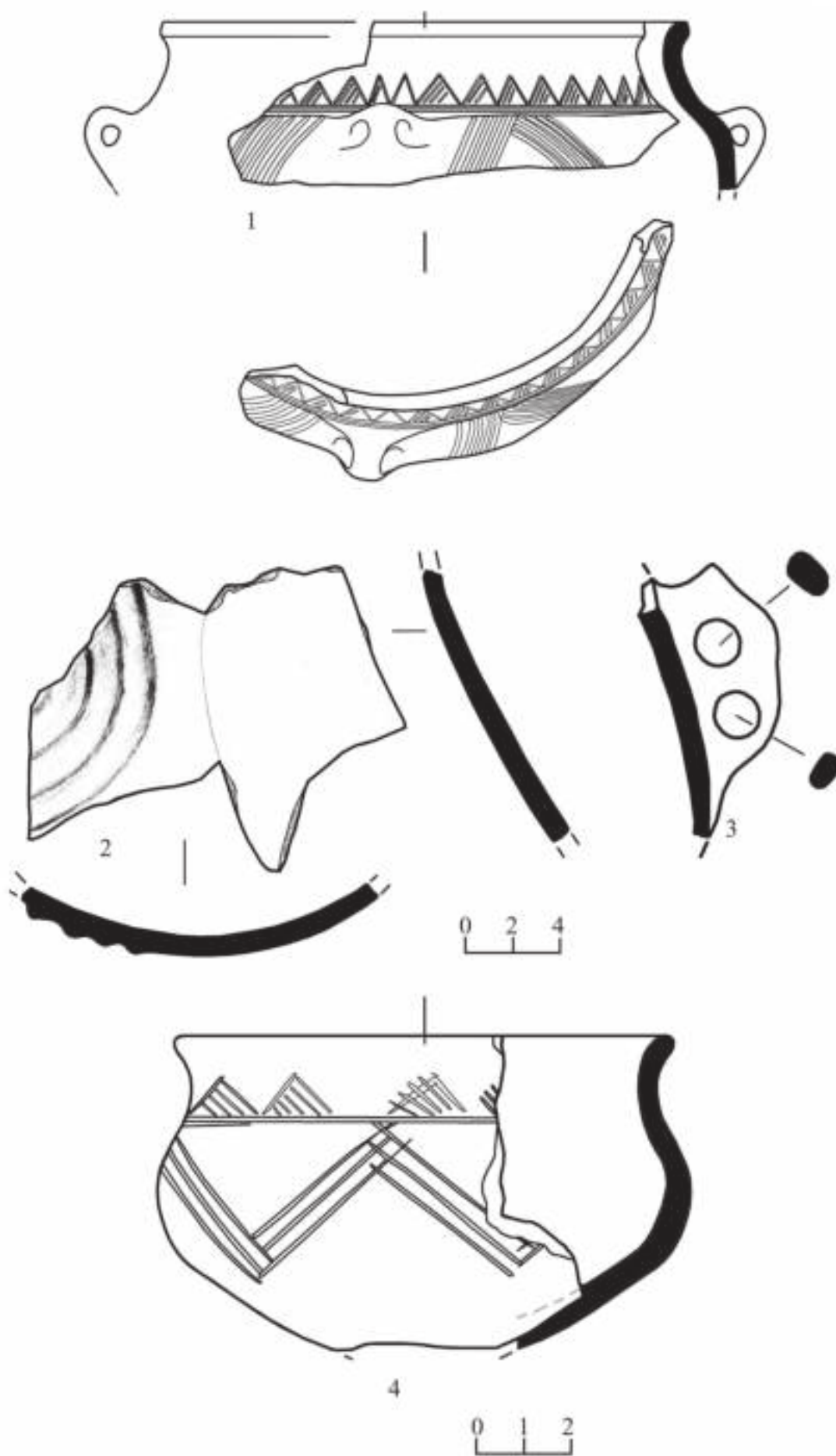

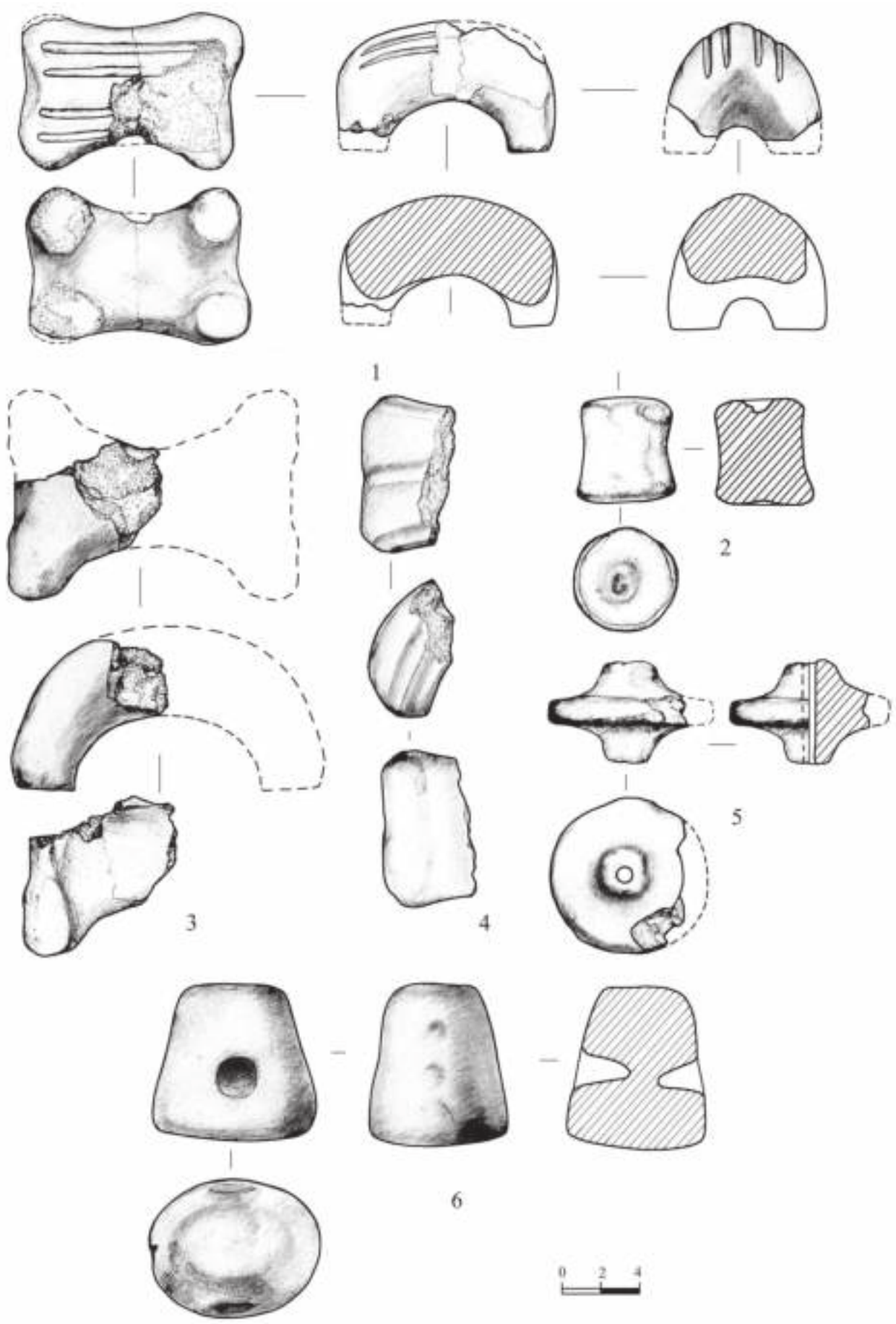
6

**მრავალფენიანი ქაზლის ციხიაგორას
კულტურულ-ქრონოლოგიური პრობლემატიკა**

ციხიაგორის კულტურული ფენების შესწავლამ აჩვენა, რომ ამ ძეგლზე ფიქსირდება არქეოლოგიური მასალები ადრებრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული ელინისტური ხანის ჩათვლით.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, დღეს მიღებული ამ პერიოდის კულტურულ-ქრონოლოგიური ზოგადი სქემა:

1. ადრებრინჯაოს ხანა, ძვ.წ. IV ათასწ. მეორე ნახევარი – III ათასწლეული.

მტკვარ-არაქსის კულტურა, ძვ.წ. IV ათასწ. მეორე ნახევარი – III ათასწ. პირველი ნახევარი. ადრეული ყორღანების კულტურა/მარტყოფი, ბედენი, ძვ.წ. III ათასწ. მეორე ნახევარი.

2. შუაბრინჯაოს ხანა, ძვ.წ. II ათასწ. პირველი ნახევარი.

თრიალეთის კულტურა.

3. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა, ძვ.წ. II ათასწ. მეორე ნახევარი – ძვ.წ. 7 საუკუნე.

ლჭაშენ-ნითელგორების, სამთავროს და სხვ. კულტურები.

4. ადრეანტიკური/აქემენიდური ხანა, ძვ.წ. 6-4 საუკუნეები.

5. ელინისტური/პოსტაქემენიდური ხანა, ძვ.წ. 3-1 საუკუნეები.

ქართლის/იბერიის სამეფოს ჩამოყალიბების ეპოქა.

ეპოქების მიხედვით ციხიაგორის მასალების პუბლიკაციით, ვეცდებით გავარკვიოთ ამ ძეგლის მნიშვნელობა, ახალი მონაცემების შუქზე დავაზუსტოთ ქრონოლოგია და შევეცხოთ ზოგიერთ პრობლემებს, რომელიც აქტუალურია ქართულ არქეოლოგიაში.

ადრებრინჯაოს ხანა

ძვ. წ. 4 ათასწლეულის მეორე ნახევარში - მე-3 ათასწლეულში სამხრეთ კავკასიაში, აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ჩრდილო-დასავლეთ ირანში, ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთში, გავრცელებულია მტკვარ-არაქსის, ანუ ტრანსკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა. ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურას განიხილავენ როგორც ერთიან კულტურულ-ისტორიულ მოვლენას, მაგრამ თავისი ლოკალური თავისებურებებით. განსხვავება ლოკალურ ვარიანტებს შორის გამოიხატა ნამოსახლარების ტოპოგრაფიაში, ნაგებობების არქიტექტურაში და მშენებლობის ტექნიკაში, მატერიალური კულტურის ზოგიერთ ელემენტში და სხვ [50; 72; 75; 82; 105; 107].

ძვ. წ. 3 ათასწლეულის შუახანებში, სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ კი, აღმოსავლეთ საქართველოში, ირღვევა მტკვარ-არაქსის კულტურის სტაბილური ხასიათი, რაც, სხვა მიზეზებთან ერთად, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო აქ ახალი, ჩრდილოური და სამხრეთული, ელემენტების გამოჩენით. ამ დროს ვრცელდება დაკრძალვის ახალი წესი - გრანდიოზული ყორღანული ინდივიდუალური სამარხები, მიცვალებულისთვის ეტლის ჩატანება, იგრძნობა დიდი ძვრები სოციალურ ურთიერთობაში და სხვ. ადრეულ ყორღანებში ორ ჯგუფს გამოყოფენ „მარტყოფის“ და „ბედენის“. მტკვარ-არაქსის კულტურას და ადრეულ ყორღანებს განიხილავენ როგორც ერთმანეთის მომდევნო ეტაპებს, თანაც ყორღანებში, ბედენურ ჯგუფს უფრო მოგვიანოდ მიიჩნევენ [51; 52; 107]. ეტაპობრივად განვითარების ეს სქემა მისაღებია, მაგრამ ურთიერთმიმართება მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებისა ყორღანულ ძეგლებთან და თვით ადრეულ ყორღანებს შორის, უფრო რთულ სურათს გვიჩვენებს, რაც აისახა მტკვარ-არაქსის კულტურის სტრატეგიციკლებული ნამოსახლარების, მათ შორის ციხიაგორის, გვიანდელი ეტაპის სამშენებლო ფენების მასალებში [19].

ციხიაგორის ზემოაღწერილი მასალა, ზოგიერთი განზოგადების საშუალებას იძლევა ნამოსახლარის ცხოვრების შესახებ. ადრებრინჯაოს ხანის B და A დონეები, თავისი 5 ნასახლარი ფენით, როგორც ქვემოთ შევეცდებით ნათელვყოთ, შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთგვარი განვითარების მაჩვენებელია.

მიუხედავად იმისა, რომ B და A დონეებს შორის სხვაობა არსებობს, ისინი ერთ, მტკვარ-არაქსის კულტურას მიეკუთვნებიან და ზოგადად ნამოსახლარის ცხოვრების სხვადასხვა საფეხურის შესახებ შეიძლება მსჯელობა. ამ გზით შევეცდებით გავარკვიოთ ნასახლარის ცხოვრების ყველაზე მეტად ტიპური თავისებურებანი და განვითარების საერთო სურათი. მაგრამ, ამასთან ერთად, გასათვალისწინებელია, რომ ეს მსჯელობა ემყარება ნაკლოვან მასალას, ვინაიდან გათხრილია ძეგლის მხოლოდ მცირე ნაწილი, დაახლოებით ერთი მეათედი.

ციხიაგორის ნასახლარი გაშენებულია საგანგებოდ შერჩეულ ბუნებრივ ბორცვზე, მეურნეობის განვითარების თვალსაზრისით, ხელსაყრელ ადგილას. ბორცვის მთელ ფართობზე დადასტურდა მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენის არსებობა. შესწავლილია შედარებით მცირე ფართობი - 300 კვ.მ ბორცვის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, სადაც ხუთი ნასახლარი ფენა დადასტურდა, რაც არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, ბორცვის სხვა ნაწილებში უფრო ადრეული ნასახლარი ფენების არსებობისა, თუ იგი ერთდროულად არ იყო დასახლებული.

რაც შეეხება ხუთ შესწავლილ ნასახლარ ფენას, ისინი, B₂ ფენის გარდა, საკმაოდ მწირ ინფორმაციას გვაძლევენ შენობების ტიპებსა და დაგეგმარების პრინციპებზე. მიუხედავად ამისა, კარგად ჩანს, რომ ნასახლარი ფენების შენობები, თავისი გეგმარებით, არც ერთ შემთხვევაში არ იმეორებენ სხვა ფენების შენობების გეგმარებას, ე.ი. ხუთივე ფენაში ნასახლარის გეგმარება იცვლებოდა.

იცვლება აგრეთვე მშენებლობის ტექნიკა, ქვედა, B₃ და B₂ ფენების შენობები სარლასტით არის ნაგები და ორმხრივ შელესილია თიხით. B₁ ფენაში შენობის კედლები ნაგებია რიყის ქვით და ალიზით, ხოლო A₂ და A₁ ფენების შენობები წარმოდგენილია თიხატყეპნილი იატაკებით და A₁ ფენაში თიხატყეპნილი კედლის ფრაგმენტით.

სარლასტით, ორმხრივ შელესილი თიხით, შენობების კედლების აგება, რაც ციხიაგორის B₃ და B₂ ფენებისათვის არის დამახასიათებელი, შიდა ქართლის რეგიონში მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითადი სამშენებლო ტრადიციაა [64, გვ. 113-149], ხიზანანთ გორის D დონისთვის უკვე დამახასიათებელია მრგვალი ფორმის

შენობები, ნული, თიხით შელესილი კედლებით, ბრტყელი, ბანური გადახურვით [14, გვ. 44]. ზედა C და B დონეებისთვის დამახასიათებელი შენობა განსხვავებული ტიპისაა, იგი მოგრძოა, კუთხეებმომრგვალებული, ორმხრივშელესილი თიხით, მონწილი კედლებით, ბრტყელი, ბანური გადახურვით. ამ სახის შენობა, როგორც ჩანს, შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული საფეხურის გარკვეულ სტადიაზე ჩნდება და ამიერიდან აქ იგი ნაგებობის ნამყვანი ტიპი ხდება [50, გვ. 97]. ხიზანაანთ გორაზე თითქოს შეინიშნება კიდევ ამ ტიპის შენობის ჩამოყალიბების პროცესი [14, გვ. 46].

შიდა ქართლის ნამოსახლარების, განსაკუთრებით კარგად შესწავლილი ქვაცხელების ნასახლარის C და B დონეების, ფენებში გათხრილი შენობები [46, ტაბ. VI-XXII] სავსებით ჩამოყალიბებული და გარკვეული ტიპისაა. მათ გეგმას უკვე განვლილი აქვს განვითარების ხანგრძლივი გზა და მიღწეულია მყარ მდგომარეობამდე. ზოგიერთი არქაული თავისებურების მიუხედავად (მომრგვალებული კუთხეები, ერთი მთავარი საყრდენი სვეტი – „დედა ბოძი“, გადახურვის ძელების სიმრგვალე, ნულ-ლასტის გამოყენება), შენობებს ახასიათებს ორნაწილადობა, ოთხკუთხედი მოყვანილობა, ბრტყელი, ცენტრალურსარკმლიანი ბანური გადახურვა, დერეფანი და რთული კონსტრუქციული ნაწილები [46, გვ. 45].

ციხიაგორის B₂ ფენის ნასახლარი (ტაბ. 136-139) გვაძლევს საშუალებას ვიმსჯელოთ სოფლის დაგეგმარებასა და შენობების ტიპზე. დაგეგმარების დროს მხედველობაშია მიღებული აქ გაბატონებული ქარები, რომლებიც ქრის აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და პირუკუ, ამიტომ შენობები ორიენტირებულია ან ჩრდილოეთით, ან სამხრეთით.

მიუხედავად იმისა, რომ მთლიანად გაითხარა მხოლოდ ორი ნაგებობა და ერთი ნაწილობრივ, შესაძლებლად მიგვაჩნია ვივარაუდოთ, რომ შენობები ნასახლარზე განლაგებული იყო უბნებად, შეჯგუფებული გამორჩეულ ნაგებობასთან. ასეთი ნაგებობა უნდა იყოს № 1 შენობა (ტაბ. 136). ამას გვაფიქრებინებს მისი გამორჩეულად მდიდრული ინტერიერი, დერეფანი, რომელიც ორ დანარჩენ შენობას არა აქვს და ის, რომ ბილიკი, რომელიც ნასახლარზე გადიოდა, მიემართება სწორედ № 1 შენობის შესასვლელისაკენ, იმ დროს, როდესაც № 2 და № 3 შენობები 5-6 მეტრით დაშორებული არიან ბი-

ლიკს და მას გაჰყურებენ (ტაბ. 137).

თვითონ შენობები წარმოადგენენ დიდ, 70 კვ. მეტრამდე ფართის, ოროთახიან ნაგებობას; მოგრძო, კუთხეებმომრგვალებული, თიხით ორმხრივშელესილი მონწილი კედლებით, ბრტყელი გადახურვით, ცენტრალური ოთახის ცენტრში საყრდენი სვეტით და მის წინ, იატაკში ჩალესილი მრგვალი შვერილებიანი კერით.

შენობის აგება ხდებოდა გარკვეული წესით: მზადდებოდა შენობის საფუძველი – კენჭისა და თიხის 20 სმ სისქის ჰორიზონტალური ფენა – ბაქანი; იგება კედლის კარკასი – სარებზე დამაგრებული ლასტი და იდგმება საყრდენი სვეტი; ამის შემდეგ თიხით ფენა-ფენა ილესება იატაკი და კედლები ორივე მხრივ და კეთდება ბრტყელი, ერდოიანი გადახურვა.

როგორც ი. კიკვიძე აღნიშნავდა, თუ საერთო აქვს შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე გავრცელებულ საცხოვრებელი ნაგებობების ტიპებს ერთმანეთთან, ეს კონსტრუქციული ერთიანობა, კედლების სარ-ლასტით აგება, დედაბოძზე დაყრდნობილი ბრტყელი ერდოიანი ბანური გადახურვა და ოთახის ცენტრში სტაციონარული შვერილებიანი კერის მოწყობა [14, გვ. 46].

ციხიაგორის B₂ ფენის შენობები განსაკუთრებულ სიახლოვეს იჩენენ ქვაცხელების B₁ ფენის შენობებთან [46, ტაბ. VI-VIII] და, როგორც ჩანს, მათ განვითარებას წარმოადგენენ. ციხიაგორის შენობები უფრო დიდი ზომებით გამოირჩევიან; ვინრო დერეფანი შენობის წინ დამახასიათებელი ქვაცხელების ნაგებობისთვის, იზრდება და ციხიაგორაზე უკვე მეორე ოთახად იქცევა; ამავე დროს, პრინციპულად, კონსტრუქცია და შენობის ტიპი არ იცვლება, ხდება ბუნებრივი განვითარება.

გეგმარებაშიც შეინიშნება განსხვავება. თუ შიდა ქართლის სხვა მტკვარ-არაქსულ ნასახლარებზე დადასტურდა საერთო გეგმარების პრინციპი – ეს არის სოფლის მჭიდრო დასახლება, შენობებს შორის ჰაერის ცირკულაციისთვის განსაზღვრული არის დაცვა და სხვა [14, გვ. 44]; და მართლაც, ქვაცხელების შენობები საკმაოდ მჭიდროდ არის განლაგებული [46, ტაბ. IV]; ციხიაგორის შენობების განლაგება უფრო გაშლილია, შენობებს შორის მანძილი 5-7 მეტრს აღწევს და მათი დაგეგმარება უფრო მონესრიგებულ შთაბეჭდილებას ტოვებს; ესეც, ალბათ, შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების დაგეგმარების პრინციპების

შემდგომი განვითარების მაჩვენებელია.

B_1 ფენაში გათხრილია მხოლოდ ერთი შენობის ნაშთი (ტაბ. 135), ამიტომ გეგმარებაზე მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ შენობა შესასვლელით, როგორც ჩანს, ორიენტირებული იყო ჩრდილოეთით, ე.ი. მუდმივი ქარების სანინალმდეგოდ, თვითონ შენობა ოთხკუთხა ფორმის ოთახს უნდა წარმოადგენდეს ცენტრში მრგვალი, შვერილებიანი, სტაციონარული კერით, მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის, რომ იგი ნაგებია რიყის ქვით და ალიზით, ე.ი. მკვეთრად იცვლება მშენებლობის ტრადიცია. მართალია, რიყის ქვის და ალიზის გამოყენება მშენებლობაში არ არის უცხო შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის ნამოსახლარებზე, მაგრამ იქ ისინი მხოლოდ დამხმარე ფუნქციას ასრულებენ სარლასტით ნაგებ შენობებში [46, გვ. 45]. ციხიაგორის B_1 ფენაში კი, სარლასტით მშენებლობა, რომლის ბრწყინვალე ნიმუშებს B_2 ფენის შენობები წარმოადგენენ, საერთოდ არ ჩანს. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ B_2 ფენა ძლიერი ხანძრით არის განადგურებული, ხოლო B_1 ფენის შენობის იატაკი უშუალოდ B_2 ფენის ნანგრევ ბათქაშებზეა გამართული, სამშენებლო ტრადიციის შეცვლა, ალბათ, მოსახლეობის შეცვლით იყო განპირობებული.

B_1 ნასახლარ ფენას ციხიაგორაზე განვითარება არ ჰქონია, იგი მიტოვებული ჩანს, გარკვეული პერიოდი იგი წყვეტს თავის არსებობას, შემდგომ კი კვლავ იწყებს ფუნქციონირებას და იქმნება A დონის ორი ნასახლარი ფენა.

A_2 ფენაში მხოლოდ კენჭნარევი თიხატკეპნილი იატაკების ფრაგმენტებია დაფიქსირებული, ხოლო A_1 ფენაში (ტაბ. 133, 134), სტაციონარული კერის ირგვლივ დაფიქსირებული თიხატკეპნილი იატაკის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ნასახლარი ფენა მოზრდილი ნაგებობებისგან შედგებოდა. სამწუხაროდ, მათი ფორმა გაურკვეველია. სამშენებლო მასალად თიხაა გამოყენებული. დადასტურდა თიხატკეპნილი კედლის ფრაგმენტი (ტაბ. 134). შესაძლებელია, ალიზიც გამოიყენებოდა.

A_1 ფენის ნასახლარი მიტოვებული ჩანს და ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი წყვეტს თავის არსებობას.

ციხიაგორის ნამოსახლარის ნივთიერი მასალის უმრავლესობას კერამიკა შეადგენს,

მეტად მრავალფეროვანი, როგორც ჭურჭლის ფორმებით, ისე ორნამენტაციით. უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკის განვითარების შესახებ არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. დამაჯერებლად გამოიყურება პერიოდიზაციის ის სქემა, რომელიც შემუშავებულია სტრატეგრაფიული მონაცემების, ფორმისა და ორნამენტის მარტივიდან რთულისაკენ ევოლუციის, წინარე, მომდევნო და მეზობელ კულტურებთან შენიშნული კავშირების გათვალისწინების საფუძველზე [71, გვ. 115, 116; 48; 29, გვ. 90].

აღნიშნულის შესაბამისად, მტკვარ-არაქსის კულტურაში რამდენიმე საფეხურია გამოყოფილი. ადრეულს მიეკუთვნება ე.წ. დიდუბე-კიკეთის რიგის ძეგლები, რომლისთვისაც დამახასიათებელია მარტივი ფორმის თიხის ჭურჭლები ცილინდრული ყელით, მომრგვალებული ან კვერცხისებრი ტანიტა და ნახევარსფერული მოყვანილობის ყურებით. გამომწვარი მორუხო-მოყვითალო-მოყავისფროდ. შემკობილია მარტივი ნაკანრი სახეებით, ფოსოებით, კოპებით, წყვილი ირიბი რელიეფური ზოლებით და სხვა, განსაკუთრებით დამახასიათებელია რელიეფური ორმაგი სპირალის, ე.წ. სათვალისებრი სპირალის მოტივი.

მომდევნო საფეხურის ჭურჭლებში ძირითადი უკვე შავპირიალა, ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკა ჩანს. ჭურჭლის ტანი ბიკონუსურ ფორმას იღებს, მრავალფეროვანი ხდება ყურის მოყვანილობა, მისი მიძერწვის მანერა. გარკვეული ცვლილებები ორნამენტსაც დაეცყო – რელიეფური „სათვალისებრი“ სპირალი ახლა ორმაგი სპირალის ვარიანტებითაა წარმოდგენილი; ნაკანრითა და რელიეფით გამოყვანილი ზოომორფული, გეომეტრიული და სხვა სახის ორნამენტი შედარებით გართულებულია.

კიდევ უფრო გართულებულია ბოლო პერიოდის ორნამენტი. რელიეფური, ჩაღარულ-ამობურცული, გრავირებული - ნაკანრი ან ნაჭდევი და სხვა ხერხებით შესრულებული. კვლავ გვხვდება სპირალური, ზოომორფული და გეომეტრიული მოტივები, რომელიც ახლა უფრო მრავალფეროვანია და ჭურჭლის მთელ ტანს შემოუყვება. ნამყვანი ჩანს ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა, თუმცა არსებობას განაგრძობს მომრგვალებული და ბიკონუსურტანიანი ჭურჭელიც [29, გვ. 90].

ციხიაგორის ნამოსახლარის B დონის კერამიკა ბოლო, მესამე პერიოდის ჯგუფს მიეკუთვნება. აქ წამყვანი ჩანს ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა, გრავირებული, ძირითადად ნაკანრი, ხაზებით ორნამენტირება, რომელიც ხშირად შერწყმულია პლასტიკურ, ჩალარულ-ამობურცულ ორნამენტთან, განსაკუთრებით მომცრო ზომის ჭურჭლებზე. ორნამენტაციის ძირითადი მოტივებია გეომეტრიული სახეები და მასთან შერწყმული სპირალური.

B დონის სამივე ნასახლარი ფენის კერამიკა ძირითადად ერთგვაროვანია, განსაკუთრებით ქვედა, B₂ და B₃ ფენების მასალა ერთიან კომპლექსს წარმოადგენს. მისი უმრავლესობა მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტისათვის დამახასიათებელი ფორმებით არის წარმოდგენილი [46, ტაბ. IV; 14] და მათ განვითარებას უნდა ასახავდეს. შიდა ქართლში შესწავლილი ნამოსახლარებიდან, ციხიაგორის ქვედა ფენების მასალასთან ყველაზე მეტ საერთოს პოულობს ქვაცხელების ნასახლარის მასალები.

პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ის ტრადიციული ფორმის შიდაქართლური მტკვარარაქსული კერამიკა, რომელიც ციხიაგორაზე არის წარმოდგენილი – პირფართო, ორყურა და ცალყურა ქოთნები, ვინროყელიანი, ცალყურა ქოთნები, მაღალი და დაბალი ცალყურა ბადიები, წელში გამოყვანილი სასმისები და სხვა.

პირფართო, ორყურა და ცალყურა მოზრდილი, და ვინროყელიანი ცალყურა ქოთნები მრავლად არის წარმოდგენილი ქვაცხელების ნამოსახლარის C დონეში [46, ტაბ. IV₃₉₂₋₄₀₇]. მათ ტანის ბიკონუსური მოყვანილობა ახასიათებთ, ხოლო ციხიაგორაზე ამ ტიპის ჭურჭელი უფრო არამკვეთრი, სამნაწილადი მოყვანილობისაა, ნიბო აქვს არა მუცელზე, არამედ მუცლიდან ძირზე გადასვლის ადგილას. ამ ტიპის ჭურჭელი, როგორც ქვაცხელებზე, ისე ციხიაგორაზე, უორნამენტოა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა.

მაღალი და დაბალი ცალყურა ბადიები ერთ-ერთი ყველაზე დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმაა შიდა ქართლის კერამიკულ კომპლექსში, თანაც იგი თითქმის არ იცვლის ფორმას თავისი ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე. წარმოდგენილია ქვაცხელების C და B დონეში [46, ტაბ. IV_{368-375, 119-121, 130-132}] – საჩხერის სამარხებში [48, ტაბ. XXI], ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის ქვედა ფენაში [71, გვ. 116] და სხვა.

გვერდმუხნექილი ბადიები სამტოტა ყურით

არ არის ფართოდ გავრცელებული; ასეთი ტიპის ჭურჭელი, მხოლოდ ნახევარსფერული ყურით, არის აღმოჩენილი ხიზანანთ გორის D ფენაში [14, ტაბ. XXVI] და ოზნში [66, ტაბ. 18]. მით უფრო საინტერესოა, რომ ამ ტიპის ჭურჭელი სამტოტა ყურით, ციხიაგორის გარდა, გვხვდება ქვაცხელების B₁ ფენაში [46, ტაბ. IV_{175,176}].

მაგრამ, რაც ყველაზე უფრო აახლოვებს ციხიაგორის ქვედა ფენებს ქვაცხელების ზედა B₁ ფენასთან, ეს არის ჭურჭლის სამნაწილადი ფორმა [46, ტაბ. IV_{139-144, 146-150}] და ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტით ჭურჭლის შემკობა [46, ტაბ. IV₁₃₈].

ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების სამხრეთი რეგიონებისათვის [71, გვ. 116]. ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი და სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთული ვარიანტის, არარატის ველის ძეგლების ყველაზე დამახასიათებელ ნიშნადაა მიჩნეული [50, გვ. 124].

მეტად თავისებურია არარატის ველის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი თიხის ჭურჭელი. მისთვის უპირატესად დამახასიათებელია შავპრილა კერამიკა ღია სარჩულზე და სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლისა. ამ კერამიკული კომპლექსის განვითარება თავისებური გზით წავიდა და იგი საგრძნობლად განსხვავდება შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ჩამოყალიბებული ჭურჭლის ფორმისაგან, რომლისთვისაც ძირითადად ნიბომუცლიანი მოხაზულობაა დამახასიათებელი [50, გვ. 124]. სხვაობა ჩანს არა მარტო ჭურჭლის ფორმაში, არამედ მისი შემკობის ხასიათშიც. არარატის ველისა და მისი მეზობელი მხარის ძეგლებისთვის დამახასიათებელია ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი, რომელიც ძირითადად ჭურჭლის წინა მხარეზეა მოთავსებული. ორნამენტი უპირატესად გეომეტრიული ხასიათისაა, სადაც სპირალს აგრეთვე ერთერთი წამყვანი როლი უკავია. გვხვდება ჩალარული, გრავირებული და სხვა ტიპის ორნამენტიც, სადაც წამყვანი ისევე გეომეტრიული მოტივებია [85, გვ. 108].

არარატის ველის ძეგლებისათვის – შრემ-ბლური, ეჩმიადინის ქიულ-თაფა და სხვა [90] დამახასიათებელია ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი, გრავირებული ნაკლებადაა გამოყენებული. შენგავითში, პირიქით, უფრო

ხშირია გრავირებული ორნამენტი, ზოგჯერ რელიეფურთან კომბინაციაში. აქ, განსაკუთრებით გვიანდელ საფეხურზე, დიდ განვითარებას აღწევს გეომეტრიული სახეები, გრავირებული ორნამენტისა [85, ტაბ. XXIII]. კარნუტ – შენგავითის კომპლექსი [55].

უნდა აღინიშნოს, რომ არარატის ველზე წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ვარიანტი ფართო გავრცელებას პოულობს. ამ კულტურის აყვავების ხანის უფრო მოგვიანო საფეხურზე იგი მოიცავს მთლიანად დღევანდელი სომხეთის მთიანეთსა და მის მომიჯნავე ოლქებს, პირველ რიგში, აღმოსავლეთ ანატოლიას [50, გვ. 141]. მისი გავლენის ქვეშ ექცევა ქვემო ქართლი, განსაკუთრებით მისი ვაკე. აქ, შულავერის მიდამოებში, შესწავლილ ნამოსახლარებზე – ყაითმაზი და „დანგრეული გორა“ – აღმოჩნდა შესანიშნავი კერამიკა, რომელიც ძალიან ახლოს დგას უფრო სამხრეთით, არარატის ველზე გავრცელებულ თიხის ჭურჭელთან როგორც ფორმით, ისე შემკობის ხასიათით [34, გვ. 135, 136], ასეთივე კერამიკა აღმოჩენილია აგრეთვე შულავერი II ნამოსახლარზე [75, გვ. 160].

ქვემო ქართლის მომიჯნავე, თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთ-დასავლური, არარატის ველის ვარიანტის სფეროში ექცევა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ყაზახის რაიონში მდებარე ბაზადერვიშის ბორცვის შესწავლისას, აქ აღმოჩენილი კერამიკა მსგავსებას ავლენს შენგავითის ტიპის ძეგლებთან, განსაკუთრებით შემკობის ხასიათის მიხედვით. აქაც გვხვდება მსგავსი გრავირებული, ჩალარულ-ამობურცული და აგრეთვე კომბინირებული, ორივე სახის შერწყმის შედეგად მიღებული ორნამენტი [67], თრიალეთში, მსგავსი ორნამენტით შემკული კერამიკა მოპოვებულია ბეშთაშენის ციკლოპური სიმაგრის ქვედა ფენის III კომპლექსში [71, ტაბ. CXX; 66, ტაბ. 34₂₁₄].

შიდა ქართლში ეს სამხრეთული გავლენა ქვაცხელების B დონის პერიოდში გამოჩნდა, რაც, როგორც აღვნიშნავდით, გამოიხატა ჭურჭლის ფორმის სამნაწილადი მოყვანილობის და ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტის გამოჩენით. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი იმდენად ჩამოყალიბებული სახისა იყო, რომ სამხრეთულ გავლენას არ გამოუწვევია მკვეთრი ცვლილებები

ცხოვრების წესში, არქიტექტურაში და მშენებლობის ტექნიკაში, ნივთიერი მასალის ძირითად კომპონენტებში. მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი, გამდიდრებული ამ კულტურის გავრცელების სამხრეთი რეგიონებიდან მოსული იმპულსებით, განვითარების ახალ საფეხურზე ადის, რაც აისახა ციხიაგორის B₂ ფენის მასალებში. ეს ეხება როგორც არქიტექტურას, რაც უკვე აღინიშნა, ასევე კერამიკას. თუ ქვაცხელების B₁ ფენაში სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლებისა ჯერ კიდევ არამკვეთრი მოყვანილობით ხასიათდება და ძირითადად მომცრო ზომის ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი, ციხიაგორის B₃ და განსაკუთრებით B₂ ნასახლარი ფენების კერამიკაში საკმაოდ მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი ფორმა ჭურჭლებისა უკვე წამყვან ტიპს წარმოადგენს. აქ გვხვდება მომცრო ზომის ჭურჭლები (ტაბ. 160₁, 167₁; სურ. 137), რომლებიც ფორმითა და განსაკუთრებით ორნამენტის ხასიათით – გრავირებული სარტყელი და მასთან ერთად პლასტიკური, ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი – სიახლოვეს იჩენს არარატის ველის შენგავითის ტიპის ძეგლებთან, განსაკუთრებით კარნუტ-შენგავითის ჯგუფთან [90, გვ. 84, 85] და ქვემო ქართლის ნამოსახლარებთან ყაითმაზი და „დანგრეული გორა“ [34, გვ. 135, 136], მაგრამ უმეტესობა კერამიკისა ტრადიციული შიდაქართლური ჭურჭლის ფორმების განვითარებას წარმოადგენს, შემკულს ასეთივე ტრადიციული გრავირებული, ძირითადად ნაკანრი, ორნამენტით.

ქვაცხელების B დონის კერამიკის განხილვისას მკვლევრები აღნიშნავდნენ, რომ ჭურჭლის საერთო იერი, განსაკუთრებით აბრისი, უკვე მოგვაგონებს ადრებრინჯაოს ხანის, კერძოდ, თრიალეთის, ყორღანული სამარხების ჭურჭელს. ამ შთაბეჭდილებას კიდევ მეტად აძლიერებს ჭურჭლის კორპუსზე ირგვლივ დაჭდებული გეომეტრიული სახეები, რომლებიც ძირითადად ერთი სქემით არის გაკეთებული – ყელისა და მუცლის შეერთების ადგილას შემოვლებული რამდენიმე კონცენტრული ხაზი და მის ქვეშ ტეხილხაზოვანი სახე. ორნამენტი საკმაოდ მკვეთრია და რიტმული, მაგრამ დამოუკიდებელი ელემენტებიც გააჩნია. ორნამენტაციის ამ თავისებურებებით B დონის ჭურჭელი განირჩევა ქვაცხელების C დონის ორნამენტირებული ჭურჭლებისაგან და განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს B₁ ფენის მასალებში [46,

35]. მტკვარ-არაქსის კულტურის გრაფიკულ ორნამენტს წამყვანი ადგილი უკავია ადრეული ყორღანების ორნამენტაციაში, მათ შორის გარკვეული საერთო სტილი შეინიშნება [8, გვ. 22].

ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ციხიაგორის B₂ ფენის № 1 შენობაში აღმოჩენილი ხელალები და ტოლჩები. ამ ტიპის ჭურჭელი დამახასიათებელია ადრეული ყორღანული სამარხებისთვის. მაგალითად, ხელადა (ტაბ. 160₂; სურ. 140₁), თავისი მოყვანილობით, ძალიან ახლოს დგას თრიალეთის XIII და XIX ყორღანებში აღმოჩენილ ხელალებთან [71, გვ. 105, სურ. 112, 113]. ოღონდ, ყორღანებში აღმოჩენილი ხელალები უფრო განვითარებული იერისაა, უფრო მკვეთრად გამოყოფილი სამნაწილადი ტანით და რთული ორნამენტით. იგივე შეიძლება ითქვას იმ ტიპის ტოლჩებზე (ტაბ. 163₃; სურ. 143), რომელიც ციხიაგორაზეა წარმოდგენილი და ტიპოლოგიურად ახლოს დგას თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელ ტოლჩებთან, ისეთებთან, როგორც XXIV ყორღანშია აღმოჩენილი [71, გვ. 105, სურ. 114].

თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში გამოყოფენ ერთ ჯგუფს, რომელიც თავისი კერამიკის ფორმებითა და ორნამენტაციით სიახლოვეს იჩენს მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან – ყორღანები IV, XIII, XIX, XXIV [64, გვ. 264; 8]. ჩვენი აზრით, სწორედ ციხიაგორის B₂ ფენის დროინდელი კერამიკული ფორმები წარმოადგენენ ამ ყორღანული კერამიკის შესატყვისს.

როგორც მასალის აღწერის დროს აღვნიშნავდით, იმავე B₂ ფენის № 1 შენობაში გამოირჩევა ორი ხელადა (ტაბ. 160_{3,4}; სურ. 143), რომელიც ფორმით და ზედაპირის დამუშავების ხარისხით განსხვავდება დანარჩენი მტკვარარაქსული ნაწარმისაგან. ამ ტიპის ხელალებს შეიძლება დავუკავშიროთ საჩხერის ყორღანების ნაჩერქეზევის 1955 წელს გათხრილი № 2 სამარხის ხელადა [48, ტაბ. XIV₆], რომელიც ყუადაქანებულ ცულთან და ყუნწიან სატევართან ერთად არის წარმოდგენილი. ო. ჯაფარიძე ამ სამარხს ადრეულ ჯგუფს მიაკუთვნებს, მაგრამ უფრო მეტ სიახლოვეს ეს ხელალები მარტყოფის № 1 ყორღანში აღმოჩენილ ჭურჭელთან პოულობენ [52, გვ. 12-19]. მათ საკმაოდ ჩამოყალიბებული ფორმები ახასიათებთ; კეციით და ზედაპირის დამუშავებით ისინი მარტყოფის ადრეული ყორღანების კერამიკასთან მეტ საერთო ნიშნებს პოულობენ, ვიდრე მათთან ერთად აღმო-

ჩენილ დანარჩენ კერამიკასთან; როგორც ჩანს, ციხიაგორის მტკვარარაქსული ნასახლარის B₂ ფენის არსებობის ხანაში, მასთან ერთად თანაარსებობს ყორღანული კულტურის მარტყოფული ეტაპის ძეგლები.

ციხიაგორის ნამოსახლარის B₁ ფენის კერამიკაში, თუმცა ძირითადი ფორმები ჭურჭლისა და ორნამენტაციის ხასიათი არ იცვლება, მაინც შეინიშნება მთელი რიგი განსხვავებული ნიშნებისა, რომელიც არ გვხვდება ქვედა, B₂ და B₃ ფენებში. ორნამენტაციაში ჭარბობს ჭრილხაზოვანი და გრავირებული ორნამენტი, გვხვდება გრავირებული, ნაჭდევი, ხაზოვან-წერტილოვანი ორნამენტით შესრულებული ფრიზი ჭურჭლის ყელზე (ტაბ. 153), რომელიც ძალიან გავს ბაბადერვიშზე ცნობილ ორნამენტს [75, სურ. 44, 126]. აქვე ჩნდება გრავირებული, ნაკანრი ორნამენტით შესრულებული სარტყელი ჭურჭლის ყელზე, მასზე დატანილი დაშტრიბული სამკუთხედებით (ტაბ. 153; სურ. 134). ჭურჭლის ახალი ფორმაა მომცრო ზომის, დაბალი, პროფილირებული ჯამები (ტაბ. 154₃, 158_{4,8}). ამ ტიპის ჭურჭელი მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების უფრო სამხრეთი რეგიონებისათვის, აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებისთვის არის დამახასიათებელი [93, გვ. 189, 197], რომლებსაც ჩ. ბარნეი ადრებრინჯაოს II პერიოდს აკუთვნებს.

ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი გვხვდება არა მარტო მომცრო ზომის ჭურჭელზე, არამედ დიდი ზომის დერგებზეც (ტაბ. 153; სურ. 128). მსგავსი ორნამენტი გვხვდება აღმოსავლეთ ანატოლიაში, იგდირის ველის ნამოსახლარ იაიცში [93, გვ. 191]; აგრეთვე დერგები, ზოგჯერ რთული რელიეფური სახეებით, ცნობილია ქარაზიდან [95, გვ. 412, 413], ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის ძეგლებისთვის არის დამახასიათებელი დიდი ზომის უორნამენტო დერგები, მსგავსი B₁ ფენაში წარმოდგენილი ცალებისა (სურ. 128, 129).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს კერამიკის მცირერიცხოვანი ჯგუფი, აღმოჩენილი B₁ ფენაში, რომელიც არ არის დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკისთვის და ქვედა ფენებში არ გვხვდება. ეს არის ქილისებური ფორმის ჭურჭელი (ტაბ. 155), რომელსაც გაუპრიალებელი, ხაოიანი ზედაპირი აქვს, ზოგ შემთხვევაში სავარცხლისკვალისებური, უსისტიემოდ დაღარულზოლებიანი ზედაპირით (ტაბ. 153; სურ. 135). ასეთი კერა-

მიკა ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენური ფენისთვისაა დამახასიათებელი [35, გვ. 39,40, სურ. 2] და ბედენური კულტურის მარტყოფის № 3 ყორღანის ძირითად სამარხშია აღმოჩენილი [52, გვ. 40-44]. ბედენურ კულტურას უნდა ეკუთვნოდეს, აგრეთვე, ამ ფენაში აღმოჩენილი თხელკედლიანი, შავპრიალა ტოლჩის ფრაგმენტი და მომცრო ზომის ჭურჭლის ცილინდრული ყელის ფრაგმენტი (ტაბ. 153), რომელიც ზედაპირის გაპრიალების განსაკუთრებულად მაღალი დონით გამოირჩევა.

როგორც ჩანს, ციხიაგორის B₁ ნასახლარი ფენის არსებობის ხანაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლის ვარიანტის განვითარების სტაბილური ხასიათი ირღვევა, რაც გამოიხატა მშენებლობის ტრადიციის შეცვლით და მატერიალურ კულტურაში ახალი ნიშნების გამოჩენით. თუ გავითვალისწინებთ, რომ წინა, B₂ ფენა, ძლიერი ხანძრით არის განადგურებული, შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ეს ცვლილებები მშვიდობიანი გზით არ უნდა მომხდარიყო; მაგრამ ისე ჩანს, რომ ეს ცვლილებები უფრო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომთა შიგნით მიმდინარე პროცესებმა განაპირობა, შესაძლოა, მათმა გადაადგილებამ აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიიდან ჩრდილოეთით, შიდა ქართლის რეგიონამდე. ხოლო ციხიაგორის B₁ ფენაში ისეთი კერამიკის გამოჩენა, რომელიც ბედენურ კულტურას ახასიათებს, მეტყველებს იმაზე, რომ ამ ფენის არსებობის ხანაში, შიდა ქართლში გამოჩენას იწყებს ბედენური კულტურა და კონტაქტში შედის მტკვარ-არაქსის კულტურასთან.

ციხიაგორის B₁ ფენის ნასახლარს გაგრძელება არ ჰქონია, იგი მოსახლეობას მიუტოვებია. ცხოვრება ბორცვზე წყდება, რის შედეგადაც შეიქმნა 3-4 სმ სისქის სტერილური ფენა. შემდეგ ციხიაგორის ბორცვი კვლავ დასახლებული ჩანს მტკვარ-არაქსული კულტურის მატარებელი ტომებით და იქმნება ნასახლარის A დონე, ორი ნასახლარი ფენითა და სარიტუალო ორმოებით.

ციხიაგორის A დონის მასალები საგრძნობლად განსხვავდება ქვედა, B დონის მასალები-საგან. პირველ რიგში ეს ეხება კერამიკის საერთო იერს. A დონის ტიპური მტკვარ-არაქსული კერამიკა, რომელიც ამ დონეში მოპოვებული ჭურჭლის საერთო რაოდენობის 60-70%-ს შეადგენს, ზედაპირის გაპრიალების გაცილებით უფრო დაბალი დონით ხასიათდება,

ვიდრე B დონის კერამიკა, განსაკუთრებით A₁ ფენაში – შავად არის გამომწვარი ვარდისფერ სარჩულზე, უორნამენტოა და ზოგჯერ მასიური, ნახევარსფერული ყურებით (ტაბ. 148; სურ. 113) და ხშირად უფრო არქაულ შთაბეჭდილებას ტოვებს, ვიდრე ამაზე მისი სტრატიგრაფიული მონაცემები და თანმხლები მასალა მეტყველებს.

მიუხედავად იმისა, რომ შეიმჩნევა გარკვეული განსხვავება A₂ და A₁ ფენების მასალებს შორის, ძირითადი ნიშნებით შესაძლებელია მათი ერთად განხილვა.

ორმოები, რომლებიც A დონეს მიეკუთვნებიან, ორ ჯგუფად იყოფა. პირველ ჯგუფში ერთიანდებიან ორმოები №№ 4, 18, 19, 68, 11, 15 (ტაბ. 141; სურ. 112). მათ აერთიანებთ: ცილინდრული მოყვანილობა, შევსების ერთგვაროვნება, სტრატიგრაფიული მდგომარეობა. დაფიქსირდა, რომ ამ ჯგუფის ორმოებს ჩაჭრილი აქვთ A₁ ფენა, ე.ი. პირველი ჯგუფის ორმოები ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენის ყველაზე გვიანდელ სტრატიგრაფიულ შრეს წარმოადგენენ. მეორე ჯგუფის ორმოებს ახასიათებთ ზარისებური მოყვანილობა, მასალის სიუხვე და ისინი უშუალოდ A დონიდან არიან ჩაჭრილები. მათი ფენებთან დაკავშირება ჭირს, მაგრამ შესაძლებლად მიგვაჩნია ორმოები №№ 77, 78, 81 (ტაბ. 142-147) A₂ ფენას მივაკუთვნოთ, ხოლო ორმოები № 5, 69, 79 (ტაბ. 141), – A₁ ფენას.

A დონის კერამიკაში, როგორც აღვნიშნავდით, ძირითადად უორნამენტო კერამიკაა წარმოდგენილი. ორნამენტი მეტწილად მომცრო ზომის ჭურჭელზე გვხვდება, ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია წარმოდგენილი ჭურჭლის ფრაგმენტზე № 77 სარიტუალო ორმოდან (ტაბ. 147; სურ. 114₂), გრავირებულ ორნამენტთან ერთად; მეორე შემთხვევაში გვხვდება ტიპური მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ორნამენტული სახე (ტაბ. 146₁; სურ. 118) შესრულებული ტლანქი, უხეში ღარებით, რაც არ არის დამახასიათებელი ამ კულტურის კერამიკის ტრადიციებისთვის. დანარჩენ ფრაგმენტებზეა ან მკვეთრი ჭრილხაზოვანი ორნამენტი გრავირებულთან ერთად, ან ფაქიზი გრავირებული ორნამენტით შესრულებული სახეები (ტაბ. 142, 146_{2,4}, 149, 151; სურ. 114, 117, 120, 121). ორნამენტის სახეები, წარმოდგენილი ამ ჭურჭელზე,

ტიპიურია თრიალეთის ადრეული ყორღანების კერამიკისთვის, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენს.

ციხიაგორის A დონის კერამიკაში ყურადღებას იპყრობს ჭურჭლის ის ჯგუფი, რომელთა ტანი საგანგებოდ შელესილია თხიერი თიხით (ტაბ. 141₅, 143_{3,5}, 145_{2,4,6}, 150₁₄, 151_{4,11,12}; სურ. 123, 124). ჭურჭლის ფორმისა და ზომის მიუხედავად, მათ მოგლუვებული ყელი და ხაოიანი (თხიერი თიხით შელესვის შედეგად) ტანი აქვთ. ორნამენტი მხარზე, პირის პარალელურად, ჰორიზონტალურად აქვს მიძერწილი. ესაა უმთავრესად რელიეფური, ჩანაჭდევიანი ზოლი ან შვერილი. მსგავსი ორნამენტი გლუვზედაპირიან ჭურჭელზეც არის წარმოდგენილი (ტაბ. 141₇₉, 143_{1,2,4}, 145₅, 149₈). საინტერესოა ერთი შავპირიან ჭურჭლის ფრაგმენტი A₁ ფენიდან, რომელზეც ერთად გვხვდება თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელი გრავირებული ორნამენტული სახე და რელიეფური ჰორიზონტალური შვერილი ნაჭდევებით (ტაბ. 149₄; სურ. 121).

რელიეფური, ჩანაჭდევიანი ზოლით ან შვერილით ორნამენტირება არ არის დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებისთვის და თავს იჩენს ამ კულტურის გვიანდელ ეტაპზე. კახეთში, ილტოს ნასახლარის ქვედა ფენების კერამიკული ნაწარმის ნაწილი შემკულია ჭურჭლის მხარზე შემოყოლებული რელიეფური, დაკეჭნილი სარტყელით [62, გვ. 50, სურ. 10,11]. მსგავსი ორნამენტით შემკული ჭურჭელი სამცხე-ჯავახეთში, ზველის „რაბათზე“ და ლოდობანაზეა აღმოჩენილი [29, ტაბ. 30₅, 31_{8,9}]. ქილის ფორმის ჭურჭელი, რელიეფური დაკეჭნილი ზოლებით, ცნობილია ბედენის ძეგლებზეც [8, გვ. 91]. ასეთივე კერამიკა აღმოჩნდა ხაშურის ნაცარგორაზე, ფენაში, რომელიც მტკვარ-არაქსულ და ბედენურ კერამიკას შეიცავს [30, ტაბ. I₁₇, II₃].

ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენს მასალებთან განსაკუთრებით ახლოს დალესტანში აღმოჩენილი ზოგიერთი ძეგლის კერამიკა დგას. ისიც ხელით ნაძერწია, თხიერი თიხით შელესილი, კორპუსის ზედა ნაწილზე ყურებით ან შვერილებით [69, გვ. 20]. მხარზე, პირის პარალელურად, ერთ რიგად გასდევს ფრჩხილისებრი ან მრგვალი ჩანაჭდევები, ხშირად, ამავად ადგილას, დაკეჭნილი რელიეფური ზოლი შემოუყვება. მსგავსი კერამიკა გუნბის სამა-

როვნისა და ზემო გუნბის ნასახლარისთვისაცაა დამახასიათებელი, სადაც იგი მტკვარარაქსული ელფერის მომცრო ზომის ჭურჭლებთან ერთადაა წარმოდგენილი [70, გვ. 150].

განსაკუთრებით ახლო პარალელებს პოულობს ციხიაგორის A დონის ამ ჯგუფის კერამიკა დალესტანშივე – ველიკენტის და კაიაკენტის მასალებში [81, გვ. 93-97]. ამ ნამოსახლარების ზედა ფენაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკასთან ერთად, რომელიც მასალის უმრავლესობას შეადგენს, აღმოჩნდა თხიერი თიხით ზედაპირშელესილი კერამიკა რომელსაც მოგლუვებული ყელი და მხარზე რელიეფური ორნამენტი აქვს, ჩანაჭდევიანი, ან დაკეჭნილი ზოლი, ან შვერილი. მსგავსი ორნამენტი ქილისებრი ტიპის ჭურჭლისთვისაა დამახასიათებელი. ასეთივე ჭურჭლები აღმოჩნდა ველიკენტის ნასახლარზე გათხრილ კერამიკის გამოსანვავ ქურაში [68, გვ. 127-129, ტაბ. III₁₋₃, IV_{1-3,6}].

აღნიშნული კერამიკის ამიერკავკასიაში და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებში არარსებობის გამო, იგი ადგილობრივად, დალესტანშივე ჩამოყალიბებულადაა მიჩნეული მ. გაჯიევის მიერ. უფრო ადრე, ველიკენტის ნამოსახლარის სტრატეგრაფიაზე დაყრდნობით, რ. მუნჩაევის მიერ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ქილისებრი ფორმის ჭურჭლები, დამახასიათებელი რელიეფურჩანაჭდევიანი ორნამენტით, მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ეტაპზე იჩენს თავს დალესტანში და ევროპის კულტურებიდან მოსულ იმპულსებს უკავშირებდა [81, გვ. 97]. შემდგომში მან აღნიშნული კერამიკა ადგილობრივი, მტკვარ-არაქსამდე არსებული ტრადიციების, გაგრძელებად მიიჩნია და მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ლოკალური ვარიანტის ყველაზე დამახასიათებელ ნიშნად ჩათვალა [82, გვ. 189].

მართლაც, ციხიაგორის გათხრამდე, სამხრეთ კავკასიაში თხიერი თიხით შელესილზედაპირიანი კერამიკა არ იყო ცნობილი, თუმცა ქილისებრი ფორმის და რელიეფურჩანაჭდევიანი ზოლებით ორნამენტირება, როგორც ჩვენ ზევით აღვნიშნეთ, გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელი ეტაპის ძეგლებზე. ბოლო წლებში მსგავსი კერამიკა აღმოჩნდა აზერბაიჯანში, მენტემ-თეფეზე [98, გვ. 124]. შიდა ქართლში, ციხიაგორის ნამოსახლარის A დონეში მსგავსი კერამიკის გამოჩენას ორი ახსნა შეიძლება ჰქონდეს: ან მტკვარ-არაქსის

კულტურის ჩრდილოაღმოსავლური ვარიანტის შემოღწევა შიდა ქართლის რეგიონში, რაც ნაკლებად სავარაუდოა, ან, როგორც გვესახება, საქმე გვაქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ეტაპის საერთო მოვლენასთან – უცხო ტალღის შემოღწევა არა მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, არამედ ამიერკავკასიაშიც, მაგრამ ამიერკავკასიაში მან ვერ პოვა გავრცელება, იმ დროს, როდესაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში ფართოდ გავრცელდა, დამკვიდრდა და განვითარდა კიდევ შემდგომ, შუაბრინჯაოს ხანაში [59, გვ. 62-73], ამიტომ ციხიაგორის A დონეში მსგავსი კერამიკის აღმოჩენას მნიშვნელობა აქვს ამ დონის ეტაპობრივი განსაზღვრისთვის, იგი უკავშირდება ველიკენტის და მისი წრის ძეგლების ზედა ფენას. ასევე მნიშვნელოვანია, რომ ველიკენტის კატაკომბებში, აღნიშნულ კერამიკასთან ერთად, გვხვდება ტიპიური შავპრიალა ბედენური კერამიკა, რომელიც იმპორტად არის მიჩნეული [58, გვ. 7-9].

ციხიაგორის მონაცემებზე დაყრდნობით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს უხეშედაპირიანი კერამიკა სწორედ ბედენის კულტურის წრეს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

რაც შეეხება უხეშედაპირიანი ჭურჭლის მეორე ჯგუფს – სავარცხლისკვალისებურ უსისტემოდ დაღარულზოლებიან ჭურჭელს – მისი მიკუთვნება ბედენის კულტურისადმი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. როგორც უკვე აღვნიშნავდით, მსგავსი კერამიკა დამახასიათებელია ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენური ფენისთვის [35; 47; 61] და ბედენური კულტურის ყორღანებშიც გვხვდება. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ჩვენთვის ქვემო ქართლში გათხრილი ყორღანების მონაცემები. № 5 ყორღანში, ერთ კომპლექსში აღმოჩნდა თრიალეთის ადრეული ყორღანებისთვის დამახასიათებელი კერამიკა და ბედენური ჭურჭლები [49]; ხოლო № 9 ყორღანში მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა ერთ კომპლექსშია წარმოდგენილი, ბედენურ ჭურჭელთან და ლითონის იარაღებთან, აქვეა დაღარულზოლებიანი კერამიკის ფრაგმენტები [49]. აქაც ციხიაგორის A დონის მსგავსი სურათია.

ციხიაგორის A დონეში სავარცხლისკვალისებური, დაღარულზოლებიანი ზედაპირით კერამიკა გვხვდება როგორც ფენაში (ტაბ. 150₁₂), ისე მეორე ჯგუფის ორმოებში (ტაბ. 142₃), ხოლო პირველი ჯგუფის ორმოების ძირითად მასალას

წარმოადგენს. ამ ორმოებში, აღნიშნულ კერამიკასთან ერთად, აღმოჩნდა ტიპიური ბედენური შავპრიალა მომცრო ზომის ჭურჭლის ფრაგმენტები (ტაბ. 141).

როგორც ჩანს, A დონის მასალებში აისახა მტკვარ-არაქსისა და ბედენის კულტურების თანაარსებობის პერიოდი, ხოლო თუ გავიხსენებთ, რომ პირველი ჯგუფის ორმოები ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ყველაზე გვიანდელ სტრატოგრაფიულ შრეს წარმოადგენენ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ A₁ ფენით მთავრდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარება აღნიშნულ ძეგლზე და ალბათ, შიდა ქართლის რეგიონში, ხოლო ბედენური კულტურა აგრძელებს თავის არსებობას.

ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ფენის დათარიღებისთვის მხედველობაშია მისაღები როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის, ასევე ადრეული ყორღანების ქრონოლოგია, რომლებიც ძირითადად ცალცალკე განიხილებოდა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ქრონოლოგიის საკითხებს შეეხო თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც ამ კულტურის შესწავლაზე მუშაობდა და მას ძირითადად ძვ.წ IV ათასწლეულის მეორე ნახევრის და III ათასწლეულის ფარგლებში ათავსებენ [75, გვ. 178, 179; 90; 107]. მიუხედავად იმისა, რომ ბევრი მცდელობა იყო საერთო ქრონოლოგიური სქემის შექმნისა, არც ერთი მათგანი დღეისთვის საყოველთაოდ მიღებული არ არის. ეს, ალბათ, იმით აიხსნება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებული და სხვადასხვა რეგიონები არათანაბრად არის შესწავლილი. ამას ემატება ისიც, რომ მრავალფენიანი, სტრატოგრაფიული ძეგლები ნაკლებად არის შესწავლილი ამიერკავკასიაში, არადა სწორედ სტრატოგრაფიულმა მონაცემებმა უნდა მოგვცეს მყარი საფუძველი ქრონოლოგიური სქემისთვის.

ქართულ არქეოლოგიაში დამკვიდრდა ქრონოლოგიური სქემა, რომლის მიხედვით მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ.წ IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით და III ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება და მისი ზედა თარიღი ძვ.წ. XXIV საუკუნეა [46, გვ. 58, 59; 48, გვ. 120; 35, გვ. 11].

ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ყორღანული კულტურის დათარიღება. ჯერ კიდევ ბ. კუფტ-

ინმა თრიალეთის ყორღანების ადრეული ჯგუფისა და საჩხერის მასალების ანალიზის საფუძველზე დაათარილა ისინი ძვ.წ. XXIV-XXII საუკუნეებით [73, გვ. 75]. ო. ჯაფარიძემ საჩხერის სამარხებში აღმოჩენილი ლითონის ინვენტარის საფუძველზე გამოყო ადრეული და გვიანდელი ჯგუფები, რომლებიც ძვ.წ. 2400-2200 და 2200-1900 წლებით დათარიღდა [48, გვ. 194, 195] და ამით ადრეული ყორღანების თარიღის დაზუსტება მოახდინა. ე. გოგაძემ, თრიალეთის ყორღანული კულტურისადმი მიძღვნილ თავის კაპიტალურ ნაშრომში, ადრეული ყორღანების თარიღი ძვ.წ. 2300-2000 წლებით განსაზღვრა [8, გვ. 38]. ა. ჯავახიშვილმა თრიალეთის ადრეულ ყორღანებში ორი ჯგუფი გამოყო. პირველი ჯგუფი – ყორღანები IV, XII, XIII, XIX, XXIV, მან ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ სტადიას მიაკუთვნა და მათი ზედა თარიღი ძვ.წ. XXIV საუკუნით განსაზღვრა. მეორე ჯგუფი – ყორღანები XI, XXV, XLVI (ბედენური კულტურის – ზ. მ.) – ცალკე გამოყო და შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის ყორღანული კულტურის ადრეულ სტადიას მიაკუთვნა. მან ეს ჯგუფი და მასთან დაკავშირებული ძეგლები ცალკე კულტურად მიიჩნია, გარდამავალი ეტაპი უნოდა და ქრონოლოგიურად მოათავსა მტკვარ-არაქსისა და თრიალეთის კულტურებს შორის – ძვ.წ. XXIII-XXII საუკუნეებში [64, გვ. 264-268]. გ. გობეჯიშვილმა ბედენის ყორღანები ზოგადად ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრითა და II ათასწლეულის დასაწყისით დაათარილა [7, გვ. 133]. მარტყოფის ყორღანებისთვის მიღებულია თარიღი ძვ.წ. XXIV-XXIII საუკუნეები [52]. შ. დედაბრინჯიშვილმა ილტოს ნასახლარის ქვედა სამი ფენა ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლო ეტაპს და შუაბრინჯაოს ხანის პირველ ქრონოლოგიურ ეტაპს მიაკუთვნა. დათარიღდა ძვ.წ. III-II ათასწ. მიჯნით [62, გვ. 63].

დღეისთვის, ადრეულ ყორღანებში ორ ჯგუფს გამოყოფენ: „მარტყოფულს“, რომელშიც შედის მარტყოფის, თრიალეთისა და სამგორის ყორღანები – ტრადიციული ქრონოლოგიით თარიღდება ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუახანებით; და „ბედენურს“ – თარიღდება ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოთი და II ათასწლეულის დასაწყისით [52].

როგორც ვხედავთ, მტკვარ-არაქსის კულტურას და ადრეულ ყორღანებს, ბ. კუფტინიდან მოყოლებული, განიხილავენ როგორც

ერთმანეთის მომდევნო ეტაპებს; თანაც ყორღანებში, ბედენურ ჯგუფს უფრო მოგვიანოდ მიიჩნევენ. ეტაპობრივად განვითარების ეს სქემა მისაღებია, მაგრამ ურთიერთმიმართება მტკვარ-არაქსის ძეგლებისა ყორღანულ ძეგლებთან და თვით ადრეულ ყორღანებს შორის, უფრო რთულ სურათს გვიჩვენებს.

მკვლევართა ნაწილმა სცადა, საკმაოდ საფუძვლიანად, დაეკავშირებინა ადრეული ყორღანები მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების გვიანდელი ეტაპის საამშენებლო დონეებთან [75, გვ. 62; 62, გვ. 95; 29, გვ. 108, 109]. მაგრამ განსაკუთრებით მწვავედ ეს საკითხი დადგა შიდა ქართლში, ახალი სტრატეგიცირებული ნამოსახლარების შესწავლის შედეგად. ხაშურის „ნაცარგორაზე“ დადასტურდა ფაქტი მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კერამიკის თანარსებობისა [30; 31], ხოლო ქარელის რაიონში, ნამოსახლარ „ბერიკლდეებზე“, აღმოჩნდა ბედენური ფენა, რომელიც უშუალოდ ადევს მტკვარ-არაქსის ადრეული პერიოდის (ხიზანანთ გორა E დონის) ფენას [47; 61].

ყველაზე თვალსაჩინოდ, ჩვენი აზრით, მტკვარ-არაქსული კულტურის განვითარების გვიანდელი პერიოდი შიდა ქართლში აისახა ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის მასალებში, მისი ხუთივე ნასახლარი ფენა, როგორც შევეცადეთ გვეჩვენებინა, უფრო გვიანდელია, ვიდრე ქვაცხელების B₁ ფენა, რომელიც აქამდე შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის ყველაზე გვიანდელ ფენად იყო მიჩნეული, და ითვლებოდა, რომ ეს კულტურა ქვაცხელების B₁ ფენის შემდეგ წყვეტს თავის არსებობას [19]. ტრადიციული ქრონოლოგიით, ქვაცხელების B დონე ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებს მიეკუთვნება და მისი ზედა ზღვარი XXIV საუკუნეს არ სცდება [46, გვ. 59; 19].

სამართლიანად ითვლება, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა შიდაქართლში კარგად არის შესწავლილი. მისი განვითარების ქრონოლოგიური შკალა, რომელიც ისეთი ეტალონური ძეგლების სტრატეგრაფიას ეყრდნობა, როგორცაა ქვაცხელები [46] და ხიზანანთ გორა [14], მტკვარ-არაქსის კულტურის თითქმის ყველა ეტაპს მოიცავს და საყოველთაოდ მიღებულია. ციხიაგორის ნამოსახლარისა და სხვა ახლადშესწავლილი ძეგლების მონაცემები ერთგვარად

ავსებენ ამ შკალას და ზოგიერთი კორექტივი შეაქვთ ქრონოლოგიაში. ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია ძველი და ახალი სტრატეგრაფიული მონაცემების საფუძველზე ჩამოვაყალიბოთ შიდა ქართლის განვითარების კულტურულ-ქრონოლოგიური სურათი ენეოლითიდან მოყოლებული შუაბრინჯაოს ხანამდე.

უშუალოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარეენეოლითური ფენა ბერიკლდეების ქვედა ფენაა, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. IV ათასწლეულის პირველი ნახევრით. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ფენას მტკვარ-არაქსის კულტურასთან გენეტიკური კავშირი არ უჩანს.

მტკვარ-არაქსის კულტურა:

I ეტაპი – ხიზანანთ გორის E დონე; ბერიკლდეების მტკვარარაქსული ფენა.

II ეტაპი – ხიზანანთ გორის D, C, B დონეები, ქვაცხელების C დონე.

III ეტაპი – ქვაცხელების B დონე; ციხიაგორის B₃, B₂ ფენები.

IV ეტაპი – ანუ ბედენის I ეტაპი; ციხიაგორის B₁ ფენა – A დონე.

ბედენის II ეტაპი – ბერიკლდეების ბედენური ფენა [19, გვ. 64; 77].

ციხიაგორის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე წარმოდგენილია შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების III და IV ეტაპები.

III ეტაპისთვის დამახასიათებელია წინარე ეტაპის სამშენებლო ტრადიციების გაგრძელება, ნასახლარების დაგეგმარებისა და შენობების ტიპების იგივეობა, რაც ამ ეტაპის ბოლოსთვის განვითარებას პოვებს ციხიაგორის B₂ ფენის შენობების სახით. შეიძლება ითქვას, რომ III პერიოდის დასასრულისთვის ტრადიციული შიდაქართლური არქიტექტურა თავისი განვითარების მწვერვალს აღწევს.

III ეტაპის ქვაცხელების B დონის ფენები და ციხიაგორის B₃, B₂ ფენები, ისევე როგორც წინა ეტაპის ნასახლარი ფენები, წარმოადგენენ დამჯდარი მიწათმოქმედი მოსახლეობის ტიპიურ ნასოფლარს. სამეურნეო იარაღებიდან მათ სამშენებლო ფენებში მოპოვებულ ძირითად მასალას შეადგენს სამიწათმოქმედო იარაღი – კაჟის ნამგლის ჩასართები, ხელსაფქვავეები, მარცვლეულის შესანახი ჭურჭელი და თვით მარცვლეულის ნიმუშები.

კერამიკაში უფრო იგრძნობა სხვაობა, რაც საშუალებას გვაძლევს გავმიჯნოთ III ეტაპი წინასაგან. II ეტაპისთვის დამახასიათებელია ჭურჭლის ბიკონუსური ფორმა, მკვეთრი ნიბოთი კორპუსის შუანელის ირგვლივ გრაფიკული ორნამენტაციის სიმცირე და ინდივიდუალური ხასიათი, ისიც II პერიოდის ბოლოს, ქვაცხელების C₁ ფენაში იჩენს თავს. III ეტაპისთვის დამახასიათებელია, დიდი ზომის სქელკედლიან ჭურჭელთან ერთად, შედარებით წმინდა სტრუქტურის, მტკიცე, თხელკეციანი, კარგად გაპრიალებული შავზედაპირიანი ჭურჭლის გაჩენა; გამონვის უფრო მაღალი ხარისხი; ჭურჭელის საერთო ფორმისა და ნაწილების მეტი დიფერენცირება, ძირითადად სამწინილადი ფორმა; ჩამოყალიბებული სახის გრაფიკული ორნამენტი, რომელიც უწყვეტ, რიტმულ, ორნამენტულ სარტყლებსა ქმნის. დიდი სიახლოვე, როგორც კერამიკის ფორმებში, ისე ორნამენტაციის სტილში, ჩანს ადრეული ყორღანების მასალებთან, რომლებიც ამ პერიოდში არსებობენ შიდა ქართლის მიმდებარე ტერიტორიებზე – თრიალეთში, ქვემო ქართლში, კახეთში. ამ ეტაპზე იჩენს თავს ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი, რომელიც სრულიად უცხო იყო შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსისთვის.

ცვლილებები მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტის განვითარებაში, მის III ეტაპზე უნდა შეეტანა სამხრეთიდან მოსულ იმპულსებს, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის არარატის ველის ვარიანტისთვის დამახასიათებელია ჭურჭლის სამწინილადი ფორმა და ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი. მაგრამ ეს იმპულსები არა უშუალოდ არარატის ველიდან მომდინარე ჩანს, არამედ ქვემო ქართლის ვაკისა და მისი მომიჯნავე დღევანდელი აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან, სადაც ისეთ ძეგლებზე, როგორიცაა ყაითმაზი, დანგრეული გორა, ბაბა დერვიში, იმდენად მკაფიოდ ჩანს არარატის ველის გავლენა, რომ მოსახლეობის გადაადგილებაც უნდა ვივარაუდოთ. შიდა ქართლი უკავშირდება ამ რეგიონებს მტკვრის ხეობის მეშვეობით. ის, რომ შიდა ქართლში მხოლოდ კულტურულ იმპულსებს ჰქონდა ადგილი და არა სამხრეთ მტკვარარაქსული ტომების მიგრაციას, ჩანს იმაში, რომ არ შეცვლილა ტრადიციული არქიტექტურა, ცხოვრების სტაბილური ხასიათი, კერამიკული კომპლექსის ძირითადი კომპონენტები. პირიქით, გამდიდრებული ახალი იმპულსებით, მტკვარ-არაქსის

კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი უფრო მაღალ საფეხურზე ადის და თავისი განვითარების უმაღლეს დონეს III ეტაპის დასასრულს აღწევს, ციხიაგორის B₂ ფენის არსებობის ხანაში და სწორედ მაშინ წყდება განვითარება ამ კულტურის შიდაქართლური ვარიანტისა; მაგრამ მტკვარარაქსის კულტურა აგრძელებს არსებობას შიდა ქართლის ტერიტორიაზე.

IV ეტაპი, რომელიც მტკვარარაქსის კულტურის დესტაბილიზაციის ხანაა შიდა ქართლში და შესაძლოა, მთელ კავკასიაში. ადგილი აქვს მტკვარარაქსული კულტურის მატარებელ ტომთა გადაადგილებას. შიდა ქართლში, ციხიაგორის B₁ ფენის მასალებში აისახა ის საკმაოდ მკვეთრი ცვლილებები, რომლებიც ახალმოსულმა ტომებმა შემოიტანეს – ქვითა და ალიზით ოთხკუთხა შენობების აგება, კერამიკული კომპლექსის ზოგიერთი თავისებურება, გვაფიქრებინებს, რომ ეს ტალღა სამხრეთიდან, შესაძლოა, აღმოსავლეთ ანატოლიიდან მიმდინარეობდა. რით იყო გამოწვეული მტკვარ-არაქსულ ტომთა გადაადგილება და ამ კულტურის კრიზისი, ძნელი სათქმელია, მაგრამ შესაძლოა ეს მოვლენები დაკავშირებული იყო ამიერკავკასიაში ახალი, ბედენური კულტურის გამოჩენასთან, რომლის ნიშნები ასევე გამოჩნდა IV ეტაპის დასაწყისში, ციხიაგორის B₁ ფენაში.

შიდა ქართლის მტკვარ-არაქსის კულტურის IV ეტაპი, იმავე დროს, ბედენის კულტურის I ეტაპია, რადგან აღნიშნულ პერიოდში ეს ორი კულტურა თანაარსებობს ამ რეგიონში. თანაარსებობის პერიოდი, როგორც ჩანს ხანგრძლივი იყო. ციხიაგორის B₁ ფენა სანყისია, ხოლო მისი A დონე IV ეტაპის ფინალს მიეკუთვნება და ასახავს მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის დასასრულს ამ რეგიონში და ბედენური კულტურის დამკვიდრებას.

ბედენური კულტურის II ეტაპი შიდა ქართლში წარმოდგენილია ბერიკლდეების ბედენური ფენით და არის გარდამავალი საფეხური ადრე-ბრინჯაოს ხანიდან შუაბრინჯაოს ხანაზე [19, გვ. 64-66].

აბსოლუტური ქრონოლოგია

ციხიაგორას ადრებრინჯაოს ხანის ფენის დათარიღებისათვის, თავის დროზე (1994 წელი) გამოყენებული იყო, იმ დროისთვის არსებული მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლების და ადრეული ყორღანების ტრადიციული ქრონოლოგიური სქემები და მცირერიცხოვანი რადიოკარბონული თარიღები. III ეტაპი ძვ. წ. 24-23 სს, ხოლო IV ეტაპი 22-21 სს დათარიღდა [19, გვ. 64; 77, გვ. 75; 101, გვ. 67].

ციხიაგორის B2 ფენისთვის გაგვანდა C14 თარიღი - ძვ. წ. 2900±110 წელი (T5-831), რომელიც მეტად ადრეულ და შეუფერებლად მივიჩნით არსებული ტრადიციული ქრონოლოგიისთვის და არ ვითვალისწინებდით მას.

გასული ოცდაათი წლის განმავლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს ძეგლებიდან დაგროვდა საკმაოდ რაოდენობის რადიოკარბონული თარიღებისა, როგორც ნამოსახლარებიდან, ისე ყორღანებიდან, რამაც დააზუსტა ბევრი ძეგლის ქრონოლოგიური პოზიცია [90; 91; 107] მათ რიცხვს შეემატა ციხიაგორის ახალი თარიღები.

2021 წელს D-REAMS რადიონახშირბადულ დათარიღების ლაბორატორიაში (ვეისმანის სამეცნიერო ინსტიტუტი. რეჰოვატი, ისრაელი) ჩატარდა ციხიაგორის ნიმუშების რადიონახშირბადული დათარიღების კვლევები პროფესორ ელიზაბეტა ბოარეტოს მიერ.

B დონე შეიძლება დავათარიღოთ ძვ.წ. 28-27 სს., ხოლო A დონე ძვ.წ. 26-25 სს.

ციხიაგორის ახალი, რადიოკარბონული თარიღები მნიშვნელოვანია, რადგან ბედენის კულტურის გამოჩენა და მისი თანაარსებობა მტკვარ-არაქსის კულტურასთან ქრონოლოგიურად გაურკვეველი იყო.

RTD 11233	Tsikhia-gora	Bone	6.49	43	4025+/-28	Pit 79 Level A	2574 (15.5%) 2556BC 2544 (49.0%) 2488BC 2482 (3.7%) 2476BC	2622 (5.9%) 2598BC 2584 (89.6%) 2468BC	-18.5	6.7	Kura-Arax, second part of III Millennium BC
RTD 11234	Tsikhia-gora	Bone	3.95	43	3983+/-27	pit 78 Level A	2566 (37.4%) 2531BC 2495 (30.8%) 2468BC	2574 (95.4%) 2460BC	-21.5	1.7	Kura-Arax, second part of III Millennium BC
RTD 11237	Tsikhia-gora	Bone	11.85	43	4180+/-28	pit 17 Level B1	2878 (14.7%) 2855BC 2808 (38.5%) 2750BC 2724 (15.1%) 2700BC	2886 (21.6%) 2836BC 2818 (72.4%) 2666BC 2648 (1.5%) 2636BC	-19.3	7.1	Kura-Arax, first half III Millennium BC.
RTD 11236	Tsikhia-gora	Dentine	6.5	43	4180+/-27	Level B2	2878 (14.4%) 2856BC 2807 (39.4%) 2750BC 2722 (14.5%) 2701BC	2886 (21.6%) 2836BC 2818 (72.6%) 2666BC 2647 (1.3%) 2636BC	-19.6	7.5	Kura-Arax, first half III Millennium BC. Approx. 2900 BC

დასკვნები

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში, ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს მიმდინარე კულტუროგენების პროცესი, რთული და მრავალკომპონენტიანი ჩანს. ის, რომ მარტყოფის და ბედენის გამოჩენის შემდეგ, მტკვარ-არაქსის კულტურა აგრძელებს არსებობას აღნიშნულ ტერიტორიაზე, საშუალებას გვაძლევს, განვიხილოთ ეს მოვლენა როგორც ახალი ეტაპი მის ევოლუციურ განვითარებაში. მეორეს მხრივ, ინოვაციები იმდენად არსებითია, რომ ეს პროცესი უფრო სტიმულირებულ

კულტურულ ტრანსფორმაციას წარმოადგენს, როდესაც ახალი კულტურა ყალიბდება ადგილობრივ საფუძველზე გარეგანი იმპულსების ზეგავლენით [78].

ციხიაგორის ნასახლარის სტრატეგრაფიული მონაცემები და ახალი რადიოკარბონული თარიღები საშუალებას გვაძლევს ამ კულტურული ტრანსფორმაციის საწყისი პერიოდი ძვ. წ 3 ათასწლეულის პირველ ნახევარში ვივარაუდოთ, რაც მნიშვნელოვანია სხვა კულტურებთან სინქრონიზაციის და ბედენის კულტურის გენეზისის კვლევის დროს.

შუაბრინჯაოს ხანა

თავისი კონსტრუქციით ციხიაგორის ყორღანები მსგავსებას ამჟღავნებდა სამთავროს №243 კრომლესიან სამარხთან, რომლის კრომლესის დიამეტრიც უდროს 10 მ-ს. კრომლესით შემოსაზღვრული მთელი ფართობი დიდ-პატარა რიყის ქვებით იყო მოფენილი. აქ აღმოჩენილი ერთ-ერთი თიხის ჭურჭელი (თ.ჭ. №3) ციხიაგორის ყორღანის კერამიკას უახლოვდება ფორმისა და დამზადების ტექნოლოგიის მხრივ. თარიღდება ძვ.წ. XVII-XVI სს-ით [10, გვ. 33-34, ტაბ. I_{1,3}].

შიდა ქართლში მრავალფენიან ნამოსახლარ ბერიკლდეებზე მსგავსი კერამიკა აღმოჩნდა შუაბრინჯაოს ხანის ჩაშვებულ სამარხში (სამარხი №3) [35 გვ. 38-39. ტაბ. VII₃].

ამრიგად, ციხიაგორის ყორღანები, პარალელების გათვალისწინებით, შეგვიძლია დავათარილოთ შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულით – ძვ.წ. XVII-XVI სს., რასაც მხარს უჭერს მათი სტრარაგრაფიული მდებარეობა. ყორღანები გამართულია ადრებრინჯაოს ხანის ფენაზე და მათო ორმოები ჩაჭრილია ამ ფენაში, ხოლო ყორღანების თავზე, მათ ყრილზე გადადიოდა გვიანბრინჯაოს ხანის ფენა და ერთ შემთხვევაში ყორღანის თიხაყრილი გვიანბრინჯაოს ხანის ნაგებობის იატაკად იყო გამოყენებული [11].

ციხიაგორაზე შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანების არსებობა აშკარად მეტყველებს, რომ ეს სამოსახლო ამ დროისთვის მიტოვებულია. ამ ფაქტმა გაამყარა დაზვერვების შედეგად ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ შიდა ქართლში შუაბრინჯაოს ხანაში ადამიანი გორებზე აღარ სახლობს, მასზე ცხოვრება შეწყვეტილი ჩანს; გორას სამოსახლოდ გამოყენება გვიანდელ ბრინჯაოს ხანაში განახლდება [22, გვ. 192].

გვიანბრინჯაოს ხანა

ციხიაგორის გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე ორი სამშენებლო დონე დადასტურდა. პირველ დონეზე დადასტურებულია №1,2,3 ნაგებობათა ნაშთები, რომლებიც დიდ მსგავსებას იჩენენ შიდა ქართლის ტერიტორიაზე გათხრილ ნამოსახლარებთან – ყათნალიხევი II, ცხინვალის ნაცარგორა II,III, მჭადიჯვრის II სამშენებლო ჰორიზონტები - კონსტრუქციითა და ინტერიერის მოწყობის პრინციპით. ციხიაგორის ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკა დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან, გამომწვარია თანაბრად, უმეტესად თხელკეციანია. ორიოდე ჭურჭლის გარდა, ყველას აქვს კარგად გაპრიალებული ზედაპირი და შემკულია სხვადასხვა სახის გრავირებული ორნამენტით. ჭარბობს ტალღისებრი ორნამენტი, დაშტრიხული, ბადისებრი და წერტილოვანი სახეებით შევსებული სამკუთხედები, რელიეფური და ამოღარული სადა სარტყლები (ტაბ. 122-127; სურ. 87-93). № 3 ნაგებობაში აღმოჩნდა ცხოველის, სავარაუდოდ ცხენის, მცირე ქანდაკების ფრაგმენტი, რომელსაც უკანა კიდურებზე აქვს გამჭოლი ნახვრეტი, როგორც ჩანს, ლერძის დასამაგრელად (ტაბ. 128₁). ამ არტეფაქტის პარალელს წარმოადგენს ნეროვანი II სამაროვანზე მოპოვებული ცხენისა და კანჯარის ფიგურები, რომლებსაც ასევე აქვთ კიდურებზე გამჭოლი ნახვრეტი. ნეროვანის იგივე სამარხებში აღმოჩნდა თიხისაგან დამზადებული ბორბლების მოდელები.

ციხიაგორის გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის მეორე სამშენებლო დონეზე დაფიქსირდა № 4 სათავსო. აღმოჩენილ დიდი ზომის ქოთანს, რომელიც დამზადებულია უხეში, მსხვილმარცვლოვანი, ქვიშანარევი თიხისაგან, ზედაპირზე აქვს ჩარხისეული უწვრილესი კონცენტრული ხაზები, ხოლო მთელი კორპუსი შემკულია რელიეფური და ამოღარული სარტყლებით (ტაბ. 128₆, სურ. 94). იგი მიეკუთვნება ე.წ. „ბაიბურთული“ ტიპის ჭურჭლებს.

ციხიაგორას ნამოსახლარის გვიანბრინჯაოს ხანის I დონის ნაგებობები (№1,2,3) ძვ.წ. XIII-XII სს-ით თარიღდება და მიეკუთვნება სამთავროული (შიდა ქართლური) კულტურის წრეს; ხოლო II დონის ნაგებობის ნაშთი (№4) თარიღდება ძვ.წ. XV-XIV სს-ით [12].

ადრეანტიკური/აქემენიდური ხანა

ციხიაგორის აქემენიდური ფენის დათარიღებისათვის

ციხიაგორის აქემენიდურ ფენაში აღმოჩენილი მასალის ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ამ ფენის მასალა ახლო პარალელებს პოულობს ხოვლეს ნამოსახლარის III-II, ნარეკვავის I-III ჰორიზონტების, ნახიდრების ქალის და არუხლო I გორანამოსახლარის მასალებთან. ამ ორი უკანასკნელი ძეგლის შესაბამისი ფენები ფრაგმენტულია, ამიტომ აქ მოპოვებული მასალების თარიღი ციხიაგორის, ხოვლეს, ნარეკვავის სტრატეგრაფიამ და მასალამ უნდა განსაზღვროს.

ხოვლე III პერიოდის სანყის თარიღად ძვ.წ. VII-VI სს. მიჯნა [23, გვ. 73], ბოლო ფაზად კი, ძვ.წ. VI ს-ის უკანასკნელი მესამედია მიჩნეული. [23, გვ. 94]. ხოვლე III ჰორიზონტში აღმოჩენილი ბერძნული შავფიგურიანი ქურჭლის [23, გვ. 48, 77, 94], ბრინჯაოს ისრისპირების [23, გვ. 48-49, 75-77], ნისკარტიანი დოქის [23, ტაბ. LIV, 702-s], მილიანი ხელადის [23, გვ. 44, ტაბ. LVII, 1004=1005s], "მეჭეჭებით" შემკული დოქის ყურის [23, გვ. 45. ტაბ. LIV-1047s] მიხედვით ხოვლე III პერიოდი ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულითა და ძვ.წ. V ს-ის შუა ხანებით უნდა განისაზღვროს. რაც შეეხება ხოვლე II პერიოდს, მისი ბოლო ფაზა კარგადაა განსაზღვრული ძვ.წ. V-IV სს. მიჯნით [23, გვ. 78-79]. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ „... ნაგებობების დიდი ნაწილი, აგებული III პერიოდში, განაგრძობს არსებობას II პერიოდის განმავლობაში“ [23, გვ. 41], არ შევცდებით თუ ხოვლე III და II პერიოდებს ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულით და ძვ.წ. IV ს-ის დასაწყისით შემოვფარგლოთ [21].

ნარეკვავის ნამოსახლარზე სამი სამშენებლო ჰორიზონტი დაფიქსირდა. I ჰორიზონტი ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულით და V ს-ის დასაწყისით არის დათარიღებული [9, გვ. 95]. II ჰორიზონტის თარიღი ძვ.წ. VI ს-თაა განსაზღვრული [9, გვ. 97], III ჰორიზონტის ქვედა თარიღად ძვ.წ. VIII ს-ის მიწურული – ძვ.წ. VII ს-ის დასაწყისია მიჩნეული [9, გვ. 98].

ნარეკვავის ნამოსახლარის თარიღები სტრატეგრაფიის, მასალის ანალიზის და C¹⁴-ის მონაცემების საფუძველზეა მიღებული. მასალის ანალიზის შედეგად აღნიშნულია, რომ „მესამე სამშენებლო ჰორიზონტში დადასტურე-

ბული თიხის ნაწარმი, ფაქტიურად იმეორებს II სამშენებლო ჰორიზონტის ქურჭლის ძირითად ნიშნებს“ [9, გვ. 97]. ასევე აღნიშნულია, რომ I-III ჰორიზონტების ქვევრებს შორის რაიმე ტიპოლოგიური სხვაობა არ შეინიშნება [9, გვ. 46]. ამდენად შეიძლება ითქვას, რომ ნარეკვავის ნამოსახლარის I-III სამშენებლო ჰორიზონტები ერთ კულტურულ ფენას წარმოადგენენ, რომელშიც სამი სამშენებლო დონე გამოიყოფა. C¹⁴-ის მონაცემები შემდეგ სურათს იძლევა – I ჰორიზონტისათვის 2430±40 ე.ი. ძვ.წ. 480 წ. [9, გვ. 95], II ჰორიზონტისათვის 2490±50 ე.ი. ძვ.წ. 540 წ., 2495±60, ე.ი. 545 წ. [9, გვ. 97]; III ჰორიზონტისათვის 2450±50, ე.ი. ძვ.წ. 500 წელი [9, გვ. 98].

თუ ნარეკვავის ნამოსახლარის I-III სამშენებლო დონეების მასალების სიახლოვეს და C¹⁴-ის მონაცემებს გავითვალისწინებთ რომლის მიხედვითაც ნარეკვავის ნამოსახლარი 2430±40 და 2495±60 (ე.ი. დაახლ. ძვ.წ. 545-480 წწ.) შორის თავსდება და იმასაც, რომ ნარეკვავის სამაროვანი ძვ.წ. V ს-ში წყვეტს არსებობას, ნარეკვავის ნამოსახლარის (I-III დონეები) ფუნქციონირების პერიოდი ძვ.წ. VI ს-ითა და ძვ.წ. V ს-ის შუა ხანებით უნდა განისაზღვროს და I სამშენებლო დონე ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულითა და ძვ.წ. V ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღდეს.

ციხიაგორის აქემენიდურ ფენაში სამი (A, B, C) სამშენებლო დონის გამოყოფა შეიძლება. ამის საფუძველს გათხრების პროცესში დადასტურებული სიტუაცია იძლევა. სატაძრო კომპლექსში შემავალი ბელლის წინა ეზოს (ელინისტური ფენა) ქვეშ აქემენიდური ფენის სამი სამშენებლო დონე დადასტურდა. ორი დონეა წარმოდგენილი 38-42, 63-67, 88-92, 113-117-ე კვადრატებშიც. ბორცვის ამ მონაკვეთში აქემენიდურ და ელინისტურ ფენებს 0,3-0,5 მ სისქის შავი მიწის შრე ყოფს, რომელიც არქეოლოგიურ მასალას პრაქტიკულად არ შეიცავს. აქემენიდურ ფენაში გაითხარა რიყის ქვის დიდი ზომის ქვებით დაწყობილი გზა თუ მოედანი და ნაგებობათა ნაშთები (ტაბ. 100-102), რომელთაც ამ მონაკვეთში გათხრილი ზოგიერთი ორმო (N° 13, 15-20) აზიანებს, რომლებიც თავის მხრივ ელინისტური ფენითაა გადაფარული. ამავე ფენითაა დაფარული ზოგიერთი სხვა ორმოც (N° 2, 9, 10, 12, 14). აქემენიდურ ფენას აზიანებს ელინისტური ხანის ორმოებიც N° 49, 50, 51.

A დონე გათხრილია (ტაბ. 100, კვ. 82-83) ტაძ-

რის ბელის წინ ეზოს დონიდან 0,2 მ სიღრმეზე (ტაბ. 103). ამავე დონეს ეკუთვნის ტაძრის და ბელის იატაკის ქვეშ გამოვლენილი „დიდი საზოგადოებრივი ნაგებობა“.

B დონეს (ტაბ. 100) მიეკუთვნება ბელის წინა ეზოს დონიდან 0,6 მ სიღრმეზე (კვ. 82-83) გამოვლენილი მასალები (ტაბ. 104); ტაძრის ეზოში (კვ. 147,148) გათხრილი ოთახის (ტაბ. 107, 109), სათონის იატაკის ქვეშ (კვ. 66) (ტაბ. 105_{8,9}) და ნისქვილის წინ (კვ. 614, 615) ქვედა დონეზე (ტაბ. 105₁₀₋₁₃) აღმოჩენილი მასალები.

B დონეს მიეკუთვნება ორმოების ნაწილი (N° 1, 7, 13, 15), რომლებიც ამ დონიდანაა ჩაშვებული.

C დონე (ტაბ. 100) გამოვლენილია ბელის ეზოს (კვ. 82-83) დონიდან 1,2 მ სიღრმეზე (ტაბ. 105₁₋₇); სატრაპეზოს ქვეშ (ტაბ. 106, 108₁₋₈), რიყის ქვით მოწყობილი გზის (მოედნის) დონეზე; კვ. 42 (ტაბ. 108₉₋₁₃), კვ. 67 (ტაბ. 110_{7,8}), კვ. 92 (ტაბ. 110_{2,6}), კვ. 115 (ტაბ. 110₁) რიყის ქვის მოედნის დონეზე დადასტურებული მასალები; კვ. 90-92, 115, 117 კვადრატებში გათხრილი რიყის ქვით მოწყობილი გზა თუ მოედანი (ტაბ. 101, 102, 118); N° 2, 5, 6, 14 ორმოები.

A დონეს კარგად ათარიღებს მოხატული ხელადის ფრაგმენტი (ტაბ. 103₆), რომელიც სტილისტურად და ტექნოლოგიურად ქართლის აქემენიდური და პოსტაქემენიდური ხანის მოხატული კერამიკის II ტიპის ანალოგიურია და ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანებითა და II ნახევრით თარიღდება [83, გვ. 77-79; 26].

B დონე პარალელური მასალის (იხ. ზემოთ) და ციხიაგორის აქემენიდური ფენის სტრატიგრაფიის მიხედვით ძვ.წ. V ს-ის II ნახევრითა და ძვ.წ. IV ს-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს. ამ თარიღს მხარს უჭერს N° 7 ორმოში აღმოჩენილი ძვლის ისრისპირიც (ტაბ. 112₁₂). ასეთი ისრისპირები გვხვდება წინა აზიაში, სკვითიაში ისინი იშვიათობას წარმოადგენენ [65, გვ. 73]. ისინი ძირითადად სამხრეთ კავკასიიდანაა ცნობილი [18; 9; 54] და ძვ.წ. V-IV უფრო კი ძვ.წ. IV ს-ით თარიღდება [18, გვ. 113]. ასევე საინტერესოა ამ დონეზე აღმოჩენილი მილიანი ხელადების ფრაგმენტები (ტაბ. 105₁₃, 115₄). ასეთი ჭურჭელი პირველად ძვ.წ. V ს-ში ვრცელდება. ადრეული ცალები დიდი ზომის დოქებს, მოგვიანებით კი მომცრო ზომის ხელადებს წარ-

მოადგენენ [83, გვ. 58]. სწორედ ამ უკანასკნელ ჯგუფს მიეკუთვნება ციხიაგორის ცალები.

C დონე პარალელური მასალის და სტრატიგრაფიის მიხედვით ძვ.წ. VI ს-ის მინურულით და ძვ.წ. V ს-ის I ნახევრით თარიღდება. C დონის დათარიღებისათვის გარკვეული მნიშვნელობა რიყის ქვით მოწყობილ გზაზე (მოედანი) აღმოჩენილ ე.წ. სკვითურ ისრისპირებს (ტაბ. 118_{6,7}) აქვს. ეს ისრისპირები სამნახნაგა, მოკლემასრიანი ისრისპირების ჯგუფს მიეკუთვნება, რომლებიც სკვითიაში ძვ.წ. VI ს-ის ბოლოს და ძვ.წ. IV ს-შია გავრცელებული. ამავე პერიოდში გვხვდება წინა აზიაშიც [65, გვ. 72]. ციხიაგორის ანალოგიურ ისრისპირებს ა. მელიუკოვა ძვ.წ. VI-V სს. ათარიღებს [79, ტაბ. 7₁₋₇].

ყურადღებას იმსახურებს C დონეში აღმოჩენილი ჭრაქი (ტაბ. 108₄) და ქოთანი თუ ქვაბ-ქოთანი (ტაბ. 108₅), რომელთა ძირები ირიზად დაკეჭნილი ორნამენტითაა შემკული, რაც წინამორბედი ეპოქისთვისაა დამახასიათებელი და ქართლის ძვ.წ. V-IV სს. ძეგლებზე მათი აღმოჩენა იშვიათია¹.

ძირდაკეჭნილი ჭურჭლების C დონეზე აღმოჩენა იმაზეც მიუთითებს, რომ აქ გამოვლენილი ნითელკეციანი კერამიკა ქართლის ამ ჯგუფის კერამიკის უადრეს ნიმუშებს მიეკუთვნება [21].

ნითელკეციანი კერამიკის ქართლში გამოჩენა აქემენიდური ირანიდან ძვ.წ. V ს-დან ივარაუდება [56, გვ. 91; 83; 25]. ჯერჯერობით ერთადერთი ძეგლი, სადაც ნითელკეციანი კერამიკა უფრო ადრეულ ფენაშია აღმოჩენილი, ხოვლეს ნამოსახლარის IV ჰორიზონტია [23, გვ. 38-39], სადაც ასეთი კერამიკა ხოვლე IV პერიოდის ბოლო ფაზაში ჩნდება [23, გვ. 71]. თუ ხოვლე III პერიოდის თარიღად ძვ.წ. VI ს-ის მინურულსა და V ს-ის I ნახევარს მივიღებთ, მაშინ ხოვლე IV პერიოდის დასასრული ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევარში ან უფრო, უკანასკნელ მესამედში უნდა ვივარაუდოთ და ნითელკეციანი კერამიკის გაჩენაც ამ პერიოდიდან ვიგულისხმოთ, რაც აქემენიდური ირანის ჩრდილოეთით ექსპანსიის შედეგი უნდა იყოს ძვ.წ. VI ს-ის უკანასკნელ მესამედში [25; 27]. ნიშანდობლივია, რომ ამავე პერიოდიდან შემოდის ქართლში ბერძნული იმპორტული კერამიკა (ავლევი, რუსთავი, ხოვლე, აწყური) [15; 23, გვ. 48, 77, 99;

¹ გამოთქმულია მოსაზრებები, რომ ე.წ. რკინის ფართო ათვისების ხანის არქეოლოგიური მასალები ძვ.წ. V ს-ის დასაწყისშიც [83, გვ. 8, 84-85] და ძვ.წ. IV ს-ის ჩათვლით [9, გვ. 153] გვხვდება

22, გვ. 193]. შეიძლება აქემენიდურ სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგი იყოს, ქართლში ახალი ელემენტების შემოსვლასთან ერთად, ბერძნული იმპორტული კერამიკის გაჩენა, რომელიც ალბათ სახმელეთო გზით, მდ. მტკვრის ხეობაზე გავლით აღწევდა სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ რეგიონებში.

ამდენად, ციხიაგორის აქემენიდური ფენის სტრატოგრაფიული მონაცემები და მასალის ანალიზი აქემენიდური ხანის ფენის დიფერენცირებული დათარიღების საშუალებას იძლევა:

A დონე – ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანები და მეორე ნახევარი.

B დონე – ძვ.წ. V ს-ის II ნახევარი და ძვ.წ. IV ს-ის დასაწყისი.

C დონე – ძვ.წ. VI ს-ის მინურული – ძვ.წ. V ს-ის პირველი ნახევარი [21, გვ. 52].

აქემენიდური ფენის ხასიათი

ციხიაგორის დახასიათებისას გ. ცქიტიშვილი აღნიშნავდა: „ადრებრინჯაოს ხანის შემდეგ გორაზე კარგა ხნით წყდება ცხოვრება. მისი ხელახალი ათვისება ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში ხდება. აქედან მოყოლებული, ძველ და ახალ ნელთაღრიცხვათა მიჯნამდე, ციხიაგორაზე ცხოვრება არ შეწყვეტილა, ოღონდ იცვლება გორის არსი. დაახლოებით ძვ.წ. VI ს-ში მოსახლეობა აქედან ბარში ჩადის და გორის აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით დაბად სახლდება. ამიერიდან გორა დაბის სალოცავი ხაჩია. ძვ.წ. VI-V სს. სამშენებლო ჰორიზონტში შერჩენილია დიდი, როგორც ჩანს, საზოგადოებრივი შენობის საძირკველთა ნაშთები. შენობა განადგურებულია მომდევნო ხანის მოზრდილი კომპლექსის მშენებლობისას“ [40, გვ. 169-171].

ჩვენც ვიზიარებთ გ. ცქიტიშვილის აზრს ციხიაგორის გარკვეულ პერიოდში საკულტო ცენტრად ქცევის თაობაზე. ეს მოვლენა ციხიაგორაზე აქემენიდური ხანის ფენის გაჩენასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. იმ დროს როდესაც აქემენიდური ხანის ფენის C დონეზე

იგება რიყის დიდი ბრტყელი ქვებით შედგენილი გზა თუ მოედანი², რომლის საკულტო ხასიათზე, ალბათ, მასში გამართული ორმოც მიუთითებს, სადაც, როგორც ჩანს, შეწირული ნივთებია მოთავსებული (ტაბ. 118). ასევე საკულტო უნდა იყოს მის გვერდით გამართული ორმოებიც, სადაც თიხის ჭურჭელთან, ნაცართან და ნახშირთან ერთად უნიკალური სტაციონალური კერების თუ საკურთხევლების ნაწილები აღმოჩნდა³.

შეიძლება ციხიაგორის აქემენიდურ ფენას ეკუთვნოდეს ზარისებური ბაზისის ფრაგმენტი (ტაბ. 119), რომელიც ბორცვის დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა, ქვაფენილიანი გზის თუ მოედნის მიმდებარე ფართობზე [2, გვ. 87]. ბაზისის ეს ნატეხი აქემენიდური ფენის გამორჩეული ნაგებობის (სასახლე, ტაძარი) კუთვნილი უნდა იყოს. თუ ამ პერიოდში გორის საკულტო ხასიათს გავიზიარებთ, შეიძლება დავუშვათ, რომ აქემენიდურ ხანაში აქ საკულტო ნაგებობა იდგა.

ზარისებური ბაზისის ეს ფრაგმენტი პოსტაქემენიდური და ელინისტური ხანით ძვ.წ. IV ს-ის ბოლოთი – ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისით [3, გვ. 10] არის დათარიღებული და მიჩნეულია, რომ სატაძრო კომპლექსზე უფრო ძველ, სხვა ნაგებობას ეკუთვნის.

ამ ბაზისთან ურთიერთკავშირშია განხილული ციხიაგორის ორმაგპროტომიანი კაპიტელი, რომელიც აღმოჩნდა ტაძარში, №10 ოთახში. იგი იატაკიდან 1,5 მ-ის სიმაღლეზე, დანგრეული ალიზის კედლების ყრილში დადასტურდა. მიუხედავად იმისა, რომ თავიდანვე გ. ცქიტიშვილის მიერ იგი ტაძრის არქიტექტურულ დეტალად იქნა გააზრებული, გამოითქვა მოსაზრება, რომ იგი არ ეკუთვნის ტაძარს და უფრო ადრეული, სხვა ნაგებობის კუთვნილებაა [3, გვ. 10-11].

ბაზისის ანალიზისას აღნიშნულია, რომ „თავისი მოცულობით გაცილებით ახლოსაა პროტოტიპებთან – მის ტანზე ამოკვეთილი ფოთლები სწორედ პერსეპოლისში დაკანონებული ნიმუშების ანალოგიურია“ [38]. ამასთან ხაზგასმულია ორმაგპროტომიანი კაპიტელის

2 პარალელი ისევ ციხიაგორაზე ეძებნება. ზედა, ელინისტური ფენის სატაძრო კომპლექსის ეზოს თავდაპირველ დონეზე ასეთივე, საშუალო ზომის რიყის ქვით მოწყობილი ნაგრძელეული ფორმის მოედანი გაითხარა, რომელიც მთავარი ტაძრის დასავლეთი შესასვლელისაკენაა მიმართული (ტაბ. 100). ბოლომდე არც ამ მოედნის ფუნქციაა გარკვეული

3 ისინი დაძვრნილი ყოფილა უსწორმასწორო ნიადაგზე და არა მოტყეპნილ იატაკზე, რაზეც მათი ძირები აშკარად მიუთითებენ. ეს კერა-საკურთხევლები ნაგრძელეული მართკუთხედის ფორმისაა და სამი მხრიდან ბორტითაა შემოზღუდული (ტაბ. 116, 117, 111). ისინი აშკარად ცეცხლთან იყო დაკავშირებული. თუ ცეცხლის ზემოქმედების ხარისხით ვიმსჯელებთ, ისინი ხანგრძლივი ხმარებისათვის არ იყო გათვალისწინებული. იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მათ სახელდახელოდ ღია ცის ქვეშ, პირდაპირ მიწაზე ძერწავდნენ. არ არის გამორიცხული, რომ მათზე ცეცხლთან დაკავშირებულ რიტუალს ასრულებდნენ, შემდეგ კი სარიტუალოდ ამოთხრილ ორმოში ათავსებდნენ

პროტოტიპებთან დამორება [37, გვ. 11], რის გამოც ელინისტური ხანით (ძვ.წ. IV ს-ის ბოლო – III ს.) იქნა დათარიღებული [56, გვ.65; 3, გვ. 10; 38, გვ. 39]. ამდენად, ბაზისი აქემენიდური პროტოტიპების ანალოგიურია, კაპიტელი კი მათგან საკმაოდ დაცილებული, რაც ალბათ მათ ქრონოლოგიურ სხვაობაზეც უნდა მიუთითებდეს.

როგორც არ უნდა გადაწყდეს ციხიაგორის ორმაგპროტომიანი კაპიტელის დათარიღების საკითხი, მიგვაჩნია, რომ კაპიტელი ელინისტური ხანის ტაძარში უფუნქციოდ არ იქნებოდა. მისი ადგილი ისევ ტაძრის კონსტრუქციაში უნდა მოინახოს. ელინისტურ ხანაში კაპიტელი რომ ხილულ ადგილზე იყო, ამაზე შეიძლება არაპირდაპირ მიუთითებდეს „საყარაულო სერზე“ გათხრილ მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილი გიშრის საკიდი, რომელიც ორმაგპროტომიანი კაპიტელის მოდელს წარმოადგენს (სურ. 45).

მიგვაჩნია, რომ უფრო მართებულია ბაზისის აქემენიდურ, ხოლო კაპიტელის ელინისტურ ფენასთან დაკავშირება [21].

თხემზე დაფიქსირებული აქემენიდური ფენის B და C დონეების თანადროული სამაროვანი ბორცვიდან 800 მ-ის დაცილებით „ქასრაანთ მიწებზეა“ გამართული. აქემენიდური ფენის A დონის თანადროული „დაჭრილების“ სამაროვანი ციხიაგორას ბორცვიდან უფრო ახლოსა და მისგან 350 მეტრითაა დაცილებული. ამ ტერიტორიაზე სამარხები ძვ.წ. IV ს-ის შუა ხანებიდან ჩნდება, რის შემდეგაც მალევე ხდება „ქასრაანთ მიწების“ სამაროვნის მიტოვება. ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისიდან სამაროვანი სატაძრო კომპლექსთან უფრო ახლოს, 100 მ-ის დაცილებით, „საყარაულო სერზე“ ინაცვლებს.

ციხიაგორას ბორცვის ძირში დასახლება ძვ.წ. VI ს-ის დასაწყისში ჩნდება. პირველი დასახლება ბორცვის აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ჩანს გაშენებული. ამ ტერიტორიაზე დასახლებამ ძვ.წ. IV ს-ის მიწურულამდე იარსება. ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისიდან დასახლება უფრო დასავლეთით ინაცვლებს და „საყარაულო სერის“ სამხრეთ ფერდობს იკავებს, სერის თხემზე კი სამაროვანი ჩნდება. ძვ.წ. II ს-დან დასახლება აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ვრცელდება და მდ. შავწყალას მარცხენა ნაპირს აღწევს. ამ დასახლებამ ახ.წ. IV ს-მდე იარსება [40, გვ. 171].

ყოველივე ზემოთქმული გვაზარაუდებინებს, რომ ციხიაგორა საკულტო ხასიათს აქემენისურ ხანაში იძენს და ეს ტრადიცია ელინისტურ ხა-

ნაშიც გრძელდება.

ქართლის ტერიტორიაზე, გარდა უკვე განხილული ძეგლებისა, აქემენიდური ხანის კიდევ ორ ათეულამდე ნამოსახლარია ცნობილი, რომლებიც დაზვერვების ან მცირე მასშტაბის გათხრების შედეგადაა გამოვლენილი.

ციხიაგორის აქემენიდურ ფენაში გამოვლენილმა მასალებმა პირველად მოგვცა საშუალება გამოვყოთ ამ ეპოქის სამი ეტაპი, რომლებსაც სამი სამშენებლო დონე შეესაბამება [21].

ციხიაგორის, ხოვლეს და ნარეკვავის არქეოლოგიური მასალის ანალიზის შედეგად ჩანს, რომ აქემენიდური ხანის ქართლში მთელი რიგი ახალი მოვლენები ფიქსირდება, რაც ამ ეპოქის ქართლის კულტურულ-ისტორიული ვითარების ახლებურ გააზრებას მოითხოვს.

გ. ცქიტიშვილი ფიქრობდა, რომ ციხიაგორას „კომპლექსი აგებული უნდა იყოს .. აზოს მიერ. ის იყო ირანის მიერ დაპყრობილი ქართლის ნაწილის ერისთავი“, რომელიც „ძველი ქართული მატთანების მიხედვით ალექსანდრე მაკედონელმა .. მმართველად დასვა“ [42, გვ. 25]. იგი ასევე აღნიშნავდა, რომ „.. დღევანდელი შიდა ქართლი ასცდა აქემენიდთა იმპერიის დაპყრობებს და რომ ის იმპერიის ფარგლებს გარეთ დარჩა“. „მიუხედავად ამისა ჰეროდოტე იქვე დასძენს, რომ სპარსთა სახელმწიფო ვრცელდებოდა კავკასიონამდე“.

ჯ. გვეტაძე და გ. ცქიტიშვილს გამოთქმული აქვთ მოსაზრება, რომ აქემენიდურმა სპარსეთმა თავისი გავლენა არტაქსერქსე I-ის (ძვ.წ. 462-424 წწ.) დროს გაავრცელა ქართლზე [42].

ჯ. გვეტაძე ვარაუდობდა, რომ ქართლის XVIII სატრაპიაში გაერთიანება არტაქსერქსე II (ძვ.წ. 405-358 წწ.) დროს მოხდა [6]. მეცნიერთა ნაწილი ფიქრობდა, რომ ციხიაგორა XVIII სატრაპიის ერთ-ერთი ცენტრი იყო [84, გვ. 69, 71].

ჩვენი აზრით, უფრო მართებულია გ. ნარიმანიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ ქართლი ირანის პოლიტიკური ინტერესების სფეროში ძვ.წ. VI ს-ის მიწურულს, დარიოს I-ის დროს მოექცა. თუმცა, ქართლი არასოდეს შედიოდა იმპერიის შემადგენლობაში და აქემენიდები ქართლს ადგილობრივი არისტოკრატის მეშვეობით მართავდნენ. XVIII სატრაპიის ჩრდილოეთი საზღვარი ყარაჯამირლისთან, სარი-თეფესა და ბენიამინის მახლობლად გადიოდა [27]. ამ ზოლის ჩრდილოეთით, კავკასიის ქედამდე მდებარე ტერიტორიას მცხეთის ადგილობრივი მმართველი განაგებდა.

ელინისტური/პოსტაქემენიდური ხანა

ელინისტური/პოსტაქემენიდური ეპოქა მეტად მნიშვნელოვანია ჩვენთვის, რადგან ქართული ისტორიული ტრადიცია სწორედ ამ ეპოქას უკავშირებს ქართლის/იბერიის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას. ნერილობითი წყაროები მწირია. ქართული მათიანეების, „ქართლის ცხოვრების“ და „მოქცევაი ქართლისა“ საკმაოდ ბუნდოვანი ცნობები, არქეოლოგიური მასალებით შევსებას მოითხოვს. მნიშვნელოვანია ყველა ძეგლი, რომლის მონაცემები საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ იმ ეპოქის მატერიალურ თუ სულიერ კულტურაზე.

ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსი უნიკალურია თავისი დაცულობით საქართველოს ანტიკური ხანის ისტორიის და კულტურის შესწავლისათვის. ამიტომ, მნიშვნელოვანია მისი ქრონოლოგიის და რაობის საკითხების გარკვევა.

გ. ცქიტიშვილის აზრით, საქართველო თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით ძველთაგანვე ორი კულტურის: აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შესაყარზეა, და ამ სატაძრო კომპლექსშიც კარგად ჩანს ამ ორი კულტურის გავლენა და შერწყმა.

აქემენიდური იერის სვეტისთავის აღმოჩენა ერთხელ კიდევ მეტყველებს იმდროინდელი აღმოსავლეთ საქართველოს მჭიდრო კავშირზე აქემენიდურ სამყაროსთან. ამას არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს მცირეაზიური ბერძნული წარმოშობის ასო-ნიშნების დადასტურება ციხიაგორის კრამიტებზე, რადგან როგორც ცნობილია აქემენიდთა სამეფომ, პირველმა ისტორიაში, გააერთიანა იმ დროინდელი კულტურული სამყაროს დიდი ნაწილი და მან განაპირობა აქემენიდური სახელმწიფოს კულტურის ნარევი, რაშიც დიდი წვლილი ბერძნულ ელემენტსაც მიუძღვოდა [42; 110].

ციხიაგორის ყველაზე მნიშვნელოვან ფენად ანტიკური ხანის ფენაა მიჩნეული. მისი სიმძლავრე 4 მ-ს აღწევს. ამ ფენას ეკუთვნის ელინისტური ხანის უნიკალური სატაძრო კომპლექსი, რომელიც გ. ცქიტიშვილის აზრით, ძვ.წ. IV ს-ის დასასრულით – ძვ.წ. III ს-ის შუა ხანებით, ხოლო ჩვენი აზრით ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისით-ძვ.წ. II ს-ის შუა ხანებით თარიღდება [21, გვ. 47]. ციხიაგორის ელინისტური ფენა 8 სამშენებლო დონეს მოიცავს. აქედან III-VIII დონეები სატაძრო კომპლექსის არსებობის პერიოდს მიე-

კუთვნება. სატაძრო კომპლექსის ფუნქციონირების ბოლო ეტაპი III დონეს უკავშირდება. ამ დონის ნგრევის პერიოდი ემთხვევა ქართლში შავად გამომწვარი, „სარკისებურზედაპირიანი“ კერამიკის გავრცელების ხანას (ასეთი ჭურჭელი III დონეზეც გამოჩნდა), რომელიც ძვ.წ. II ს-ის დასაწყისითა და ძვ.წ. I ს-ის პირველი ნახევროთაა განსაზღვრული [83, გვ. 59]. ამ სახის კერამიკის თარიღი სამადლოს, ნასტაკისის, დედოფლის მინდვრის, უფლისციხის და ციხიაგორას სტრატეგრაფიული მონაცემების და შესაბამის ფენებში მოპოვებული მასალის ანალიზის შედეგადაა მიღებული [56, გვ. 85; 83, გვ. 63]. ასეთი კერამიკა დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ციხიაგორას I და II დონეებში, ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსის დანგრევა „სარკისებურზედაპირიანი“ კერამიკის გავრცელების შუა პერიოდში, ძვ.წ. II ს-ის შუა ხანებში უნდა ვივარაუდოთ. ტაძრის ფუნქციონირების ბოლო ეტაპის თანადროული ჰორიზონტი (IV-VIII დონეები) გაითხარა, რომლებიც ისევ ტაძართანაა დაკავშირებული. IV-V დონეებში მცირე რაოდენობით კიდევ გვხვდება „სარკისებურზედაპირიანი“ კერამიკა, ხოლო VI-VIII დონეები „სამადლოს სტილის“ მოხატული კერამიკითაა წარმოდგენილი, რომელიც სამადლოს ნაქალაქარის ქვედა ელინისტურ ფენაში აღმოჩენილი იმპორტული კერამიკის [56, გვ. 43-47, ტაბ. IX] მიხედვით ძვ.წ. III-II ს-ის დასაწყისით თარიღდება [83, გვ. 60, 83; 26, გვ. 2]. ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსის აგების თარიღს, სწორედ, „სამადლოს სტილის“ მოხატული კერამიკა ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისით განსაზღვრავს [28]. დანგრევის თარიღს კი ამყარებს დამწვარ მარანში აღმოჩენილი ყურძნის ნიჰნების ახალი რადიოკარბონული თარიღი – RTD 7824, 2107±20 BP, 193-86 BC (84,2%) [92, გვ. 65].

მზისა და ცეცხლის კულტი ძველ საქართველოში ჯერ კიდევ ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან დასტურდება, მაგრამ გ. ცქიტიშვილი აზრით, ეს ტაძარი ჩვენი მეზობელი ირანის (ზოროასტრიული რელიგიის) გავლენით უნდა ყოფილიყო აგებული. „ერთი რაც შეიძლება დაგუმატოთ, თონეების არსებობაა საერთო სატაძრო მსახურებისათვის, მაშინ, როდესაც საცხოვრებელ შენობებში აქაც და მთელ იმდროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოში, მხოლოდ ტრადიციული (ხოვლური ტიპის) ღუმელებია გავრცელებული, თონეები კი შემოყვანული ტაძრის ტიპს და მასში აცხოვდნენ, მსგავსად

ირანისა, სატრაპეზო დღესასწაულებზე მოსული მრევლისათვის პურს. ტაძრის კომპლექსში მცხოვრებ მოგვებსაც (ქურუმებს) კი მამა-პაპური ღუმელი ჰქონდათ ყოველდღიური საჭიროებისთვის. ვფიქრობთ, ადგილობრივი მზისა და ცეცხლის კულტი შეერწყა ირანულ ამავე ღვთაებათა გარეგნულ გაფორმება-რიტუალს და ასე „გადაკეთებულ“ კულტს დასჭირდა სარიტუალო პურისთვის ის საცხობი, რომელიც იქ ირანში იხმარებოდა“ [42].

ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსი, არქიტექტურის თვალსაზრისით, შეისწავლა გ. ყიფიანმა და აღნიშნა მისი სიახლოვე ირანულ ცეცხლის ტაძრებთან (როგორც ადრეულ, ასევე თანამედროვე) [38].

კ. ხიმშიაშვილი აღნიშნავს, რომ რთული ვითარებაა ტაძრის ინტერპრეტაციასთან დაკავშირებით. მიუხედავად იმისა, რომ იგი ნამდვილად ავლენს მთელ რიგ ნიშნებს, რომლითაც უკავშირდება ირანულ ცეცხლის ტაძრებს, არის ერთი გარემოება, რაც პრაქტიკულად გამორიცხავს ამ ნაგებობის დაკავშირებას ტრადიციულ ზოროასტრულ ტაძართან. კერძოდ, საქმიანობა, რომ ტაძრის წინ ეზოში გამართულ მაღალ საკურთხეველზე აღმოჩნდა „ რკინის დანა და ცხვრის დამწვარი ძვლები“, ხოლო კომპლექსში შემავალ მარანში აღმოჩენილ ერთ-ერთ საკურთხეველზე თხის დამწვარი რქები იპოვნეს. წარმოუდგენელია, რომ ტრადიციული ზოროასტრული (მაზდეანური) რელიგიის მიმდევრებმა მსხვერპლშენიერვის რიტუალი ჩაატარონ და წმინდა ცეცხლს გააკარონ რაიმე სხეული (ხორცი), რომელიც უწმინდურად ითვლებოდა. ეს გარემოება ძირითადად ეწინააღმდეგება ამ ნაგებობის (და მთლიანად მთელი კომპლექსის) ტრადიციულ იდენტიფიცირებას ზოროასტრულ, ცეცხლის ტაძრად [45].

მიუხედავად ამისა, მისი აზრით, ციხიაგორა მაინც შეიძლება დაუკავშირდეს ცეცხლის ტაძრებს, იმდენად დიდია სტრუქტურული მსგავსება. ზემოთაღწერილი მსხვერპლშენიერვის ახსნა კი, ალბათ, შეიძლება ელინისტურ ხანაში ზოროასტრული რელიგიის ღვთისმსახურების ჯერ კიდევ ჩამოუყალიბებლობით. როგორც აღინიშნა, მსხვერპლის არშენიერვა დამახასიათებელია ტრადიციული, ორთოდოქსული ზოროასტრიზმისთვის. საქართველოში კი, შესაძლოა, არსებობდა რაღაც ადგილობრივი ძლიერი ტრადიცია, რომლის მიხედვით გრძელდებოდა მსხვერპლშენიერვა, სამსხვერპლო ცხვრისა თუ

თხის დანვა.

საქართველოში შესწავლილი ამ პერიოდის ტაძრების აღწერისას აღნიშნულია, რომ ნათლად იკვეთება ტაძართა ჯგუფი, რომელსაც ერთნაირი გეგმარებითი ხასიათი აქვს. კერძოდ, ესენია ცოხიაგორა, ღართისკარი, სამადლოს მინები, ნასტაკისი, უფლისციხის ორსვეტიანი კომპლექსი [45].

ჯგუფად გამოყოფილ ტაძრებს აერთიანებს შემდეგი ნიშნები: კვადრატული ცელა, ცელას ორი მხრიდან აკრავს კორიდორისმაგვარი (დერეფნისმაგვარი) სათავსები, შესასვლელი ცელაში გაჭრილია საფასადო კედლის შუაში, ტაძრის წინ მაღალი ღობით შემოსაზღვრული ეზოა, რომელშიც შესასვლელი გვერდით კედლებშია განთავსებული; ეზოს ცენტრში მოწყობილია საკურთხეველი (მაგალითად, როგორცაა ციხიაგორასა და შესაძლოა უფლისციხის ორსვეტიან დარბაზში).

ციხიაგორასა და უფლისციხის ორსვეტიან დარბაზში, ე.ი. ტაძრებში სადაც კედლები საკმაოდ სიმალლეზე გადარჩა, კორიდორისმაგვარი გვერდითა სათავსებიდან ცელაში სარკმელებია გაჭრილი.

საფასადო მხრიდან მარჯვენა გვერდით სათავსო ოთხ შემთხვევაში აღმოჩნდა ქვევრების ნაშთები.

განზოგადებული აღწერიდან ცხადია სტრუქტურული მსგავსება ამ ტაძრებსა და კარგად ცნობილ ირანულ ცეცხლის ტაძრებს შორის, სადაც აუცილებელი კომპონენტებია კვადრატული ცელა, რომლის ირგვლივ ან გარშემოსასვლელი კორიდორები ან კორიდორისმაგვარი ნაგრძელებული სათავსები, ტაძრის წინ კედლით შემოსაზღვრული ეზოებია საკურთხევლებით (მაგალითად ცეცხლის ტაძრები სუზის მახლობლად, ოქსუსის ტაძარი ტახტ-1 სანგინში) [108; 109].

მიუხედავად ამისა, სავარაუდოა, რომ ციხიაგორას, ღართისკარის, სამადლოს მინების, ნასტაკისისა და უფლისციხის ორსვეტიანი დარბაზის შემთხვევაში საქმე გვაქვს ცეცხლის ტაძრის რეგიონალურ ტიპთან, რადგანაც, მიუხედავად სტრუქტურული ერთობისა, აღწერილ ტაძრებსა და ირანულ ტაძრებს შორის არსებობს მნიშვნელოვანი განსხვავებებიც.

აღწერილ ტაძართა ჯგუფს არ გააჩნია რამდენიმე წინ გამოწეული მცირე ზომის სათავსები, რომლებიც განლაგებულნი არიან კვადრატული ცელის საფასადო მხარის ორივე მხარეს.

ეს სათავსები წარმოადგენენ „ათაშგებს“ - მუდმივი (ჩაუქრობელი) ცეცხლის შესანახ ადგილს. ეს სათავსები „ერთ-ერთი ყველაზე არსებითი კომპონენტია ირანული ცეცხლის ტაძრების შინაგანი ფუნქციური სტრუქტურისა“.

უცნობია შემთხვევები ირანულ ცეცხლის ტაძრებში, როცა ისე, როგორც ხსენებულ ტაძრებში (ციხიაგორა, უფლისციხის ორსვეტიანი დარბაზი) გვერდითი სათავსები (დერეფნები) იხსნებოდნენ კვადრატულ დარბაზში (ცელაში) სარკმლებით. თუმცა შესაძლოა ეს გამოწვეული იყოს ირანული ცეცხლის ტაძრების უმრავლესობის ცუდი დაცულობითაც.

და ბოლოს, ნახსენებ ყველა ტაძარში, გარდა ღართისკარისა, მთავარი (კვადრატული) დარბაზის გადახურვა დაყრდნობილია არა ოთხ სვეტზე, რაც კანონიკურია ირანული ცეცხლის ტაძრებისათვის, არამედ ერთზე (ციხიაგორა), ან ორზე, (უფლისციხის ორსვეტიანი დარბაზი), ან სულაც არ გააჩნდათ თავისუფლად მდგარი სვეტები (სამადლოს მინები, ნასტაკისი).

გარდა ამისა, მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა, როგორც ჩანს, სამხრეთ კავკასიის და კერძოდ საქართველოს გეოგრაფიული დაშორება ირანის ზოროასტრული ცენტრებიდან [45].

ციხიაგორის სატაძრო კომპლექსის შესწავლამ აჩვენა, რომ რიტუალში გამოიყენებოდა ცეცხლი, ნითელი ღვინო, თონეში გამომცხვარი პური, წვრილფეხა საქონლის მსხვერპლშენიშვა. დგება საკითხი, თუ რა ტიპის ცეცხლი ენთო ამ ტაძარში, ან რომელი ღვთაებებისადმი იყო მიძღვნილი აღნიშნული ტაძარი. ამ კითხვაზე ზუსტი პასუხის გაცემა ჩვენი ცოდნის თანამედროვე ეტაპზე შეუძლებელია.

შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ქართლის/იბერიის სამეფოში ირანული კულტურის უდავოდ ძლიერი გავლენის მიუხედავად იყო რელიგიური სინკრეტიზმი ადგილობრივ ტრადიციებთან [76]. საერთოდ, ასეთი ვითარება მეტად დამახასიათებელია ელინიზმის ეპოქისთვის.

დასკვნა

ციხიაგორის თითქმის ოცდაათწლიანი შესწავლის შედეგად მოპოვებული მასალების ანალიზის საფუძველზე და დათარიღების ახალი მეთოდების გამოყენებით, შესაძლებლობა მოგვეცა ახლებურად გაგვეშუქებინა ბევრი საკითხი. დაზუსტდა ძეგლის სტრატეგრაფია და ქრონოლოგია.

შედეგად მივიღეთ ციხიაგორის კულტურული ფენების და დონეების შემდეგი თანმიმდევრობა:

- I ფენა – ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი, 2 დონე, 5 სამშენებლო ჰორიზონტით. ძვ.წ. 28-25 სს.
- II ფენა – შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ძვ.წ. 17-16 სს.
- III ფენა – გვიანბრინჯაოს ხანის ნასახლარი – 2 დონე. ძვ.წ. 15-12 სს.
- IV ფენა – ადრეანტიკური/აქემენიდური ხანის – 3 დონე. ძვ.წ. 6 ს-ის მიწურული – ძვ.წ. 4 ს.;
- V ფენა – ელინისტური/პოსტაქემენიდური ხანის, 8 სამშენებლო დონე. ძვ.წ. 3-1 სს. (3-8 დონეები - სატაძრო კომპლექსი. ძვ.წ. 3-2 სს.).

ციხიაგორის ყველა ფენის, მასალები იმდენად მრავალფეროვანია და სხვადასხვა ეპოქის იმდენ პრობლემას უკავშირდება, რომ მათი განხილვა ერთ ნაშრომში შეუძლებელია. ამ პუბლიკაციის მთავარი მიზანია, ამ მეტად საინტერესო ძეგლის მთლიანობაში წარმოჩენა.

**CULTURAL-CHRONOLOGICAL PROBLEMS
OF THE MULTI-LAYERED SITE OF TSIKHIAGORA**

The study of the cultural layers of Tsikhiagora attested to the fact that archaeological materials from the site are dated to the period from Early Bronze Age up to the Hellenistic period.

The general cultural-chronological scheme of this period obtained today for the territory of Eastern Georgia:

1. Early Bronze Age – the second half of the 4th millennium BC-3rd millennium BC.
Kura-Araxes culture - second half of the 4th millennium BC-first half of the 3rd millennium.
Culture of early barrows/ Martkopi, Bedeni -second half of the 3rd millennium BC.
2. Middle Bronze Age, First half of the 2nd millennium BC.
Trialeti culture.
3. Late Bronze-Early Iron Age, second half of the 2nd millennium- 7th century BC
Lchashen-Tsitelgorebi, Samtavro and other cultures.
4. Early Classical/Achaemenid Period, 6th-4th centuries BC
5. Hellenistic/Post-Achaemenid period, 3rd-1st centuries BC
The period of formation of the Kingdom of Kartli/Iberia.

With the publication of the materials of Tsikhiagora according to the epochs, we will try to figure out the significance of this monument, specifying the chronology in the light of new data and to discuss some problems that are relevant in Georgian archaeology.

EARLY BRONZE AGE

In the second half of the 4th millennium B.C.-3rd millennium B.C. in the Southern Caucasus, Eastern Anatolia, north-west Iran, and the East of the North Caucasus, the Kura-Araxes, or the Transcaucasian archaeological culture is widespread. The Early Bronze Age Kura-Araxes culture is considered as a single cultural-historical event, but with its local peculiarities. The difference between the local varieties was revealed in the topography of the settlements, the architecture of the structures and building technique, some elements of material culture, etc. [50; 72; 75; 82; 105; 107].

In the middle of the 3rd millennium B.C., in the Southern Caucasus, specifically, in Eastern Georgia, the stable character of the Kura-Araxes culture was disrupted, which, among other reasons, must have been prompted by the appearance of new northern and southern elements. A new burial rite spread in this time - grandiose individual barrow type burials, putting in barrow a carriage for the deceased, big changes are felt in social relations, etc. In the early kurgans, two groups are distinguished: "Martkopi" and "Bedeni". The Kura-Araxes culture and the early barrows are discussed as successive stages, and among the barrows, the Bedeni group is considered to be later [51; 52; 107]. This scheme of staged development is acceptable, though the relationship between the monuments of the Kura-Araxes culture and the kurgan monuments and the early kurgans/barrows themselves shows us a more complicated picture, which is expressed in the materials of construction layers dated to the later stage of the stratified settlements, shaping the Kura-Araxes culture. The Tsikhiagora site is among them [19].

The above described materials allow us to shape some generalisations regarding the settlement. Levels B and A of the Early Bronze Age, with their 5 cultural layers, as we will try to clarify below, are indicators of an uniform development of the Kura-Araxes culture in Shida (Inner) Kartli. Despite the fact that there exists a difference between levels B and A, they belong to the same Kura-Araxes culture, and in general the different stages of the life of a settlement can be judged. In this way, we will try to discover the most typical peculiarities of the life of the settlement and shape the general picture of its development.

However, along with this, it should be taken into account that this judgement is based on incomplete material, since only a small part (approximately one tenth) of the monument has been excavated.

The settlement of Tsikhiagora is built on a specially selected natural hill, in an advantageous place from the point of view of agricultural development. The existence of the Kura-Araxes cultural layer was confirmed over the entire area of the hill. A relatively small area has been studied - 300 sq. m in the south-western part of the hill, where five cultural layers were attested. This fact does not exclude the possibility of the existence of earlier layers in other parts of the hill, if they were not settled at the same time.

As for the five studied cultural layers, they, except the B₂ layer, give us a rather scanty information about the types of buildings and principles of planning. Nevertheless, it is clearly seen that the buildings do not repeat the planning of those from other layers. Thus, in all five layers of the settlement different types of planning are evidenced.

The construction technique also changes. The buildings of the lower, B₃ and B₂ layers are constructed of wattle-and-daub technique, plastered with clay on both sides. The walls of the building in layer B₁ are built of cobblestones and mud-bricks, while those of layers A₂ and A₁ are represented by clay paved floors and a fragment of a clay wall in layer A₁.

The construction of walls with wattle-and-daub, plastered on both sides with clay, which is characteristic of layers B₃ and B₂ of Tsikhiagora, is the main building tradition of the Kura-Araxes culture in the Shida Kartli region [64, pp. 113-149]. Round buildings with wattle-and-daub walls and a flat roof are characteristic of level D of Khizanaant Gora [14, p. 44]. The typical building of the upper C and B levels is of a different type. It is elongated, with rounded corners. Walls are plastered on both sides with clay, and a roof is flat. This type of building, it seems, appears in Shida Kartli at a definite stage of the development of the Kura-Araxes culture, and from then on it becomes the leading type of building in this area [50, p. 97]. On Khizanaant Gora, the process of the development of this type of building can be observed [14, p. 46].

The buildings [46, Pl. VI-XXII] excavated in the layers of Shida Kartli settlements, particularly the

well-studied levels C and B of the Kvatskhela settlement, are completely developed. They are of a definite type. Their plan has already passed a long way of development, reaching a stable position. Despite some archaic peculiarities (rounded corners, one main supporting column - "central pillar", the roundness of the roofing beams, usage of wattle), the buildings are characterised by two parts, a quadrangular shape, a flat roof with a central opening, a corridor and complicated constructional parts [46, p. 45].

The B₂ layer of Tsikhiagora (Pl. 136-139) gives us grounds to discuss the planning of the village and types of buildings. During planning, the dominant winds are taken into account. They blow from east to west and conversely, that is why the buildings are oriented either to the north or to the south.

Despite the fact that only two buildings were completely excavated and one was partially studied, it seems possible to us to assume that the buildings of the settlement were arranged in districts, grouped with a specific construction. Building №1 should be such a construction (Pl. 136). This is suggested by its exceptionally rich interior, a corridor which the other two buildings do not have, and the fact that the path that ran through the settlement directs right towards the entrance of building №1, while buildings №2 and №3 are 5-6 metres away from the path (Pl. 137).

The buildings themselves are large, two-room constructions covering an area of up to 70 sq. metres. They are elongated, with rounded corners, with thatched walls plastered with clay on both sides, a flat roof, a supporting column in the centre of the central room, and with a rounded heart with protrusions emedded into the floor in front of it.

The construction of the building took place in a certain manner: the foundation of the building was prepared – a platform composed of 20 cm thick horizontal layer of pebbles and clay. The frame of the wall was built - the plaited rods attached to the pole, and a supporting column was erected. After that, the floor and walls are plastered with clay layer by layer. The walls are plastered on both sides, and a flat roof is made of earth.

As I. Kikvidze has noted, if the types of residential buildings spread at the sites of the Kura-Araxes culture in Shida Kartli have anything in common with one another, these are: the structural unity, the construction of the walls with wattle-and-daub technique, the flat earth roof resting on the central pole,

and the arrangement of a stationary hearth with lugs in the centre of the room [14, p. 46].

Buildings of layer B₂ of Tsikhiagora reveal a particular similarity to those of layer B₁ of Kvatskhelebi [46, Pl. VI-VIII] and seem to represent their development. The buildings of Tsikhiagora are distinguished by their big sizes. A narrow corridor in front of the building, characteristic of constructions at Kvatskhelebi, is bigger and turns into a second room at Tsikhiagora. At the same time, construction and building types do not change, a natural development takes place.

Some differences are noticed in planning, too. If a common principle of planning has been attested among the other Kura-Araxes type settlements of Shida Kartli, this is a dense housing of the village, between the building defences and other considerations are determined to allow the circulation of air is [14, p. 44]; And truly, the buildings of Kvatskhela are quite closely arranged [46, Pl. IV]; The layout of the Tsikhiagora buildings is more spread out, the distance between buildings reaches 5-7 metres, and their planning leaves the impression of it being more orderly. This, too, is probably an indicator of the later development of the planning principles of the settlements of Shida Kartli, belonging to the Kura-Araxes culture.

Remains of just one building (Pl. 135) were excavated in the layer B₁, so the only thing that can be said about the planning is that the building seems to have been oriented with the entrance to the north, to resist the constant winds. The building itself consists of a quadrangular room with a round, stationary hearth with protrusions, placed in the centre. Attention is drawn to the fact that it is built of cobblestones and adobe. Thus, the construction tradition changed drastically. Though it is true that the use of cobblestones and mud-bricks in constructions is not unknown to the Kura-Araxes settlements of Shida Kartli, they fulfil just an auxiliary function in the buildings made of wattle-and-daub [46, p. 45]. As for the B₁ layer of Tsikhiagora, here constructions of wattle-and-daub, of which the buildings of the B₂ layer present an excellent example, are not visible at all. If we take into account the fact, that the B₂ layer was destroyed by a strong fire, and the floor of the B₁ layer building was erected directly on the ruined plasters of the B₂ layer, the change of the construction tradition seems to be probably changed due to the change of the population.

The B₁ layer has no development on Tsikhiagora.

It seems to be abandoned. This settlement ceases to exist for a certain time, and then it starts functioning again. Thus, two cultural layers of level A are created.

In layer A₂, only fragments of clay floors mixed with pebbles were recorded, while in layer A₁ (Pl. 133, 134), if we judge by the clay floors observed around the stationary hearth, the inhabited layer consisted of large buildings. Unfortunately, their shape is unclear. Clay is used as construction material. A fragment of a clay wall was identified (Pl. 134). It is possible that mud-bricks have also been used.

The settlement of layer A₁ appears to be abandoned, and the Kura-Araxes type settlement of Tsikhiagora ceases the existence.

* * *

The majority of the artefacts of the Tsikhiagora settlement consist of pottery, which is very diverse, both in terms of shapes and ornamentation. It should be noted that multiple opinions have been expressed in the special literature about the development of pottery of the Kura-Araxes culture. The scheme of periodization, which was developed on the basis of stratigraphic data, the evolution of shapes and ornaments from simple to complex, taking into account connections with previous, subsequent and neighbouring cultures looks convincing [71, pp. 115, 116; 48; 29, p. 90].

In accordance with what has already been mentioned, several stages are distinguished in the Kura-Araxes culture. The sites of the so-called Didube-Kiketi series belong to the early stage. They are characterised by simple-shaped clay vessels with a cylindrical neck, rounded or egg-shaped body, and handles of semispherical shape. They are fired yellowish-dark greyish-brownish, decorated with simple incised patterns, hollows, knobs, a pair of oblique relief strips, the relief double spiral, etc. The so-called "spectacle-like" spiral motif is especially characteristic.

The majority of the vessels of the next stage are black-polished, and with a pink lining. The body of the vessels is biconical; the shape of the handles and the manner of attachment become diverse. The body of the vessel acquires a biconical shape, the build of the handle, and the manner of its shaping, becomes more diverse. Certain changes are evidenced in the ornament - the relief "spectacle-like" spiral is now represented by variants of double spiral. The zoo-

morphic, geometric, and other types of ornament rendered by incising and reliefs are comparatively complicated.

The ornament of the last period is even more complicated. It can be with a relief, of a grooved-bulging shape, engraved - incised or notched, and made by other methods. Spiral, zoomorphic, and geometric motifs are still met, which are now more diverse and encircle the entire body of the vessel. The leading one is the three-part shape of the vessel, although rounded and biconical vessels still existed [29, p. 90].

Pottery of the level B of the Tsikhiagora settlement belongs to the group of the last, third period. The main features of this pottery is the three-part shape of vessels, the engraved, mostly incised line ornamentation, which is often combined with a plastic, grooved-bulging ornament, especially on small-sized vessels. The main motifs of the ornamentation are geometric shapes and the spirals combined with it.

The pottery of all three inhabited layers of level B is mostly homogeneous; especially the material of the lower, B₂ and B₃ layers represent a single complex. The majority of it is represented by the shapes characteristic of the Shida Kartlian variant of the Kura-Araxes culture [46, Pl. IV; 14] and should depict their development. From the settlements studied in Shida Kartli, the materials of the Kvatskhelebi settlement find many things in common with the materials of the lower layers of Tsikhiagora.

First of all, the traditional shapes of Kura-Araxes pottery in Shida Kartli should be noted, which are represented in Tsikhiagora. These are: wide-mouthed, two-handled and single-handled pots, narrow-necked, single-handled pots, high and low one-handled tubs, drinking glasses widened in the middle, etc.

Wide-mouthed, two-handled and one-handled, large, and narrow-necked single-handled pots are represented in abundance in level C of the Kvatskhelebi settlement [46, Pl. IV₃₉₂₋₄₀₇]. They are characterised by a biconical shape of the body, while at Tsikhiagora this type of vessel has a less sharp, three-part shape, a rib not on the belly, but rather on the transition from it to the bottom. This type of pottery, both at Kvatskhelebi and Tsikhiagora, is unornamented, with rare exceptions.

High and low single-handled tubs are one of the most characteristic shapes in the Shida Kartli pottery complex. They do not change shape during their

long existence. Tubs are present in the C and B levels of Kvatskhelebi [46, Pl. IV^{368-375, 119-121, 130-132}], in the Sachkhere burials [48, Pl. XXI], in the lower layer of Beshtasheni cyclopean fortress [71, p. 116] etc.

Side-indented tubs with three-branched handles are not widespread. This type of vessels, with a semi-spherical handle, has been found in layer D of Khizanaant Gora [14, Pl. XXVI] and in Ozni [66, Pl. 18]. It is all the more interesting that we find this type of pottery with a three-branched handle, except of Tsikhiagora, layer B₁ of Kvatskhelebi [46, Pl. IV^{175,176}].

However, what brings the lower layers of Tsikhiagora closer to the upper B₁ layer of Kvatskhelebi is the three-part shape of the vessel [46, Pl. IV^{139-144, 146-150}] and the decoration with a grooved-bulging ornament [46, Pl. IV¹³⁸].

B. Kuftin has already noted that the grooved-bulging ornament is characteristic of the southern regions of the Kura-Araxes culture [71, p. 116]. The grooved-bulging ornament and the three-part shape of the pottery are considered to be the most characteristic signs of the southern variant of the Kura-Araxes culture, the sites of the Ararat Valley [50, p. 124].

The clay vessels discovered in the settlements of the Ararat Valley are very peculiar. The black-polished pottery is characterized with light colour inner surface and the three-part shape. The development of this pottery complex went in its own direction; it palpably differs from the pottery shapes established at the developed stage of the Kura-Araxes culture of Shida Kartli, which is mainly characterised by a jagged outline [50, p. 124]. The difference can be seen not only in the shape of the vessel, but in the nature of decoration, too. A grooved-bulging ornament, which is mainly placed on the front side of the vessel, is characteristic of the monuments of the Ararat Valley and its neighbouring areas. The ornament is predominantly of a geometric nature, where the spiral also holds one of the leading roles. We have found grooved, engraved and other types of ornaments as well, where the leading ones are again geometric motifs [85, p. 108].

The monuments of the Ararat Valley - Shresh-Blur, Echmiadzin's Kül-Tepe, and others [90] - are characterised by a grooved-bulging ornament; engraving is less used. In Shengavit, by contrast, an engraved ornament is more common, sometimes in combination with a relief. Here, especially at the later stage, geometric forms, engraved ornaments reach a high

development [85, Pl. XXIII]. The Karnut-Shengavit complex [55].

It should be noted that the variant of the Kura-Araxes culture, present in the Ararat Valley, is widespread. At the later stage of flourishing, this culture was spread all over a territory, covering the entire mountain range of today's Armenia and its adjacent regions, first of all Eastern Anatolia [50, p. 141]. Kvemo Kartli, especially its plain, is under its influence. Here, in the vicinity of Shulaveri, at the studied sites - Kaitmaz and the "Ruined Hill" (Dangreuli Gora) - remarkable pottery finds were attested. They are close to the clay vessels spread further south, in the Ararat Valley, in terms of both shape and the nature of decoration [34, pp. 135, 136]. Similar pottery was attested at the Shulaveri settlement II, too [75, p. 160].

The territory of modern Azerbaijan, adjacent to Kvemo Kartli, evidently, was also included into the sphere of the south-western, Ararat Valley variant of the Kura-Araxes culture. This became particularly evident during the study of the Babadervish hill in the Khazakh region. The pottery found here show similarities with Shengavit type monuments, especially in terms of the nature of decoration. Here, too, we find a similar engraved, grooved-bulging ornament, as well as a combined ornament obtained as a result of the merging of both forms [67]. In Trialeti pottery decorated with a similar ornament is found in the complex III of the lower layer of the Beshtasheni cyclopean fortress [71, Pl. CXX; 66, Pl. 34₂₁₄].

In Shida Kartli (Inner Kartli), this southern influence appeared in the period of level B of Kvatskhelebi, which, as we have already mentioned, was expressed by the appearance of three-part pottery and hollow-bulging ornamentation. However, the Shida Kartli (Inner Kartli) variant of the Kura-Araxes culture was of such a developed form that the southern influence did not cause sharp changes in the way of life, architecture and building techniques, as well as, in the main components of the material culture. The Shida Kartli (Inner Kartli) variant of the Kura-Araxes culture, enriched by the impulses brought from the southern regions of this culture, rises up to a new level of development. This was reflected in the materials from the layer B₂ of Tsikhiagora. This concerns both the architecture, which has already been mentioned, and pottery production. If in layer B₁ of Kvatskhelebi, the three-part shape of the vessels is not yet established and is mainly represented by vessels of smaller size, in the pottery of the layers of

B₃ and especially B₂ of Tsikhiagora, the rather sharply distinguished three-part shape is already the leading type of vessels. Small-sized pottery shapes (Pl. 160₁, 167₁, Fig. 137) have also been attested. They reveal resemblance in terms of shape and especially the nature of the ornament (an engraved band, and plastic, grooved-bulging ornament) – reveals the resemblance to the Shengavit-type sites of the Ararat Valley [90, p. 84,85], and the settlements of Kvemo Kartli, Kaitmazi and the “Destroyed Hill” (Dangreuli Gora) [34, pp. 135,136], but the majority of the pottery shapes is a result of the development of traditional Shida Kartli pottery, decorated with the same traditional engraved, mostly incised, ornament.

During the discussion of the level B pottery of Kvatskhelebi, the researchers noted that the general appearance of the pottery, especially the outline, already reminds us of the Early Bronze Age pottery, namely, those found in the kurgan burials of Trialeti. This impression is strengthened even more by the geometric patterns stamped around the body of the vessel, which are mainly made according to one scheme - a number of concentric lines around the joining point of the neck and belly and below it a dotted line face. The ornament is quite sharp and rhythmic, but it also has its independent elements. With these peculiarities of the ornamentation the level B vessels differ from those found in level C. This is especially clearly visible in the materials from layer B₁ [46, p. 35]. The graphic ornament of the Kura-Araxes culture holds a leading place in the ornamentation of finds from the early kurgans. A certain general style of ornamentation can be noted in them [8, p. 22].

From this point of view, attention is drawn to the jugs and mugs found in building №1 of layer B₂ of Tsikhiagora. This type of pottery is typical of early kurgan burials. For example, the jug (Pl. 160₂, Fig. 140₁), by its shape is very close to the jugs found in the XIII and XIX kurgans of Trialeti [71, p. 105, Fig. 112, 113]. However, the jugs found in the kurgans are of a more developed appearance, with a more sharply defined three-part body and a complex ornamentation. The same can be said about the type of mugs (Pl. 163₃, Fig. 143), which is evidenced in Tsikhiagora and stands typologically close to the mugs characteristic of the early kurgans of Trialeti, namely, to those found in kurgan XXIV [71, p. 105, Fig. 114].

One group is distinguished among the early kur-

gans of Trialeti, the pottery finds of which are close to those of Kura-Araxes culture in terms of both shapes and ornamentation. This group is composed of barrows IV, XIII, XIX, and XXIV [64, p. 264; 8]. In our opinion, the pottery shapes from layer B₂ of Tsikhiagora correspond to those from barrows.

As we have noted during the description of the material, in the same B₂ layer's building №1, two jugs (Pl. 160_{3,4}, Fig. 143) stand out, which differ from the other Kura-Araxes products by shape and quality of surface finishing. We can relate these jugs to the one [48, Pl. XIV₆] from burial №2 of the kurgans of Sachkhere in Nacherkezevi, excavated in 1955, which was found together with an axe with its backside hanging down and a dagger with a tang. O. Japaridze ascribes this burial to the early group, but jugs of this type reveal a closer resemblance to the pottery found in kurgan №1 of Martkopi [52, pp. 12-19]. They are characterised by quite well-developed shapes. In terms of clay and surface processing, they have more in common with the pottery of the early kurgans of Martkopi than with the clay vessels discovered together with them. It seems that in the time of the existence of the B₂ layer of the Kura-Araxes settlement of Tsikhiagora, the sites of the Martkopi stage of the kurgan culture coexisted with it.

In the pottery finds of the B₁ layer of the Tsikhiagora settlement, although the main pottery shapes and the character of the ornamentation do not change, a whole row of different signs are observed, which are not found in the lower, B₂ and B₃ layers. In the ornamentation, an incised-lined and engraved ornament prevails; a frieze made of an engraved, notched, and dotted ornament on the neck of the vessels (Pl. 153), which looks very much like the ornament of Babadervish, is evidenced [75, Fig. 44, 126]. A band of engraved, incised, dotted and linear ornament is attested on the neck of the vessels, with incised hatched triangles applied on it (Pl. 153; Fig. 134). A small-sized, low, moulded bowls are a novelty of pottery production (Pl. 154₃, 158_{4,8}). This type of pottery is characteristic of the more southern regions of the development of the Kura-Araxes culture, for the monuments of Eastern Anatolia [93, pp. 189, 197], which C. Barney assigns to the second period of the Early Bronze Age.

The grooved-bulging ornament is attested not only on small-sized vessels, but also on large-sized pitcher-shaped jars (Pl. 153; Fig. 128). The similar ornament is attested in Eastern Anatolia, in Iait-

si, a settlement of the Igdir Valley [93, p. 191]. The pitcher-shaped jars, sometimes with complex relief patterns, are known from Karazi [95, pp. 412, 413]. Large-size unornamented pitcher-shaped jars, similar to the pieces represented in layer B₁, are characteristic for the sites of North-eastern Anatolia (Fig. 128, 129).

Of special interest is a small group of pottery, found in layer B₁, which is not characteristic of the Kura–Araxes culture, and has not been found in the lower layers. These are jar-shaped vessels (Pl. 155) which have unpolished, thick-pile surface, in some cases with a comb-like, irregularly grooved surface (Pl. 153; Fig. 135). Such pottery is characteristic of the Bedeni layer of the Berikdeebi settlement [35, pp. 39, 40, Fig. 2] and was found in the main burial of kurgan №3 of the Bedeni culture of Martkopi [52, pp. 40–44]. A fragment of a thin-walled, black-glossed jug, and a fragment of cylindrical neck of a small-sized vessel (Pl. 153) found in this layer should also belong to the Bedeni culture, which is distinguished by a particularly high level of surface polishing.

It seems that during the age of the existence of the B₁ settlement layer, the stable character of the development of the Shida Kartli variant of the Kura–Araxes culture was disturbed, which was manifested by a change in the tradition of construction and the appearance of new signs in the material culture. If we take into account the fact, that the previous B₂ layer was destroyed by a strong fire, we can presume that these changes should not have happened in a peaceful way. However, it seems that these changes were due to the processes taking place within the tribes carrying the Kura–Araxes culture, possibly due to their movement from the territory of Eastern Anatolia to the north, to the region of Shida Kartli. The appearance in the B₁ layer of Tsikhiagora of the pottery, which is characteristic of the Bedeni culture, indicates to the fact that in the period of its existence the Bedeni culture begins to appear in Shida Kartli and comes into contact with the Kura–Araxes culture.

The settlement of the B₁ layer of Tsikhiagora did not persist. It was abandoned by the population. Life ceased on the hill. As a result, a 3–4 cm thick sterile layer was created. The Tsikhiagora hill appears to be settled once again by tribes carrying Kura–Araxes culture and the settlement's level A is formed, with two settlement layers and ritual pits.

At Tsikhiagora the materials of level A differ drastically from those of the lower, B level. First of all,

this is relevant to the general appearance of pottery. The typical Kura–Araxes pottery finds from level A, which represent 60–70% of the total number of vessels found in this level, is characterised by a much lower level of surface polishing than those of level B, especially in layer A₁. It is fired black on a pink lining, unornamented, sometimes massive, with semi-spherical handles (Pl. 148; Fig. 113), and often leaves a more archaic impression than its stratigraphic data and accompanying material indicate.

Despite the fact that there is a certain difference noticed between the materials of the A₂ and A₁ layers, they can be discussed together due to their main features.

The pits which belong to level A are divided into two groups. The pits №4, 18, 19, 68, 11, and 15 (Pl. 141; Fig. 112) are united into the first group. They are united by cylindrical shape, uniformity of filling, stratigraphic conditions. It was observed that the pits of this group were cut into layer A₁. Therefore, the pits of the first group represent the latest stratigraphic level of the Early Bronze Age layer of Tsikhiagora. The pits of the second group are characterised by abundance of material. They are bell-shaped, cut directly from level A. It is difficult to connect them with the layers, but we considered it possible to assign pits №77, 78, and 81 (Pl. 142–147) to layer A₂, while the pits №5, 69, 79 (Pl. 141) are connected to layer A₁.

In the pottery of level A, as we have already mentioned, mainly unornamented vessels are represented. Mostly smaller vessels are ornamented. The grooved-bulging ornament is present only in one case, together with an engraved décor on the vessel fragment №77, found in a ritual pit (Pl. 147₃; Fig. 114₂). In the second case an ornament, characteristic of the late stage of the typical Kura–Araxes culture (Pl. 146₁; Fig. 118), is attested. It is made of awkward rough grooves, which are not characteristic of the traditions of this culture. The rest of the fragments have either a sharply incised linear ornament along with engraved patterns, or finely engraved ones (Pl. 142, 146_{2,4}, 149, 151; Fig. 114, 117, 120, 121). The types of ornaments, presented on this pottery, are typical of the early kurgan period of Trialeti, which represents an inseparable part of the later stage of the Kura–Araxes culture.

Among pottery finds of the level A, attention is drawn to that group of vessels, bodies of which are specially plastered with wet clay (Pl. 141₅, 143_{3,5},

145^{2,4,6}, 150¹⁴, 151^{4,11,12}; Fig. 123, 124). Regardless of the shape and size of the vessels, they have a smooth neck and pile body (as a result of daubing with wet clay). The ornament is attached horizontally on the shoulder, parallel to the mouth. These are mainly a relief, notched strip, or a protrusion. A similar ornament is also present on smooth-surfaced vessels (Pl. 141⁷⁹, 143^{1,2,4}, 145⁵, 149⁸). Of interest is a fragment of the black-polished vessel from the A₁ layer, on which engraved ornamental patterns characteristic of the early Trialeti kurgans and a relief horizontal protrusion decorated with notches are attested together (Pl. 149⁴; Fig. 121).

Ornamentation with a relief, incised band or protrusion is not characteristic of the Kura-Araxes culture. It has appeared on the later stage of this culture. In Kakheti, a part of the pottery finds from the lower layers of the Ilto settlement is decorated with a relief notched band around the shoulders of the vessel [62, p. 50; Fig. 10,11]. Vessels decorated with similar ornaments were found in Samtskhe-Javakheti, on the "Rabat" of Zveli and in Lodobana [29, Pl. 30⁵, 31^{8,9}]. Jar-shaped vessels with relief notched stripes are also known on the Bedeni type monuments [8, p. 91]. Similar materials were found in Natsargora of Khashuri, in the layer which contains Kura-Araxes and Bedeni type pottery [30, Pl. I₁₇, II₃].

Outside Transcaucasia, the pottery finds from some archaeological sites of Dagestan are particularly close to our materials. They are also handmade, plastered with wet clay, with handles or lugs on the upper part of the body [69, p. 20]. Nail-like or round notches in one row encircle the shoulder, parallel to the mouth. Often, in the same place, a notched relief strip encircles it. Similar pottery is also characteristic of the Gunib necropolis and Upper Gunib settlements, where it is presented together with small-sized vessels of a Kura-Araxes manner [70, p. 150].

Pottery of this group of level A of Tsikhiagora find particularly close parallels in Dagestan itself, namely among the materials of Velikent and Kayakent [81, pp. 93-97]. In the upper layers of these settlements, together with the pottery of the Kura-Araxes culture, which represent the majority of the materials, clay vessels with clay-plastered surface were found. They have a smoothed neck and a relief ornament on the shoulders, with a notched or grazed band, or a protrusion. A similar ornament is characteristic of jar-like vessels. Similar vessels were found in a pottery kiln

excavated at the Velikent settlement [68, pp. 127-129, Pl. III₁₋₃, IV_{1-3,6}].

Due to the absence of the above-discussed pottery in Transcaucasia and the districts located south of it, it is considered, by M. Gajiev, to have been developed locally, right in Dagestan. Earlier, based on the stratigraphy of the Velikent settlement, the opinion was expressed by R. Munchaev that jar-shaped vessels with characteristic relief-incised ornament appeared in Dagestan on a later stage of the Kura-Araxes culture. He connected them with impulses coming from European cultures [81, p. 97]. Later, he considered the discussed pottery to be a continuation of the local traditions existing before the Kura-Araxes culture, and considered it the most characteristic sign of the north-eastern local variant of the mentioned culture [82, p. 189].

Until the Tsikhiagora excavations, pottery with plastered surface was not known in the Southern Caucasus, while jar-shaped vessels and ornamentation with notched stripes, as we have mentioned above, are attested on the sites of the later stage of the Kura-Araxes culture. In recent years, analogous pottery was found in Azerbaijan, in Mentesh-Tepe [98, p. 124]. In Shida Kartli, the appearance of similar pottery in level A of the Tsikhiagora settlement can have two explanations: either the north-eastern variant of the Kura-Araxes culture reached this region, which is less acceptable; or more likely, we are dealing with a general event of the final stage of the Kura-Araxes culture: the approach of a foreign wave not only into the North-Eastern Caucasus, but also into Transcaucasia. But it was not spread in Transcaucasia, while it penetrated widely into the North-eastern Caucasus, was established there and even developed later, in the Middle Bronze Age [59, pp. 62-73]. Therefore, the discovery of similar pottery in level A of Tsikhiagora is significant for the gradual determination of this level; it is connected with the upper layers of Velikent and other sites of its circle. It is also worthy to note, that in the catacombs of Velikent, together with the above-mentioned pottery, typical black-polished Bedeni clay vessels were found, which are considered to be imported [58, pp.7-9].

Based on the data from Tsikhiagora, we can presume that this rough-surfaced pottery should belong to the Bedeni cultural circle.

As for the second group of rough-surfaced vessels - the ones with comb-like striped grooves - their belonging to the Bedeni culture seems to be doubtless.

As it has already been mentioned, similar pottery is characteristic of the Bedeni layer of the Berikldeebi settlement [35; 47; 61]. It was found in the barrows of the Bedeni culture, too. The data of the barrows excavated in Kvemo Kartli are especially important for us. In kurgan №5, in one complex, pottery characteristic of early barrows of Trialeti and Bedeni type vessels were evidenced [49], while in kurgan №9, pottery of the Kura-Araxes culture is presented in one complex together with Bedeni type pottery and metal weapons. Fragments of grooved-striped pottery were evidence there, too [49]. Here, too, there is a picture similar to that of level A of Tsikhiagora.

In level A of Tsikhiagora, pottery with a comb-trace-like, grooved-striped surface can be found both in the layer (Pl. 150_{1,2}) and in the pits of the second group (Pl. 142₃). It represents the main material of the pits of the first group. In these pits, together with the mentioned pottery, fragments of typical Bedeni-like black-polished small-sized pottery were found (Pl. 141).

It seems that the materials of level A reflected the period of the coexistence of Kura-Araxes and Bedeni cultures. Keeping in mind the fact, that the pits of the first group represent the latest stratigraphic layer of the Early Bronze Age in Tsikhiagora, we can conclude that, the development of Kura-Araxes culture ends with the A₁ layer at the mentioned site, as well as probably in the whole Shida Kartli region, while the Bedeni culture continues its existence.

For the dating of the Early Bronze Age layer of Tsikhiagora, the chronology of both the Kura-Araxes culture and the early kurgans should be taken into consideration, since they were mostly discussed separately.

The questions of the chronology of the Kura-Araxes culture were touched upon by almost all researchers who worked on the study of this culture, and it is mainly placed within the frames of the second half of the 4th millennium B.C. and the 3rd millennium B.C. [75, pp. 178, 179; 90; 107]. Despite the fact that there were many attempts to create a common chronological scheme, none of them has been accepted until now. This, probably, is explained by the fact that Kura-Araxes culture is spread over a large territory and different regions are studied unevenly. In addition to this, multi-layered, stratified sites are not well stud-

ied in Transcaucasia, while it is stratigraphic data that should provide us with a solid basis for a chronological scheme.

In Georgian archaeology a chronological scheme has been established, according to which the Kura-Araxes culture dates back to the second half of the 4th millennium B.C.-the first half of the 3rd millennium B.C., and its upper date is 24th century B.C. [46, pp. 58, 59; 48, p. 120; 35, p. 11].

It is important for us to date the kurgan culture. So far B. Kuftin has dated them to the 24th -22nd centuries B.C. on the basis of the analysis of the early group of Trialeti barrows and materials from Sachkhere [73, p. 75]. O. Japaridze distinguished the earlier and later groups based on the well-dated metal inventory found in the Sachkhere burials, which were dated to 2400-2200 and 2200-1900 B.C. [48, pp. 194, 195] and thus achieved precise dating of the early kurgans. In his fundamental work dedicated to the kurgan culture of Trialeti, E. Gogadze defined the date of the early kurgans as 2300-2000 B.C. [8, p. 38]. A. Javakhishvili singled out two groups among the early barrows of Trialeti. The first group (barrows IV, XII, XIII, XIX, and XXIV) he attributed to the late stage of the Kura-Araxes culture of the Early Bronze Age, defining their upper date as the 24th century B.C. The second group singled out by him (barrows XI, XXV, XLVI of the Bedeni culture - Z. M.) was attributed to the early stage of the kurgan culture of Trialeti of the Middle Bronze Age. A. Javakhishvili considered this group and the monuments related to it as a separate culture, naming it a transitional stage, and placed it chronologically between the Kura-Araxes and Trialeti cultures - 23rd -22nd centuries B.C. [64, pp. 264-268]. G. Gobejishvili generally dated the kurgans of Bedeni to the second half of the 3rd millennium-the beginning of the 2nd millennium B.C. [7, p. 133]. The accepted date for the kurgans of Martkopi is the 24th -23rd centuries B.C. [52]. Sh. Dedabrishvili attributed the lower three layers of the Ilto settlement to the last stage of the Kura-Araxes culture of the Early Bronze Age and to the first chronological stage of the Middle Bronze Age. It was dated to the turn of the 3rd -2nd millennia [62, p. 63].

At the present time, two groups are identified among the early kurgans. These are: the "Martkopi" group, which includes the Martkopi, Trialeti and Samgori barrows, according to the traditional chronology, dated back to the middle of the second half of the 3rd millennium B.C.; and "Bedeni" group -

dated back to the end of the 3rd millennium B.C. and the beginning of the 2nd millennium B.C. [52].

Thus, the Kura-Araxes culture and the early kurgans are discussed as successive stages already by B. Kuftin. Moreover, among the kurgans, the Bedeni group is considered to be of a later period. This scheme of gradual development is acceptable, but the relationship between the Kura-Araxes sites and the kurgans and even between early kurgans reveals a more complicated situation.

Some of the researchers tried, rather reasonably, to connect the early kurgans with the construction levels of the later stage in the settlements of the Kura-Araxes culture [75, p. 62; 62, p. 95; 29, pp. 108, 109]. However, this issue became particularly disputable in Shida Kartli, as a result of the study of new stratified settlements. The fact of the coexistence of Kura-Araxes and Bedeni pottery was attested at "Natsargora" of Khashuri' [30; 31], while in the Kareli region, on the settlement of Berikldeebi, a Bedeni-type layer was revealed just above that of the early Kura-Araxes period (Khizanaant Gora level E) [47; 61].

In our opinion, the later period of the development of the Kura-Araxes culture in Shida Kartli was reflected most clearly in the materials of the Early Bronze Age of Tsikhiagora. All five of its cultural layers, as we had tried to show, are even later than the B₁ layer of Kvatskhelebi, which until now was considered to be the latest one of the Kura-Araxes culture in Shida Kartli. It was considered that this culture ceased to exist after the B₁ layer of Kvatskhelebi [19]. According to the traditional chronology, level B of Kvatskhelebi belongs to the mid-3rd millennium B.C., and its upper limit does not surpass the 24th century [46, p. 59; 19].

* * *

It is fairly considered that the Kura-Araxes culture is well studied in Shida Kartli. The chronological scale of its development, based on the stratigraphy of standard sites, such as Kvatskhelebi [46] and Khizanaant Gora [14], includes almost all stages of the Kura-Araxes culture. This scale is generally accepted. The data of the settlement of Tsikhiagora and other recently studied sites complete this scale to an extent and made some corrections into the chronology. We consider it possible to shape a cultural-chronological picture of the development of Shida Kartli from

the Eneolithic period up to the Middle Bronze Age, on the grounds of old and new stratigraphical data.

The Eneolithic layer directly preceding the Kura-Araxes culture is the lower one of Berikldeebi, which is dated back to the first half of the 4th millennium B.C. It should be noted that this layer does not seem to have a genetic connection with the Kura-Araxes culture.

Kura-Araxes culture:

Stage I – Level E of Khizanaant Gora; Kura-Araxes layer of Berikldeebi.

Stage II – levels D, C, B of Khizanaant Gora, level C of Kvatskhelebi.

Stage III – level B of Kvatskhelebi; layers B₃, B₂ of Tsikhiagora.

Stage IV – as in stage I of Bedeni; Tsikhiagora layer B₁ – level A.

Bedeni stage II – the Bedeni layer of Berikldeebi. [19, p. 64; 77].

* * *

On the Tsikhiagora settlement of the Early Bronze Age there are represented the 3rd and 4th stages of the development of Kura-Araxes culture in Inner Kartli.

For the 3rd stage characteristic are: the continuation of the construction traditions of the previous stage, the sameness of settlement planning and building types, which will find development at the end of this stage in the form of the buildings of layer B₂ of Tsikhiagora. It can be said that towards the end of this stage III, traditional architecture of Shida (Inner) Kartli reaches the peak of its development.

The level B layers of stage III of Kvatskhelebi and B₃ and B₂ layers of Tsikhiagora, as well as layers of the previous stage, represent a typical settlement of sedentary farmers. The main materials revealed in the construction layers are represented by farming tools - flint sickle inserts, hand grinders, grain storage vessels and samples of the grains themselves.

Among the pottery finds the difference is felt more acutely, which gives us the possibility to separate stage III from the previous one. Characteristic features of stage II are: the biconical shape of vessels, the paucity of graphical ornamentation around the middle of the body with a sharp rib, and its individual character, appearing towards the end of period II, in layer C₁ of Kvatskhelebi. Stage III is characterised, along with large-sized, thick-walled vessels, by

the appearance of sturdy, thin fabric, well-polished black-surfaced vessels of relatively clear structure; a higher quality of firing; greater differentiation of the general shape and parts of the vessels, mainly of a three-part shape; a developed type of graphic ornament that creates uninterrupted, rhythmic, ornamental bands. A great proximity, both in the pottery shapes and in the style of ornamentation, is evidenced in the materials of early barrows, which exist in the areas surrounding Shida Kartli in this period - in Trialeti, Kvemo (Lower) Kartli, and Kakheti. A grooved-bulging ornament appears at this stage, which was truly uncommon for the pottery complex of Shida Kartli.

The changes in the development of the Shida Kartli variant of the Kura-Araxes culture, on its stage III, should have been brought in by the impulses coming from the south, where the three-part shape of the vessels and the grooved-bulging ornaments are characteristic of the Ararat Valley version of the Kura-Araxes culture. However, it seems that these influxes originated not directly from the Ararat Valley, but from the Kvemo (Lower) Kartli plain and the adjacent territory of modern Azerbaijan, where the influence of the Ararat Valley is so clearly evident at Kaitmaz, Dangreuli Gora (Ruined Hill), Baba Dervish, that should be assumed the relocation of the population. Shida (Inner) Kartli is connected to these regions through the Kura Valley. The fact that only cultural impulses had a place in Shida (Inner) Kartli, and not the migration of southern Kura-Araxes tribes, is apparent in the stable character of life, the fact that no changes are observed in neither traditional architecture, nor the main components of the pottery. Quite the opposite, enriched with the new influxes, the Shida Kartli variant of the Kura-Araxes culture rises to a higher stage and reaches its highest level of development at the end of the stage III, during the period of the existence B₂ layer in Tsikhiagora. The development of the Shida Kartli variant of this culture stopped in this very period. But the Kura-Araxes culture continues its existence on the territory of Shida Kartli.

Stage IV is the period of the destabilisation of the Kura-Araxes culture in Shida Kartli and possibly in the entire Caucasus. There is the possibility of the relocation of tribes, carrying the Kura-Araxes culture. In Shida Kartli, the rather sharp changes which were brought in by the newly arrived tribes were reflected in the materials of the B₁ layer of Tsikhiagora

- the construction of quadrangular buildings made of stone and adobe, some peculiarities of pottery. These changes give us grounds to suppose that this wave came from the south, perhaps from Eastern Anatolia. What was the reason, which caused the relocation of the Kura-Araxes tribes and cultural crisis, is difficult to say. It is possible that these developments were connected with the appearance of a new, Bedeni culture, in Transcaucasia, some signs of which appeared at the beginning of stage IV, in layer B₁ of Tsikhiagora.

Stage IV of the Kura-Araxes culture of Shida Kartli is stage I of the Bedeni culture at the same time, as these two cultures co-existed in the region during the highlighted period. It seems that the period of coexistence was long-lasting. The B1 layer of Tsikhiagora is its beginning, while the level A belongs to the final part of stage IV and it represents the end of the existence of the Kura-Araxes culture in this region and the establishment of the Bedeni culture.

Stage II of the Bedeni culture in Shida Kartli is represented by the Bedeni layer in Berikdeebi and is a transitional step from the Early Bronze Age to the Middle Bronze Age [19, pp. 64-66].

Absolute chronology

At one time (in 1994), the traditional chronological schemes and a small number of radio-carbon dates for sites of the Kura-Araxes were used for dating the Early Bronze Age layer of Tsikhiagora. Stage III was dated to the 24th-23rd centuries B.C., while stage IV - to the 22nd-21st centuries B.C. [19, p. 64; 77, p. 75; 101, p. 67].

For Tsikhiagora's layer B₂, we had a C¹⁴ date - 2900 B.C. ±110 years (TB-831), which was considered to be too early and inappropriate for the existing traditional chronology. Thus, it was not taken into account.

During the past thirty years, a considerable number of radiocarbon dates have accumulated from the sites of Eastern Georgia, from both the settlements and the burial mounds, which have clarified the chronological position of many monuments [90; 91; 107]. New dates of Tsikhiagora were added to these data.

In 2021 at D-REAMS Radiocarbon Dating Laboratory (Weizmann Institute of science, Rehovot, Israel) samples from **Tsikhiagora** were measured for

RTD 11233	Tsikhia- gora	Bone	6.49	43	4025+/-28	Pit 79 Level A	2574 (15.5%) 2556BC 2544 (49.0%) 2488BC 2482 (3.7%) 2476BC	2622 (5.9%) 2598BC 2584 (89.6%) 2468BC	-18.5	6.7	Kura-Arax, second part of III Millennium BC
RTD 11234	Tsikhia- gora	Bone	3.95	43	3983+/-27	pit 78 Level A	2566 (37.4%) 2531BC 2495 (30.8%) 2468BC	2574 (95.4%) 2460BC	-21.5	1.7	Kura-Arax, second part of III Millennium BC
RTD 11237	Tsikhia- gora	Bone	11.85	43	4180+/-28	pit 17 Level B1	2878 (14.7%) 2855BC 2808 (38.5%) 2750BC 2724 (15.1%) 2700BC	2886 (21.6%) 2836BC 2818 (72.4%) 2666BC 2648 (1.5%) 2636BC	-19.3	7.1	Kura-Arax, first half III Millennium BC.
RTD 11236	Tsikhia- gora	Dentine	6.5	43	4180+/-27	Level B2	2878 (14.4%) 2856BC 2807 (39.4%) 2750BC 2722 (14.5%) 2701BC	2886 (21.6%) 2836BC 2818 (72.6%) 2666BC 2647 (1.3%) 2636BC	-19.6	7.5	Kura-Arax, first half III Millennium BC. Approx. 2900 BC

radiocarbon dating by the Prof. Elisabetta Boaretto.

We can date Level B to the 28th-27th centuries B.C., and level A to the 26th-25th centuries B.C.

The new radiocarbon dates of Tsikhiagora are significant because the appearance of the Bedeni culture and its coexistence with the Kura-Araxes culture were chronologically uncertain.

Conclusions

In the central part of the Southern Caucasus, the process of culturogenesis at the end of the Early Bronze Age appears to be complex and multi-faceted. The fact that the Kura-Araxes culture continues its existence on this territory after the appearance of

Martkopi and Bedeni cultures, gives us the capability to consider this event as a new stage in its evolutionary development. On the other hand, the innovations are so substantial that this process represents a more stimulated cultural transformation, when a new culture is being established on a local basis under the influence of external influxes [78].

The stratigraphic data of the Tsikhiagora settlement and the new radiocarbon dates allow us to suppose the initial period of this cultural transformation in the first half of the 3rd millennium B.C. It is important during the study of the synchronisation with other cultures and the genesis of the Bedeni culture.

MIDDLE BRONZE AGE

By their construction, the kurgans of Tsikhiagora were similar to Samtavro burial No. 243 with the cromlech. The diameter of this cromlech is 10 m. The whole area surrounded by the cromlech was paved with large and small cobblestones. One of the clay vessels found there (clay vessel №3) is close to the pottery from the Tsikhiagora kurgan in terms of both shape and manufacturing technology. It is dated to the 17th-16th centuries B.C. [10, pp. 33-34, Pl. I_{1,3}].

In Shida (Inner) Kartli, in the multi-layered settlement of Berikldeebi analogous pottery was found in a consigned burial dated to the Middle Bronze Age (burial №3) [35, pp. 38-39, Pl. VII³].

Thus, taking into account the parallels, we can date the Tsikhiagora barrows to the end of the Middle Bronze Age - 17th-16th centuries B.C. The stratigraphic location of the barrows supports this dating. The kurgans are arranged over the Early Bronze Age layer and their pits are cut into it, while on top of the mound the Late Bronze Age layer was attested. In one case, the clay mound erected for kurgan was used as the floor of a Bronze Age construction [11].

The existence of Middle Bronze Age mounds in Tsikhiagora indicates to the fact that this residential area was abandoned at this period. This fact strengthened the assumption, expressed on the grounds of the reconnaissance works, that in Shida Kartli, during the Middle Bronze Age, people no longer settled on the hills. The use of the hills as residential areas is renewed in the Late Bronze Age [22, p. 192].

LATE BRONZE AGE

Two construction levels have been attested at the Tsikhiagora Late Bronze Age settlement. On the first level, the remains of buildings №№1, 2, and 3 have been attested, which reveal a great similarity with the settlements excavated in the Shida Kartli area (construction horizons of Katnalikhevi II, Tskhinvali Natsargora II, III, and Mchadijvari II) in terms of construction and the interior arrangement. The pottery found at the Tsikhiagora settlement is made of well-processed clay, fired evenly; the vessels are mostly thin-walled. Except of a couple of vessels, all of them have a well-polished surface and are decorated with various kinds of engraved ornaments. Wave-like ornamentation predominates, as well as triangles filled with hatched, mesh-like and dot patterns, relief and grooved simple bands (Pl. 122-127, Fig. 87-93). In structure №3, a fragment of a small figurine of an animal, supposedly a horse, was found, which had a piercing hole in its hind limbs, seemingly to fasten an axle (Pl. 128₁). The parallels of this artefact are the horse and onager figurines found at burial II of Tserovani, which also have holes on their limbs. Models of wheels made of clay were found in the same burials of Tserovani.

Chamber №4 was revealed in the second construction level of the Late Bronze Age settlement of Tsikhiagora. In it a big-sized pot was found, which was made of coarse-grained, sandy clay. On the surface of the vessel very thin concentric lines are evidenced (traces of a wheel), while the whole body is decorated with relief and grooved bands (Pl. 128₆, Fig. 94). It belongs to the so-called Baiburt type vessels.

The constructions of the Level I of the Late Bronze period (№1, 2, 3) are dated to the 13th-12th centuries B.C. and belong to the Samtavro (Shida Kartli) cultural circle. The remains of structure № 4 of the level II are dated to the 15th-14th centuries B.C [12].

EARLY CLASSICAL/ACHAEMENID AGE

For the dating of the Achaemenid layer of Tsikhiagora

The analysis of the materials found in the Achaemenid layer of Tsikhiagora revealed that the materials of this layer finds close parallels with those from the III-II horizons of the Khovle settlement, I-III horizons of Narekvavi, Nakhidrebi Chala and Arukhlo I site. The corresponding layers of these last two sites are fragmentary. That is why the stratigraphy and excavated material of Tsikhiagora, Khovle, and Narekvavi should define the date of the materials found there

The starting date of Khovle III period is defined as the turn of the 7th century B.C. [23, p. 73], while the last third of the 6th century B.C. is considered as the last phase [23, p. 94]. According to the Greek black-figured cup [23, pp. 48, 77, 94], bronze arrowheads [23, pp. 48-49, 75-77], beaked jugs [23, pl. LIV, 702₂-s], a jug with a tube [23, p. 44, pl. LVII, 1004=1005s], the handle of a jug decorated with "knobs" [23, p. 45, pl. LIV-1047s] found in the Khovle horizon III, Khovle period III should be defined by the end of the 6th century-mid-5th century B.C. As for the Khovle period II, its last phase is well-defined at the turn of the 5th-4th centuries B.C. [23, pp. 78-79]. If we also take into consideration the fact that "... a large part of the structures, built in stage III, continue to exist on stage II" [23, p.41], we would not be mistaken if we date the stages III and II to the end of the 6th century-beginning of the 4th century B.C. [21].

Three construction horizons were identified on the Narekvavi settlement. Horizon I is dated to the end of the 6th -the beginning of the 5th century [9, p. 95]. The date of horizon II is defined as the 6th century B.C. [9, p. 97], and the end of the 8th century B.C. - the beginning of the 7th century B.C. is considered as the lower date of horizon III [9, p. 98].

The dates of the Narekvavi settlement are obtained on the basis of the stratigraphy, analysis of the obtained materials, and C¹⁴ data. It is noted, as a result of the analysis of the material, that "the clay products attested in the third construction horizon basically repeat the main signs of the vessels of the construction horizon II" [9, p. 97]. It is also noted that no typological differences are defined among the pithoi of horizons I-III [9, p. 46]. It can thus be said that the construction horizons I-III of the Narekvavi set-

tlement represent one cultural layer, in which three construction levels are identified. The data of C¹⁴ shapes the following picture: for horizon I - 2430±40, i.e. 480 B.C. [9, p. 95]; for horizon II - 2490±50 B.C., i.e. 540 B.C., 2495±60, i.e. 545 B.C. [9, p. 97]; for horizon III - 2450±50 B.C., therefore 500 B.C. [9, p. 98].

If we take into account the proximity of the materials from construction levels I-III of the Narekvavi settlement and the C¹⁴ data, according to which the Narekvavi settlement is placed between 2430±40 and 2495±60 (therefore approx. 545-480 B.C.) and if we also take into account that the Narekvavi necropolis stopped functioning in the 5th century B.C., the period of the functioning of the Narekvavi settlement (levels I-III) should be dated to the 6th century and mid-5th century B.C., while the construction level I should be attributed to the end of the 6th century-first half of the 5th century B.C.

Three construction levels (A, B, C) could be identified in the Achaemenid layer of Tsikhiagora, on the grounds of the situation revealed in the results of archaeological excavations. Three construction levels of the Achaemenid layer were attested under the front yard of the granary (Hellenistic layer) included in the temple complex. Two levels are also evidenced in squares 38-42, 63-67, 88-92, and 113-117. In this section of the hill, the Achaemenid and Hellenistic layers are separated by a 0.3-0.5 m thick layer of black soil, which practically does not contain any archaeological material. In the Achaemenid layer, a road or a square made of big cobblestones and the remains of structures were excavated (Pl. 100-102), which are damaged by some pits revealed in this section (№13, 15-20). The pits themselves are covered by a layer of the Hellenistic period. Some other pits (№2, 9, 10, 12, 14) are also covered with this very layer. The layer of the Achaemenid period is damaged by pits (№49, 50, and 51) of the Hellenistic time. The unnumbered pits posted on the table are also of this age.

The **level A** was excavated (Pl. 100, sq. 82-83) at a depth of 0.2 m below the level of the yard in front of the temple granary (Pl. 103). The "large public structure" revealed under the floor of the temple and the granary belong to this level.

The **Level B** (Pl. 100) includes the materials revealed at a depth of 0.6 m from the level of the front yard of the granary (sq. 82-83) (Pl. 104), as well as those evidenced under the floor of the room (bakery) excavated in the yard of the temple (sq. 147,148), in the excavated room (Pl. 107, 109), under the floor of

the bakery (sq. 66) (Pl. 105_{8,9}) and in front of the mill (sq. 614, 615) on the lower level (Pl. 105₁₀₋₁₃).

The level B includes some of the pits (№1, 7, 13, 15) that are cut from this level.

Level C (Pl. 100) was revealed at a depth of 1.2 m below the level of the yard (sq. 82-83) (Pl. 105_{1,7}), under the refectory (Pl. 106, 108_{1,8}), on the level of the road (square) paved with cobblestones, in sq. 42 (Pl. 108₉₋₁₃), sq. 67 (Pl. 110_{7,8}), sq. 92 (Pl. 110_{2,6}), sq. 115 (Pl. 110₁) materials identified at the level of the cobblestone square; sq. 90-92, 115, 117 a road or a square arranged with cobblestone dug in squares (Pl. 101, 102, 118); pits №2, 5, 6, 14.

Level A is well dated by the fragment of the painted jug (Pl. 103₆), which stylistically and technologically is analogous to the type II painted pottery of the Achaemenid and post-Achaemenid periods of Kartli and dates back to the middle and second half of the 4th century B.C. [83, pp.77-79; 20; 26].

Level B should be dated to the second half of the 5th century B.C. and the beginning of the 4th century B.C. according to the parallel materials (see above) and the stratigraphy of the Achaemenid layer of Tsikhiagora. This date is also supported by the bone arrowhead found in pit №7 (Pl. 112₁₂). Arrowheads of this type are found in the Near East; in Scythia they are a rarity [65, p. 73]. They are mainly known from the Southern Caucasus [18; 9; 54] and are dated back to the 5th-4th centuries B.C. and more so the 4th century B.C. [18, p. 113]. Of interest are the fragments of jugs with tubes found at this level, too (Pl. 105₁₃, 115₄). Vessels of this type appear from the 5th century B.C. The early pieces consist of large-sized jugs, while the later ones are small-sized [83, p. 58]. The Tsikhiagora pieces belong to this very last group.

Level C is dated to the end of the 6th-first half of the 5th century B.C. on the grounds of the parallel materials (see above) and the stratigraphy. For dating level C, the so-called Scythian arrowheads found on the cobblestone road (square) have a definite significance (Pl. 118_{6,7}). These arrowheads belong to the group of three-lobed, short socketed ones, which were widespread in Scythia in the end of the 6th-4th century. In the same period it is found in the Near East [65, p. 72]. A. Melyukova dates the analogous arrowheads to the 6th-5th centuries B.C. [79, pl. 7₁₋₇].

The oil lamp (Pl. 108₄) and pot or pan-pot (Pl.

108₅), found in the level C, deserve attention. Their bases are decorated with obliquely notched ornament, which is characteristic of the previous period and is rarely found at the sites of Kartli, dated to the 5th-4th centuries B.C.¹.

The discovery of vessels with notched bases at level C also indicates that the red-fabric pottery discovered here belong to the earliest samples of this group of pottery from Kartli [21].

The appearance of red-clay pottery in Kartli from Achaemenid Iran is assumed to be dated to the 5th century B.C. [56, p. 91; 83; 25]. So far, the only site where red-fabric pottery was attested in an earlier layer, is horizon IV of the Khovle settlement [23, pp. 38-39], where analogous materials appeared in the last phase of period IV [23, p. 71]. If we accept the end of the 6th century B.C. and the first half of the 5th century B.C. as the date of Khovle stage III, then we should date the end of Khovle period IV to the second half of the 6th century B.C. or, more likely, in its last third; the appearance of red-fabric pottery should also be considered from this period, as a result of the northern expansion of Achaemenid Iran in the last third of the 6th century B.C. [25; 27]. It is significant that the Greek pottery starts to penetrate into Kartli (Avlevi, Rustavi, Khovle, Atskuri) at this very period [15; 23, pp. 48, 77, 99; 22, p. 193]. It's possible that the appearance of imported Greek pottery, together with the spread of some new elements into Kartli, was the result of interactions with the Achaemenid world. Supposedly, Greek pottery reached the eastern regions of the southern Caucasus by land routes, passing along the Kura River.

Thus, the stratigraphic data and analysis of the material from the Achaemenid layer of Tsikhiagora gives the possibility of a differentiated dating of the Achaemenid layer:

Level A – middle and second half of the 4th century B.C.

Level B – the second half of the 5th century B.C. and the beginning of the 4th century B.C.

Level C – the end of the 6th century B.C. - the first half of the 5th century B.C. [21, p. 52].

The character of the Achaemenid layer

Characterising Tsikhiagora site, G. Tskitishvili has noted: "After the Early Bronze Age, life stopped on the hill for a long while. It was resettled in the last

¹ Opinions have been expressed that the so-called archaeological materials of the epoch of widespread mastering of iron were found at the beginning of the 5th century B.C. [83, pp. 8, 84-85], as well as in the 4th century B.C. [9, p. 153].

centuries of the 2nd millennium B.C. Later, until the turn of the old and new eras, life on Tsikhiagora does not stop, but the essence of the hill changes. Around the 6th century B.C., the population descends from the hill to the lowlands and settles in a village-like settlement to the east and north of the hill. From now on, the hill is an object of worship for the village. The remains of the foundations of a large, supposedly, public building have been preserved in the construction horizon dated to the 6th-5th centuries B.C. The building was destroyed during the construction of a large complex of the later period" [40, pp. 169-171].

We also share G. Tskitishvili's idea that Tsikhiagora has become a cult centre in a certain period. This event should be related to the appearance of a layer dated to the Achaemenid period on Tsikhiagora. This might happen at the time, when on the level C of the layer belonging to the Achaemenid period, a road or a square is arranged, made of large flat cobblestones². Its cult character is probably also indicated by a pit set in it, where donated items seem to be placed (Pl. 118). The pits cut next to it should also be for cult purposes, where, together with clay vessels, ashes and coal, parts of unique stationary hearths or altars were found³.

A fragment of the bell-like base may belong to the Achaemenid layer of Tsikhiagora (Pl. 119). It was found in the western part of the hill, in the area adjacent to the stone paved road or square [2, p. 87]. This fragment of the base should belong to a distinctive structure (palace, temple) of the Achaemenid period. If we concur on the cult character of the hill in this period, we can assume that a cult structure stood here in the Achaemenid period.

The fragment of the bell-shaped base is dated to the post-Achaemenid-Hellenistic period, the end of the 4th century B.C.-beginning of the 3rd century B.C. [3, p. 10]. It is thought to belong to another structure, which is older than the temple complex.

The double-protome capital of Tsikhiagora is

discussed in relation to this base. The protome was found in the temple, in room №10, at a height of 1.5 m from the floor, in the pile of the ruined mud-brick walls. Despite the fact that it was considered as an architectural detail of the temple by G. Tskitishvili from the beginning, an opinion was expressed that it does not belong to the temple and it is connected to an earlier, different structure [3, pp. 10-11].

In the analysis of the base, it is noted that "by its volume, it is much closer to the prototypes - the leaves carved on its body are analogous to the samples legitimised in Persepolis" [38]. Along with this, the distance from the prototypes of the double-protome capital is emphasised [37, p. 11]. On these grounds the base was dated to the Hellenistic period (end of the 4th-3rd century B.C.) [56, p. 65; 3, p. 10; 38, p. 39]. Thus, the base is analogous to the Achaemenid prototypes, while the capital is far away from them. This should also indicate to the chronological difference.

No matter how the issue of the dating of the double-protome capital from Tsikhiagora is decided, it seems to us that the capital would not be in the Hellenistic period temple without any function. Its place should be found in the construction of the temple. The fact that the capital was in a visible place in the Hellenistic period could be indirectly indicated by the jet pendant found in the rich burial excavated at "Sakaraulo Seri", which represents a model of the double-protome capital (Fig. 45).

It seems to us more appropriate to relate the base with the Achaemenid layer, and to connect the capital with the Hellenistic layer [21].

The burial ground, contemporaneous of B and C levels of the Achaemenid layer, was recorded on the summit located 800 m away from the hill, on the "Kasraant Lands". The burial-ground of "Dachrilebi", which is contemporaneous of the Achaemenid layer A, is closer to the Tsikhiagora hill, locating in 350 metres away from it. On this territory burials appear from the middle of the 4th century B.C., soon the burial ground of "Kasraant Lands" was abandoned.

2 A parallel of it is revealed on the Tsikhiagora site itself. On the original level of the yard of the temple complex of the upper, Hellenistic layer a similar elongated square paved with medium-sized cobblestones was excavated, which is directed towards the western entrance of the main temple (Pl. 100). The function of this square is not yet defined.

3 They had been attached to an uneven ground, not to a paved floor. This is attested by their bases. These hearth-altars have the shape of an elongated rectangle and are bordered from three sides (Pl. 116₃, 117₁₁). They were obviously connected with fire. If we judge by the degree of the fire effect, they should not be intended for long-term usage. The impression is shaped that they were hurriedly shaped directly on the ground, in the open air. It is possible that fire rituals were performed on them, and afterwards they were placed in a pit, which was dug specially for rituals.

From the beginning of the 3rd century B.C., the burial ground moved to "Sakaraulo Seri", closer to the temple complex, at a distance of 100m from it.

The settlement at the foot of the Tsikhiagora hill appeared at the beginning of the 6th century B.C. The first settlement seems to have been built up to the east and south-east of the hill. The settlement existed in this territory until the end of the 4th century B.C. From the beginning of the 3rd century B.C., the settlement moves further west and it occupies the southern slope of the "Sakaraulo Seri"; a burial appears on the summit of the hill ridge. From the 2nd century B.C., the settlement spreads to the east and south-east and reaches the left bank of the river Shavtskala. This settlement existed until the 4th century A.D. [40, p. 171].

All of the above said gives us grounds to suggest that Tsikhiagora gains a cult character in the Achaemenid period and this tradition continues into the Hellenistic period.

On the territory of Kartli, apart from the already discussed monuments, up to twenty settlements of the Achaemenid period are known, which were revealed in a result of surveys and small-scale excavations.

The materials discovered in the Achaemenid layer of Tsikhiagora gave possibilities to distinguish three stages of this epoch, which correspond to three construction levels [21].

As a result of the analysis of the archaeological materials from Tsikhiagora, Khovle and Narekvavi, it appears a whole series of new developments were

recorded in Kartli of Achaemenid period, which demands a new understanding of the cultural-historical situation of Kartli of this epoch.

G. Tskitishvili thought that the Tsikhiagora "complex should have been built ... by Azo. He was the Eristavi of the part of Kartli conquered by Iran", which "according to the old Georgian chronicles, Alexander the Great ... made him the ruler" [42, p. 25]. He would also note that "... today's Shida Kartli went beyond the conquests of the Achaemenid Empire and that it remained outside the boundaries of the Roman empire". "Despite this, Herodotus says that the Persian state extended up to the Caucasus".

J. Gvetadze and G. Tskitishvili expressed the opinion that Achaemenid Persia has spread its influence to Kartli during the time of Artaxerxes I (462-424 B.C.) [42]. J. Gvetadze assumed that the unification of Kartli into the 18th satrapy took place during the time of Artaxerxes II (405-358 B.C.) [6]. Some scholars thought that Tsikhiagora was one of the centres of this satrapy [84, p. 69, 71].

In our opinion, the idea expressed by G. Nari-manishvili is more appropriate. He supposes that Kartli fell into the sphere of political interests of Iran at the end of the 6th century B.C., during the reign of Darius I. However, Kartli has never been a part of the empire and the Achaemenids ruled Kartli through the local aristocracy. The northern border of the 18th satrapy passed near Karajamirli, Sari-Tepe and Benjamin [27]. The territory up to the Caucasus ridge to the north of this strip was governed by the local ruler of Mtskheta.

HELLENISTIC/POST-ACHAEMENID PERIOD

The Hellenistic/post-Achaemenid period is very important for us, because the Georgian historical tradition connects this age with the formation of the state of Kartli/Iberia. Written sources are scarce. The rather vague references of the Georgian chronicles "The Life of Kartli" and "The Conversion of Kartli" require some support with archaeological materials. All the sites whose data allow us to judge on the material or spiritual culture of that period are important.

The Tsikhiagora temple complex represents an unique site for the study of the history and culture, thanks to the level of its preservation. Therefore, it is important to clarify the issues of its chronology and essence.

In G. Tskitishvili's opinion, due to its geographical location, Georgia has been at the junction of two cultures (Eastern and Western) from the earliest times, and the influence and fusion of these two cultures can be clearly seen in this very temple complex.

The discovery of an Achaemenid-type column capital once again expresses the close connections of Eastern Georgia with the Achaemenid world at that time. This should not be contradicted by the identification of letters and signs of Greek origin from Asia Minor on the tiles of Tsikhiagora, because as is known, the Achaemenid kingdom, the first in history, united a large part of the cultural world of that time, and it conditioned the mixture of the culture of the Achaemenid state, in which the Greek element made a large contribution [42; 110].

Of the Tsikhiagora layers that dated to the Classical period is considered to be the most important one. Its depth reaches 4 m. A unique temple complex of the Hellenistic period belongs to this layer, which in G. Tskitishvili's opinion, dates to the end of the 4th century B.C.-the mid-3rd century B.C., while in our opinion it is dated to the beginning of the 3rd century B.C.-the mid-2nd century B.C. [21, p. 47]. The Hellenistic layer of Tsikhiagora consists of 8 construction levels. Levels III-VIII belong to the period of the existence of the temple complex. The last stage of the functioning of the temple complex is connected to the level III. The period of the ruining of this level coincides with the spread of black-fired, "mirror-like-surfaced" ceramics in Kartli (such vessels also appeared in level III), which is defined by the beginning of the 2nd century B.C.-the first half of the 1st century B.C. [83, p. 59]. The date of this type

of pottery was established through the study of materials and stratigraphic data of Samadlo, Nastakisi, Dedoplis Mindori, Uplistsikhe, and Tsikhiagora, as well as the analysis of the material found in the corresponding layers [56, p. 85; 83, p. 63]. Such ceramic materials were found in large numbers in levels I and II of Tsikhiagora. We should assume that the temple complex of Tsikhiagora was destroyed in the middle of the period of the spread of "mirror-like-surfaced" pottery, in the middle of the 2nd century B.C. A horizon contemporaneous of the last stage of the temple's functioning (levels IV-VIII) was excavated, which was still associated with the temple. We have found a small amount of "mirror-like-surfaced" pottery in levels IV-V, while levels VI-VIII consist of "Samadlo style" painted ones, which are dated according to the imported pottery found in the lower Hellenistic layer of the Samadlo [56, p. 43-47, Pl. IX] to the beginning of the 3rd -2nd centuries B.C. [83, p. 60, 83; 26, p. 2]. The date of the construction of the Tsikhiagora temple complex is determined by the "Samadlo style" painted pottery at the beginning of the 3rd century B.C. [28]. The date of the destruction is confirmed by the new radiocarbon date of the grape pips found in the burnt cellar - RTD 7824, 2107±20 BP, 193-86 BC (84.2%) [92, p. 65].

The cult of the sun and fire is confirmed to be spread in ancient Georgia from the Early Bronze Age, but, according to G. Tskitishvili, this temple must have been built under the influence of neighbouring Iran (of the Zoroastrian religion). "The only one thing that we can add is the existence of ovens (for flat bread) for common temple services, while in residential buildings both here and in the entire Eastern Georgia at that time only traditional (Khovle-type) bakeries are widespread, while the ovens followed the Iranian temple type, and they baked bread in them, like in Iran, for the parishioners who came for holidays in the refectory. Even the magi (priests) living in the temple complex had an ancestral oven for everyday needs. We think that the local cult of the sun and fire merged with the ritual of the Iranian deities of the same type, and the "reformed" cult needed the bakery of the very type which was used in Iran for the ritual bread" [42].

The Tsikhiagora temple complex, from the architectural point of view, was studied by G. Kipiani. He noted its closeness to Iranian fire temples (both early and modern) [38].

K. Khimshiashvili notes that there are some dif-

difficulties connected with the interpretation of the temple. Although it definitely shows a number of signs, associated with Iranian fire temples, there is one moment that practically excludes the connection of this structure with a traditional Zoroastrian temple. Specifically, the problem is that "an iron knife and burnt bones of a sheep" were found on the high altar erected in the yard in front of the temple, and on one of the altars found in the cellar included in the complex, the burnt horns of a goat were found. It is inconceivable that the followers of the traditional Zoroastrian (Mazdean) religion would perform a sacrificial ritual and place a body (meat), that is considered impure, near a holy fire. This circumstance fundamentally contradicts the traditional identification of this structure (and this complex entirely) as a Zoroastrian fire temple [45].

Despite this, in his opinion, Tsikhiagora can still be associated with fire temples, so great are the structural similarities. The sacrifice described above can probably be explained by the still undeveloped character of the Zoroastrian religion in the Hellenistic period. As is noted, not sacrificing an offering is characteristic of traditional, orthodox Zoroastrianism. It is possible, that there existed some strong local tradition in Georgia, according to which sacrifice was continued, with the burning of a sacrificial sheep or goat.

While describing the temples of this period studied in Georgia, it is noted that a group of temples, having one and the same character of planning, clearly stands out. Specifically, these are Tsikhiagora, Ghartiskari, Samadlo grounds, Nastakisi, and two-columned complex in Uplistsikhe [45].

The temples that are distinguished in a group are united by the following signs: a square cella, which is surrounded by corridor-like chambers on two sides; the entrance to the cella, cut into the middle of the facade wall; in front of the temple there is a yard enclosed by a high fence, in which the entrances are placed in the side walls; an altar, which arranged in the centre of the yard (as it is, for example, in Tsikhiagora and possibly two-columned hall in Uplistsikhe).

In Tsikhiagora and in the two-column hall of Uplistsikhe (therefore in the temples where the walls have survived at a considerable height) windows have been cut into the cella from the corridor-like side chambers.

The remains of pithoi were found in four cases in the chamber located to the right of the facade side.

From the general description, the structural similarity between these temples and the well-known Iranian fire temples is evident, where the necessary components are: a square cella, around which are either corridors surrounding it from the outside or corridor-like elongated chambers, walled yards with altars in front of the temple (for example, the fire temples near Susa, the Oxus temple at Takht-I Sangin) [108; 109].

Nevertheless, it is presumed that in the cases of Tsikhiagora, Ghartiskari, Samadlo Lands, Nastakisi and the two-column hall of Uplistsikhe, we are dealing with a regional type of fire temple, because, despite the structural unity, there are also significant differences between the described temples and Iranian ones.

The above described group of temples has not several protruding small-sized chambers, which are located on both facade sides of the square cella. These chambers represent "Ateshgahs" - a storage place of permanent (inextinguishable) fire. These chambers are "one of the most essential components of the inner functional structure of Iranian fire temples".

There are no known cases among the Iranian fire temples, when, as in the mentioned temples (Tsikhiagora, Uplistsikhe two-column hall), the side chambers (corridors) opened into the square hall (into the cella) with windows. However, it is also possible that this is just a result of poor preservation of the most of the Iranian fire temples.

Finally, in all the mentioned temples, except Ghartiskari, the roof of the main (square) hall is set not on four columns, which is canonical for Iranian fire temples, but on just one (Tsikhiagora), or two columns (the two-column hall of Uplistsikhe), or they did not have freestanding columns at all (Sadamlo grounds, Nastakisi).

In addition, it appears that the geographical distance of the Southern Caucasus, and Georgia in particular, from the Zoroastrian centres of Iran played an important role [45].

The study of the temple complex of Tsikhiagora showed that in the ritual there were used fire, red wine, bread (baked in an oven), and sacrifice of small cattle. The question arises as to what type of fire was lit in this temple, or to which deities the said temple was dedicated. It is impossible to give an exact answer to this question at the current level of our knowledge.

We can conclude that, in the kingdom of Kartli/Iberia, despite the undoubtedly strong influence of Iranian culture, there was religious syncretism with local traditions [76]. Generally, such a situation is more characteristic of the Hellenistic period.

Conclusion

Based on the analysis of the materials obtained as a result of the almost thirty years long study of Tsikhiagora using new dating methods, we were given the capability of covering many issues in a new way. The stratigraphy and chronology of the monument were specified.

As a result, we received the following sequence of cultural layers and levels of Tsikhiagora:

- Layer I - Early Bronze Age settlement, 2 levels, with 5 construction horizons.
28th-25th centuries B.C.
- Layer II - Middle Bronze Age kurgans.
17th-16th centuries B.C.
- Layer III - Late Bronze Age settlement - 2 levels.
15th-12th centuries B.C.
- Layer IV - Early Antique/Achaemenid age – 3 levels.
The end of the 6th century-4th century B.C.
- Layer V - Hellenistic/Post-Achaemenid age, 8 building levels. 3rd-1st centuries B.C.
(Levels 3-8 - temple complex. 3rd-2nd centuries B.C.).

The materials of all layers of Tsikhiagora are so diverse and are connected with so many problems of different ages that it is impossible to discuss them in one paper. The main aim of this publication is to present this very interesting monument as a whole.

FIGURES

- 1-3. Tsikhiagora, general view.
- 4-8. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, temple. general view.
9. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, temple, room #2.
- 10-13. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, temple, room #10.
- 14-15. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, granary.
16. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, three-room structure
- 17-22. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, Cellar
- 23-25. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, grinding room.
26. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period. 1. Room #17. 2. Bakery
- 27-31. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, terrace.
- 32-36. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, large courtyard.
- 37-43. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, gate.
44. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period. 1. Terrace staircase, 2. Bulla.
45. Settlement of the "Sakaraulo Seri". 1. Rich burial; 2. Jet pendant.
- 46-65. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, ceramic.
- 66-67. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, tile.
68. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, iron objects.
- 69-74. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, wall imprints and bulla.
75. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period. 1. A bronze stamp from the grinding room. 2. A bronze stamp from the pithos-burial #25, "Sakarulo seri ". 3. "Sakaraulo seri", silver drachm of Alexander the Great.
76. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, fragments of zoomorphic vessels.
77. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, Rhyton.
78. Tsikhiagora, Layer of the Hellenistic period, stone capital.
- 79-80. Tsikhiagora, Layer of the Achaemenid period, general view.
- 81-86. Tsikhiagora, Layer of the Achaemenid period, material.
- 87-94. Tsikhiagora, Late Bronze Age material.
95. Tsikhiagora, Kurgan , Middle Bronze Age.
96. Tsikhiagora, Early Bronze Age . Level A.
97. Tsikhiagora, Early Bronze Age. 1. Level A. 2. Layer B1.
- 98-106. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Layer B2. Structure #1.
- 107-109. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Layer B2. Structure #2.
110. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Layer B2. Structure #3.
111. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Layer B3.
- 112-127. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Material from the level A
- 128-136. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Material of the layer B1.
- 137-151. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Material of the layer B2.
- 152-153. Tsikhiagora, Early Bronze Age. Material of the layer B3 .
- 154-155. Tsikhiagora, Early Bronze Age. An out-of-place material.

სურათები

- 1-3. ციხიაგორა, საერთო ხედი.
- 4-8. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ტაძარი. საერთო ხედი.
9. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ტაძარი, ოთახი №2.
- 10-13. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ტაძარი, ოთახი №10.
- 14-15. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ბელელი.
16. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, სამოთახიანი ნაგებობა.
- 17-22. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, მარანი.
- 23-25. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, საფეკველი ოთახი.
26. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა. 1. ოთახი №17. 2. სათონე.
- 27-31. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ტერასა.
- 32-36. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, დიდი ეზო.
- 37-43. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, კარიბჭე.
44. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა. 1. ტერასის კიბე, 2. ბულა.
45. სამაროვანი, საყარაულო სერი. 1. მდიდრული სამარხი; 2. გიშრის საკიდი.
- 46-65. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, კერამიკული მასალა.
- 66-67. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, კრამიტი.
68. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, რკინის ნივთები.
- 69-74. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, კედლის ანაბეჭდები და ბულები.
75. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა. 1. ბრინჯაოს საბეჭდავი საფეკველი ოთახიდან.
2. ბრინჯაოს საბეჭდავი საყარაულო სერის ქვევრსამარხი №25-დან. 3. საყარაულო სერი, ალექსანდრე მაკედონელის ვერცხლის დრაქმა.
76. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ზოომორფული ჭურჭლის ფრაგმენტები.
77. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, რიტონი.
78. ციხიაგორა, ელინისტური ფენა, ქვის კაპიტელი.
- 79-80. ციხიაგორა, აქემენიდური ფენა. საერთო ხედი.
- 81-86. ციხიაგორა, აქემენიდური ფენა. მასალა.
- 87-94. ციხიაგორა, გვიანბრინჯაოს ხანის მასალა.
95. ციხიაგორა, შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანი.
96. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. დონე.
97. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. 1. დონე. 2. 1 ფენა.
- 98-106. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. 2 ფენა. შენობა №1.
- 107-109. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. 2 ფენა. შენობა №2.
110. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. 2 ფენა. შენობა №3.
111. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. 3 ფენა.
- 112-127. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. დონის მასალა.
- 128-136. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. B1 ფენის მასალა.
- 137-151. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. B2 ფენის მასალა.
- 152-153. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. B3 ფენის მასალა.
- 154-155. ციხიაგორა, ადრებრინჯაოს ხანა. უკონტექსტო მასალა.

სურათები

FIGURES

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

0 10 20 30 40 50 100 cm

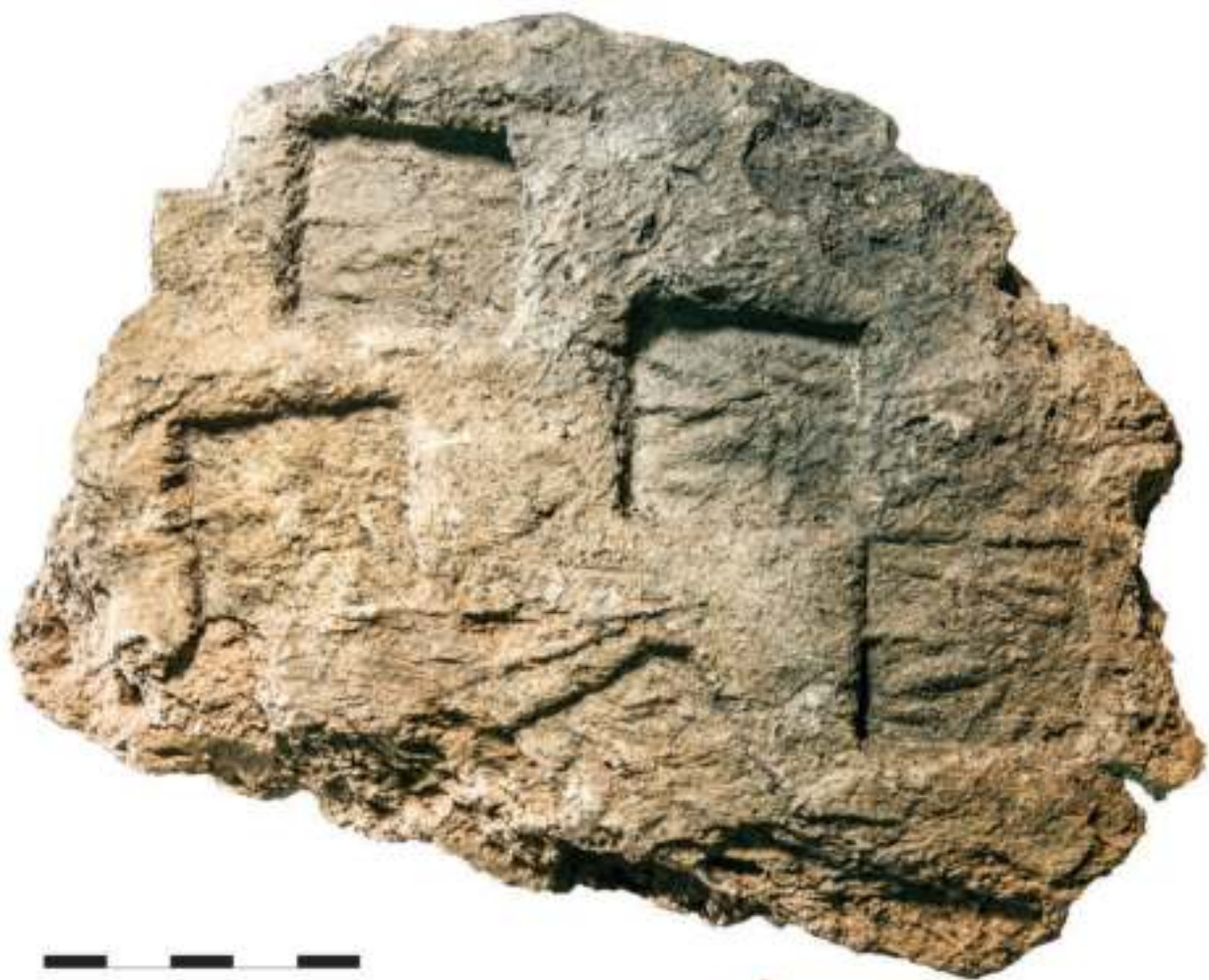

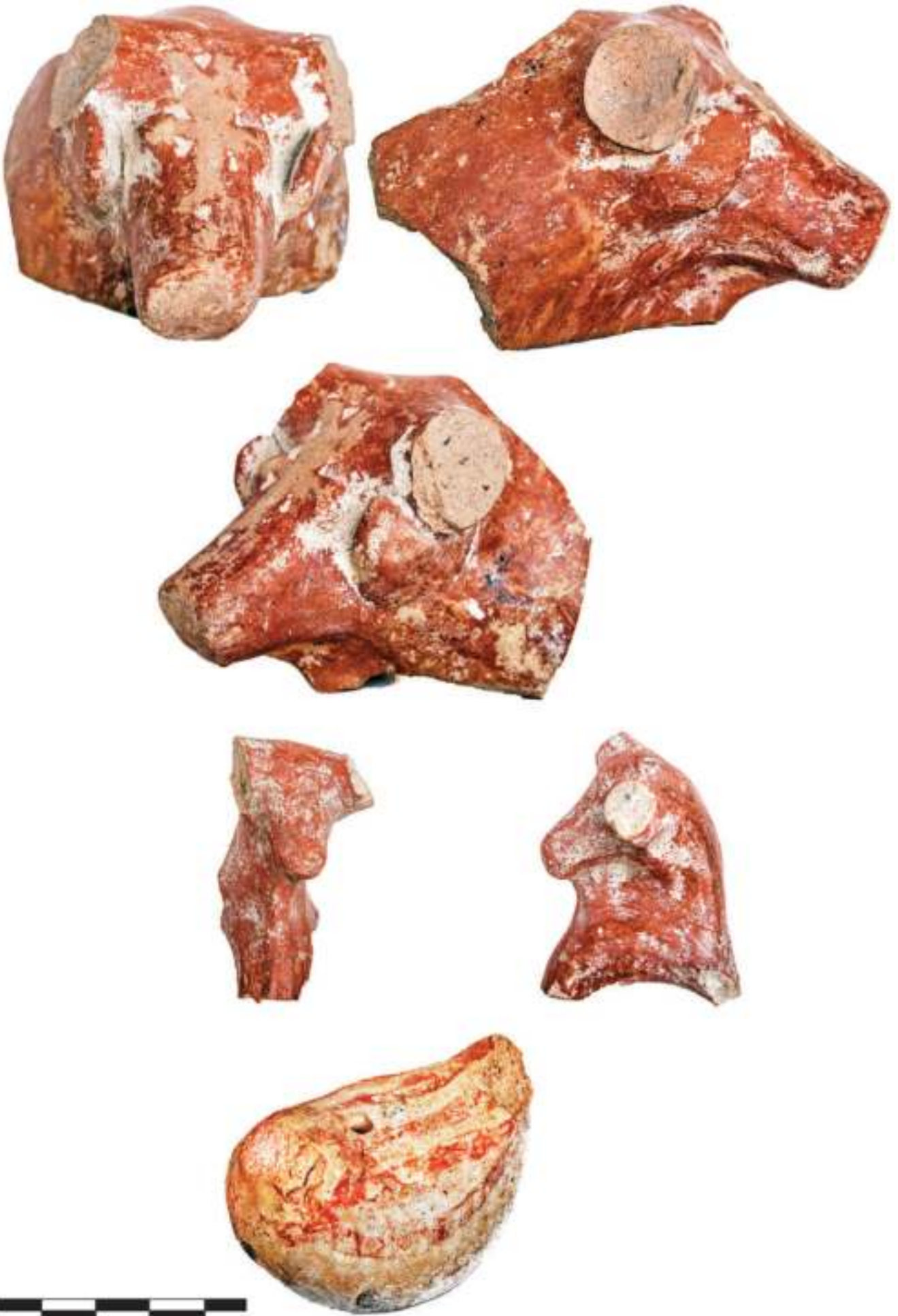

1

2

1

2

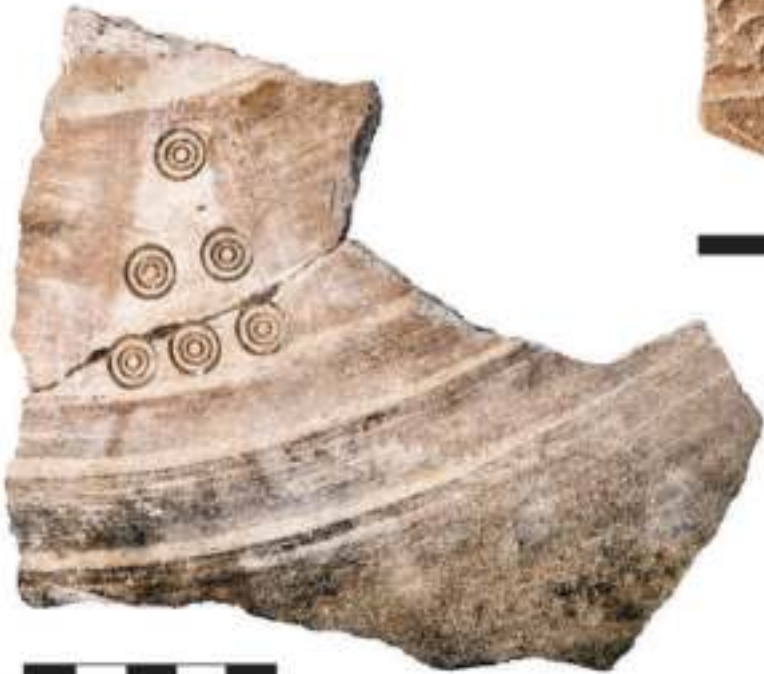

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

1

2

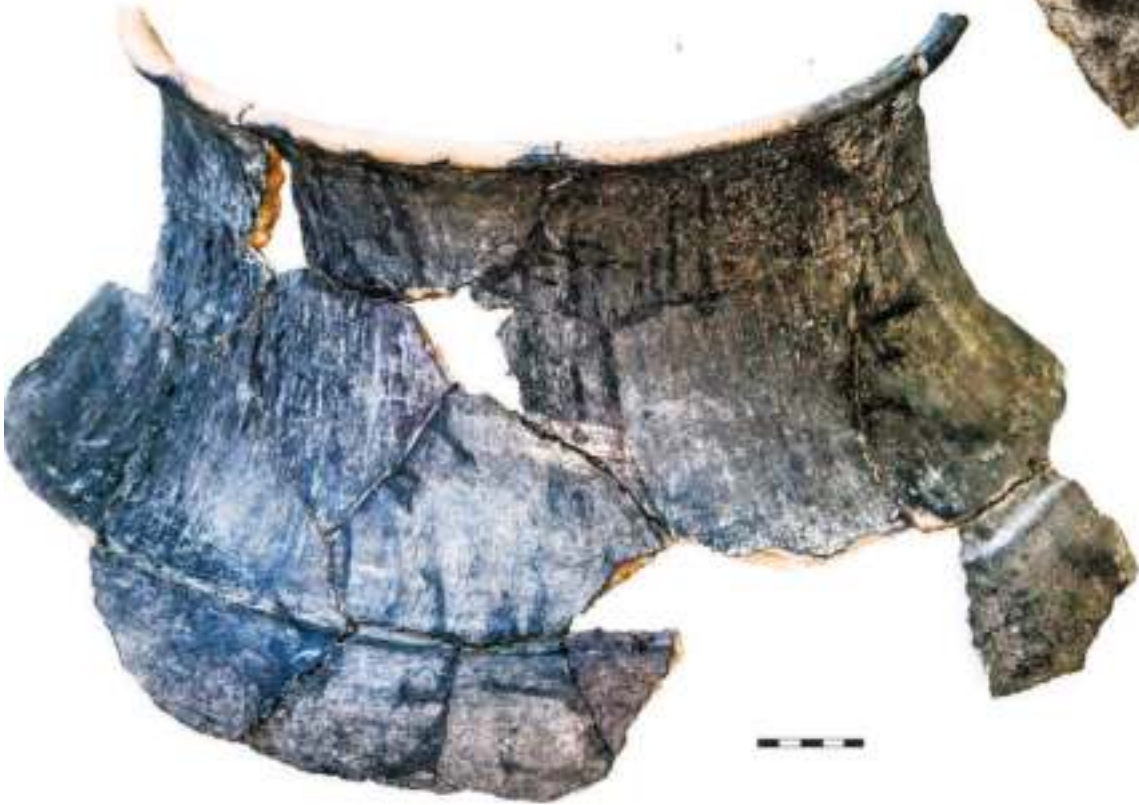

1

2

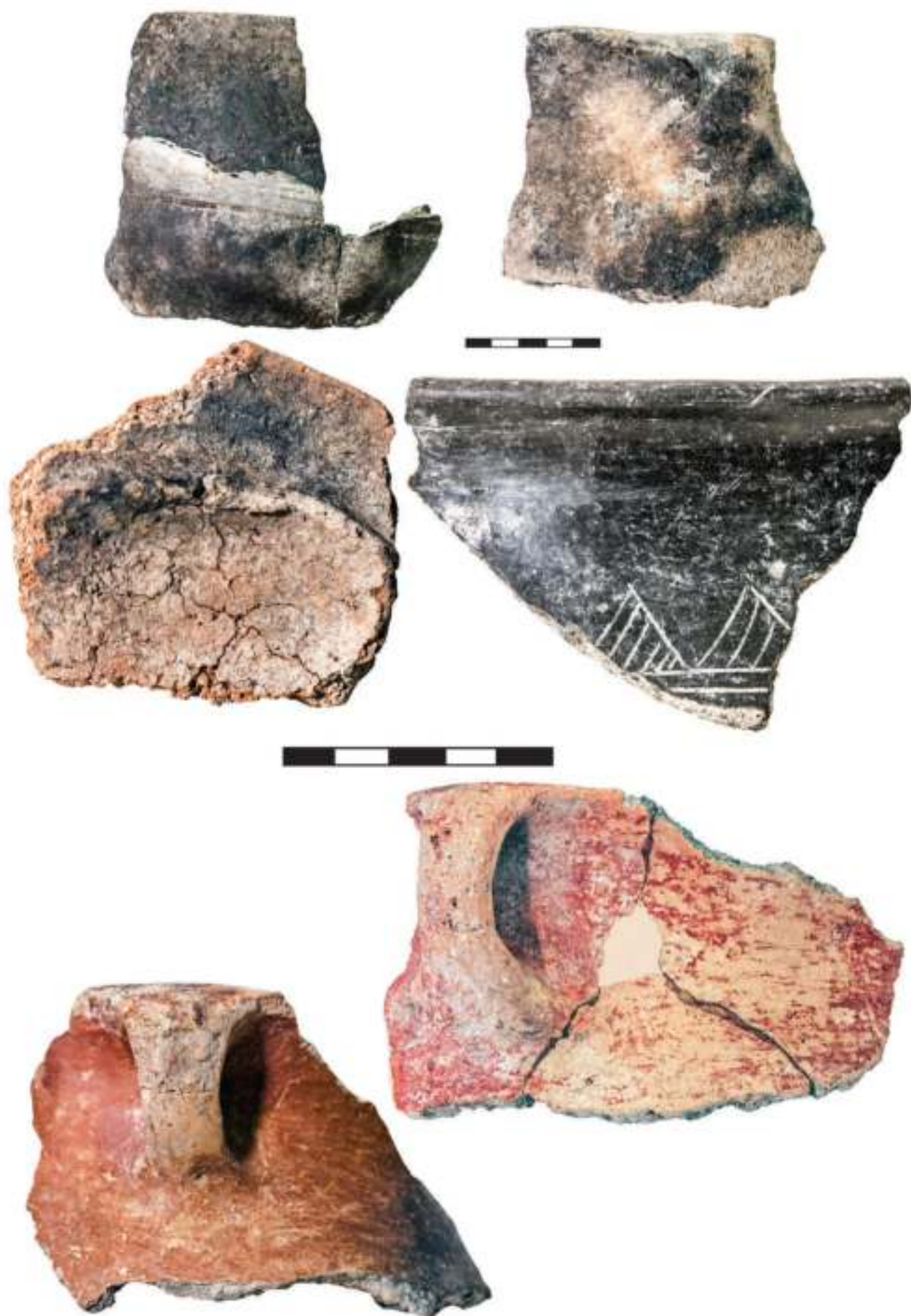

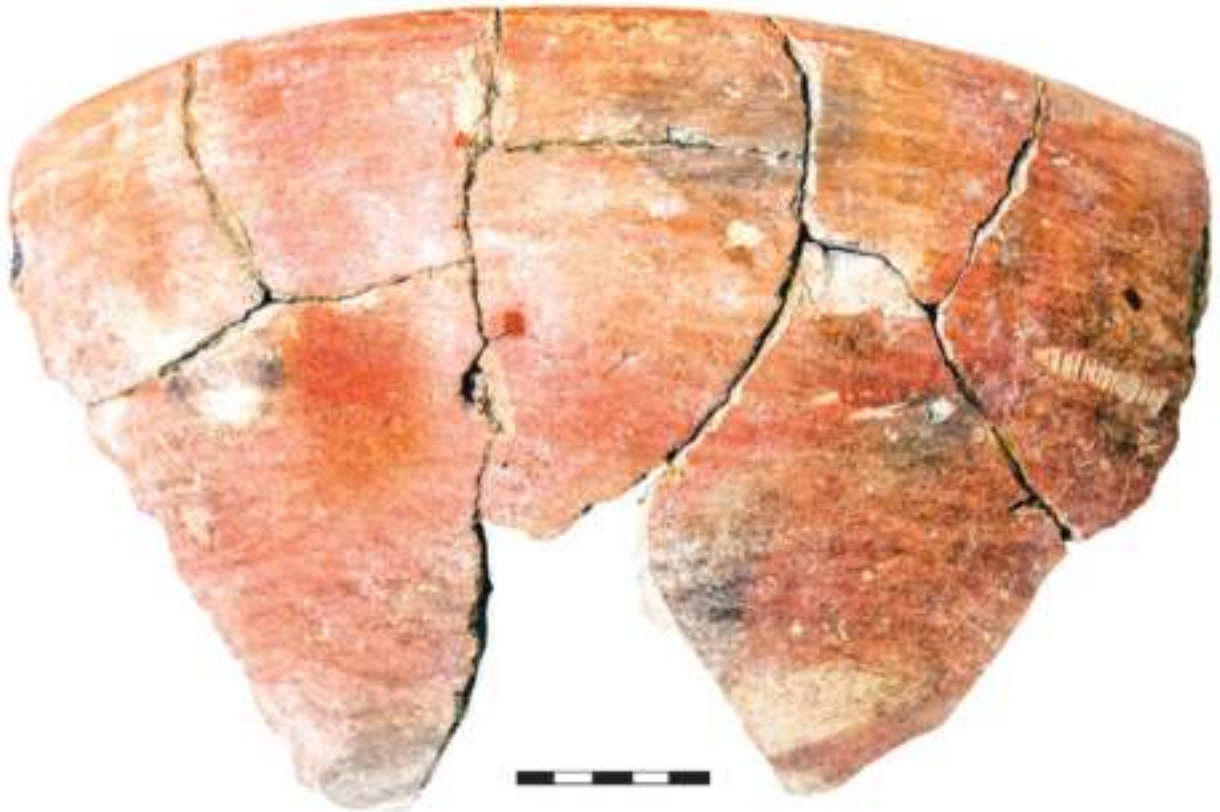

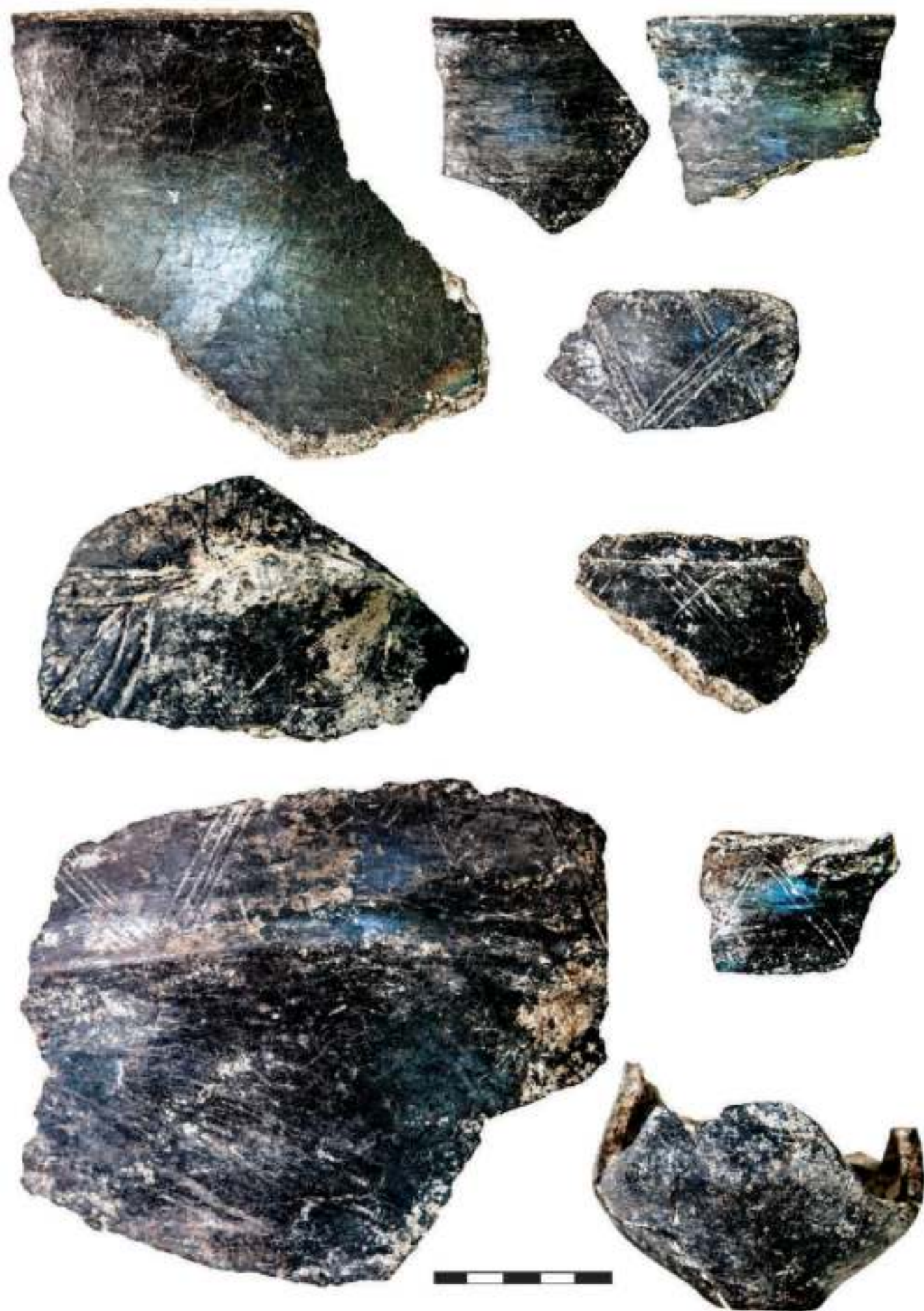

ბიბლიოგრაფია
BIBLIOGRAPHY

1. **ბერაძე ე. (Beradze) 1980.** ადრეანტიკური ხანის ორმოსამარხები „ქასრანთ მიწების“ სამაროვნიდან. – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბილისი, გვ. 14-27.
2. **გაგოშიძე ი. (Gagoshidze) 1974.** ქსნის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1970-71 წლების მუშაობის მოკლე ანგარიში. სსმაე, III, გვ. 79-91.
3. **გაგოშიძე ი., ყიფიანი გ., (Gagoshidze, Kipiani) 1977.** სვეტი კავთისხევის ციხიაგორიდან. ძეგლის მეგობარი, №3 (98), გვ. 8-11.
4. **გაგოშიძე ი., ბაბაევი ი., კნაუსი ფ., (Gagoshidze, Babaev, Knaus) 2016.** აქემენიდები და სამხრეთ კავკასია. საქართველო-ირანის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობებისადმი მიძღვნილი მეორე საერთაშორისო კონფერენციის შრომები, კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტი, თბილისი, გვ. 25-41.
5. **გვეტაძე ჯ., (Gvetadze) 1980.** გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ორმოსამარხები „საყარაულო სერიდან“. – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, I თბილისი, გვ. 6-13.
6. **გვეტაძე ჯ., (Gvetadze) 2003.** ახალი მონაცემები კავთისხევის ციხიაგორის მიდამოებიდან (ძვ.წ. IV-IV სს.). – იბერია-კოლხეთი №1. თბილისი, გვ. 14-22.
7. **გობეჯიშვილი გ., (Gobejishvili) 1981.** ბედენის გორასამარხების კულტურა. მეცნიერება, თბილისი.
8. **გოგაძე ე. (Gogadze) 1972.** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. მეცნიერება, თბილისი.
9. **დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ., (Davlianidze, Sadradze) 1993.** ნარეკვავის ნამოსახლარი და სამაროვანი. მეცნიერება, თბილისი.
10. **კალანდაძე ალ. (Kalandadze) 1980.** სამთავრო, წინაანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. მცხეთა IV, გვ. 33-34, ტაბ. I 1,3.
11. **კახელიშვილი თ. (Kakhelishvili) 1990.** შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანები ციხიაგორაზე. (პრეპრინტი), თბილისი.
12. **კვაჭაძე მ., (Kvatchadze) 2008.** შიდა ქართლის მატერიალური კულტურა ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში (კავთურის ხეობის არქეოლოგიური მასალის მიხედვით), დისერტაცია, წარდგენილი დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად.
13. **კვიჟინაძე კ. (Kvizhinadze) 1975.** ადრეანტიკური ხანის ძეგლები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოდან. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.
14. **კიკვიძე ი. (Kikvidze) 1972.** სიზანანთ გორას ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. მეცნიერება, თბილისი.
15. **ლორთქიფანიძე ო., (Lordkipanidze) 1985.** ძვ.წ. V-I სს ქართლის (იბერიის) ისტორიის ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხის შესახებ. – მაცნე №1, გვ. 141-162.
16. **მათიაშვილი თ., (Matiashvili) 1991.** ბრინჯაოს სახელურიანი საბეჭდავი ციხიაგორიდან. (პრეპრინტი), თბილისი.
17. **მათიაშვილი თ., (Matiashvili) 2005.** კავთისხევის (ციხიაგორა) გლიპტიკური ძეგლები, (ავტორეფერატი), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.
18. **მამაიაშვილი ნ. (Mamaiashvili) 1980.** „სკვითურინვენტარიანი“ სამარხები იორ-ალაზნის აუზიდან. – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, გვ. 103-115.
19. **მახარაძე ზ. (Makharadze) 1994.** ციხიაგორის მტკვარარაქსული ნამოსახლარი, მეცნიერება, თბილისი.
20. **მახარაძე ზ. (Makharadze) 1999.** ახალი აღმოჩენები ციხიაგორაზე. ძიებანი №4, თბილისი, გვ. 57-66.
21. **მახარაძე ზ. ნარიმანიშვილი გ. (Makharadze, Narimanishvili) 2001.** ციხიაგორა აქემენიდურ ხანაში. ძიებანი №7, თბილისი, გვ. 47-63.
22. **მუსხელიშვილი დ., ცქიტიშვილი გ., (Muskhelishvili, Tskitishvili) 1960.** „შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები“. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, გვ. 185-196.
23. **მუსხელიშვილი დ. (Muskhelishvili) 1978.** ხოვლეს ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა. თბილისი.
24. **ნაკაიძე ნ. (Nakaidze) 1980.** ძვ.წ. IV-III სს. ქვევრსამარხები „დაჭრილების“ სამაროვნიდან. – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები I. თბილისი. გვ. 28-41.
25. **ნარიმანიშვილი გ. (Narimanishvili) 1988.** ნითელკეციანი კერამიკის გავრცელების საკითხისათვის. სმამ, 132, №2, გვ. 441-443.
26. **ნარიმანიშვილი გ., შატბერაშვილი ვ. (Narimanishvili, Shatberashvili V.) 2002.** ძვ.წ. V-I სს. ნითლად მოხატული კერამიკა ქართლიდან (სტილისტური ანალიზი, ქრონოლოგიის საკითხები). – ძიებანი №9. თბილისი, გვ. 54-70.
27. **ნარიმანიშვილი გ. (Narimanishvili) 2009.** დარაქოს ნამოსახლარი და სამხრეთ კავკასიის აქემენიდური ხანის ისტორიის ზოგიერთი სა-

- კითხი. – იბერია-კოლხეთი №5. თბილისი, გვ. 94-125.
28. **ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., (Narimanishvili, Makharadze) 2010.** ახალი მონაცემები „ციხიაგორას“ ძვ.წ. VI-IV სს. ძეგლების შესახებ, იბერია-კოლხეთი №6, თბილისი, გვ. 105-116.
 29. **ორჯონიკიძე ა., (Orjonikidze) 1983.** სამცხე-ჯავახეთი ადრებრინჯაოს ხანაში. “მეცნიერება”, თბილისი.
 30. **ორჯონიკიძე ა., (Orjonikidze) 1992.** შერეულკერამიკიანი კომპლექსები შიდა ქართლიდან (პრეპრინტი). თბილისი.
 31. **რამიშვილი ა., (Ramishvili) 2013.** ნაცარგორა. ხაშურის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები, VI. თბილისი.
 32. **სადრაძე ვ. (Sadradze) 1999.** მცხეთა ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში (შიდა ქართლის ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საკითხები). სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
 33. **ფიცხელაური კ., ვარაზაშვილი ვ., (Pitskhelauri, Varazashvili) 1988.** ზეიანის გორასამარხი №1. ”გარეჯი”. თბილისი, გვ. 48-52, ტაბ. LIV-LVI.
 34. **ღლონტი ლ., (Ghlonti) 1975.** მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები. – ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1965-1971). თბილისი. გვ. 129-136.
 35. **ღლონტი ლ., ნემსაძე გ., ჯავახიშვილი ა., (Ghlonti, Nemsadze, Javakhishvili) 1986.** ქარელის რაიონში ბერიკლდეებზე 1979-1981 წლებში ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები“, VIII, თბილისი.
 36. **ყაზახიშვილი ლ. (Kazakhishvili) 1980.** ანტიკური ხანის ორმოსამარხები და ქვაყუთები „საყარაულო სერის“ სამაროვნიდან. კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, I, გვ. 60-67.
 37. **ყიფიანი გ. (Kipiani) 1987.** საქართველოს ანტიკური ხანის არქიტექტურა, კაპიტელები. თბილისი.
 38. **ყიფიანი გ. (Kipiani) 2000.** კოლხეთისა და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები. თბილისი.
 39. **შატბერაშვილი ზ., ცქიტიშვილი გ., (Shatberashvili Z., Tskitishvili) 1973.** კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიციის ძირითადი შედეგები. საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1972 წელს. თბილისი. გვ. 61-62.
 40. **ცქიტიშვილი გ., (Tskitishvili) 1990.** საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ტ. V. თბილისი, გვ. 169-171.
 41. **ცქიტიშვილი გ. (Tskitishvili) 2001.** მდიდრული სამარხი ციხიაგორის სამაროვნიდან. ძიებანი, №7, გვ. 41-46.
 42. **ცქიტიშვილი გ. (Tskitishvili) 2003.** ციხიაგორას სატაძრო კომპლექსი, ძიებანი (დამატებანი XI) თბილისი.
 43. **ცქიტიშვილი გ., გვეტაძე ჯ., კვაჭაძე მ., კვიცაშვილი რ., მახარაძე ზ. (Tskitishvili, Gvetadze, Kvatchadze, Kvitashvili, Makharadze) 2004.** კასპის რაიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია. – 1989-1992 წლებში. თბილისი, გვ. 51-61.
 44. **ხაზარაძე ნ., ცქიტიშვილი გ. (Khazaradze, Tskitishvili) 1980.** ციხიაგორას კრამიტი. – კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, VI, თბილისი. გვ. 146-164.
 45. **ხიმშიაშვილი კ., (Khimshiashvili) 2001.** იბერიის სატაძრო არქიტექტურის შესახებ. არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ტ. I, თბილისი, გვ. 1-40.
 46. **ჯავახიშვილი ა., ღლონტი ლ., (Javakhishvili, Ghlonti) 1962.** ურბნისი, I. თბილისი.
 47. **ჯავახიშვილი ა., (Javakhishvili) 2017.** ბერიკლდეების ნამოსახლარი. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი.
 48. **ჯაფარიძე ო., (Japaridze) 1961.** ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი.
 49. **ჯაფარიძე ო., (Japaridze) 1975.** ბრინჯაოს ხანის ყორღანები. ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1965-71). თბილისი. გვ. 137-165.
 50. **ჯაფარიძე ო., (Japaridze) 1976.** ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი.
 51. **ჯაფარიძე ო., (Japaridze) 1988, 1989.** ადრეული ყორღანების კულტურა საქართველოში. – მაცნე. № 4, № 2.
 52. **ჯაფარიძე ო., (Japaridze) 1998.** ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. მესამე ათასწლეულში (ადრეყორღანული კულტურა), თბილისი.
 53. **ჯინჯიხაშვილი გ. (Jinjikhashvili) 1980.** ძვ.წ. I და ახ.წ. I საუკუნეების ქვევრსამარხები „საყარაულო სერის“ სამაროვნიდან, – კავთისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, I, თბილისი, გვ. 42-60.
 54. **ჯღარკავა თ. (Jgharkava) 1982.** კამარახევის სამაროვანი. მცხეთა VI. გვ. 139-190.
 55. **Бадалян Р.С. (Badalyan) 2015.** К вопросу о классификации раннебронзовой керамики Шенгавита, стратиграфии и хронологии памятника. Шен-

- гавит, каталог. Музеи истории Армении. Ереван, с. 224-232.
56. Гагошидзе Ю.М. (Gagoshidze) 1979. Самадло, том I, Тбилиси.
 57. Гаджиев М. Г., (Gadjiev) 1969. Из истории культуры Дагестана в эпоху бронзы. Махачкала.
 58. Гаджиев М. Г., Кореневский С.Н., (Gadjiev, Korenevski) 1984. Металл великентской катакомбы. – Древние промыслы, ремесло и торговля в Дагестане. Махачкала. с. 7-27.
 59. Гаджиев М. Г., (Gadjiev) 1987. Северо-Восточный Кавказ в эпоху ранней и средней бронзы. – Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии. Тбилиси. с. 62-68, таб. XXII-XXIII.
 60. Глonti Л. И., Джавахишвили А. И., Киквидзе Я. И., Тушабрамишвили Д. М., (Ghlonti, Javakhishvili, Kikvidze, Tushabramishvili) 1968. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций. Вестник Гос. Музея Грузии. XXV-V. Тбилиси.
 61. Глonti Л., Джавахишвили А., (Ghlonti, Javakhishvili) 1987. Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли – Бериклдееби. Краткие Сообщения Института Археологии, 192. Москва. с. 80-87.
 62. Дедабришвили Ш. Ш., (Dedabrishvili) 1969. Памятники эпохи ранней и средней бронзы. Труды кахетской археологической экспедиции, I. «Мецниереба». Тбилиси, 1969.
 63. Дедабришвили Ш. Ш., (Dedabrishvili) 1979. Курганы Алазанской долины. Труды кахетской археологической экспедиции, II. «Мецниереба». Тбилиси.
 64. Джавахишвили А. И., (Javakhishvili) 1973. Строительное дело и архитектура поселения Южного Кавказа. V-III тыс. до н.э. «Мецниереба». Тбилиси.
 65. Есаян С.А., Погребова М.П. (Esayan, Pogrebova) 1985. Скифские памятники Закавказья. Москва.
 66. Жоржикашвили Л., Гогадзе Э., (Zhorzhikashvili, Gogadze) 1974. Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси.
 67. Исмаилов Г. С., (Ismailov) 1978. Археологические исследования древнего поселения Баба-Дервиш (III тыс. до н. э.). Баку.
 68. Котович В. Г., (Kotovich) 1959. Новые археологические памятники Южного Дагестана. - МАД. I. Махачкала. с. 121-156.
 69. Котович В. Г., (Kotovich) 1961. Археологические работы в горном Дагестане. МАД. II. Махачкала. с. 129-162.
 70. Котович В. Г. (Kotovich) 1965. Верхнегунибское поселение. Махачкала.
 71. Куфтин Б. А., (Kuftin) 1941. Археологические раскопки в Триалети. I, Тбилиси.
 72. Куфтин Б. А., (Kuftin) 1944. Урартский „колумбарий“ у подошвы. Арарата и Куро-Араксский энеолит. ВГМГ. ХШ-В. Тбилиси..
 73. Куфтин Б. А., (Kuftin) 1948. Маршрутная археологическая экспедиция 1945 года в Юго-Осетию. и Имеретию. Тбилиси.
 74. Куфтин Б. А., (Kuftin) 1948. Археологические раскопки 1947 года в Цалкском районе. Тбилиси.
 75. Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н., (Kushnareva, Chubinishvili) 1970. Древние культуры Южного Кавказа. «Наука». Ленинград.
 76. Лордкипанидзе О. Д., (Lordkipanidze) 1989. Наследие древней Грузии. Тбилиси.
 77. Махарадзе З. Э., (Makharadze) 1996. Поселение Цихиагора и проблема периодизации культур Эпохи Бронзы на территории Грузии. Между Азией и Европой, Кавказ в IV-I тыс. до н.э. К 100 – летию со дня рождения А.А. Иессена. С. – Петербург, с. 72-75.
 78. Махарадзе З. Э., Орджоникидзе А. З., (Makharadze, Orjonikidze) 2007. К проблеме изучения так называемой «Культуры Ранних Курганов» в Грузии. Археология, Этнография и Фольклористика Кавказа. Под ред. М. С. Гаджиев. Махачкала, с. 83-84.
 79. Мелюкова А.И. (Meliukova) 1964. Вооружение Скифов, САИ, D1-4, Москва.
 80. Мерперт Н. Я., (Merpert) 1977. Из истории древнеямных племен. – Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. Москва.
 81. Мунчаев Р. М., (Munchaev) 1961. Древнейшая культура Северо-Восточного Кавказа. - МИА, 100.
 82. Мунчаев Р. М., (Munchaev) 1975. Кавказ на заре бронзового века. «Наука». Москва.
 83. Нариманишвили Г. (Narimanishvili) 1991. Керамика Картли V-I вв. до н.э. Тбилиси, Мецниереба.
 84. Тирацян Г. (Tiratsyan) 1988. Культура древней Армении. Ереван.
 85. Ханзадян Э. В., (Khanzadyan) 1976. Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э. Ереван.
 86. Цкитишвили Г. (Tskitishvili) 1976. Результаты работ на «Цихиа-гора». – ПАИ, 1974 Тбилиси, с. 60-61.
 87. Цкитишвили Г. Г. (Tskitishvili) 1977. Результаты работ на «Цихиа-Гора» (1971-1974 гг.), Краткие Сообщения Института Археологии, 151, с.87-93.
 88. Цкитишвили Г.Г., Гветадзе Дж. П., Квиташвили Р.Ш., Махарадзе З.Э., Казахишвили Л.С. (Tskitishvili, Gvetadze, Kvitashvili, Makharadze, Kazakhishvili) 1991. Экспедиция Каспского рай-

- она. ПАИ в 1986 г, Тбилиси, с. 65-68, табл. 153-168.
89. **Цкитишвили Г., Махарадзе З., Квиташвили Р. (Tskitishvili, Makharadze, Kvitashvili) 1997.** Итоги работы экспедиции Каспского района. ПАИ 1988. Тбилиси, с. 87-89, таб. 78-83.
 90. **Badalyan R.S., 2014.** New data on the periodization and chronology of the Kura-Araxes culture in Armenia. *Paleorient*, vol. 40.2. Paris, p. 71-92.
 91. **Bedianashvili, G. Jamieson, A. Sagona, C. 2021.** The Early Kurgan Period in Rabati, Georgia: The cultural sequence and a new suite of radiocarbon dates. *University of Arizona, Radiocarbon*, 63(6): 1673-1713.
 92. **Bouby L., Wales N., Jalabadze M., Rusishvili N., Bonhomme V., Ramos-Madrigal J., Evin A., Ivorra S., Lacombe T., Pagnoux C., Boaretto E., Gilbert M.P, Bacilieri R., Lordkipanidze D., Maghradze D., 2021.** Tracking the history of grapevine cultivation in Georgia by combining geometric morphometrics and ancient DNA, *Vegetation History and Archaeobotany The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and ancient Agriculture.*"Springer". 30:63-76.
 93. **Burney C. A., 1958.** Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies*. VIII. pp. 157-209.
 94. **Djaparidze O., 1993.** Über die Ethnokulturelle situation in Georgien gegen ende des 3. Jahrtausends V. Chr. Between the rivers and over the mountains. *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. In: M. Frangipane/ H. Hauptmann/ M. Liverani/ P. Matthiae/ M. Mellink (ed.), *Università di Roma "La Sapienza"*, (Roma): 475-491.
 95. **Kasay H. Z., Turfan K., 1959.** Erzerum-Karaz raporu. *TTK. Belleten*, XXIII, No. 91. Ankara.
 96. **Kiguradze T., Sagona A., 2003.** On the origins of the Kura-Araxes Cultural Complex. In: Smith A. T., Rubinson K. S. (ed.), *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*. Los Angeles, University of California, pp. 38-94.
 97. **Kohl P.L., Magomedov R.G., 2014.** Early Bronze developments on the West Caspian Coastal Plain. *Paleorient*, vol. 40.2. Paris, p. 93-114.
 98. **Lyonnet B., 2014.** The Early Bronze Age in Azerbaijan in the light of recent discoveries. *Paleorient*, vol. 40.2. Paris, p. 115-130.
 99. **Macharadze Z., 2000.** Neue Funde aus Zichia-Gora. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*. Band 32. Berlin, p. 143-158.
 100. **Makharadze Z., 2004.** End of the Early Bronze Age in Eastern Georgia (according to the materials of Tsikhiagora site). *Journal of Georgian Archaeology*, I ,Tbilisi, p. 102-103.
 101. **Makharadze, Z., 2008.** The Settlement of Tsikhiagora and the Early Barrow at Kavtiskhevi. *Archaeology in Southern Caucasus: perspectives from Georgia*. In: A. Sagona/M. Abramishvili (ed.), *ANES Supplement 19*. Leuven: Peeters, p. 63-104.
 102. **Makharadze Z., 2016.** Early Bronze Age in Georgia. In: Z. Makharadze, N. Kalandadze, B. Murvanidze. *Anauri Big Kurgan N3*. Tbilisi, p. 7-19.
 103. **Makharadze, Z., 2018.** Die Frühe-Kurgan Kultur in Georgien. *Gold and Wein. Georgiens älteste Schätze*. In: L. Giemisch /S. Hansen (ed.), *Archaeologisches Museum Frankfurt*. p.p. 166-174.
 104. **Mirckhulava G., 2008.** The Badaani settlement. *Archaeology in Southern Caucasus: perspectives from Georgia*. In: A. Sagona/M. Abramishvili (ed.), *Ancient Near Eastern Studies, Supplement 19*, Peeters, Leuven, pp. 105-116.
 105. **Palumbi G., Chataigner C., 2014.** The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between unity and diversity. A synthesis. *Paleorient*, vol. 40.2. Paris, pp. 247-260.
 106. **Rova, E., 2014.** The Kura-Araxes Culture in the Shida Kartli region of Georgia: An overview. *The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between unity and diversity*. In: C. Chataigner/G. Palumbi (ed.), *Paleorient Paris 40.2*, pp. 47-69.
 107. **Sagona, A., 2018.** *The Archaeology of the Caucasus: From Earliest Settlements to the Iron Age*, Cambridge University Press, Cambridge.
 108. **Schippman K., 1971.** *Die iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin, New York.
 109. **Schippman K., 1972.** The Development of the Fire Temple, 5th International Congress on Iranian Art & Archaeology, Tehran.
 110. **Zkitischvili G. 1995.** Der frühhellenistische Feuer-tempel von Kawtiskhewi. – *Archäologische Anzeiger*. pp. 83-98.

Nana Rusishvili

PALAEOETHNOBOTANICAL INVESTIGATION OF "TSIKHIAGORA"*

The cultic temple "Thikhiagora" dated to the 4th-3rd centuries BC is situated at the village of Kavtiskhevi, Kaspi region [Tskitishvili G. 1976:60-61]. The palaeoethnobotanical material is evidenced in the room No 10 of the templar complex as well as in the mill and the cellar. The Fossil botanical material is identified at the Early Bronze settlement near the templar complex.

Remains of vegetation, mixed with ash are found on the floor level in Room No. 10 of the templar complex. Charred grains of wheat, barley, millet, as well as seeds of grape, peas and weeds, are identified after sifting of ash layers (Table 1).

Wheat is heterogeneous in the find. According to morphological features, three groups of grains are distinguished. The first group includes grains with very small width (value "B") and comparatively bigger height (value "T"). Average length of grains equal 5.42 mm, width – 1.24 mm. Ratio L/B values equal 4.37. Such ratio is characteristic of a einkorn wheat (*Triticum monococcum* L.) (Table 2). Basic features of the species are: small width, protuberant ventral portion, and, compared to width, bigger height (value ~ T ~) (Fig. 1a). Index 100 T/B of a domesticated einkorn wheat always exceeds 100%. In the given case it equals 200,81%.

In this fraction were also found grains, characterized with smaller width. Compared to *Triticum monococcum*, their height was smaller as well (see Table 2), while their ventral portion were less protuberant. On the basis of these features, they resembled wild einkorn wheat (*Triticum boeoticum*).

Grains of other different morphological type are included into the second group. Their average length equals 6.19 mm. In comparison with *Triticum monococcum* their width is greater, while their height is smaller (see Table 2). According to these features, they resemble emmer wheat (*Triticum dicoccum* Schubl.) and wheat of *Triticum timopheevi* Zhuk. They are oblong, sharpening towards their apical and basal portions (Fig.1 b). Taking into consideration all these features, as well as their presence

in the mixture together with domesticated einkorn wheat, they could be attributed to the type of an already cited *Triticum dicoccum-timopheevi*. *Triticum timopheevi* corresponds to chelta zanduri in Georgian. It belongs to a tetraploid (2n=28) hulled wheat. Its areal is narrow and its contemporary crops are known only in western Georgia [Dekapreleevich L.L. 1938:33-57; Menabde V.L., Eritsian A.A. 1960:731-736].

Grains of the third group have shorter length (5, 02 mm), in comparison with *Triticum monococcum* and *Triticum dicoccum-timopheevi*. Average width equals 2.02 mm (see Table 2). Grains are hump-backed, and asymmetrical, vibrion is of pointed shape and noticeably protuberant, ventral groove is not deep (Fig. 2c). Grains of this type are attributed to wheat macha (*Triticum macha* Dek. Et Men.). Chelta zanduri (*Triticum timopheevi*) in community with gvatsa zanduri (*Triticum monococcum*) creates the so-called zanduri population. Other sorts of wheat are often met in this population [Dekapreleevich L.L.; Menabde V.L. 1932:3-35; Menabde V.L. 1948:43-47; Menabde V.L., Eritsian A.A. 1942: 23-830].

In the collected sample, taking into consideration quantity of grains, the bulk of the grains are represented by *Triticum dicoccum-timopheevi* (60, 95%), *Triticum monococcum* constitutes 26, 89%, *Triticum boeoticum* – 5, 71% and *Triticum macha* - 6, 35%.

Thus, similarly to the *Digomi* settlement, we once again encountered with the Zanduri population, however, it is dated to a much later period.

The Zanduri population was identified in the palaeobotanical material of the *Digomi* settlement dated to the late Bronze Age. At *Tsikhiagora*, like in *Digomi*, the bulk of the material is represented by *Triticum dicoccum-timopheevi*. Both sites are located on the territory of eastern Georgia. Presumably, the population under discussion occupied much greater areal in the past.

According to the recent palaeobotanical data, *T. timopheevi* has been found at the Neolithic and Bronze Age sites of Western Greece, as well as in Austria, at the site dated to the Late Bronze Age.

* Iberia-Colchis 2010 #6 pp. 159-167

These data are noteworthy, extending the areal of zanduri [Jons G., Valamoti S., Charles M. 2000:133-146].

Bulk of finds in building No.10 is comprised by grains of barley and millet. Grains of barley are elongated and narrow. Their ventral grooves at the basal portion are narrow, widening towards their apical portion, and their dorsal portion are flat (Fig. 1d). Grain body is symmetrical, insignificantly varying according to its size. On the basis of these features, it could be concluded that barley belonged to a hulled two-rowed variety (*Hordeum distichum* L.).

In addition, spikelet of wild barley is found in the sample. It is noteworthy that, its middle spikelet is in sedentary position, while lateral spikelet has legs and axis of triplet, and is trimmed with fluff (Fig. 2f). On the grounds of these peculiarities, the triplet is attributed to wild barley (*Hordeum spontaneum* C. Koch).

Millet was not mixed with wheat and barley. It is found in glued clots of mass, in its pure kind, without admixtures. It seems that separately gathered harvest of millet has been kept there. Scales cover grains, and remains of panicles are encountered among them. Grains are of average sizes, elongated. Their length reaches 2.54 mm, and width - 1, 83 mm. On the basis of its sizes, morphological type, and structure of panicle, it is attributed to ordinary millet (*Panicum miliaceum*) (Fig. 1e).

Three grape seeds and a pea seed were identified in the mixture of cereal grains. Sizes of grape seeds are displayed on Table 3. Seeds of grapes were of medium size. They are sack like, having rounded shape. Their stalk is distinctly expressed, widening towards basal portions. Chalaza is round-shaped and concaved. It is located in the middle of a seed body. A ventral seam on the top of the seed is located in a cavity; lateral grooves on the abdominal portion are narrow, stretching in parallel directions. Relying on seed sizes, length of a stalk and L/B ratio discovered grape seeds should be attributed to a cultivated type of *Vitis vinifera* L.

Pea seed (Fig. 1g) should be attributed to a cultivated species of *Pisum sativum*. Seeds diameter reaches 5, 0 mm, length of its rib was 2,0 mm. Seeds of weeds are presented among cultivated plants. Following species were differentiated in the finds: *Secale segetale* (Zhuk.), *Roshew.*, *Lithospermum arrense* L., *Lolium* sp., *Bupleurum rotundifolium* L., *Conringia orientalis* (L.) Andr., *Cirsium arvense* L. Scop., *Rumex* sp., *Galium* sp.

Amount of weed seeds was considerable; therefore material could be characterized as weedy. Vegetation remains are discovered in the vicinity of the cultic temple at the so-called «mill». The place in question is named sol since a lot of flour-grinders are found there. Charred grains are found there in a vessel for preservation of grains. The following plant species are identified in the material obtained from the flour-grinding premises: *Triticum aestivo-compactum*, *Triticum dicocum*, *Triticum macha* and seeds of weeds (see Table 3).

Triticum aestivo-compactum prevails in the find, corresponding to 78, 49% of the find. Its grains are of small size. Its average length reaches 4,65 mm, width - 2,91 mm, and height - 2,07 mm. The ratio of length towards width corresponded to 1.60 (see Table 3). According to external appearance grains are swollen, evidently being effected by fire. Embryo is also swollen, noticeably protruding. On the whole, shape and sizes of grains are characteristic of bread wheat (*Triticum aestivo-compactum*) (Fig. 3a).

The grains of emmer wheat (*Triticum dicocum*) comprised 15, 74% of finds. According to their sizes (see Table 3) and their morphological features (Fig. 3d), they do not diverge from aforementioned features of the species in question.

The grains, attributed to wheat of macha, corresponded only to 5,83%. In comparison with already described grains of this type, they are more elongated. Their average length equals 5, 62 mm, width - 2,56mm. and height-2.42 mm. They are wider than grains of the emmer wheat. The grains attributed to wheat of macha are distinguished from the first two species by their bigger height (see Table 3). They have asymmetrical shapes that are exposed on a cross-section of grains. Their dorsal portions are hunchbacked and their basal parts are narrow. Embryo was noticeably protruded; fluff was noticeable on its apical part (Fig 3e).

Thirteen grains of rye are identified in finds. Their average length equals 5, 1 mm, width - 1, 73 mm, height - 1, 7 mm. These grains are of medium size and narrow. Relying on these features, they more resembled *Secale segetale*.

Besides rye, the following species of weedy plants are identified: *Lolium* sp., *Galium* sp., *Aegilops* sp. and *Cephalaria syriaca* Schrad. Weeds are represented with charred grains and seeds, while *Aegilops* sp. - with a rachis segment of ear.

Out of weeds, *Cephalaria syriaca* was especially

noteworthy: "Makhobeli" is its Georgian equivalent name. Local population uses grains of this species as admixture for wheat. Wheat flour with admixture of Makhobeli obtains blueish color. Bread baked from its flour do not become stale for a long period of time and is characterized with pleasant aroma [3, pp 219-156].

It is quite possible that the discovery of Makhobeli together with wheat is not accidental and that baking of bread with its admixture is a very ancient baking usage, being utilized already in the 4th-3th centuries BC.

According to the composition of species, vegetation remains identified in the vessel for preservation of grains were similar to those found in the mill. As in the previous case, here the bulk of the material (68.99%) is represented by bread wheat (*Triticum aestivo-compactum*). According to morphological features and sizes (see Table 3), grains are identical with wheat existing in the mill.

In finds *Triticum dicocum* corresponds to 27.59 %, while wheat macha- to 3.42 %. Thus, according amount (see Table 1) and sizes (see Table 2) and morphology of discovered wheat species, material found in the mill and the vessel is identical, and, very likely, belongs to one and the same harvest.

Together with grains of cereals, seeds of following weeds are presented in the vessel: *Lolium* sp., *Secale segetale*, *Galium* sp., *Cephalaria syriaca* and *polygonum* sp. (see Table 1), i.e. the composition of species found in different localities is more or less similar.

The find in question is noteworthy pertaining remains of wheat ears too. Two rachis segments of *Triticum aestivum* connected to each other in twos are found (Fig. 3b). Three ears of macha wheat type are also found. Ears on scales are trimmed with fluff which is a characteristic feature for the species in question. A stem of the ear could be broken in the same way as in the case of the emmer wheat, i.e. stem segments are attached to the base of the ear by their upper ends (Fig. 2). Whole grains are extracted from one ear. According to their shapes, they resembled grains of macha type wheat except that they are too small. It is possible that it represents the farthest apical part of the ear.

Three grape seeds are discovered in the vessel. They have pear-like shape. Their blunt-pointed stalks are perfectly expressed, widening towards their base. Chalaza is salient, slightly displaced towards the upper third of the grain. The seed seam is straight and not deep. Lateral grooves were stretched in parallel

directions (Fig. 3c). Average length of grape grains equaled 4,3 mm, width – 2,7 mm, length of the stalk – 1,2 mm. Judging by length of the stalk and indices, the grains belonged to a cultivated variety of grapes though their fruits were too small (Table 4). It was evidenced by small sizes of their grains.

Charred grains are found on the floor level of the room called «*marani*» located not far from the mill. The English for "marani" is a wine-cellar. Following species of cereals are identified in the wine-cellar: emmer wheat, einkorn wheat and *Triticum aestivo-compactum* type, hulled barley and rye. Hulled wheat was represented with spikelet fork as well.

In contrast to the previous case the emmer wheat represents the bulk of the finds (84, 87%). Einkorn wheat, macha type *Triticum aestivo-compactum* and hulled barley are representing as admixture insignificant quantity (see Table 1).

Table 3 represents sizes and indices of discovered grains. Relying on these data and their morphology, they correspond to characteristics of the discussed species. One grain of rye, which is discovered in the winecellar, is narrow and long, and resembles *Secale segetale* (see Table 3).

In the vicinity of the cultic temple, excavations of a settlement dated to the Early Bronze Age (3rd millennium BC.) are carried out. Grains of barley are revealed there in a clay vessel. Their amount approximately reaches 5000 cm³. Barley is represented by mixture of naked and hulled types. Average sample is chosen for calculation of percentage correlation of varieties of the finds in question. Hulled barley constitutes bulk of the find (90, 10%), while naked barley - only 9, 90% t (see Table 1).

Compared to grains of hulled barley, grains of naked barley were larger. Average length of pellicled barley was 5, 72 mm, while grains of naked barley were 4; 68 mm in length (see Table 3). These varieties of barley could be distinguished according to a shape of abdominal groove. In case of hulled barley, it is narrow at its basal portion, widening towards apical portion (Fig. 3f). Abdominal groove of naked barley is equally narrow along its whole length (Fig. 3g).

Subsequently, it could be concluded that wheat of the zanduri population was grown in the antique period on the territory of the village Kavtiskhevi. It was represented by the following species: *Triticum monococum*, *Triticum dicocum-timofeevi* and Trit-

icum macha.

Besides the zanduri population, emmer wheat and population of bread wheat were grown on the site under discussion. Utilization of makhobeli as an admixture for wheat implies that a technology of bread-baking in Georgia originates from ancient times. Out of cereals, together with the sited species of wheat and barley, ordinary millet was also grown.

Mixture of hulled and naked species of barley found in layers dated to the 3rd millennium BC. serves as a proof of the intensive agriculture at the settlement under discussion.

REFERENCES:

- Dekaprevich L.L. 1938:** The Main Field cultures of the Rustaveli Epoch. Collection of the material Culture in the Shota Rustaveli Epoch. Tbilisi, pp. 33-57. (in Russian).
- Dekaprevich L.L., Menabde V.L. 1932:** Pellicled wheat of Western Georgia. -Scholarly Works in the Applied Botany, Genetics and Selection. The 5th Series, issue 1, pp. 3-35 (in Russian).
- Japaridze L.I., Kupradze M.I. 1933:** On Problems of Makhobeli (*Cephalaria syriaca* Schrad) Works of the Tbilisi Botanical Institute, v.I, pp. 219-156. (in Russian).
- Menabde V.L. 1948:** Wheat of Georgia, Tbilisi, pp. 43-46. (in Russian).
- Menabde V.L., Eritsian A.A. 1960:** On Problems of the Georgian Wheat Zanduri. Information of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, v.25, N 6, Tbilisi, pp. 731-736. (in Russian).
- Menabde V.L., Eritsian A.A. 1942:** On Phylogenesis of *T. timopheevi*, Information of the Acad. Sci. of the Georgian SSR, v.2, N 6, pp. 823-830. (in Russian).
- Tskitshvili G. 1976:** Field Archaeological Excavations in 1974. Tbilisi, pp. 60-61. (in Russian).
- Jons G., Valamoti S., Charles M. 2000:** Early crop diversity: a " new " glume wheat from northern Greece. *Vegetation History and Archaeobotany*. pp. 133-146.

FIGURES:

- 1 – Carbonised grains of *Triticum monococcum* (a); *Triticum dicoccum-timopheevi* (b); *Triticum macha* (c); *Hordeum vulgare* (d); *Panicum miliaceum* (e); spikelet of *Hordeum spontaneum* (f); pea seed (g).
- 2 – Spikelet and grains of wheat *macha*.
- 3 – *Triticum aestivo-compactum* (a); carbonized rachis fragments of *Triticum aestivo-compactum* (b); grape seeds (c); grain of emmer wheat (d); grain of *Triticum macha* (e); *Hordeum vulgare* (f); *Hordeum nudum* (g).

Table 1
Species composition of vegetable remains from Kavtiskhevi

Location of finds	Species	Quantity of grains and seeds	
		number	%
Tsikhia-Gora Room No 10	<i>Triticum dicoccum-timopheevi</i>	192	60.95
	<i>Triticum monococcum</i>	85	26.98
	<i>Triticum macha</i>	20	6.35
	<i>Triticum boeoticum</i>	18	5.71
	<i>Hordeum distichum</i>	24 000	100
	<i>Hordeum spontaneum</i>	1	
	<i>Vitis vinifera</i>	3	
	<i>Pisum sativum</i>	1	
	<i>Lolium sp.</i>	1	
	<i>Secale cereale ssp.segetale</i>	18	
	<i>Lithospermum arvense L.</i>	5	
	<i>Bupleurum rotundifolium L.</i>	4	
	<i>Conringia orientalis Andz (L.)</i>	134	
	<i>Cirsium arvense L.</i>	56	
	<i>Rumex sp.</i>	7	
<i>Galium sp.</i>	16		
Tsikhia-Gora Mill (Flour-grinding mill)	<i>Triticum aestivo-compactum</i>	269	78.43
	<i>Triticum dicoccum</i>	54	15.74
	<i>Triticum macha</i>	20	5.83
	<i>Lolium sp.</i>	24	
	<i>Galium sp.</i>	7	
	<i>Aegilops sp.</i>	1	
Tsikhia-Gora Mill Vessel for grams	<i>Triticum aestivo-compactum</i>	1 150	68.99
	<i>Triticum dicoccum</i>	460	27.59
	<i>Triticum macha</i>	57	3.42
	<i>Triticum aestivum</i>	2	
	<i>Triticum macha</i>	3	
	<i>Vitis vinifera</i>	2	
	<i>Lolium sp.</i>	55	
	<i>Secale cereale ssp. segetale</i>	6	
	<i>Cephalaria syriaca</i>	158	
	<i>Rumex sp.</i>	2	
<i>Galium sp.</i>	4		
Tsikhia-Gora Wine-cellar	<i>Triticum dicoccum</i>	230	84.87
	<i>Triticum monococcum</i>	9	3.32
	<i>Triticum macha</i>	20	7.38
	<i>Triticum aestivo-compactum</i>	10	
	Spikelet fork of hulled wheat	3	
	<i>Hordeum vulgare</i>	2	
	<i>Secale cereale ssp. segetale</i>	1	
Settlement dated to the 3rd millennium BC Cultural layer	<i>Hordeum vulgare</i>	346	90.10
	<i>Hordeum vulgare v. nudum</i>	38	9.90

Table 2
Sizes Of Charred grains from Tsikhia-Gora

Place of find	Species	Length L			Width B			Height T			Indices			
		Aver.	Min.	Max.	Aver.	Min.	Max.	Aver.	Min.	Max.	L/B	B/L%	T/L%	T/B%
Room No 10	Triticum monococcum	5.42	4.8	6.0	1.24	0.8	2.0	2.49	2.0	3.0	4.37	22.88	45.94	200.81
	Triticum dicoccum – Timopheevi	6.19	4.5	7.0	1.96	1.5	2.0	2.18	2.0	2.6	3.16	31.66	35.22	111.22
	Triticum macha	5.02	5.5	5.4	2.02	2.0	2.3	2.12	2.0	2.4	2.49	40.24	42.23	104.95
	Triticum boeoticum	5.58	4.9	6.0	1.09	0.4	1.3	2.03	1.8	2.3	5.13	19.51	36.32	186.21
	Hordeum distichum	6.60	5.0	0	2.35	2.0	3.0	1.80	1.5	2.0	2.81	35.61	27.27	76.60
	Panicum miliaceum	2.54	2.1	3.0	1.83	1.2	2.3							
Mill	Triticum aestivocompactum	4.65	4.0	5.3	2.91	2.5	3.2	2.07	1.9	2.3	1.60	62.63	44.55	71.13
	Triticum dicoccum	5.14	4.8	5.7	2.3	2.0	2.7	2.31	2.0	2.5	2.23	44.79	45.02	100.51
	Triticum macha	5.62	5.1	6.0	2.56	2.3	3.0	2.42	2.3	2.5	2.20	45.55	43.06	94.53
	Secale cereale ssp. segetale	5.1	4.7	5.6	1.73	1.3	2.0	1.7	1.2	2.0	2.95	33.92	33.33	98.27
Powered from vessel	Triticum aestivocompactum	4.65	4.0	5.5	2.91	2.5	3.3	2.11	1.9	2.4	1.60	62.51	45.30	72.48
	Triticum dicoccum	5.29	5.0	6.0	2.13	2.0	2.3	2.06	1.9	2.3	2.49	40.23	38.97	96.87
	Triticum macha	5.78	5.2	6.1	2.85	2.5	3.1	2.57	2.2	3.0	2.03	49.51	44.46	90.18
	Secale cereale ssp. segetale	5.28	5.0	5.5	1.96	1.5	2.2	1.85	1.5	2.1	2.66	37.60	35.37	94.07
Wine cellar	Triticum dicoccum	5.28	4.9	6.0	2.22	2.0	2.9	2.25	2.0	2.5	2.38	42.07	42.53	101.09
	Triticum monococcum	5.14	4.8	5.5	1.73	1.5	1.9	2.36	2.1	2.5	2.98	33.58	45.99	136.96
	Triticum macha	5.81	5.5	6.3	2.76	2.3	3.2	2.56	2.1	2.5	2.11	47.42	38.82	81.87
	Triticum aestivocompactum	4.88	4.5	5.2	2.92	2.5	3.2	2.08	1.9	2.3	1.67	59.84	42.62	71.23
	Hordeum vulgare	5.65	5.1	6.2	2.8	2.6	3.0	1.9	1.8	2.0	2.02	49.56	33.63	67.86
	Secale cereale ssp. segetale	6.5			2.0			1.5			3.1	30.77	23.08	75.0
Settlement of Early Bronze Age	Hordeum vulgare v. nudum	4.68	4.5	5.0	2.28	1.8	2.5	1.75	1.5	2.0	2.05	48.72	37.39	76.75
	Hordeum vulgare	5.71	5.0	7.0	2.88	2.3	3.3	1.89	1.6	2.3	1.98	50.44	33.10	65.63

Table 3

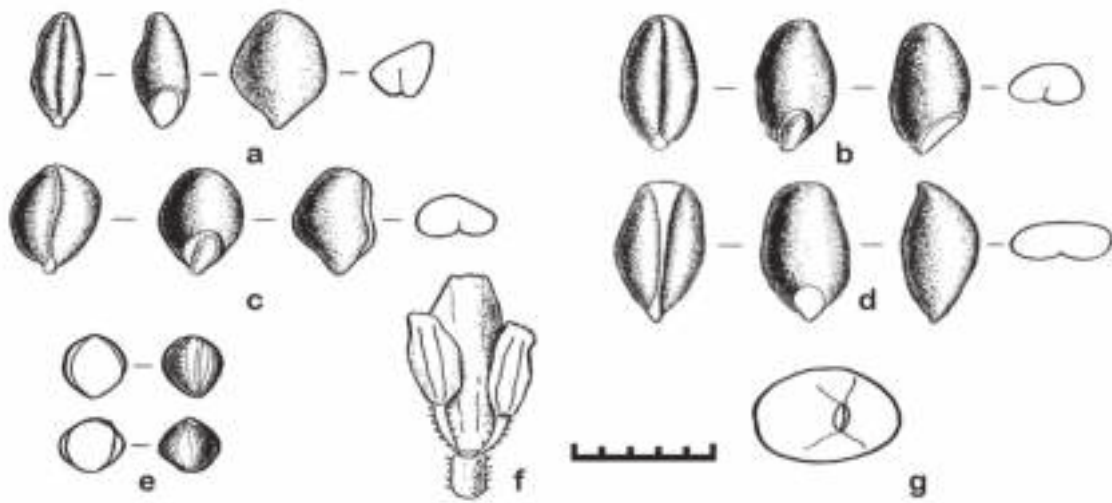
Sazes of grape seeds from room No. 10

Sees No.	Length	Width	Stalk length	Ratio L/B
1	4.5	2.8	1.5	1.61
2	4.2	2.5	1.0	1.68
3	5.0	6.0	1.2	1.67
Aver. sizes	4.57	2.77	1.23	1.65

Table 4

Sizes of Grape seeds from the vessel for grains

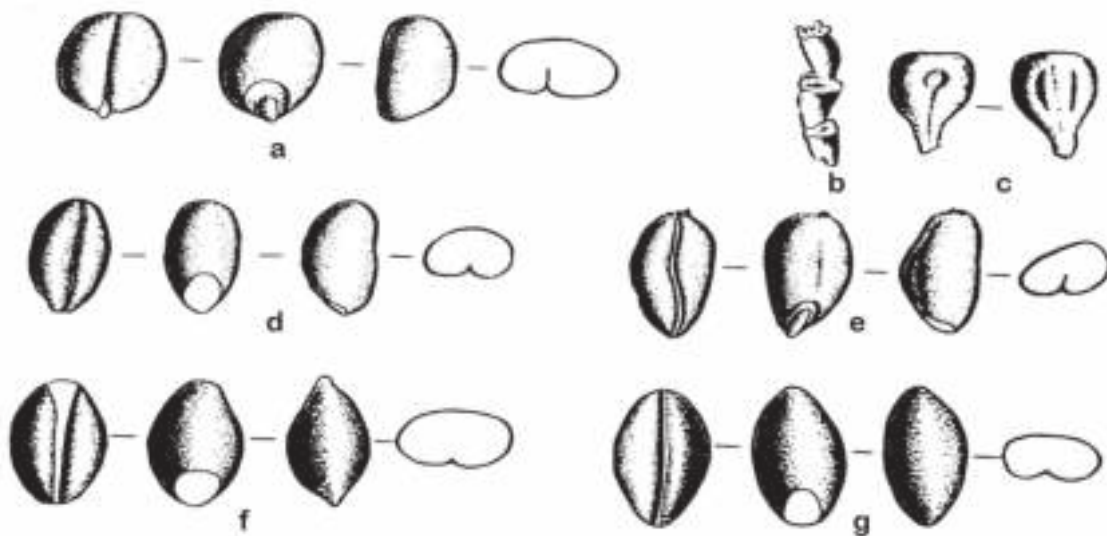
Seeds No.	Length L	Width B	Length of the stalk	Index L/B
1	4.5	3.1	1.2	1.45
2	4.3	2.5	1.3	1.72
3	4.1	2.5	1.1	1.64
Average sizes	4.3	2.7	1.2	1.59

1 – Carbonised grains of *Triticum monococcum* (a); *Triticum dicoccum-timopheevi* (b); *Triticum macha* (c); *Hordeum vulgare* (d); *Pali-cum miliaceum* (e); spikelet of *Hordeum spontaneum* (f); pea seed (g).

2 – Spikelet and grains of wheat *macha*.

3 – *Triticum aestivo-compactum* (a); carbonized rachis fragments of *Triticum aestivo-compactum* (b); grape seeds (c); grain of emmer wheat (d); grain of *Triticum macha* (e); *Hordeum vulgare* (f); *Hordeum nudum* (g)

სარჩევი
CONTENTS

1. შესავალი	3
2. ელინისტური/პოსტაქემენიდური ხანის ფენა	5
3. ადრეანტიკური/აქემენიდური ხანა	25
4. გვინაბრინჯაოს ხანა	28
5. შუაბრინჯაოს ხანა	30
6. ადრებრინჯაოს ხანა	31
7. Introduction	49
8. Hellenistic/post-Achaemenid period	51
9. Early Classical/Achaemenid period	68
10. Late bronze period	71
11. Middle bronze period	73
12. Early bronze period	74
13. Description of the Plates	89
14. ტაბულების აღწერილობა	93
15. ტაბულები / Plates	97
16. ცხიაგორის კულტურულ-ქრონოლოგიური პრობლემები	271
17. ადრებრინჯაოს ხანა	272
18. შუაბრინჯაოს ხანა	285
19. გვინაბრინჯაოს ხანა	285
20. ადრეანტიკური/აქემენიდური ხანა	286
21. ელინისტური/პოსტაქემენიდური ხანის ფენა	290
22. The cultural-chronological problems	293
23. Early bronze period	294
24. Middle bronze period	305
25. Late bronze period	305
26. Early Classical/Achaemenid period	306
27. Hellenistic/post-Achaemenid period	310
28. Description of the Figures	313
29. სურათების აღწერილობა	314
30. სურათები / Figures	315
31. ლიტერატურის სია / Bibliography	471
32. Appendix. Nana Rusishvili. Palaeoethnobotanical investigation of "Tsikhiagora"	476